

БСЛ

Ліон Фейхтвангер

ЮДЕЙСЬКА ВІЙНА

ЮДЕЙСЬКА
ВІЙНА

Л. ФЕЙХТВАНГЕР

FOLIO

БСЛ

ЮДЕЙСЬКА
ВІЙНА

Л. ФЕЙХТВАНГЕР

Ліон Фейхтвангер

ЮДЕЙСЬКА ВІЙНА

FOLIO

Ліон Фейхтвангер

Юдейська війна

LION
FEUCHTWANGER

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Ліон
ФЕЙХТВАНГЕР

ЮДЕЙСЬКА
ВІЙНА

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2020

УДК 821.112.2

Ф31

Серія «Бібліотека світової літератури» заснована у 2019 році

Переклад з німецької

І. Маненка

Адаптація перекладу

Ю. Винничука

Художник-оформлювач

О. Гугалова-Мешкова

В оформленні обкладинки використано картину Франческо Айєца
«Руйнування Єрусалимського Храму»

ISBN 978-966-03-5103-5 (Б-ка світ. літ-ри)

ISBN 978-966-03-9095-9

© Ю. П. Винничук, адаптація перекладу, 2020

© О. А. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2020

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2019

Книга перша

РИМ

Шість мостів вели через ріку Тибр. Залишаючись на правому боці ріки, можна було почуватися певно: на вулицях тут повно людей, яких вже по бородах можна впізнати, що вони юдеї. Всюди видно юдейські, арамейські написи, і, знаючи ще трішечки по-грецькому, можна було легко з тим обійтися. Але як тільки перейти через один із мостів на лівий берег, то зразу потрапиш у велике, бурхливе місто Рим, почувуючи себе чужинцем, безнадійно стороннім.

Біля одного мосту Емілія Йосиф відіслав хлопця Корнеля, свого ретельного провідника. Він хотів нарешті сам орієнтуватися, довести свою здібність і вправність. Малий Корнель охоче провів би й далі свого чужинця. Йосиф дивився, як хлопець помалу, оглядаючись, ішов по мосту назад, і раптом він, юдей Йосиф, простягнув руку з розправленою долонею і, щиро, ласкаво усміхаючись, привітав хлопця римським способом. Юдейський хлопець Корнель теж усміхнувся і, незважаючи на батькову заборону, відповів теж римським способом на привітання. Потім він повернув ліворуч за високий будинок і зник. Тепер Йосиф був сам, і мусив пересвідчитися, як добре він вправляється з латинською мовою.

Наскільки він знав, прямо перед ним був м'ясний базар, праворуч — Великий цирк, а десь там, на Палатині, і за ним, де кишить так багато людей, цезар будує свій новий палац, а тут, ліворуч, Тускерська вулиця веде до форуму, а Палатин і форум є серце світу.

Він багато читав про Рим, але це мало йому допомагало. Пожежа, яка сталася три місяці тому, дуже змінила місто. Вона знищила якраз чотири райони у центрі — понад 300 громадських будівель, близько 600 палаців та особняків, більше ніж 1000 найманих будинків. Просто диво, скільки ці римляни відбудували знову за такий короткий час. Він не любив їх, цих римлян, він їх майже ненавидів, але мусив визнати: організаційний хист вони мають, мають свою техніку. Він думав про

це іномовне слово, і думав не раз. Він не дурний, він цих римлян обійде їхньою технікою.

Йосиф енергійно ступав уперед. Зацікавлено й схвильовано приглядався до цих будинків і цих людей, від волі яких залежало, чи піднести його вгору, чи тримати вниз. Дома, в Єрусалимі, в останні тижні цього місяця тиші ще дуже жарко; але тут, у Римі, цей місяць зветься септембер, і принаймні сьогодні повітря свіже й приємне. Легенький вітер ворушив йому волосся, яке було трохи довшим, ніж належалося по римському звичаю. Він, власне, взагалі мусив носити капелюх, бо юдей його стану повинен ходити тільки з покритою головою, на відміну від римлян. Та це пусте, тут, у Римі, більшість юдеїв ходить так само з непокритою головою, як і інші, принаймні коли міст через Тибр залишається позаду. Його юдейські погляди не стануть гіршими, навіть якщо він і не носить капелюха.

Йосиф підійшов до Великого цирку. Тут усюди повно було всякого вантажу — тут же почалася пожежа. Проте кам'яна частина споруди залишилась цілою. Велетенська річ цей цирк. Треба десять хвилин, щоб пройти його вздовж. Стадіони в Єрусалимі, та й у Цезарії, справді не маленькі, але навпроти цієї споруди вони ніби іграшки.

Всередині цирку навалено було каміння й дерева, тут проводилася робота. Цікаві товпились навкруг — гулящі люди, діти. Йосиф ще не був цілком одягнений так, як личило в столиці; проте, коли він проходив тут, молодий, стрункий, ставний, з очима, що все вбирали в себе, то здавався елегантним, не скупим, значним паном. До нього протовплювалися, пропонували йому амулети, подорожні пам'ятки, подобу обеліска, який відчужено й урочисто стояв посередині цирку. Чоловік, що відреккомендувався провідником для іноземців, хотів показати йому всі деталі, цезареву ложу, модель новоспоруди. Але Йосиф із удаваною байдужістю відмовився. Він сам пробирався між кам'яних лав, так, немов був тут постійним відвідувачем змагань.

Тут, унизу, були, вочевидь, лави найвищої аристократії, senatorів. Ніхто не забороняв йому сісти в одне з цих, таких бажаних багатьома, сидінь. Тут добре сидіти на сонці. Він сидів у вільній позі, схиливши голову на руки, і дивився безвиразним поглядом на обеліск посередині.

Кращого часу для його наміру, ніж цей місяць, тепер, після великої пожежі, він не міг би вигадати. Люди добре налаштовані, сприйнятливі. Енергія, з якою цезар взявся до відбудови, живлюще

вплинула на всіх. Всюди рух, упевненість і діловита діяльність, ясне, свіже повітря, дуже відмінне від важкої, задушної атмосфери Єрусалима, в якій йому важко дихати.

У Великому цирку, на сенаторській лаві, під приємним сонцем цього лінивого післяобіднього часу, посеред шуму Риму, що гарячково відбудовувався, Йосиф пристрасно і разом з тим, холодно зважував свої шанси. Йому 26 років, він має всі передумови для великої кар'єри — благородне походження, ґрунтовну освіту, здібності політичного діяча, несамовиту честолюбність. Ні, він не хоче прокиснути в Єрусалимі. Він вдячний своєму батькові, який вірить у нього і домігся, щоб його послали в Рим.

Його місія тут, звісно, дуже сумнівна. З погляду юридичного Велика рада Єрусалима не мала ні законного приводу, ні повноважень, щоб надіслати в цій справі спеціального посла до Риму. Йосиф мусив із усіх закутків свого мозку вишкрібати аргументи, щоб панове з Великої ради нарешті нерішуче згодилися.

Отже, три члени Великої ради, яких губернатор Юдеї Антон Фелікс більше ніж два роки тому відіслав до цезарського трибуналу в Рим як бунтівників, неправдиво засуджені до примусової праці. Розуміється, ці троє панів були в Цезарії, коли там юдеї, під час виборчих заколотів, зірвали з губернаторської резиденції знаки цезарської достоїнності і потрощили їх; але самі вони в цьому бунтівничому акті участі не брали. Коли губернатор звелів схопити саме цих високопоставлених старців, це було свавільне насильство над невинними, скандальне зловживання, образа для всього юдейського народу. Йосиф побачив тут палко бажану, велику нагоду відзначитися. Він здобув нові докази невинності тих трьох, він сподівався домогтися при цезаревому дворі їхньої реабілітації або, принаймні, помилування.

Правда, римські юдеї, він це помітив, не будуть надмірно старатися допомогти йому в його місії. Мебльовий фабрикант Кай бар-Цаароне, президент Агріппінської громади, в якого він живе й якому передав найкращі привітання від батька, з'ясував йому становище. З'ясував із прихильністю, але обережно, натяками. Ста тисячам юдеїв у Римі ведеться непогано. Вони живуть у мирі з іншим населенням. Вони незадоволено стежили за тим, як в Єрусалимі національна, ворожа Римові партія «Месники Ізраїлю» набирає дедалі більшого впливу. Вони зовсім не думають про те, щоб поставити під загрозу своє

приємне становище, втручаючись у постійні суперечки Єрусалимських панів із Римом і цезарським урядом. Ні, найважливіше Йосиф мусить зробити сам.

Перед ним нагромаджені були камінь і дерево, цегла, колони, мрамур усіх кольорів. Споруда, підіймалася вгору, майже перед очима. Коли він через півгодини чи через годину піде звідси, вона вже зросте, не набагато, може, на якусь тисячну частку своєї загальної визначеної маси, але якраз визначеної на цю годину маси досягнуть. Але й він чогось досягне за цей час. Його поривання вперед стало гарячішим, палкішим, непоборнішим. Кожен удар, кожен звук пилки чи молотка відбивався в ньому, тим часом, як він, немов би байдуже, як і багато інших гуляючих, сидів на сонечку. Він має багато попрацювати, поки визволить із в'язниці своїх трьох невинних, але він зробить це.

Він уже не почувається таким малим і бідним, як у перший день тут. Його повага перед м'ясистими, зосередженими обличчями тутешніх людей зменшилася. Він побачив, що ці римляни менші на зріст, ніж він. Він проходить, стрункий і високий, між ними, і жінки в Римі повертають до нього голови не менш, ніж жінки в Єрусалимі та Цезарії. Ірена, донька президента громади Кая, не слухаючись батька, заходить до кімнати тільки тому, що там він, Йосиф. Він має гарне тіло, бистрий, повороткий розум. Двадцять одного року він дістав великий титул доктора вищої храмової школи в Єрусалимі, опанував геть усю, таку розгалужену царину юридичних і теологічних тлумачень Святого письма. І хіба він не жив цілих два роки в пустелі у есея Бануса, щоб набути там чистого погляду, призвичаїтися до самозаглиблення, внутрішнього самоспоглядання? Нічого не бракує йому, крім нижнього щабля драбини, сприятливого моменту. Але він настане, мусить настати.

Молодий літератор і політичний діяч Йосиф бен-Маттіас стиснув губи. «Заждіть, панове з Великої ради, бундючні панове з Кам'яної палати. Ви мене принижували, ви тримали мене внизу. Якби до того, що приділили мені на витрати з вашого храмового фонду, не додав дечого мій батько, я не міг би сюди приїхати. Але тепер я сиджу тут, у Римі, як ваш делегат. І, будьте певні, я це використаю. Я покажу це вам, мої доктори й панове». Люди всередині Великого цирку стали перегукуватися, підводилися, дивилися всі в одному напрямку. З Палатина вниз спускалася, виблискуючи, велика група — глашатаї,

пажі, почет, паланкіни. Йосиф теж підвівся, хотів роздивитися. Якраз знову підійшов той самий провідник, і цього разу Йосиф не відмовився від його послуг. Це не був цезар, ні, і не префект гвардії, це був сенатор або інший великий пан, якому архітектор Целер мав показати будівництво.

Цікаві юрбилися ближче, стримувані поліцією та слугами архітектора і його супутників. Вправному провідникові вдалося пробратися з Йосифом у перший ряд. Так, по лівреях пажів, вістунів і лакеїв він розпізнав, що це був сенатор Марулл, який хотів оглянути цирк. Йосиф приблизно знав, хто такий Марулл, бо в усіх провінціях, і в Єрусалимі теж, розповідали дикі історії про цього сенатора як про першого бонвівана при дворі, що вмів жити собі на втіху та напучував цезаря в усіх питаннях рафінованих насолод. Крім того, він був автор популярних жартів, наприклад, сміливих ревію, які виставляв великий комік Деметрій Лібан. Йосиф із жадібною цікавістю розглядав цього пана, про якого так багато говорили. Сидячи в своєму паланкіні, він байдуже слухав пояснення архітектора, іноді приставляючи до ока сяючий смарагд свого монокля.

Йосиф звернув увагу на другого пана, до якого всі ставилися з великою пошаною. Але чи був це пан взагалі? Він виліз із свого паланкіна, погано й недбало одягнений, вештався між нагромадженим навкруг будівельним матеріалом, огрядний, з безладно виголеним, м'ясистим лицем, з важкими, сонними очима під опуклим лобом. Він тільки наполовину слухав слова архітектора, підняв шматок мармуру, покрутив його в своїх масних пальцях, підніс його зовсім близько до своїх очей, потім понюхав, відкинув, взяв із рук муляра його інструмент, помацав. Потім сів нарешті на брилу, перешнурував свої черевики, які розв'язалися, досадливо відмовившись від допомоги лакея, що поспішив до нього. Так, провідник знав і його, це був Клавдій Регін. «Видавець?» — спитав Йосиф. Можливо, що він і книги продає, але провідник не знав про це нічого. Він знав його як придворного ювеліра цезаря. Дуже впливовий пан у всякому разі, великий фінансист, хоч і виглядає майже нужденно у своєму одязі і так мало ваги надає числу й пишноті свого почту. Дуже знаменно, бо ж він народився як невільник, син сицилійця-батька й юдейки-матері, а такі пани, що вибилися з низів, люблять мати блискучий вигляд. Цей Клавдій Регін зробив просто казкову кар'єру в свої 42 роки. При

заповзятливому уряді теперішнього цезаря провадиться багато ділових справ, справ значних, і Клавдій Регін причетний до всіх. Велика частина флоту, що перевозить хліб із Єгипту та Лівії, належить йому, його зерносховища в Путеолі й Остії — визначні споруди.

Сенатор Марулл і придворний ювелір Клавдій Регін розмовляли голосно і ні на що не зважаючи, тому перший ряд цікавих, у якому стояв Йосиф, міг чути кожне слово. Йосиф сподівався, що обидва чоловіки, імена яких у літературних колах цілого світу називали з великою пошаною, бо ж Клавдія Регіна вважали за першого римського видавця, висловлять значущі естетичні думки з приводу оглянутого будівництва. Він напружено прислухався. Він не міг цілком втямити зміст бистої латини обох, але, наскільки він міг помітити, розмовляли вони не про естетичні та філософські речі: говорили про ціни, курси, справи. Він виразно чув ясний, носовий голос сенатора, який тоном веселого глузування спитав із свого паланкіна, так гучно, що чути було далеко:

— Ви, власне, теж заробляєте на Великому цирку, Клавдіє Регін?

Ювелір, він сидів на кам'яній брилі на сонечку, вигідно примостивши руки на товстих ногах, відповів безтурботно:

— На жаль, ні, сенаторе Марулл. Я гадаю, що наш архітектор залучив вас у справу постачання матеріалів.

Йосиф міг почути ще багато з розмови обох панів, але йому заважало розуміти те, що він недостатньо знав мову і справи, про які говорилося. Провідник, сам не поінформований як слід, намагався допомогти. Клавдій Регін, далєбі, як і сенатор Марулл, свого часу дешево придбав багато земель у мало забудованих кварталах зовнішнього району. Тепер, після великої пожежі, цезар забирає велику площу у внутрішньому місті під свої громадські будівлі та витісняє наймані будинки в зовнішній район. Не можна остаточно й вирахувати, як піднялася тепер у зовнішньому районі вартість землі.

— Значить, членам сенату не заборонені комерційні справи? — спитав раптом Йосиф у провідника.

Провідник збентежено дивився на свого чужинця. Деякі навколо почули це і засміялися, почали сміятися й інші, запитання чоловіка з провінції передавалося далі, і раптом залунав голосний регіт, поширившись на весь велетенський цирк.

Сенатор Марулл спитав про причину. Невеличкий простір навколо Йосифа став вільним, він безпосередньо стояв віч-на-віч із обома великими панамі.

— Вам щось не подобається, молодий чоловіче? — спитав товстий з викликом, проте не без іронії; він сидів на своїй кам'яній брилі, з руками на масивних ногах, як статуя єгипетського фараона.

Ясне сонце не здавалося дуже жарким, повівав легенький вітерець, все навколо схиляло до доброго настрою. Численний почет задоволено слухав розмову обох панів із чоловіком з провінції. Йосиф стояв рішучий, анітрохи не зніяковілий.

— Я тільки три дні в Римі, — сказав він, із деякими зусиллями підшукуючи грецькі слова. — Чи це надзвичайно по-дурному, коли я ще не розбираюся у ділових відносинах цього великого міста?

— Звідки ви, власне? — спитав зі свого паланкіна сенатор.

— З Єгипту? — спитав Клавдій Регін.

— Я з Єрусалиму, — відповів Йосиф і назвав своє повне ім'я: Йосиф бен-Маттіас, священик першої черги.

— Це багато для Єрусалима, — сказав сенатор, і не можна було розпізнати, чи він говорить серйозно, чи глузує.

Архітектор Целер виявляв нетерпіння, він хотів пояснити панам свої проекти: це були великі проекти, в них позначалися винахідливість і сміливість думки, і він не хотів, щоб йому заважав незграбний провінціал. Але фінансист Клавдій Регін був цікавий із природи, він вигідно сидів на своїй теплій кам'яній брилі і розпитував молодого юдея. Йосиф охоче відповідав. Він хотів якумога більше розповісти нового й цікавого, щоб надати більшої ваги собі і своєму народові.

— Чи трапляється також і тут, у Римі, — питає він, — щоб на будинки нападала проказа?

— Ні, відповіли йому, — такого не трапляється.

— А в Юдеї, — повідомляв Йосиф, — іноді таке стається. На стінах з'являються маленькі червонуваті або зеленуваті заглибини. Іноді доходить до того, що доводиться ламати будинок. Часом може допомогти священик, але церемонія не така проста. Священик мусить виламати захворілі камені, потім узяти двох птахів, кедрового дерева, пофарбованої у багрянний колір вовни та гісопу. Кров'ю одного птаха він мусить побризкати будинок сім разів, а другого птаха він мусить

випустити на волю перед містом у чистому полі. Тоді будинок стає умиротвореним і очищеним.

Навколо, слухали цю розповідь з цікавістю і більшість без глузування. Бо їм подобалося незвичайне й таємниче. Ювелір Клавдій Регін серйозно розглядав своїми сонними очима завзятого, художого молодого чоловіка.

— Ви тут у ділових справах, доктор Йосиф, — спитав він, — чи ви хотіли просто подивитися, як відбудовується наше місто?

— Я тут у справах, — відповів Йосиф, — я маю визволити трьох невинних. Це для нас найневідкладніша справа.

— Я побоююсь тільки, — сказав, злегка позіхаючи, сенатор, — ми так дуже зайняті в цей час відбудовою, що мало маємо часу цікавитися подробицями, які стосуються до трьох невинних.

Архітектор сказав незадоволено:

— Бар'єр цезаревої ложі я думаю зробити з цього покрапленого зеленим і чорним серпентину. Мені прислали особливо прекрасний шматок зі Спарти.

— Я бачив нові будівництва в Александрії, тепер, коли їхав сюди, — сказав Йосиф, він не хотів, щоб його витіснили з розмови. — Вулиці там широкі, ясні й прямі.

Архітектор сказав зневажливо:

— Будувати в Александрії може кожен телепень. Там вони мають простір, рівну площу.

— Заспокойтесь, майстре, — сказав своїм високим, масним голосом Клавдій Регін. — Що Рим інший, ніж Александрія, бачить навіть сліпий.

— Дозвольте мені напоумити молодого пана, — сказав, усміхаючись, сенатор Марулл.

Він був збуджений, мав охоту виставлятися напоказ, як це любив і цезар, і багато інших великих панів із його двору. Він дужче розсунув завіси свого паланкіна, щоб усі могли бачити його худе, виплекане обличчя, пурпур його сенаторського убрання. Він розглядав чоловіка з провінції крізь смарагд свого монокля.

— Так, молодий чоловіче, — говорив він своїм носовим іронічним голосом, — ми поки що відбудовуємося, і місто наше ще не має закінченого вигляду. Та все ж ви можете, навіть і без великої фантазії, вже й тепер розпізнати, яким містом ми станемо до кінця цього року.

Він випрямився трохи вище, висунув ногу, взуту в червоний, на високих підшвах черевик, які належить носити людям першого благородного стану, і взяв, злегка пародіюючи, тон базарного оповісника.

— Без перебільшень я смію запевняти: хто не знає золотого Риму, не може сказати, що він справді жив. Завжди, де б ви не були в Римі, пане, ви перебуваєте постійно в центрі, бо ми не маємо меж, ми зливаємося дедалі більше і з околom. Ви чуєте тут сотню мов. Ви можете вивчати тут особливості всіх народів. Ми маємо тут більше греків, ніж Афіни, більше африканців, ніж Карфаген. Ви можете також, не роблячи кругосвітньої подорожі, дістати тут всі продукції світу. Ви знайдете вантажі з Індії й Аравії в такій кількості, що мусите дійти до переконання: віднині земля там певно назавжди оголена, і коли ті народи хочуть задовольнити свої потреби на свої власні вироби, вони мусять прийти до нас. Чого ви бажаєте, пане: іспанської вовни, китайського шовку, альпійського сиру, арабських пахощів, медичних товарів із Судану? Ви дістанете премію, коли чогось не знайдете. Чи ви бажаєте найновіших вістей? На форумі і Марсовому полі ми точно інформовані, коли у Верхньому Єгипті знижуються ціни на зерно, коли воєначальник на Рейні виголошує дурну промову, коли наш посол при дворі парфянського царя наробить шуму голосним чханням. Ніякий учений не може працювати без наших бібліотек. Ми маємо так багато статуй, як і жителів. Ми платимо найвищі ціни за добротність і за порок. Усе, що тільки ваша фантазія спроможна вигадати, ви знайдете у нас. Але ви знайдете набагато більше такого, що ваша фантазія навіть вигадати не спроможна.

Сенатор перехилився з паланкіна. Далеко навколо всі слухали Його. Він витримав іронічну позу до кінця, імітуючи адвоката чи базарного оповісника, але в його словах звучало тепло, і всі відчували, що ця велика похвала місту більше справжня, ніж пародійна. Захоплено слухали вони, як прославлялося місто, їхнє місто, з його благословенними чеснотами і благословенними пороками, місто найбагатших і найбідніших, найживіше місто світу. Як уславленого актора в театрі, надпоривно вітали вони сенатора, коли він скінчив. Але сенатор Марулл уже не слухав більше, він не кинув також жодного погляду більше на Йосифа. Він зник у паланкіні, кивнув архітекторові та звелів пояснити йому модель новоспоруди. Й ювелір Клавдій Регін

не сказав більше й слова Йосифові. Проте, коли Йосиф вибирався з кипучої маси, він підморгнув йому іронічно-підбадьорливо, від чого його м'ясисте обличчя змінилося на надзвичайно лукаве.

Задумливо, не кидаючи жодного погляду на оточення, хоч його часто штовхали, ішов Йосиф крізь міську метушню. Він зрозумів не всю промову сенатора, але вона сягнула його серця і дала його думкам літ. Він піднявся вгору на Капітолій, жадібно поглинав видовище храмів, вулиць, пам'ятників, палаців. В Золотому домі, побудованому там, римський цезар править світом, і з Капітолію сенат і народ Риму видають свої постанови, що змінюють світ, і там у архівах, схований у бронзі, лежить порядок світу, як його встановив Рим. Римом називається сила. Він повторив про себе це слово: Рим, Рим, потім переклав його по-гебрейському, виходило «Гевура» і звучало далеко не так страшно, потім переклав це по-арамейському, виходило «Кохба», і слово втратило всю свою загрозливість. Ні, він, Йосиф, син Маттіаса з Єрусалиму, священник першої черги, не мав страху перед Римом.

Він дивився на місто, воно ожваблювалося дедалі дужче, був час великого післяполуденного руху. Крики, метушня, діловита діяльність. Він вбирав у себе картину міста, але за тим, реальніше, ніж цей справжній Рим, бачив він своє рідне місто, Кам'яну палату храму, де засідала Велика рада, і сильніше, ніж шум форуму, чув він ясне гудіння велетенської лопатної сурми, яке при сході та заході сонця лунало над Єрусалимом і аж до Єрихона, сповіщаючи, що приноситься на вівтар Ягве щоденна всеогненна жертва. Йосиф сміявся. Тільки той, хто народився в Римі, може бути сенатором. Цей пан Марулл дивиться гордо й бундючно зі свого паланкіна і виставляє свою ногу в червоному, з високими підошвами і чорними ремнями, черевіку, які носять чотириста сенаторів. Але він, Йосиф, воліє бути народженим в Єрусалимі, хоч він не має навіть персня другого благородного стану. Ці римляни сміються а нього: але глибше сміється він із них. Те, що вони можуть дати, ці люди Заходу, їхню техніку, їхню логіку, — це можна вивчити. Що не можна вивчити — це силу східного видіння, святість Сходу. Нація і Бог, людина і Бог там одне. Але це невидимий Бог, його не можна бачити і не можна вивчити. Його або мають або не мають. Він, Йосиф, має це, цього невидимого, якого не можна вивчити. А що він вивчить інше, техніку й логіку Заходу, в цьому він не відчуває ніякого сумніву. Він зійшов із Капітолію вниз. Його довгі, запальні очі

горіли на блідо-смаглявому, кістлявому обличчі. В Римі знали, що багато людей зі Сходу одержимі своїм богом. Йому дивилися вслід, деякі трохи глузливо, деякі, можливо, із заздрістю, але більшості, жінкам насамперед, він подобався, коли проходив, сповнений мріями і честолюбством.

Кай бар-Цаароне, президент Агріппінської громади, в якого Йосиф жив, був власником процвітаючої мистецької меблевої фабрики в Римі. Його головні крамниці містилися по другий бік Тибру, у центрі міста, крамниця для дрібних городян на вулиці Субура, крамниця речей розкоші — в аркадах Марсового поля. В будні навіть його просторий приватний будинок в юдейському кварталі, недалеко від Воріт трьох вулиць, був напханий речами його виробництва. Але сьогодні, напередодні суботи, не можна було помітити й сліду цього. Йосифові здавалося, що весь дім, а особливо простора їдальня, сьогодні змінилися. Раніше кімната навпроти двору стояла відчиненою. Сьогодні вона була закрита величезною завісою, і Йосиф, приємно зворушений, згадав звичай рідного краю — так заведено було в Єрусалимі. Він знав: доки висить ця завіса, кожного, хто зайде до їдальні, привітають як бажаного гостя. А коли знову відсунуть її, тоді почнеться вечеря. І хто приходить потім, приходить пізно. І кімната сьогодні освітлена не римським способом, а за звичаєм Юдеї: срібні, прикрашені гірляндами фіалок лампи звисали зі стелі. На буфеті, на столовому приладді, на келихах, на сільничках, на пляшках з олією, оцтом і прянощами сяяла емблема Ізраїлю — гроно винограду. Але приємніше, ніж увесь цей блиск, зворушило Йосифа те, що на столі стояли обгорнуті соломою огрівні пачки, бо в суботу не можна варити, тому страви були вже готові, й їхній запах наповнював приміщення.

Проте, хоч оточення було втішне, Йосиф почував себе незадоволеним. Про себе він розраховував на те, що йому, як священикові першої черги і носієві великого докторського титулу Єрусалима, запропонують почесне місце на одній із трьох спеціальних канап. Але цей чванькуватий римлянин дуже забрав собі в голову, що тепер, після великої пожежі, його меблеве підприємство іде так добре, і він зовсім не думає про те, щоб приділити йому одне з своїх почесних місць. Навпаки, він мусить, вочевидь, сидіти з жінками і малошанованими гостями за великим загальним столом.

Чого, власне, баряться, не підіймають завісу і не починають їсти? Кай давно вже, кладучи їм руку на тім'я, поблагословив своїх дітей стародавньою мовою: хлопців — хай сподобить тебе Господь бути як Ефраїм і Менасса, дівчат — хай зробить тебе Бог такою, як Рахіль і Лея. Всі були нетерплячі, хотіли їсти: чого ж чекати?

Тут крізь завісу почувся знадвору знайомий голос, і в кімнату зайшов з-за завіси гладкий пан, якого Йосиф уже бачив: фінансист Клавдій Регін. Він жартівливо привітав римським способом господаря і його стародавнього батька Аарона, він кинув також малошанованим кілька прихильних слів, і, дивись ти! — Йосиф був дуже гордий тим: він упізнав його, він підморгнув йому своїми важкими, сонними очима і сказав своїм високим, масним голосом, і всі чули це: «Добрий день, мир тобі, Йосифе бен-Маттіас, священник першої черги». Потім зразу підняли завісу, Клавдій Регін без подальших церемоній ліг на середню канапу, на почесне місце. Кай зайняв друге, старий Аарон — третє. Потім Кай над повним келихом, що налитий був юдейським вином і вином ешкольським, проказав освячуючу молитву суботнього вечора, він благословив вино, і великий келих переходив від рота до рота, потім він благословив хліб, розламав його, поділив, і всі сказали «амінь», і потім, нарешті, усі почали їсти.

Йосиф сидів між огрядною господинею і вродливою шістнадцятирічною донькою сім'ї, Іреною, що безупинно видивлялася на нього своїми лагідними очима. Було ще багато людей за великим столом, хлопець Корнель і другий напівдорослий син Кая, також два смиренні, непомітні студенти-богослови, які чекали на те, щоб добре наїстися тут сьогодні увечері, і передусім молодий пан із коричнево-жовтим, різким лицем, що сидів навпроти Йосифа й одверто розглядав його. Відомо було, що цей пан теж походить із Юдеї, принаймні з напівгрецького міста Тиверії, і що він зветься Юст, так, Юст із Тиверії, і що його становище всіма сторонами загрозово подібне до становища Йосифа. Він також вивчав богословів, юриспруденцію і літературу. Він зайнятий був переважно політикою, жив тут як агент номінального царя Агріппи, і хоч поступався перед Йосифом родинною благородністю, зате від народження краще знав грецьку й латинську мови, і уже три роки перебував тут. Молоді чоловіки придивлялися один до одного, обидва з великою цікавістю, чемно й дуже недовірливо.

Там, на почесних канапах, розмовляли голосно, безтурботно. Обидві пишні синагоги у центрі Риму згоріли, тим часом, як три великі молитовні тут, на правому березі Тибра, залишилися неушкоджені. Це, звісно, прикро й боляче, що обидва божі дома згоріли, та проте президент релігійної громади з правого берега трохи й радувався. П'ять юдейських громад у Римі мали кожна свого власного президента, і між ними відбувалося гостре змагання, насамперед між дуже замкнутою Фелійською синагогою та численною, але зовсім не добірною Агріппінською громадою Кая. Батько Кая, дуже старий Аарон, найперший бурчав беззубо проти гордих дурнів із того берега. Хіба це не закон і старий звичай, щоб синагоги ставляти щоразу на найвищому місці, як от в Єрусалимі храм із висоти панує над містом? Але, розуміється, Юліан Альф, президент Фелійської громади, хотів мати свою синагогу дуже близько від Палатина, коли навіть вона заради того повинна стояти нижче. Це була Божова кара, що він допустив спалити свої дома. Кара найперше за те, що юдеї з того берега купують для себе сіль у римлян, хоч кожен знає, що цю сіль для того, щоб вона мала гарний вигляд, змішують зі свинячим жиром. Так лаяв старий все і вся. Наскільки Йосиф міг зрозуміти із цього досить незв'язного бурчання, воно спрямоване тепер було проти тих, що свої святі гебрейські імена з причини моди та ділових міркувань переінакшували на грецький і латинський кшталт. Його син Кай, що спершу називався Хаїм, усміхався добродушно, вибачливо; власне, діти не повинні були це чути.

Але Клавдій Регін сміявся, вдаряв старого по плечу, сказав, що він від народження називався Регін, бо він народився невірником, і так його пан назвав його. Але він, власне, мусив називатися Мелек, так іноді кликала його мати, і він аж нічого не має проти того, коли й старий називатиме його Мелеком.

Коричнево-жовтий Юст тим часом наче обмацував Йосифа. Йосиф відчував увесь час, що за ним стежать. Він мав таке враження, що цей Юст внутрішньо глузує з нього, з його розмови, з того, як він вимовляє слова, з його Єрусалимського звичаю їсти, як він, наприклад, великим і третім пальцями всував у рот зубочистку зі сандалового дерева. Тепер цей Юст безпосередньо спитав його, і в його запитанні так заклято звучала вищість жителя світового міста:

— Ви тут у політичних справах, мій пане й докторе Йосифе бен-Маттіасе?

І тут Йосиф не міг стриматися, він мусив дати відчутти цьому глузливому молодому римлянинові, що він є справді щось велике та важливе, тому й послали його сюди, і він розповів про справу своїх трьох невинних. Він запалився, говорив трохи занадто патетично, як для слуху цього скептичного римського товариства; проте стало тихо в обох половинах кімнати, на почесних канапах і за великим столом всі слухали красномовного, захопленого собою і своєю справою молодого чоловіка. Йосиф добре помічав, як мрійливо поглядала на нього Ірена, як сердився його колега Юст, як сам Клавдій Регін прихильно усміхався. Це окриляло його, його слова стали значніші, його віра в своє послання гарячіша, його мова стала загарливіша. Він говорив, доки старий не спинив його обурено: в суботу не можна розмовляти про справи. Йосиф ураз замовк, смиренно наляканий. Але внутрішньо він був задоволений, відчував, що його промова мала вплив.

Нарешті, трапеза закінчилася, Кай проказав довгу застольну молитву, всі вийшли, залишилися тільки серйозні чоловіки. Тепер Кай запросив і Йосифа й Юста на почесні канапи. Невкладистий змішувальний апарат перенесли на стіл. Зняли, коли вийшов строгий старий, приписані звичаєм головні накриття, й зітхнули вільно.

Отже, четверо чоловіків лежали й сиділи вкупі за вином, цукерками й фруктами, ситі, задоволені, налаштовані на розмову. Приміщення освітлювалося приємним жовтуватим світлом, завіса була піднята високо, з темного двору віяло ласкавою прохолодою. Обидва старші пани говорили з Йосифом про Юдею, розпитували його. Кай був, на жаль, тільки один раз в Юдеї, ще молодим чоловіком, давно вже; він разом із сотнею тисяч інших прочан приніс своє жертвне ягня на свято Пасхи до храму. Він багато бачив після того, тріумфальні походи, пишні вистави на арені, у Великому цирку, але вигляд біло-золотого храму в Єрусалимі й ентузіастичних сотень тисяч, що переповнювали грандіозне приміщення, лишається найвеличнішим із того, що він бачив за своє життя. Всі вони тут, у Римі, прив'язані до старої батьківщини. Хіба вони не мають своєї власної прочанської синагоги в Єрусалимі? Хіба не надсилають туди храмові податки та подарунки? Хіба вони не заощаджують свої гроші, щоб їхні трупи після смерті послали до Юдеї та поховали в старій землі? Але панове в

Єрусалимі роблять так, щоб викликати огиду до цієї старої батьківщини. Чому, будь я проклятий, ви не вживаєтеся з римським урядом? Можна ладити миром із цезарськими чиновниками, це терпимі люди, ми це добре знаємо з власного досвіду. Але ні, ви в Юдеї завжди мусите виявляти свою впертість, затятість у вас у крові, й одного прекрасного дня горщик буде розбитий. Вам треба солодких ріжків чи що? — переказав він свої слова арамейською мовою, сміючись, але по-суті дуже серйозно.

Ювелір Клавдій Регін, усміхаючись, відзначив, що Йосиф за строгим Єрусалимським етикетом випивав свій келих не враз, а двічі відставляючи його. Клавдій Регін знав відносини в Юдеї точно, він був там тільки два роки тому. Не римські чиновники винні в тому, що Юдея не заспокоюється, і не великі пани в Єрусалимі, а виключно тільки маленькі агітатори, «Месники Ізраїлю». Тільки тому, що вони не бачать іншого способу зробити політичну кар'єру, вони підбурюють до безнадійного збройного повстання. Ніколи не жилося юдеям краще, як за правління цього благословенного цезаря Нерона. Вони в усіх галузях мають вплив, і цей вплив зростатиме, якщо тільки вони будуть досить розумні, не поводитимуться занадто гостро.

— Що важливіше: мати силу чи показувати силу? — закінчив він і прополоскав рот теплуватим вином.

Йосиф визнав за вчасне вкинути слово про «Месників Ізраїлю».

— Панове в Римі, — сказав він, не повинні забувати, що в Юдеї править не тільки самий холодний розум, але неодмінно має значення й серце. Там на кожному кроці натикаєшся на знаки римського суверенітету. Пан Кай бар-Цаароне з теплим серцем згадує свято Пасхи в храмі. Але досить тільки побачити, як брутально й цинічно поводить, наприклад, римська поліція в цьому храмі, коли вона має охороняти порядок на свято Пасхи, і навіть спокійній людині вдаряє кров у голову. Не легко святкувати визволення з Єгипту, відчуваючи при кожному слові кулак римлянина на своїй потилиці. Триматися спокійно тут, у Римі — це ніяке мистецтво, тут, певно, і мені це буде не трудно; але нестерпно важко це в країні, обраній Богом, у Божій оселі, в країні Ізраїлю.

— Бога більше нема в країні Ізраїлю, Бог тепер в Італії, — сказав різкий голос.

Всі поглянули на жовтолицього, що вимовив ці слова. Він тримав свій келих у руці, він не дивився ні на кого, його речення призначалося тільки для нього самого. І не було в ньому заперечення або іронії, він тільки констатував факт і замовк.

Всі мовчали. На ці слова нічого не можна було сказати. Сам Йосиф неохоче відчував, що вони правдиві. «Бог тепер в Італії», — він переклав це речення по-арамейському. Слово вразило його глибоко.

— Ваша, мабуть, правда, молодий чоловіче, — сказав через якийсь час фінансист Клавдій Регін. — Ви мусите знати, — обернувся він до Йосифа, — я майже не юдей, я син сицилійського невільника й юдейки-матері, мій пан свого часу заборонив мене обрізати, за що я, признаюся, і по сьогодні вдячний йому. Я ділова людина, я уникаю участі в справі, де я можу. З другого боку, я беру участь у справі, де визнаю за потрібне. Ваш Бог Ягве сяє для мене краще, ніж його суперники. Я симпатизую юдеям.

Великий фінансист лежав тут зручно, держачи в руці келих із теплуватим вином, спрямувавши лукаві, заспані очі в темний двір. На третьому пальці він носив дуже велику, матову перлину, від якої Йосиф не відводив очей.

— Так, докторе Йосиф, — сказав Кай бар-Цаароне, — це найкраща перлина чотирьох морів.

— Я ношу її тільки в суботу, — сказав Клавдій Регін.

Якщо він цей вечір не використає, міркував Йосиф, якщо він не здобуде ніякої вигоди із спричиненої ситістю прихильності, з повечірньої сентиментальності сильного чоловіка, то він тоді телепень, що ніколи не буде спроможний довести справу своїх трьох невинних до щасливого кінця.

— Як ви належите до симпатизуючих, пане Клавдій Регін, — повернувся він скромно, проте настійливо до фінансиста, — то чи не хочете ви подбати про трьох невинних із Цезарії?

Ювелір різким рухом поставив свій келих.

— Цезарія, — сказав він, і його сонні до того очі стали гострими, а його високий голос загрозуючим. — Це гарне місто з прекрасною гаванню, вивіз звідти чималий, рибний ринок там надзвичайний. Грандіозні можливості. Ви самі, з вашими безглуздими прагненнями, винні, коли у вас відбирають їх. Мені вино стає кисле, коли я чую про ваших «Месників Ізраїлю».

Йосиф, наляканий цією раптовою запальністю раніше такого спокійного пана, відповів із подвійною обережністю, що визволення трьох невинних є чисто моральна справа, яка стосується гуманності, а не політики.

— Ми хочемо впливати не політичними аргументами, — сказав він, — і не юридичними. Ми знаємо, що тільки через особисті відносини можна чогось досягти, — і він дивився смиренно просячим поглядом на Клавдія Регіна.

— Чи ваші троє невинних принаймні справді невинні? — спитав той нарешті, прижмурюючись.

Йосиф одразу став палко запевняти, що ті троє, коли вибухнув заколот, були на другому кінці міста. Але Клавдій спинив його: він не хоче цього знати. Знати хоче він, до якої політичної партії вони належали.

— Вони промовляли в Блакитному залі? — спитав він. Блакитний зал був місцем зборів «Месників Ізраїлю».

— Це так, — мусив ствердити Йосиф.

— От бачите, — сказав Клавдій Регін і на цьому справа для нього була закінчена.

Юст із Тиверії дивився на гарне, збуджене, домогливе обличчя Йосифа. Він зазнав видимої поразки, й Юст співчував йому. З неприязню і водночас із прихильністю розглядав він свого молодого колегу. Той хоче бути тим самим, що й він, великим письменником і людиною з великим політичним впливом. Він має такі ж засоби, такий же шлях, такі ж цілі. Гордий Рим досяг для старішої культури Сходу, як півтораєта років тому був досяглий для культури греків. Приваблива річ, чудове покликання — працювати над тим, щоб зсередини розм'якшити його цією культурою Сходу. Відчуваючи це, прибув він три роки тому до Риму, як тепер Йосиф. Але йому, Юстові, було легше й важче. Він має чистішу волю, різкішу обдарованість. Але він вимогливий щодо засобів, розбірливий. Він глибоко зазирнув у політичну й літературну діяльність столиці, він має огиду до компромісів, до дешевих ефектів. Цей Йосиф явно менш розбірливий. Він зважиться вдатися до найнепривабливіших засобів, він хоче вгору хоч би що, він так акторствував, лестив, старався заручитися підтримкою, що для знавця втіхою було дивитися на цю нестримність. Його власне юдейство духовніше, ніж юдейство Йосифа; мають бути

сутички між ними. Це має бути завзяте змагання, це не завжди буде легко — залишатися чесним, але він лишиться чесним. Він даватиме іншому всі шанси, які для нього підходять.

— Я б вам порадив, Йосифе бен-Маттіас, — сказав він, — вдатися до актора Деметрія Лібана.

І знову всі поглянули на жовтолицього молодого чоловіка. Чому іншим не спала ця ідея на розум? Деметрій Лібан, найпопулярніший комік, улюбленець двору, юдей, що при кожній нагоді підкреслював своє юдейство, так, це був саме такий чоловік, якого потребував для своєї справи Йосиф. Цезарева дружина любила його товариство, щотижня запрошувала до себе. Обидва підтвердили: Деметрій Лібан саме той, хто потрібен Йосифу.

Через невеликий час попрощалися. Йосиф пішов нагору в свою кімнату. Він скоро заснув, дуже умиротворений. Юст із Тиверії самотній пішов додому темної ночі. Він усміхався; президент релігійної громади бар-Цаароне навіть не вважав за потрібне дати йому факелonosця.

Незабаром після того, як розвіднилося, Йосиф, у супроводі даного йому президентом громади Каєм бар-Цаароне невільника, прибув до воріт Тибура, де ждав візничого Товариства транзитного сполучення. Візок був маленький, на двох колесах, досить тісний і незручний. Ішов дощ. Похмурий візничий сказав, що їхати доведеться годин зо три. Йосифові було холодно. Невільник, якого Кай дав йому передусім як перекладача, був не балакучий, скоро задрімав. В Юдеї зараз могло бути ще тепло. Проте це краще, що він тут. Цього разу все має йти добре, він вірить у своє щастя.

Юдеї тут, у Римі, завжди пов'язують справу його трьох невинних із політикою «Месників Ізраїлю», з подіями в Цезарії. Розуміється, це має значення для всієї країни, чи позбавлять юдеїв різними махінаціями панування в місті Цезарії. Але він не хотів, щоб від цього питання залежала доля його трьох невинних. Він вважає це за цинічне. Для нього йдеться тільки про етичний принцип. Допомогати ув'язненим — це одна з найперших моральних вимог юдейського вчення.

Коли бути чесним, треба відзначити, що дуже приблизно відомо, чи справді троє невинних не були в Цезарії якраз у час виборів. Зі свого

погляду тодішній губернатор Антон Фелікс мав підстави схопити цих трьох. Усе ж він, Йосиф, не мав ніякої причини клопотатися підставами тепер щасливо відкликаного губернатора. Для нього ті троє — невинні. Ув'язненим треба допомагати.

Візок трусив. Дорога була заклято погана. Але от вони були вже в районі цегельні. Це був сіро-жовтий пустир, навкруги — загорожі та палісади, а за ними знову загорожі й палісади. Перед ворітьми на них дивилися гулящі солдати з варті — недовіжливо, зацікавлено, радіючи розвазі. Невільник переговорив із ними, показав їм дозвіл. Йосиф незадоволено стояв збоку.

Їх повели до управителя похмурою, гнітючою дорогою. Кругом звучав глухий, монотонний спів; працюючи, мусили співати, такий був припис. Наглядачі мали палиці й батоги, вони здивовано дивилися на чужих.

Управитель був неприємно здивований. Раніше його зазвичай попереджали, коли будуть відвідувачі. Він сподівався контролю, неприємностей, не розумів Йосифової латини чи не хотів розуміти, його власна грецька мова була погана. Мусили, щоб порозумітися, раз по раз вдаватися по допомогу до невільника. Потім прийшов нижчий чиновник, пошепотівся з управителем, і враз поведження управителя змінилося. Він одверто й пояснив чому. Здоров'я тих трьох не в найкращому стані, він боявся, що їх послали проте на роботу, тепер він дізнався, що їх гуманно залишили в камері. Він радів, що все так добре йде, розтанув, розумів тепер Йосифову латину набагато краще; і власна його грецька мова покращала, він став балакучим.

От справи трьох. Їх спочатку послали були до Сардинії, в копальні, але вони не могли цього витримати. Раніше засуджених до примусової праці посиляли ще будувати шляхи, очищати клоаки, крутити махові колеса та працювати біля pomp у громадських купальнях. Робота на цегельнях найлегша. Управителі фабрик не раді, коли їм присилають примусових робітників-юдеїв. Вони завдають труднощів через їжу, не хочуть працювати в суботу. Управитель був із цими трьома засудженими, це він сам може запевнити, особливо гуманний. Але, на жаль, і гуманність повинна мати свої межі. Через відбудову міста державним цегельням ставлять якраз надзвичайні вимоги. Тому всі мусять працювати.

— Приписану кількість треба постачити хоч би що, і ви можете собі уявити, пане, що римські будівельники не дуже скромні. П'ятнадцять годин роботи тепер офіційний мінімум.

З його людей, а їх від восьмисот до тисячі, подихає за тиждень у середньому чотири. Його радує, що ті троє досі не потрапили в це число.

Потім управитель передав Йосифа нижчому чиновникові. Знову йшов він крізь цегельню, повз наглядачів із палицями та батогами, крізь глухий, однотонний, одноманітний спів, по глині й спеці, між робітниками, що були зігнуті, стояли на колінах, крєктали під тягарями. Йосифові згадалися слова з Письма про фараона, що гнобив народ Ізраїлю у Єгипті. «І єгиптяни немилосердно примушували дітей Ізраїлю працювати на них. І нестерпним робили їм життя їхнє важкою працею в глині й на цегельні. І поставили наглядачів над ними, щоб пригноблювали їх важкою працею, і вони будували фараонові міста Пітон і Рамзес». Для чого святкують Пасху з радістю і великим блиском, коли тут діти Ізраїлю досі тягають цеглу, щоб їхні вороги будували міста? Глина важко налипала на його черевики, протискала між пальцями. І весь час навкруги однотонний, глухий спів.

Нарешті були вони біля приміщення для примусових робітників. Солдат пішов по тюремника. Йосиф ждав у передпокої, читав напис на дверях, вислів уславленого письменника — сучасника Сенеки: «Це раби? Але також і люди. Це раби? Але також домочадці. Це раби? Але також прості друзі». Лежала маленька книжечка, вказівки письменника Калумелли, знавця великого виробництва. Йосиф читав: «Треба щодня робити перекличку примусових робітників. Щодня також треба оглядати, чи тримаються кайдани і чи надійні камери. В камері найдоцільніше тримати по п'ятнадцять в'язнів».

Його провели до трьох. Камера була напівпідземна, вузькі віконця зроблені дуже високо, щоб їх не можна було дістати руками. Тісно, одні біля одних, стояло п'ятнадцять накритих соломною нар, але й тепер, коли тільки п'ятеро сиділо тут — він, вартовий і троє в'язнів — було нестерпно тісно.

Троє скорчилися один біля одного. Вони напівголі, одяг лахміттям висів на них, їхня шкіра була блідо-свинцева. Над кісточками на ногах кільця для ланцюгів, на лобі тавро, випалена літера Е. Їхні голови аж по тім'я низько острижені, і при тому велетенські бороди,

скуйовджені, сплутані, жовтувато-білі, виглядали гротескно. Йосиф знав імена трьох: Натан, Гадя, Єгуда. Гадю й Єгуду він бачив рідко та побіжно, нічого дивного, що він не впізнав їх тепер. Але Натан бен-Барух, доктор і пан, член Великої ради, був його учителем, чотири роки він бував із ним разом по багато годин щодня, отже мусив би впізнати його серед трьох. Але і його він не впізнав. Натан був огрядний пан, середній на зріст. Ті ж, що скорчилися там, були двома скелетами середньої величини, а один був дуже великий. І він ніяк не міг визначити, хто з середньої величини скелетів мав бути його учителем Натаном.

Він привітав трьох. Дивно звучав у цьому злиденному приміщенні його здоровий, із трудом приглушений голос:

— Мир вам, мої доктори й пани.

Троє поглянули, і тепер по товстих бровах він упізнав свого старого вчителя. Він згадав, який страх і гнів викликали в ньому шалені очі під цими товстими бровами. Бо цей чоловік дуже соромив його, з глузуванням ображав його, дев'яти- чи десятилітнього, коли він не міг устежити за його хитромудрим методом викладу, принижував його самосвідомість із їдкою обдуманістю. Він тоді — як часто! — бажав похмурому, буркотливому чоловікові всього найгіршого: тепер же, коли віджилий погляд із висхлих очей дійшов до нього, це впало йому в серце як камінь, і співчуття здавило йому дихання.

Він мусив говорити довго й обережно, поки слова його пробилися крізь тупу втому до їхнього розуміння. Нарешті вони стали відповідати, покашлюючи, запинаючись. Вони пропачі. Бо коли й не змогли примусити їх зламати заборони Ягве, то змогли перешкодити виконувати його заповіти. Отже, вони втратили і це, й інше життя. Чи їх битимуть батогами, доки вони впадуть на глинисту землю, чи розіпнуть їх на хресті низьким способом, яким це поріддя римлян звикло завдавати людям смерть: Господь Бог дав, Господь Бог узяв, що швидше кінець, то бажаніше, хай славиться ім'я Господнє.

Було гнітюче повітря у цьому тісному, напівтемному, вогко-холодному приміщенні, крізь вузькі отвори вікон пробивався дощ, густий сморід не виходив, знадвору, здалека чувся глухий монотонний спів. Йосиф соромився, що носить ціле убрання на чистому тілі, що він молодий і повний енергії, що він через годину зможе вийти звідси, піти геть із цього місця бруду й жаху. Ці троє не можуть думати про те, що виходить за маленький круг їхньої видимої повсякденності. Не було ніякого сенсу говорити їм про свою місію, про ті заходи, яких збираються заради них вжити, про політику, про сприятливу кон'юнктуру при дворі. Для них лишається найгіршим, що вони не можуть додержати очисних законів, строгих заповідей ритуального обмивання. Вони мали різних доглядачів і вартових, деякі були черствіші, відбирали в них молитовні ремені, щоб вони не могли на них повіситися, деякі були милосердніші, ці лишали їх їм. Але всі вони були необрізані, злочинці та прокляті. Для них було однаково, чи краще годуватимуть примусових робітників чи ні, бо вони не їли м'яса тварин, що зарізані не так, як велить закон. Отже лишаються їм для харчування тільки покидьки овочів і фруктів. Вони радилися між

собою, чи брати їм порції м'яса, щоб міняти їх у інших в'язнів на хліб і фрукти. Вони сильно сперечалися з цього приводу. Доктор Гадя спершу доводив багатьма аргументами, що це дозволено. Але, кінець-кінцем, він погодився з двома іншими, що це дозволено тільки, як засіб врятуватися від безпосередньої смерті. Але хто може знати, чи Господь, хай славиться його ім'я, визначив їхню смерть у цьому чи тільки в наступному місяці? Отже, виходить усе таки, що не дозволено. Коли вони не зовсім отупіли від втоми, вони завжди дебатують, вдаючись до теологічних аргументів, що дозволено, а що ні, і тоді вони згадують про Кам'яну палату храму. У Йосифа було враження, що ці дебати часто дуже запальні та перетворюються в пусті сварки, але, певно, вони були єдиним, що ще підтримувало їхнє життя. Ні, це було неможливо — розмовляти з ними хоч як-небудь розсудливо. Коли він говорив про прихильність цезаревої дружини до юдеїв, вони відповідали, що це ще питання, чи дозволено взагалі молитися в цьому місці безодні та бруду. Вони не знали також календаря, отже, можливо, порушують суботу, надіваючи молитовні ремені, і будень — не надіваючи.

Йосиф перестав говорити про справу. Він слухав їх, і коли один цитував якийсь місце з Письма, втручався інший і цитував місце протилежного змісту, і дивись, вони оживали і починали сперечатися і кидали аргументи зі своїх безсилим горл, і він сперечався разом із ними, і це був великий день для них. Але вони не витримали довго і дуже скоро знову впали в свою отупілість.

Йосиф бачив їх, скорчених у тьмяному світлі в'язниці. Ці троє, нужденні тілом, в бруді та остаточній безодні, були великі в Ізраїлі, їхні імена сяяли серед творців закону в Кам'яній палаті. Допомогти в'язням! Ні, йдеться не про те, це смішне й пусте, чи матимуть юдеї пануюче становище в Цезарії, чи ні. Йдеться про те, щоб допомогти цим трьом. Вигляд цих трьох вразив його, запалив увесь огонь у ньому. Його переповнювало побожне співчуття, що мало не розривало його, як вони твердо й міцно держалися в своїй нужді закону, як вони чіплялися за закон, як тільки закон підтримував їхнє дихання, що вони лишалися живі. Він думав про той час, коли він сам був у пустелі, в святому пості, у ессеїв, у свого вчителя Бануса, й як тоді, в найкращі моменти, пізнання приходило до нього не через розум, а через самозаглиблення, через споглядання, через Бога.

Звільнити в'язнів! Він стиснув губи з твердим наміром погасити в собі кожну іншу думку, щоб визволити цих трьох нещасних. За жалібним однотонним співом примусових робітників він чув великі, гебрійські слова заповіді. Ні, він тут не з суєтного егоїзму, Ягве послав його сюди. Він ступав назад крізь сірий дощ, він не відчував дощу, не відчував глини, що налипала на його черевики. Звільнити в'язнів!

В Юдеї чоловіку таких політичних поглядів, як у Йосифа, не можна було піти на змагання чи в театр. Один-єдиний раз він одвідав виставу; потай і з нечистою совістю, в Цезарії. Але то була дрібна річ, як рівняти з тим, що він бачив сьогодні в театрі Марцелла. У нього шуміло в голові від танців, маленьких простацьких жартів, балету, великої партерної пантоміми, пишності та постійних змін на величезній сцені, що протягом кількох годин ніколи не стояла порожня. Юст, що сидів поруч із ним, відкидав це все зневажливим рухом руки. Він визнавав на сцені тільки бурлескні ревію, які народ по праву любив, і терпів досі всі ці дурниці, щоб завчасно зайняти собі місце для ревію коміка Деметрія Лібана.

Так, цей комік Деметрій Лібан, хоч було в ньому багато чого неприємного, був мистець із людським обличчям. Народившись як невільник цезаревого господарства і звільнений цезарем Клавдієм, він здобув собі своєю мистецькою грою нечуваний достаток і титул «Першого актора епохи». Цезар Нерон, якого він наставляв у мистецтві промови й акторської гри, любив його. Важкий чоловік, цей Лібан, піднесений і пригноблений своїм юдейством. І навіть прохання та накази цезаря не могли його спонукати виступити в суботу або великі юдейські свята. Він знову й знову сперечався з докторами юдейських університетів, чи справді він відкинутий Богом за те, що він грає в театрі. З ним ставалися істеричні напади, коли він мусив виступати в жіночому убранні, порушуючи заповідь закону: чоловік не повинен носити жіноче вбрання.

Одинадцять тисяч глядачів театру Марцелла, втомлені багатогодинною програмою першої частини, тепер вимагали, бушуючи й ревучи, почати бурлеск. Керівники театру, либонь, не наважувалися починати, бо ждали цезаря чи його дружину, в ложі яких усі попередні приготування були зроблені. Але публіка вже ждала п'ять годин, вона

звикла в театрі вимагати своїх прав і супроти двору, вона погрожувала, кричала, і почати мусили.

Завіса опустилася. Комедія Деметрія Лібана називалася «Пожежа», казали, що автор — сенатор Марулл. Її герой, якого грав Лібан, був Ісидор, невільник із єгипетського міста Птолемеї, розвитком вищий за свого господаря й усе своє оточення. Він грав майже без ніяких допоміжних засобів, не мав на собі маски, ніякого коштовного убрання, високих черевиків. Він був просто невільник Ісидор із провінції Єгипет, сонний, сумний, хитрий чоловік, з яким нічого не станеться, який у кожному становищі викрутиться. Він допомагає своєму неповороткому нещасливому господареві в його численних скрутах, він здобуває для нього гроші і добре становище, спить із жінкою свого пана. Одного разу, коли пан дає йому ляпаса, він заявляє йому, сумно й рішуче, що тепер він має його, на жаль, покинути, і він не повернеться доти, доки його пан не розвісить у всіх публічних місцях просьбу до нього про вибачення. Пан заковує невільника Ісидора в кайдани, сповіщає поліцію, але, проте, Ісидорові вдається, певна річ, утекти, і під оглушливі вияви радості публіки знову й знову водить він поліцію за ніс. На жаль, у найнапруженішому місці, коли здавалося неминучим, що Ісидора нарешті схоплять, вистава урвалася, бо тут з'явилася в театрі дружина цезаря. Вся публіка підвелася, вітала одинадцятьма тисячами голосів гожу, біляву даму, що дякувала, простягнувши випрямлену руку долонею до публіки. Зрештою, поява її була подвійною сенсацією, бо серед інших її супроводила настоящелька весталок, а досі не було звичаю, щоб аристократичні черниці дивилися популярні в народі бурлески в театрі Марцелла.

П'єсу мали почати знову. Йосиф був радий цьому, нечувана, смілива реальність вистави була для нього приголомшуюче нова, і вдруге він розумів набагато краще. Він не відривав очей від актора Лібана, від його зухвалою та сумного рота, від його красномовних рук, від усього його тіла, що все було рухливе й промовисте. І от дійшло до куплета, уславленого куплета з оперети «Пожежа», який Йосиф за короткий час перебування в Римі чув сотню разів — його співали, викрикували, мурчали, висвистували. Актор став біля рампи, оточений одинадцятьма клоунами, різко задзвеніли ударні інструменти, загули сурми, запищали флейти, і він заспівав свій куплет: «Хто тут пан? Хто платить за оливу? Хто платить за дівчат? І хто, хто платить за сирійські

парфуми?» Публіка схоплювалася, вона підспівувала, сама янтарно-жовта цезарева дружина в цезарській ложі ворушила губами, а важна настоятелька весталок щиро сміялася. Але тепер нарешті невільник Ісидор був оточений, не було більше ніякої змоги втекти, щільно обступили його поліцаї, він запевняв, що він не невільник Ісидор, але як довести це поліцаям? Танцем. Так. І от починається танець. Ісидор носив ще кайдани на ногах. Треба було танцювати і при тому не виявити кайдани, це було страшенно важко, це було смішно та зворушливо водночас — бачити чоловіка, що танцює за свою свободу й життя. Йосиф був у захваті, публіка була у захваті. Як його ноги-кайдани, так кожен рух актора Лібана тягнув за собою голови глядачів. Йосиф почував себе цілковитим аристократом, йому й на думку не спадало відмовитися від найпринизливіших для них послуг невільників. І більшості з людей, що були тут у театрі, не спадало це на думку, вони, наприклад, не раз багатьма десятками тисяч страчених невільників дуже виразно довели, що вони не хочуть знищити різницю між панами й невільниками. Але тепер, коли вони бачили, як танцює чоловік із його кайданами, що видає себе за пана, всі вони були за нього і проти його пана, і всі радувалися, римляни й їхня імператриця, що зухвалий чоловічина знову вирвався від поліцаїв і знову почав наспівувати тихо й лукаво: «Хто тут пан? Хто платить за оливу?»

І от вистава стала зовсім зухвалою. Ісидорів пан справді оповістив, що він просить у Ісидора вибачення, він мусив вдатися до свого невільника. Але він тим часом наробив дурниць, дійшов через наймачів своїх квартир до краху, бо вони не платили. Проте виселити їх він через певні причини не міг, його дорогі будинки знецінилися. Тут ніхто не міг допомогти, крім хитрого Ісидора, і той допоміг. Він допоміг так, як допомогли собі, на думку народу, цезар і деякі великі пани в подібному випадку: він запалив квартал зі знеціненими будинками. Це було сміливо й грандіозно, як Деметрій Ліван це зображував, кожен жест був натяком на спекулянтів землею, на тих великих панів, що наживалися на відбудові міста. Ніхто не був помилуваний — ні архітектори Целер і Север, ні славетний старий політик і літератор Сенека, що теоретично вихваляв бідність, а практично жив у розкоші, ні фінансист Клавдій Регін, що носив на третьому пальці величезну перлину, але, на жаль, не мав грошей, щоб купити собі підхожі ремінці до черевиків, ні сам цезар. Кожне слово

влучало, театр радувався, не переводячи духу від сміху, і коли на закінчення актор Лібан запропонував публіці зруйнувати палаючий будинок на сцені, почався заколот, якого Йосиф ніколи не бачив. Приваблива внутрішність палаючого дому з допомогою мистецької машинерії обернулася до глядачів. Тисячі рушили на сцену, накинулися на меблі, столове накриття, страви. Крик. Топтали один одного, давили один одного. І в театрі, над майданом перед ним, над велетенськими гожими колонадами, над усім далеким Марсовим полем лунав спів, крик: «Хто тут пан? Хто платить за оливу?»

Коли Йосифа, завдяки старанням Юста, запросили на вечерю до Деметрія Лібана, це його налякало. Він був сміливий із природи. Коли він представлявся первосвященикові, цареві Агріппі, римському губернаторові, він не ніяковів. Тільки перед актором почував він глибоку пошану. Його комедія кинула Йосифа в захват. Він із подивом відчував, як один-єдиний чоловік, цей юдей Деметрій Лібан, зміг примусити багато тисяч людей, високого й низького стану, римлян і іноземців, думати, як він, відчувати, як він.

Коли зайшов Йосиф, актор лежав на тапчані, в зручному, зеленому халаті. Він мляво простяг Йосифові руку, на пальцях якої було багато обручок. Йосиф збентежено й здивовано дивився, який малий фігурою був чоловік, що заповнював увесь велетенський театр Марцелла.

Це була вечеря в тісному гурті. Тут був Антон Марулл, син сенатора, потім другий, ще дуже молодий аристократ, потім юдей із ради Фелійської синагоги, доктор Лісин, дуже манірний, — він із самого початку став Йосифові несимпатичним.

Йосиф, будучи вперше у поставленому на великопанську ногу римському домі, почувався несподівано добре серед незвичайної обстановки. Важко було користуватися столовим приладдям, брати рибний соус, прянощі. Але він скоро засвоїв найголовніше, дивлячись на несимпатичного доктора Лісіна, що лежав навпроти нього на канапі. Через півгодини він уже відмовлявся таким же гордим елегантним рухом голови від того, що йому не подобалося, і кивком мізинця давав знак подати те, що йому впало в око.

Актор Лібан їв мало. Він додержувався дієти, яку накладала на нього його клята професія, ах, і відносно жінок, і він зробив пару сороміцьких зауважень про спосіб, яким певні театральні підприємці,

накладаючи на тіло своїх невільників-митців спеціальний механізм, позбавляють їх змоги скоромитися. Але за добрі гроші, одержані від певних високопоставлених дам, вони умилостивляються і дозволяють своїм бідним акторам зняти на якусь ніч кляту машинерію. Потім, безпосередньо, він став кепкувати з деяких своїх колег, прихильників іншого стилю, з кумедності традицій, масок, високих дерев'яних черевиків. Він схопився, карикатурно удаючи актора Стратоклеса, заходив по кімнаті, зелений халат роздувся, і хоч носив він сандалії без підборів, а, дивись, ясно відчувалися високі черевики і вся ходульна суть.

Йосиф наважився, став чемно хвалити, який стриманий і проте виразний був натяк Деметрія Лібана на Клавдія Регіна. Актор глянув на нього:

— Отже, це місце вам вподобалося? Це радує мене, бо ви не були так вражені, як я сподівався.

Йосиф, палаючи, проте так само чемно, змалював, як уся вистава схвилювала його. Він бачив мільйони невільників, але тільки тепер він взяв і відчув, що таке невільник. Актор простяг Йосифові всіяну обручками руку. Це для нього дуже важливо, сказав він, що людина, яка прибула прямо з Юдеї, так захоплена його справою. Йосиф мусив йому докладно змалювати, як впливала на нього кожна подробиця. Актор слухав задумливо й їв помалу потрібний для його здоров'я салат.

— Ви прибули з Юдеї, докторе Йосиф, — змінив нарешті тему розмови Деметрій Лібан. — О, мої любі юдеї, — сказав він сповненим скарги й покірності голосом. — Вони роблять мені все найгірше в світі. В гебрійській синагозі вони проклинали моє ім'я за те тільки, що я ціную дар, який дав мені Господь Бог, і виставляють мене страховищем для дітей. Я іноді червонію, так злостить мене їхня обмеженість. Але коли вони мають таку справу, що треба вдаватися до цезаревої резиденції, тоді вони можуть прибїгати до мене і протуркувати вуха. Тоді Деметрій Лібан стає для них гарний.

— Боже мій, — сказав молодий Антон Марулл, — юдеї завжди бурчать, це ж відомо.

— Я не дозволю, — раптом крикнув актор і встав, розхристаний, розгніваний, — я не дозволю ганьбити в моєму домі юдеїв. Я юдей.

Антон Марулл почервонів, намагався усміхнутися, але це не вдалося, він став мимрити пробачення. Деметрій Лібан не слухав його.

— Юдею, — сказав він, — земля Ізраїлю. Єрусалим. Я ніколи там не був, я ніколи не бачив храму. Але колись я поїду туди і принесу на вівтар своє ягня.

Пристрасна туга і одержимість були в його сіро-блакитних, сумних очах, що горіли на його блідому, трохи одутлому обличчі.

— Я можу більше, ніж те, що ви бачили, — звернувся він безпосередньо до Йосифа, ваговито й таємничо. — Я маю одну ідею. Якщо вдасться її добре здійснити, тоді так, тоді я справді заслужу свій титул і буду «Першим актором епохи». Я точно знаю, як я маю це зробити. Це тільки питання мужності. Моліться, мій докторе й пане Йосифе бен-Маттіас, щоб я набрався мужності.

Антон Марулл довірливо й граційно обняв актора за шию.

— Скажи ж нам твою ідею, любий Деметрію, — просив він. — Ти тепер уже втретє про це говориш.

Але Деметрій Лібан залишився замкнутим.

— Цезарева дружина теж натискає на мене, — сказав він, — щоб я розповів про свою ідею. Я гадаю, що вона багато мені дала б за те, якби я здійснив цю ідею, — і в нього з'явилася безмежно зухвала усмішка. — Але я про це не думаю, — закінчив він.

— Розкажіть мені про Юдею, — знову обернувся він до Йосифа.

Йосиф розповідав про свято Пасхи, про свято деревоношення, про службу в день всепрощення, коли первосвященик один-єдиний раз на рік звертається до Бога, називаючи його дійсним ім'ям, і весь народ, чуючи велике й страшне ім'я, падає на коліна перед невидимим Богом, і п'ятдесят тисяч лобів торкаються плит храму. Актор слухав, заплющивши очі.

— Так, колись я теж почую це ім'я, — сказав він, — з року на рік я відкладаю свою подорож до Єрусалима. Років сили небагато у актора, він мусить ощадливо поводитися зі своїми роками. Але одного разу я зйду на корабель. І коли стану старий, я куплю собі дім і невеликий масток біля Єрусалима.

Йосиф, поки актор говорив, думав гостро й швидко: тепер Лібан вразливий і у відповідному настрої.

— Чи можу я розказати вам ще про Юдею, пане Деметрій? — просив він.

І розповів про своїх трьох невинних. Він думав про цегельню і вогке, холодне, підземне приміщення та скелети трьох, і як він не впізнав свого старого вчителя Натана. Актор стиснув лоб руками, його очі були заплющені. Йосиф говорив, і його мова мала барви, а думка політ.

Всі мовчали, коли він скінчив. Тоді сказав доктор Лісин із Фелійської синагоги:

— Дуже цікаво.

Але актор бурхливо напустився на нього; він хотів бути враженим і вірити. Лісин захищався. Де доказ, що ті троє справді невинні? Зрозуміло, цей доктор і пан Йосиф бен-Маттіас говорив із найкращою переконливістю, але чому його свідчення мають бути кращі за ті, які подав губернатор Антон Фелікс, і які цезарський римський суд визнав правдивими? Але Йосиф поглянув на актора довірливо, серйозно, і відповів просто:

— Подивіться на цих людей. Вони в цегельні Тибура. Поговоріть із ними. Якщо ви після того ще віритимете в їхню вину, жодне слово про них не вийде більше з моїх уст.

Актор ходив сюди й туди, його очі не були більше тьмяні, вся в'ялість зникла.

— Це добра пропозиція, — крикнув він. — Я радий, докторе Йосиф, що ви прийшли до мене. Ми поїдемо до Тибура. Я хочу бачити цих трьох невинних. Я допоможу вам, мій докторе й пане Йосифе бен-Маттіас.

Він став перед Йосифом, він був менший на зріст, ніж Йосиф, але здавався далеко більшим.

— Ви знаєте, — сказав він похмуро, — що ця подорож лежить у напрямку моєї ідеї?

Він був схвильований, жвавий, сам дбав про змішувальний глечик, кожному говорив приємне. Пили багато. Пізніше хтось запропонував грати. Кидали чотири кубики з слонової кості. Деметрієві Лівану спала на думку вигадка. Десь у нього мали зберегтися гебрейські кості з часів його дитинства, незвичайні, з одною віссю, верхня частина якої правила за ручку, так що кість можна було крутити як дзигу, Йосиф знав такі кості. Почали шукати, знайшли. Кості були грубі, примітивні, вони крутилися кумедним способом. Грали із задоволенням. Не по

великій, але для Йосифа ставки були страшні. Він зітхнув, коли перші три кості випали вдало.

Було чотири кості. На кожній стояли літери Гамель, Ге, Нун, Шін. Шін була найгірша, Нун найкраща літера. Строго віруючі юдеї суворо забороняли цю гру, вони доводили, що літера Шін являє собою старий образ бога Сатурна, літера Нун — образ богині Нога-Істар, яка у римлян зветься Венерою. Кості, після того, як кожен закручував свою, кидали знову всі на середину, кожен із гравців міг вибрати поміж них яку хоче дзигу. Йосифові протягом гри дуже часто випадала щаслива літера Нун. Раптом його гостре око помітило, що це одна певна кость при кожному обертанні дає літеру Нун; причина була та, що один ріжок цієї кості був майже непомітно надбитий.

Як тільки Йосиф помітив це, його кинуло в холод. Коли й інші помітять, що він має кость із надбитим ріжком, якою він так багато разів викидав Нун, то хіба тоді увесь результат сьогоднішнього вечора, прихильність великого чоловіка не опиняться під загрозою? Він був дуже обережний, зменшив свій виграш. Того, що залишилося в нього, було досить, щоб він міг жити далі в Римі без скнарості.

— Я буду дуже нескромним, пане Деметрій, — спитав він, коли гра закінчилася, — якщо попрошу вас подарувати мені цю кость на пам'ять?

Актор засміявся. Мовчки видряпав він на одній із костей початкові літери свого імені.

— Коли ми поїдемо до трьох невинних? — спитав він Йосифа.

— Через п'ять днів, — запропонував Йосиф нерішуче.

— Післязавтра, — сказав актор.

На цегельні Деметрія Лібана прийняли чудово. Дзвінко віддала варта «Першому акторові епохи» таку пошану, яку належить віддавати людям найвищих рангів. Наглядачі, сторожа юрбилися біля воріт, вітаючи простягали вони праву руку з випрямленою долонею. З усіх боків кричали:

— Привіт, Деметрію Лібан!

Небо було променисте, глина, зігнуті примусові робітники мали менш безрадінний вигляд, всюди між їхнім монотонним, одноманітним співом звучав славнозвісний куплет: «Хто тут пан, хто платить за оливу?» Обіч актора зникло йшов Йосиф. Майже дужче, ніж

радощі тисяч у театрі, вразило його видовище вшанування Деметрія Лібана навіть у цьому місці глибокого нещастя.

Але в підземному, вогко-холодному приміщенні враз зникли святкові фарби, якими забарвлена була сьогодні цегельня. Високі, вузькі вікна, сморід, монотонний спів. Троє сиділи, скорчившись, як тоді, висхлі, з приписаними залізними кільцями на ногах, з випаленим Е на черепі, скуйовджені бороди гротескно стирчали на напівобстриженій голові.

Йосиф намагався викликати їх на розмову. З такою ж, як і в останній раз, любовною турботою витягував він із них слова нещастя, безнадійної покори.

Актор, трохи схвильований, жадібно слухав. Він не відводив очей від старців, як вони, знеможено, переривчасто, вимовляли гортанно й клеkotливо гіркі слова, і кадики їхні важко випиналися при тому. Жадібно вбирали його вуха їхнє грубе, обрубане бурмотіння. Він би охоче заходив туди й сюди, але це було важко у тісному, низькому приміщенні, отже він стояв нерухомо на своєму місці, зворушений. Його бистра фантазія бачила, як ці чоловіки високо піднялися, в білих убраннях, урочисті в Кам'яній палаті храму, провісники закону в Ізраїлі. В нього потекли сльози, він не витирав їх, вони котилися по його злегка одутлих щоках. Він стояв дивно напружений, без жодного руху, потім, зі зціпленими зубами, зовсім помалу, підняв руку, пальці якої унізані були обручками, і дуже розірвав своє убрання, як це роблять юдеї на знак великої жалоби. Потім він скорчився внизу біля трьох нещасних, зовсім близько притиснувся до їхнього смердючого дрантя, так, що їхнє негарне дихання потрапляло йому прямо в лице, й їхні брудні бороди лоскотали йому шкіру. І він почав говорити з ними по-арамейському: розмовляв він по-арамейському запинаючись, з трудом добираючи слова, бо мав мало практики. Але це були слова, які вони розуміли, які краще були їм до душі, більше відповідали їхньому становищу, ніж слова Йосифа, слова участі в їхніх маленьких, нужденних буднях, дуже людяні слова, і вони плакали, і вони благословляли його, коли він ішов.

Довгу частину подорожі назад Деметрій Лібан залишався мовчазним, потім він почав уголос висловлювати свої міркування. Що таке пафос колишніх нещасть, палаючого Геракла, поваленого Агамемнона проти лиха цих трьох, лиха, що повзе помалу, потроху

жере шкіру та серце? Який безкінечний, лихий шлях, доки ці великі в Сіоні, що далі несли факел учення, так отупіють і занепадуть, що стануть трьома паками Нічого.

Прибувши до міста, біля воріт Тибура, прощаючись із Йосифом, він сказав ще:

— Знаєте, що найжахливіше? Не те, що вони кажуть, а той дивний спосіб, яким вони хитають свої тіла вперед і назад, увесь час однаково, одноманітно. Так можуть робити тільки люди, що постійно сидять скорчившись на підлозі і довго перебувають у темряві. Слова можуть брехати, але ці рухи жахливо правдиві. Я мушу над цим поміркувати. Тут є можливість для сильного впливу.

Цієї ночі Йосиф не міг спати, а сидів у своїй кімнаті та писав меморандум про трьох невинних. Олива в його лампі вигоріла, гніт став короткий, він налив оливи, змінив гніт і писав далі. Він писав дуже мало про справу Цезарії, більше про нещастя трьох старців, дуже багато про справедливість. «Справедливість, — писав він, — вважалася у юдеїв від найстаріших часів за найпершу чесноту. Вони можуть витримувати нужду й пригноблення, але не неправду, вони вітають кожного, навіть свого гнобителя, коли він відновлює справедливість. «Правда рине як многоводний потік, — сказав один їхній пророк, — а справедливість як ніколи невисихаючий струмок». «Тоді настане золотий час, — сказав другий, — коли й у пустелі житиме правда». Йосиф палав. Мудрість старих запалював він у своєму власному вогні. Він сидів і писав. Вогонь його лампи блякнув — він писав. Від воріт долітав грюкіт важких возів, яким удень заборонено їздити вулицями — він не зважав на це, писав і обточував свій нарис.

Через три дні після того скороход Деметрія Лібана приніс Йосифові листа, в якому актор повідомляв його коротко й сухо, щоб він був готовий післязавтра о десятій годині відвідати в товаристві актора цезареву дружину.

Цезарева дружина! Йосифові перехопило дух. Навкруги на всіх вулицях стоять її бюсти, божественно шановані. Що він повинен їй сказати? Як повинен знайти для цієї чужої жінки, що її життя й думки так вознесені над усіма іншими людьми, такі слова, які западуть їй у душу? Тим часом, як він це думав, він уже знав, що знайде справжні

слова; бо ж вона була жінка, а він мав невелику, тиху зневагу до всіх жінок, і саме тому, він знав, здобуде її прихильність.

Він перечитав свій манускрипт. Читав гучним голосом, із нестримними жестами, так, як він читав би в Єрусалимі. Він написав це по-арамейському, тепер із трудом перекладав грецькою мовою. В його грецькій мові, він знав, було багато незграбностей, помилок. Чи це пристойно — прийти до дружини цезаря з погано підготовленим, не вільним від помилок манускриптом? Або може якраз його помилки вплинуть своєю простодушністю?

Він унікав говорити будь-кому про наступну аудієнцію. Він ганяв по вулицях. Він повертав назад, коли бачив знайомого, біг до голяра, купував нові парфуми, від цілковитої певності переходив до найглибшого розпачу.

На бюстах дружина цезаря мала низький, ясний і гарний лоб, довгасті очі, не дуже малий рот. Навіть її вороги визнавали, що вона вродлива, і багато хто говорив, що вона впливає запаморочливо на того, хто бачить її вперше. Як повинен він, маленький чоловік із провінції, триматися перед нею? Він мусить мати людину, з якою він усе може обговорити. Він біжить додому. Говорить із дівчиною Іреною, викладає променистий, високошанованій свій секрет, він мусить поділитися з нею дуже важливим, і тут усе вибухає з нього: як він думає про побачення з цезаревою дружиною, що він їй скаже. Він випробовує це перед Іреною — слова, рухи.

Наступного дня, пишно, в розкішному паланкіні Деметрія Лібана несли його в цезарський палац. Передовий, за ним — гінці, великий почет. Де проходив паланкін, люди спинялися, вважаючи його за актора. Йосиф бачив бюсти цезаревої дружини на вулицях, білі й розмальовані. Янтарно-жовте волосся, бліде, гарне обличчя, дуже червоні губи. «Поппея, — думав він. — Поппея означає лялечка, Поппея означає малятко, дитина». Він подумав це юдейським словом: янікі. Колись і його так кликали. Це не має бути важко — впоратися з дружиною цезаря.

За тими описами цезаревої дружини, які йому робили, Йосиф сподівався побачити її, подібно до східних цариць, на розкішних подушках, оточену віялоносцями, служницями з пахощами, у вишуканому вбранні. Натомість вона сиділа цілком просто на зручному стільці, була надзвичайно просто одягнена, майже як

матрона, у довгу столу. Правда, стола була із ганьбленої в Юдеї матерії, з надзвичайно тонкого коїхемського флеру. І підфарбована була ледве-ледве, і зачіска була гладенька, з проділом, вона закінчувалася вузлом волосся, це не була висока, вкрита коштовностями споруда з волосся, які можна було бачити раніше на дамах пануючої верстви. Гожа, як зовсім молода дівчина, сиділа дружина цезаря, червоними довгими губами усміхнулася вона назустріч чоловікам, простягла їм білу дитячу руку. Так, її по праву називають Поппея, лялечка, малятко, янікі; але вона була таки й справді запаморочлива, і Йосиф не знав більше, що він їй повинен сказати.

Вона сказала: «Прошу, панове», й щойно актор сів, Йосиф сів теж, і настало недовге мовчання. Волосся Поппеї справді було янтарно-жовте, як його назвав у своєму вірші цезар, але брови і вії її зелених очей були темні. Йосиф думав із шаленою швидкістю: вона зовсім інша, ніж її бюсти, вона дитина, але така дитина, що може не вагаючись згубити когось. Як треба розмовляти з такою дитиною? Крім того, вона має бути заклопотана розумна.

Дружина цезаря розглядала його пильно й невимушено, він із великим трудом, злегка пітніючи, тримав на обличчі смиренний і добропристойний вираз.

Зовсім трішечки, тільки ледве-ледве, скривився її рот, і от враз вона має зовсім не дитячий вигляд, а надзвичайно досвідчений і кепкуючий.

— Ви щойно прибули з Юдеї? — спитала вона Йосифа. Вона говорила по-грецькому, її голос звучав трохи холодно, надзвичайно ясно. — Розкажіть мені, — попросила вона, — що думають в Єрусалимі про Вірменію?

Це було справді несподіване запитання, бо хоч вирішальний ключ римської східної політики і лежав у Вірменії, проте Йосиф вважав свою країну за багато важливішу, а не за таку, яку можна розглядати в залежності з чимось настільки варварським, як Вірменія. Власне, чи думають так в Єрусалимі, чи принаймні взагалі про Вірменію не думають, йому не до вподоби було, що він має відповідати на таке запитання.

— Юдеям у Вірменії добре ведеться, — сказав він після досить довгого мовчання, трохи незграбно.

— Справді? — спитала Поппея, і тепер вона усміхнулася, одверто потішаючись.

Вона розпитувала далі таким же способом, кепкувала з молодого чоловіка з довгими гарячими очима, який, вочевидь, поняття не мав про те, що розігрується навколо його країни.

— Дякую, — сказала вона нарешті після того, як Йосиф насилу закінчив важке речення про стратегічні відносини на парфянському кордоні, — тепер я добре поінформована, — сказала вона й усміхнулася до Деметрія Лібана, задоволена тим, якого комічного фрукта зі Сходу привів він сюди.

— Я майже вірю, — кинула вона акторові, здивовано та похвально, — що він від чистого серця заступається за своїх трьох невинних, — і прихильно, й дуже чемно звернулася до Йосифа: — Прошу, розкажіть мені про ваших підзахисних.

Вона вигідно сиділа на своєму стільці, шия її була матово-біла, руки та ноги просвічували крізь тонкий флер строго пошитого убрання. Йосиф витяг свій меморандум. Проте, коли він почав читати по-грецькому, вона сказала зразу:

— Але що ви надумали? Говоріть по-арамейському.

— Так, ви мене тоді цілком зрозумієте? — спитав він трохи нерозсудливо.

— А хто вам сказав, що я хочу вас цілком зрозуміти? — відповіла дружина цезаря.

Йосиф знизав плечима, дужче гордо, ніж ображено, і став промовляти по-арамейському, як він спочатку накидав свою промову, а всі цитати із старих писань він безтурботно говорив по-гебрейському. Тільки він не міг зосередитися, помітив, що говорить без розмаху, він пильно дивився на цезареву дружину, спершу смиренно, потім трішечки несміливо, потім зацікавлено і нарешті майже зухвало. Він не знав, чи вона слухає, і вже зовсім не знав, чи вона розуміє. Коли він скінчив, майже безпосередньо після його останнього слова, вона спитала:

— Ви знаєте Клео, дружину мого губернатора в Юдеї?

Йосиф почув це «мого». Як це звучить: мій губернатор в Юдеї. Він уявляв собі, що такі слова мають виходити наче вирізьблені з каменю, монументально, і от сидить тут дитина і каже усміхаючись «мій губернатор в Юдеї», і це звучить само собою зрозуміло, це відомо, що Гессій Флор був її губернатором в Юдеї. Але проте Йосиф зовсім не згоден був ставитися до того з пошаною.

— Я не знаю дружини губернатора, — сказав він, а потім сміливо:
— Чи можу я ждати відповіді на мою доповідь?

— Я взяла вашу доповідь до відома, — сказала цезарева дружина.
Хто міг знати, що це повинно значити?

Актор визнав за вчасне втрутитися.

— Доктор Йосиф мав мало часу на громадські справи, — допоміг
він узятому під свою протекцію. — Він працює над літературою.

— О, — сказала Поппея і стала цілком серйозною та
задумливою, — гебрейська література. Я знаю трохи. Те, що я знаю,
гарне, але дуже важке.

Йосиф напружився, зосередився. Це мусить, мусить вдатися йому
зворушити цю даму, що сидить тут така гожа й глузлива. Він розповів,
як він прагне одного — з'ясувати, відкрити для римлян могутню
юдейську літературу.

— Ви вивозите зі Сходу перли й прянощі, золото й рідкісних
тварин, — говорив він. — Але його найкращі скарби — його книги,
оминаєте.

Поппея спитала, як він це собі думає — відкрити для римлян
юдейську літературу.

— Відкрийте зараз для мене якусь річ звідти, — сказала вона і
дивилася на нього уважно своїми зеленими очима.

Йосиф сплющив повіки, як, він бачив, робили розповідачі казок
його батьківщини, і почав оповідати. Він узяв перше, що спало йому
на думку, й розповів про Соломона, царя ізраїльського, про його
мудрість, його силу, його споруди, його храм, його жінок і його
ідолопоклонство, й як відвідала його цариця з Ефіопії, й як розумно
він розв'язав суперечку жінок за дитину, і як він написав дві
надзвичайно глибокі книги, одну про мудрість, названу
«Проповідник», і одну про любов, названу «Піснею пісень». Йосиф
спробував деякі строфи з цієї «Пісні пісень» передати сумішню
грецької й арамейської. Це було нелегко. Тепер його очі не були більше
заплющені, він перекладав не тільки самим ротом, він набагато більше
старався жестами й віддыхами й усім тілом зробити виразними палкі
вірші. Поппея трохи зсунулася зі свого сидіння. Руки вона тримала на
спинці стільця, рот її був напіврозкритий.

— Це прекрасні пісні, — сказала вона, коли Йосиф спинив мову,
сильно дихаючи від напруги. Вона повернулася до актора. — Ваш друг

приємний юнак.

Деметрій Лібан, що почував себе трохи на задньому плані, скористався з нагоди знову висунутися на передній. — Скарб юдейського письменства невичерпний, — зауважив він. І він теж часто використовує його, щоб освіжити своє мистецтво.

— Ви були грандіозно прості, Деметрію, — сказала з великою похвалою Поппея, — недавно, граючи Ісидора. Я так сміялася, — сказала вона.

Деметрій Лібан сидів із трохи скривленим обличчям. Цезарева дружина мусила добре знати, що це були зауваження, які він саме від неї аж ніяк не хотів би чути. Цей молодий, зухвалий і незграбний чоловік із Єрусалима не приніс йому щастя. Вся ця аудієнція була помилкою, він не повинен був цього робити.

— Ви мені, зрештою, ще винні відповідь, Деметрію, — продовжувала Поппея. — Ви розказували увесь час про велику революційну ідею, яку ви обмірковуєте. Чи не хочете ви, нарешті, заговорити про неї докладніше? Одверто кажучи, я вже не вірю в те серйозно.

Актор сидів похмурий і роздратований.

— Я не маю більше причини критися з цією ідеєю, — сказав він дражливо. — Вона пов'язана з тим, про що ми увесь час говоримо. — Він зробив маленьку значущу паузу і кинув потім цілком легко: — Я хочу зіграти юдея Апеллу.

Йосиф злякався. Юдей Апелла — це була фігура юдея, як його виставляла зла римська народна дотепність, дуже відворотний тип, забобонний, смердючий, повний огидної дріб'язковості, і великий поет Горацій півстоліття тому ввів цю фігуру в літературу. А тепер Деметрій Лібан хоче... Йосиф злякався.

І чи не дужче злякався він за цезареву дружину, її матово-біле лице почервоніло. Доводилося дивуватися й боятися, яка різноманітно жвава вона була.

Актор тішився враженням, яке справили його слова.

— На нашій сцені, — сказав він, — виставляли греків, римлян, єгиптян і варварів, а юдея не виставляли ніколи.

— Так, — сказала тихо й напружено Поппея, — це гарна й небезпечна ідея.

Усі троє сиділи мовчазно, задумливо.

— Небезпечна ідея, — сказав нарешті актор, дуже засмучений, уже каючись. — Я боюся, що не зможу її виконати. Я не посмів би вимовити слова цієї ролі. Це було б прекрасно — зіграти юдея Апеллу, не несусвітнього дурня, якого робить із нього народ, а справжнього, з усім його сумом і комізмом, з його постом і невидимим Богом. Я, можливо, єдиний у світі, що спроможний це зробити. Це було б чудово. Але це занадто небезпечно. Ви, ваша величність, дещо розумієте нас, юдеїв. Але як мало ще таких у цьому Римі. Будуть сміятися і тільки сміятися, і моє найкраще стане посміховищем. Це було б погано для всіх юдеїв. — і, після паузи, він закінчив: — І потім, це було б небезпечно для мене самого перед моїм невидимим Богом.

Йосиф сидів стерпнувши. Це були серйозні й дуже ризиковані справи, серед яких він опинився. Він на власному тілі відчув, як надзвичайно може впливати така театральна вистава. Його бистра фантазія уявила, як актор Деметрій Лібан стоїть на сцені і вливає моторошне життя в юдея Апеллу, танцюючи, стрибаючи, молячись, промовляючи тисячею мов і свого красномовного тіла. Увесь світ знав, який непевний був настрій римської театральної публіки. Ніхто не міг передбачати, які наслідки, аж до парфянських кордонів, може мати така вистава.

Поппея підвелася. Химерним жестом схрестила вона руки під віялом волосся, так що рукави спадали вниз, вона ходила туди й сюди по всій кімнаті, тягнула шлейф свого строгого убрання. Обидва чоловіки схопилися, коли підвелася цезарева дружина.

— Мовчіть, мовчіть, — сказала вона акторові, вона вся була вогонь і полум'я. — Не будьте боягузливим, коли маєте справді гарну ідею. — Вона спинилася біля актора, поклала йому, майже ніжно, руку на плечі. — Римський театр нудний, — нарікала вона. — Або грубий і простий, або застиглий тільки в сухих традиціях. Зіграйте мені юдея Апеллу, любий Деметрію, — просила вона. — Умовляйте Його, молодий пане, — звернулася вона до Йосифа. — Повірте мені, ви всі багато чого зможете навчитися, коли він гратиме юдея Апеллу.

Йосиф стояв мовчки, в болісній непевності. Рум'янець розливався по його блідо-смаглявому обличчю. Чи повинен він умовляти Деметрія? Він знав, вся істота актора жадає того, щоб поставити своє юдейство нагим перед очима цього великого Риму. Досить одного

сказаного ним слова, щоб камінь почав котитися. Куди він покотиться, не знав ніхто.

— Ви нудний, — констатувала незадоволено Поппея.

Вона знову сіла. Обидва чоловіки ще стояли, актор, звичний контролювати своє тіло, стояв тепер негарно й безпорадно.

— Ну, говоріть же, говоріть, — натискувала вона на Йосифа.

— Бог тепер в Італії, — сказав Йосиф.

Актор рвучко підняв голову, видно було, як влучило його багатозначне слово, як воно одмело від нього брилу сумніву. Поппея теж була вражена цим реченням.

— Чудове слово, — сказала вона і заляскала в долоні. — Ви тямкий чоловік, — сказала вона, і вона занотувала собі ім'я Йосифа.

Йосиф був приголомшений і щасливий. Він не знав, як вирвалися в нього ці слова. Чи він, власне, сам знайшов їх? Чи він вже говорив їх колись раніше? У всякому разі це були відповідні слова у відповідний момент. І це однаковісінько, чи він їх знайшов, чи хтось інший: все залежить від того, при якій нагоді говориться речення. Речення «бог в Італії» тільки тепер набрало життя, в цей момент його великого впливу.

Але чи впливає воно взагалі? Актор стояв усе ще нерішуче чи принаймні удавав нерішучість.

— Скажіть уже «так», Деметрію, — промовила Поппея. — Коли ви умовите його сказати «так», — звернулася вона до Йосифа, — тоді можете вважати своїх трьох невинних за вільних.

Великий вогонь спалахнув у гарячих очах Йосифа. Він низько схилився, з ніжністю взяв руку цезаревої дружини, що лежала на поруччі стільця, і поцілував її довгим поцілунком.

— Коли ви зіграєте мені юдея? — питала тим часом Поппея в актора.

— Я нічого не обіцяв, — боронився Деметрій швидко й злякано.

— Дайте йому писану обіцянку про наших невинних, — просив Йосиф. Цезарева дружина усміхнулася похвально з цього «йому» і «наших». Вона звеліла покликати секретаря.

— Якщо актор Деметрій Лібан, — диктувала вона, — зіграє юдея Апеллу, тоді я доб'юся, що трьох юдейських примусових робітників на цегельні Тибура випустять на волю.

Вона звеліла дати собі дощечку. Поставила своє П унизу. Передала дощечку Йосифові. Подивилася на нього зеленими, ясними, глузливими очима. І він повернув їй погляд смиренний, але такий пильний і тривалий, що помалу зникло глузування з її очей, і ясність їхня потьмяніла.

Йосиф після аудієнції витав у хмарах. Інші вшановували бюсти цезаревої дружини, великої, божественної жінки, що, усміхаючись, звеліла вбити свою могутню супротивницю, імператрицю-матір, що, усміхаючись, примушувала ставати на коліна сенат і народ римський. А він сам говорив до цієї першої дами світу як до першої-ліпшої дівчини, яких бачиш щодня. Ілді, янікі. Він мусив тільки подивитися їй довго в очі, і вона вже обіцяла йому звільнити тих трьох чоловіків, чого не могла досягти Велика рада Єрусалима з усією її мудрістю й державним мистецтвом.

Окрилений ходив він у кварталах правого берега Тибру, серед юдеїв. З пошаною дивилися йому вслід. За ним чути було шепотіння: «Це доктор Йосиф бен-Маттіас із Єрусалима, священик першої черги, улюбленець дружини цезаря». Дівчина Ірена простилала йому своє поклоніння під ноги, як килим. Минув час, коли напередодні суботи Йосиф мусив сидіти серед мало поважаних. Тепер Кай бар-Цаароне почувався вшанованим, коли Йосиф сідав на почесне місце на канапі. Більше того. Він послабив, старий хитрий пан, свою стриманість, дав Йосифові зрозуміти деякі труднощі, які він пильно ховав від інших.

Його велика меблева фабрика знаменито процвітала, як і раніше. Але дедалі лихіше загрожувала тепер небезпека, яку він відчуває вже кілька років. Дедалі дужче заходить серед римлян мода на орнаменти зі звірячих фігур, на ніжки столів у формі звірів, взагалі є сотні нагод оздоблювати домашні речі тваринами. Але в законі сказано: «Ти не повинен творити собі ніякого образу», юдеям заборонено зображувати фігури живих істот. Кай бар-Цаароне теж уникав досі виготовлення орнаментів з тваринами. Але його конкуренти використовують це дедалі безцеремонніше, вони оголошують його фабрику застарілою, прямо боляче, скількох клієнтів це відбиває. Відмовляючись виготовляти фігурні орнаменти, Кай бар-Цаароне втрачає тепер, після великої пожежі, сотні тисяч. Він шукав пролазок, обходів. Адже він не користується сам меблями своїх крамниць, а продає їх іншим. Він

збирав думки з цього приводу у цілого ряду богословів; доктори з Єрусалима, Александрії та Вавилону визнають виготовлення сумнівних орнаментів у цьому випадку за допустимий гріх або навіть за річ дозволена. Проте Кай бар-Цаароне вагається. Він жодній людині не казав про ці думки. Він знає точно: якщо він, спираючись на ці думки, відкине погляди ортодоксів, то його становище в Агріппінській громаді буде під серйозною загрозою. А його батько, древній Аарон, з горя, завданого таким лібералізмом, може навіть померти. Отже, так певний зовні чоловік має силу сумнівів і турбот.

Йосиф не дивився на це так строго, як ортодокси. Але «Ти не повинен творити собі ніякого образу» — це більше, ніж закон, це одна з основних істин юдейства. Слово й рукотворний образ виключали одне одного. Йосиф був літератор усім своїм єством. Він визнавав тільки незриме слово. Воно найдивніше з усього, що є в світі, воно впливає невидимо дужче, ніж будь-що видиме. Тільки той може справді володіти Божим словом, святим, незримим, хто не заплямував це плотськими уявленнями, хто відмовився від суєтності видимих зображень. Він слухав Кая бар-Цаароне із замкнутим обличчям, не погоджуючись із ним. Але якраз це вабило старого. Так, у Йосифа було враження, що його охоче мали б тут за зятя.

Тим часом помалу виявилось, що звільнення трьох невинних пов'язане з однією умовою. Друзі юдеїв, почувши про цю умову, були прикро вражені. Що? Актор Деметрій Лібан повинен грати юдея Апеллу, може навіть у театрі Помпея, перед сорока тисячами людей? Юдея Апеллу! Юдеїв обсипало морозом, коли вони чули зле прізвисько, на якому відбилася огида Риму до прибульців правого берега Тибру. Глузливе слово зіграло лиху роль при погромах за цезарів Тиберія та Клавдія, воно означало різанину та пюндрування. Хіба не може ненависть, яка спить тепер, кожного моменту прокинутися? Хіба це не така ж дурна, як і злочинна річ — розворушувати те, що заспокоїлося? Були погані приклади того, чим може захопитися римська театральна публіка під впливом афекту. Це буде жахлива зарозумілість, якщо Деметрій Лібан викличе на театральну сцену юдея Апеллу.

З новою силою, з дедалі більшою завзятістю піднялися найстрогіші з юдейських докторів проти актора. Хіба не гріх вже в тому, щоб ставати на сцені в шкірі й убранні іншої людини? Хіба не дав Бог, хай славиться ім'я його, кожному своє лице і свою шкіру? Отже, хіба це не проти Божої волі — хотіти змінити їх? Але зображувати юдея, одного з насіння Абрамового, одного з обраних, виставляти його на глузування необрізаних — це був смертний гріх, це була гординя, це мусило викликати нещастя на голови всіх. І вони вимагали відлучити й бойкотувати Деметрія Лібана.

Ліберали серед докторів гаряче захищали актора. Хіба те, що він планує, не робиться заради блага трьох невинних? Хіба це не єдиний засіб врятувати цих трьох? Хіба не є допомога в'язням однією з найвищих заповідей закону? Хіба можна сказати акторові: не роби цього, залиш тих трьох гинути, як тисячі предків загинули в цегельнях Єгипту?

Жорстоко сперечалися. В богословських семінарах дотепно висували проти цитат із Біблії речення з Біблії ж. В усіх юдейських вищих школах обмірковували цікаву проблему, вона обговорювалася в Єрусалимі, в Александрії, між великими докторами Вавилона. Це була слухна нагода для богословів і юристів виявити гостроту свого розуму.

Сам актор вагався і показував кожному трагічний конфлікт між своєю релігійною та мистецькою совістю. Внутрішньо він давно

вирішив зіграти юдея Апеллу хоч би що. І він добре знав, як він це зробить. Уже його лібретисти, насамперед вправний, гостродумний сенатор Марулл, намітили розвиток п'єси, вигадали сценічні, виграшні ситуації. Їй особливо допомогло вигадувати гротескно-моторошні становища дивовижно механічне та сповнене покірністю перед долею хитання тіл трьох невинних у їхній в'язниці. Те, що він хотів показати, було сміливою сумішшю трагічного та комічного. Обережно, в популярних шинках торговельного кварталу, складського кварталу, бараків показував він окремі сцени, щоб краще випробувати, як вони впливають. Але потім знову вдавався в тугу, що він, мабуть, не зможе провести виставу, його совість забороняла це йому. Із задоволенням відчував він, як повсюди увесь Рим говорив про те, чи гратиме актор Деметрій Лібан юдея Апеллу? Там, де показувався його паланкін, здіймався задоволений крик, народ плескав у долоні й кричав: «Привіт тобі, Деметрію Лібан, зіграй нам юдея Апеллу!»

Він говорив і цезаревій дружині про те, на яку темну, непевну справу має він наважитися, які важкі його сумніви. Поппея сміялася, вона дивилася на нерішучого сміючись. На цегельню Тибура послано розпорядження добре піклуватися трьома примусовими робітниками-юдеями, щоб вони тим часом не померли. А втім, Поппея чекала відповіді міністерства прохань і скарг. Звільнення трьох не було великою справою; все ж східна політика Риму була заплутана, а Поппея була достатньою мірою римлянка, щоб ураз відмовитися від помилування, якщо найменші політичні міркування говоритимуть проти того.

Поки що ж вона принаймні розважалася тим, що підганяла актора. Вона розповідала йому, що в сенаті вже працює опозиція високих аристократів проти помилування. Отже він мусить наважитися, це неправильно — даремно продовжувати страждання тих трьох бідолашних. Вона усміхалася:

— Коли ви зіграєте нам юдея Апеллу, Деметрію?

Міністр Філіп Талас, начальник східного відділу цезаревої канцелярії, звелів удруге покликати масажиста, щоб він розтер йому руки й ноги. Ще була рання осінь, сонце добре гріло, ніхто інший ще не мерз, але міністр ніяк не міг нагрітися. Він лежав, маленький, хижоносий пан, на тапчані, товсто обгорнутий ковдрами, обтиканий

подушками, перед ним стояли дві жаровні — одна для рук, друга для ніг. По другий бік канапи невільник-масажист злякано старався над старечою, поморщеною шкірою, з якої виступали сині й сухі жили. Міністр лаявся, погрожував. Масажист напружувався, щоб зігнати пошрамовані місця на плечах старого; ці місця, він це знав, виникли від ударів батогами, які міністр Талас дістав, коли ще був невільником у Смірні. Лікарі випробували тисячі засобів, щоб вивести ці шрами, вони робили операції, великий спеціаліст Скрибон Ларг вживав усі свої мазі, але старі рубці не хотіли сходити.

Сьогодні був важкий день, чорний день, вся обслуга в домі міністра Таласа вже відчула це. Секретар знав, що було причиною цього поганого настрою. Він найшов на міністра тоді, коли секретар поклав перед ним лист із міністерства прохань і скарг, маленький, формальний запит. Панове з цього міністерства, насамперед товстий, хитрий Юній Тракс, охоче обійшли б міністра Таласа, вони не любили його; але за цього цезаря східний відділ став центром усієї державної політики, і вони знали, якого дикого смороду наробить Філіп Талас, коли він не почує про якусь справу, що хоч здалеку стосується його відомства. Отже панове не вирішували остаточно справу, порушену кабінетом імператриці, доки не дізнаються і про його, Таласа, думку в цій справі.

Сама по собі це не є велика справа. Йдеться про пару старих юдеїв, кілька років тому засуджених до примусової праці в зв'язку із заколотом у Цезарії. Дружина цезаря має, далебі, одну зі своїх примх, — котру вже? — вона хоче помилувати злочинців, її величність мав підозрілу слабкість до юдейської наволочі. «Повія, проклята! — думав міністр і дав масажистові обуреного стусана ліктем. — Можливо, вона й сама походить від якогось блуду з юдеєм, дарма що носить старе благородне ім'я. Ці бундючні римські аристократи заражені вже з предковічного часу всіма пороками і зіпсовані до кісток».

Усе ж проти примхи цезаревої дружини багато не скажеш. Тільки дуже загальні міркування: що становище на Сході вимагає виняткової енергії навіть у дрібних на перший погляд речах, й інші подібні.

Малий хижоносий пан гнівався. Він відіслав масажиста, цей ідіот не міг йому допомогти. Він ліг на бік, підняв шпичасті коліна до грудей і гостро роздумував, з лихим настроєм.

Завжди ці юдеї, всюди вони стають уперек.

Східна політика від часу успіхів маршала Корбулона на парфянському кордоні стала відродною. Цезаря палить честолюбне бажання стати новим Александром, поширити межі впливу імперії аж до Індії. Великі, таємничі походи на Сході, про які вже століття мріяв Рим і які були ще для попереднього покоління безглуздими фантазіями, вступили в стадію серйозного обміркування. Авторитетні військові розробили плани, міністерство фінансів після пильної перевірки заявило, що можна забезпечити їх коштами.

Тільки один вразливий пункт мав сміливий проект цього нового походу Александра: якраз провінцію Юдею. Вона лежала посередині району зосередження війська, не можна було починати велике діло, не зробивши це непевне місце надійним і міцним. Інші пани з цезаревого кабінету усміхалися, коли міністр Талас заводив про це мову, вони вважали його ненависть до юдеїв за нав'язливу ідею. Але він, Філіп Талас, знав юдеїв із свого азійського минулого. Він знав, із ними не можна жити в мирі, вони фанатичний, забобонний, божевільно гордий народ, і вони не заспокояться, доки не будуть остаточно приборкані, доки їхня зухвала столиця не буде зрівняна зі землею. Губернатори провінції знову й знову попадалися на гачок їхніх миролюбних обіцянок, але знову й знову виявлялося, що ці запевнення були брехливі. Ніколи маленька провінція не зможе скоритися пануванню імперії, як скорилося багато інших, більших і дужчих, країн. Їхній Бог не уживається з іншими богами. Власне, війна в Юдеї триває від смерті останнього царя, що мав свою резиденцію в Єрусалимі, і Юдея залишиться неспокоїною, там буде війна, похід Александра буде неможливий, доки не зруйновано Єрусалим.

Міністр Талас знав, що ці міркування правдиві. Але він знав також: не тільки вони є причиною того, що горить йому в шлунку і коле в діафрагмі, як тільки він чув про юдеїв. Він згадує своє минуле: як він, додатком до коштовного канделябра, потрапив у власність культурного грецького пана; як він із надзвичайною впертістю вибивався вгору за допомогою своєї пам'яті і здібності до мов, за що той пан послав його вчитися; як він зіткнувся зі запеклою конкуренцією тих, хто хотіли потрапити на цезарську службу; як потім, коли начальник відділу особистого складу при цезареві Каї екзаменував його, юдейський товмач Теодор Закхей глузував із його арамейської мови, і він був на волосинку від того, щоб цезарева канцелярія відмовилася його

прийняти. При тому зроблена була манюсінька помилка, можна сперечатися, чи це взагалі помилка. Але смердючий юдей не сперечався, він тільки поправляв. «Набліон», — сказав він, а юдей поправив: «набла», або може «небель», але безумовно тільки не «набліон», — і при тому так відворотно, принизливо усміхався. І що тоді, якби після стількох років поту й витрат не вдалося вступити на службу в Римі, що тоді зробив би йому його пан? Він би звелів засікти його до смерті. Міністр, коли згадує про те, як усміхався юдей, холоне від страху та люті.

Але справді, це було не тільки особисте злопам'ятство, це був добрий політичний інстинкт, що робив його непримиримим до юдеїв. Світ був римський, світ був задоволений об'єднаною греко-римською системою. Тільки юдеї опиралися, не хотіли визнавати блага цієї могутньої організації, що об'єднує народи. Великий торговельний шлях на Індію, що має нести грецьку культуру на найдавший схід, безперечно не може бути відкритий доти, доки зарозумілий упертий народ не буде остаточно розтоптаний.

На жаль, при дворі зовсім не зважають на небезпеку Юдеї. Через цезарський палац віє залято приязний для юдеїв вітер. Його товстий колега Юній Тракс доброзичливий до них. І в фінансовій управі сидять вони. Тільки за останні три роки двадцять двох із них заведено до списку шляхти. Вони протискаються на сцену, в літературу. Хіба не чується майже фізично, як вони розкладають імперію своїми безглуздими, забобонними книгами? Цей Клавдій Регін викидає їх на ринок вантажами цілих кораблів.

Старий міністр, згадавши ім'я Регіна, підтягує ноги ще вище. Він із пошаною ставився до спритності цього чоловіка, хоч який відворотний він йому був. І потім, цей Регін має в своїй шкатулці перлину, величезну, бездоганну, ніжно-рожеву. Він би охоче купив цю перлину. Він гадає, що якби носив цю перлину на своєму пальці, тоді його шкіра не так би сохла. Можливо, перлина добре вплинула б і на порубцьовані місця на плечах; але смердючий юдей багатий, гроші його не ваблять, він не віддасть перлини.

Міністр Талас міркував так і так. Заколот у Цезарії. Регін і його обручка. Чи треба мобілізувати сенат? Можуть послатися на парфянську війну. І говориться все-таки «набліон».

Раптом він перекидається на спину, простягається прямо, втуплюється своїми почервонілими, сухими очима в стелю. Болі в шлунку зникають, і почуття холоду теж. Він має ідею, надзвичайну ідею. Ні, він не клопочеться дрібницею. Чого він власне досягне, коли троє собак здохне в цегельні Тибура? Панове юдеї можуть дістати своїх улюбленців. Можуть замаринувати їх у часнику або покласти в свою скриню для суботніх страв. Він знав щось краще. Він подасть юдеям рахунок за звільнення цих трьох, солоніший, ніж може скалькулювати який-небудь пан із міністерства фінансів. Едикт, едикт про Цезарію. Він зв'яже справу Цезарії з помилюванням трьох. Він завтра знову підкладе цезареві едикт про Цезарію. Уже сім місяців жде він підпису, при цій нагоді він його дістане. Не можна робити юдеям поступки в усьому. Не можна віддати їм і трьох їхніх злочинців, і місто Цезарію. Або те, або те. Й як дружина цезаря цього хоче, треба звільнити їм трьох їхніх мучеників. Але від своїх вимог щодо Цезарії вони мусять остаточно відмовитися.

Він велить покликати секретаря, подати свою доповідну записку про Цезарію. Наскільки він згадує, вона коротка та переконлива. Так любить цезар; бо він не хоче довго мордуватися з політикою, його цікавлять інші речі. Зрештою, він, цезар, схоплює все швидко, він має бистрий, гострий розум. Якби тільки вдалося домогтися, щоб він один раз добре прочитав доповідну записку, тоді був би і його підпис під едиктом. І цю справу з трьома примусовими робітниками не можна закінчувати, не вирішивши остаточно всі питання про Цезарію. Так, цього разу цезар мусить наважитися. Це була благословенна думка Поппеї — вимагати звільнення тих трьох.

Прийшов секретар, приніс доповідну записку. Талас перебіг її. Так, він ясно й переконливо виклав суть справи.

Непоневолена людність Цезарії складається з сорока процентів юдеїв і шістдесяті процентів греків і римлян. Але в міському магістраті юдеї мають більшість. Вони багаті, а виборчий статут надає виборче право за економічним принципом. Виборче право, що базується на таких принципах, залишилося загалом у провінціях Сирії й Юдеї. Чому взагалі ті, які платять більшу частину міських податків, позбавлені змоги вирішувати, на що витратити ці кошти? Але в Цезарії це виборче право створює для більшості населення надзвичайно скрутні умови. Бо юдеї використовують свою владу в магістраті

нечувано свавільно. Вони витрачають громадські кошти не на потреби міської людності, а посилають надмірно великі суми до Єрусалима на храм і на релігійні цілі. Нема нічого дивного, що під час виборів завжди доходить до кривавих сутичок. З гірким почуттям згадують греки й римляни Цезарії про те, що вони, коли за Ірода засновувалося це місто, були першими його жителями, що вони будували порт, із прибутків від якого живе місто. Нарешті, римський губернатор провінції теж має свою резиденцію в Цезарії, і насильства над греками та римлянами, які чинять юдеї, в офіційній столиці провінції подвійно нестерпні. На вразливість юдеїв досить зважили, надавши їм абсолютну автономію в Єрусалимі. Неприпустима річ, що цьому завжди незадоволеному народові робляться дальші поступки. Історія Цезарії, походження й релігія більшої частини людності, її основа й сила не юдейські. На Цезарії базується спокій і безпека цілої провінції, а тим часом у ній самій все це не можна забезпечити, доки найлояльніша, найвірніша Римові частина її населення не матиме заслуженого нею виборчого права.

Міністр Філіп Талас у своїй розумній і лукавій доповіді аж ніяк не замовчував і аргументи юдеїв. Він вказував на те, що при зміні виборчого статуту греко-римська людність дістане право розпоряджатися й усіма тими податками міста, які сплачують юдеї, що практично означає далекосяжну експропріацію юдейських капіталістів. Але дуже вправно він доводив, що це далеко менше зло, коли рівняти в тою жахливою несправедливістю, що офіційна столиця такої важливої для всієї східної політики провінції, як Юдея, залежить від волі невеликої кількості багатих юдеїв.

Він прочитав ще раз. Пильно перевіряв манускрипт: його аргументи були переконливими. Він був налаштований рішуче, усміхався. Так, нехай звільняють тих трьох примусових робітників, він поступиться малим, щоб відібрати за те у юдеїв велике — прекрасне портове місто Цезарію.

Він покликав слуг, лаявся. Звелів повиносити жаровні, подушки, ковдри. Що думають собі ці дурні — задушити його спекою? Він бігає своїми сухими ногами сюди й туди, його кістляві руки ожили. Він настійливо зажадає на наступний ранок аудієнції у цезаря. Він бачив тепер свій шлях, це не могло не вдатися.

Тим що він не поспішав, він міг холодно втішатися помстою. Минуло кілька десятиліть від часу, коли юдейський товмач Теодор Закхей усміхався. Набліон, отже, набліон і назавжди: набліон. Він може чекати. Коли едикт, що позбавляє юдеїв у Цезарії захопленої ними влади, буде підписаний тепер, то аж ніяк немає потреби зразу ж його оголошувати. Він може спокійно лежати місяці чи й рік, поки все стане ясним щодо початку походу Александра.

У такій формі він запропонує завтра цезареві врегулювати справу Цезарії. Він певен, що доможеться свого. Він усміхається. Він диктує ще перед вечерею відповідь на запит міністерства прохань і скарг щодо листа кабінету цезаревої дружини про помилування трьох юдеїв, примусових робітників на цегельні Тибура. Товстий Юній Тракс здивується, побачивши, що міністр Талас нічого, аж нічогісінько не має проти звільнення трьох.

Деметрієві Лібану Йосиф подобався дедалі більше. Актор вже не був зовсім молодий, його життя і його мистецтво забирали багато сили, і завзятість цього юнака з Єрусалима наче знову його запалювала. І хіба Йосиф не був причиною, що він нарешті виявив свою велику та небезпечну ідею — зіграти юдея Апеллу? Він дедалі частіше закликав Йосифа до себе в дім. Йосиф позбувся своїх провінційних манер, своїм ясним розумом втямив бистру, поворотку життєву мудрість столиці, став товариською людиною. Від багатьох літераторів, із якими він познайомився через актора, він перейняв їхню техніку, навіть професійний жаргон. Він провадив політичні та філософські розмови зі значними людьми, мав любовні зв'язки з жінками, які йому подобалися: і з дівчатами-невільницями, і з дамами-аристократками.

Отже, Йосиф жив приємно і в пошані. Проте огортало його часто, коли він був сам, прикре почуття. Він знав, звісно, що звільнення трьох невинних можна домогтися не за один день. Але минали тижні, місяці, він ждав і ждав, як доводилося ждати і в Юдеї. Це гризло його, він мусив пересилювати себе, щоб не вийти з певної ролі людини, що має великі сподівання.

Клавдій Регін запропонував йому прислати меморандум, виклад якого справив на дружину цезаря таке велике враження. Йосиф послав манускрипт, ждав напружено, що скаже про нього великий видавець. Але той мовчав. Йосиф ждав чотири довгі тижні — Регін мовчав. Чи

дав він прочитати манускрипт Юстові? Йосифові ставало неприємно, коли він згадував про холодного, різкого колегу.

Нарешті Регін запросив його на обід. Єдиним гостем, крім Йосифа, був Юст із Тиверії. Йосиф напружився, відчуваючи суперечку. Йому не довелося довго чекати. Уже після закуски господар сказав, що він прочитав меморандум Йосифа. Форма дуже талановита, але зміст, аргументи далеко слабші. Юст теж, на завдання царя Агріппи, мав подати свої думки в справі трьох засуджених. Буде дуже люб'язно, коли він висловиться з цього приводу. Йосифові затремтіли коліна. Думка цілого Риму здалася йому враз менш важливою, ніж думка його колеги Юста з Тиверії.

Юст не змусив себе довго просити. Справу трьох можна розглядати не інакше, як у зв'язку з усією справою Цезарії. Справу Цезарії можна розглядати не інакше, як у зв'язку з усією східною політикою Риму. З того часу, як на сході командує маршал Корбулон, Рим по формі іноді робив поступки, а по суті — ніколи. При всій повазі до формального таланту Йосифа, він не вірить, щоб вирішальне значення в цезаревій канцелярії мала його доповідна записка, а далеко більше важитимуть доповіді й обрахунки фінансової управи та генерального штабу. Він, Юст, у своїй доповідній записці, яку він на завдання свого цезаря Агріппи передав до східного відділу канцелярії, висвітлює насамперед юридичний бік справи Цезарії. Вказав також на приклад міста Александрії, де Рим не допускав махінацій ворогів-юдеїв. Але він боїться, що міністр Талас, і без того антисеміт, та, певно, й підмазаний цезарійськими греками, незважаючи на всі юридичні аргументи, підтримуватиме махінації неюдейської людності. І з точки зору загальної східної політики Риму він матиме, на жаль, добрі підстави.

Юст високо сидів на своїй канапі; він говорив повчальним тоном гостро, логічно, переконливо. Йосиф слухав лежачи, схрестивши руки на потилиці. Раптом він випростався, перехилився через стіл до Юста, сказав вороже:

— Це неправда, що в справі мучеників Тибура йдеться про політику. Йдеться про справедливість, про людяність. Тільки заради справедливості я тут. Справедливість! Це я кричу людям в лице від того часу, як я в Італії. Своїм бажанням справедливості я переконав дружину цезаря.

Регін повертав м'ясисту голову від одного до другого. Дивився в блідо-смагляве, худе обличчя Йосифа, в жовто-смагляве, худе обличчя Юста.

— Ви знаєте, панове, — сказав він, і його високий, масний голос звучав схвильовано, — що ви подібні один до одного?

Обидва були вражені. Вони оглянули себе: ювелір мав рацію. Вони ненавиділи один одного.

— Я можу вам, проте, по секрету сказати, панове, — продовжував Регін, — що ви сперечаетесь про справу, яка розв'язана. Так-так, — сказав він, дивлячись у їхні збентежені обличчя, — справа Цезарії вирішена. Ще мине деякий час, поки едикт буде опублікований. Але він підписаний і надісланий генерал-губернаторові Сирії. Ваша правда, докторе Юст. Справа Цезарії вирішена проти юдеїв.

Обидва молоді чоловіки втупилися пильними очима в Клавдія Регіна, який сонливо дивився прямо перед собою. Вони були так вражені, що забули один про одного і про свою суперечку.

— Це найгірший удар для Юдеї більше ніж за століття, — сказав Йосиф.

— Я боюся, що через цей едикт проллється ще багато крові, — сказав Юст.

Вони мовчали. Пили.

— Дивіться, докторе Йосифе, — сказав Регін, — щоб ваші юдеї лишилися розважливими.

— Тут, у Римі, це легко радити, — сказав Йосиф, і його голос був повний чесною гіркоти.

Він сидів, зігнувшись, втомлено, як украй виснажений. Повідомлення цього гидкого, гладкого чоловіка так сповнило його сумом, що в його серці не залишилося більше місця для принижуючого почуття від того, які смішні були тепер він сам і його послання. Певна річ, його суперник мав рацію, він усе передбачав, і те, що він, Йосиф, скомпонував, була просто пара, а його успіх — пуста солома.

Клавдій Регін заговорив.

— Проте, саме тепер, — сказав він, — доки едикт не буде обнародовано, я опублікую ваш меморандум, докторе Юсте. Ви повинні його вислухати, — повернувся він незвично жваво до Йосифа, — це невелика й майстерна річ.

І він попросив Юста прочитати розділ. Йосиф, хоч як був пригноблений, слухав уважно, захоплено. Так, із цими ясними, гарними реченнями його бідна, патетична мова не могла зрівнятися.

Він здався. Він зрікся мрій. Він вирішив, повернувшись до Єрусалима, зайняти певне місце в храмі. Він погано спав цієї ночі, і наступного дня теж ходив пригноблений. Він їв мало й без смаку, не пішов до дівчини Лусілли, з якою умовився на цей день. Він хотів би, щоб ніколи не прибував він до Риму, а сидів би в Єрусалимі, нічого не знаючи про лихо й загрозливі речі, які плетуться тут проти Юдеї. Він добре знав місто Цезарію, його порт, його великий складський квартал, його судноплавні підприємства, синагоги, крамниці, борделі. Навіть ті будівлі, які спорудили там римляни — резиденція губернатора, колосальні статуї богині Риму та першого цезаря, хоч і були заборонені, проте збільшували славу Юдеї, доки юдеї керували містом. А почнуть керувати греки та римляни — і столиця стане римською, тоді все повернеться в протилежний бік, відтоді всі юдеї і в Єрусалимі, і в самій Юдеї, будуть тільки терпіти в своїй власній країні. Йосиф, коли думав про це, відчував, як земля вислизає в нього з-під ніг. Сум і гнів сповнювали його від серця аж до кожної пори в шкірі, так що він майже фізично хворів.

Але коли Деметрій Лібан урочисто повідомив йому, що тепер він остаточно вирішив зіграти юдея Апеллу, чим будуть звільнені троє мучеників Тибура, Йосиф знову засяяв непотьмареним блиском свого першого успіху. Римські юдеї поставилися до акторового рішення спокійніше, ніж можна було сподіватися спочатку, коли їх так схвилював намір Лібана; бо була зима, і вистава мала відбутися не публічно, а в маленькому приватному театрі в цезаревому саду. Залишився, власне, один-єдиний, хто лаявся — древній Аарон; він, зрозуміло, безперестанку бурчав прокльони проти безбожного наміру актора і проти всього злочинного новомодного покоління.

П'єса «Юдей Апелла» стала першою народною оперетою, що виставлялася в приватному цезарському театрі. Театр вміщав тільки близько тисячі осіб, широке римське суспільство заздрило тим, хто дістав запрошення на прем'єру. Всі міністри були тут, сухий Талас, товстий, добродушний Юній Тракс, міністр прохань і скарг, також і командувач гвардії Тігеллін. Зокрема, жадібна до всього нового, життєрадісна настоятелька весталок. Клавдія Регіна, цілком зрозуміла

річ, теж не забули. З юдеїв було тут небагато: елегантний Юліан Альф, президент Фелійської громади, і його син. Йосиф із великим трудом дістав запрошення і Каєві бар-Цаароне, і дівчині Ірені.

Завіса опустилася. На сцені стояв юдей Апелла, чоловік середнього віку, з довгою, гострою бородою, що почала вицвітати. Він живе в невеликому місті в Юдеї, його будинок маленький, він, його дружина, його численні діти мешкають в одній кімнаті. Половину з його скупих заробітків забирають у нього великі пани в Єрусалимі; половину з решти забирають римляни в Цезарії. Коли його дружина вмирає, він виїздить із країни. Він бере з собою маленький сувій із символом віри, щоб прибити його на одвірку свого дому, далі бере він свої молитовні ремені, свою ogrівну скриню для суботньої страви, свій суботній світильник, своїх численних дітей і свого невидимого Бога. Він перебирається на Схід, у землю парфян. Він будує тут будинок, прибиває до одвірка маленький сувій із символом віри, обвиває голову й руки молитовними ременями, стає так, щоб лице було на захід, до Єрусалима, де міститься храм, і молиться. Він харчується нужденно, заробляє зовсім небагато, однак він задоволений, він посилає навіть дещо до Єрусалима на храм. Але тут приходять інші, одинадцять клоунів, вони парфяни, вони знущаються з нього. Вони беруть маленький сувій із одвірка і його молитовні ремені, розглядають, що там є, знаходять списаний пергамент і сміються з кумедних богів цього чоловіка. Вони хочуть його примусити поклонитися їхнім богам, ясному Ормуздові і темному Аріманові, а коли він не наважується, то хапають його за бороду й волосся і шарпають доти, доки він падає на коліна, і це дуже комічно. Він не визнає їхніх видимих богів, а інші не визнають його невидимого Бога. Але про всяк випадок вони відбирають у нього ті мізерні гроші, які він встиг собі заощадити на вівтар своїх богів, і вони вбивають трьох із його семи дітей. Він ховає трьох дітей, ходить між трьома маленькими могилками, сідає на землю і співає старої пісні: «На ріках Вавилонських там сиділи ми й плакали», і в його рухах щось дивно гойдливе, гротескне й трагічне. Потім він омиває руки і знову мандрує, цього разу на південь, у Єгипет. Маленький будиночок, який він собі збудував, він залишає, але бере сувій із символом віри, молитовні ремені, ogrівну скриню, світильник, решту дітей і свого невидимого Бога. Він будує собі новий будиночок, бере собі нову дружину, роки проходять і минають, він

здобуває нові гроші, замість трьох убитих дітей робить він четверо нових. Тепер, коли він молиться, він стає лицем на північ, де лежить Єрусалим, і він не забуває щороку послати в країну Ізраїлю свій внесок. Але й на півдні його вороги не дають йому спокою. Знову приходять одинадцять клоунів, цього разу це єгиптяни, і вимагають, щоб він молився їхнім богам, Ізіді й Осірісу, бикові, баранові й яструбові-перепелятнику. Але тут приходить римський губернатор і велить їм облишити його. Одинадцять клоунів мають дуже комічний вигляд, коли розчаровано йдуть геть. Але сам він, юдей Апелла, зі своєю радістю перемоги ще комічніший. Знову розхитує він дивним способом своє худе тіло; але цього разу танцює перед богом, він танцює перед скринєю зі святими книгами. Гротескно підіймає він ноги аж до злинялої бороди, його пошарпане вбрання розвивається, сухою, брудною рукою б'є він у бубон. Він розхитується, всі його кістки славлять невидимого Бога. Так танцює він перед скринєю з книгами, як колись цар Давид танцював перед кіотом заповіту.

Великі римські пани в залі глядачів сміялися дуже, виразно крізь загальний регіт чувся тягучий сміх міністра Таласа. Але більшість була дещо відчужена, і пара юдеїв дивилася збентежено, майже злякано на чоловіка на сцені, що скакав, танцював, розхитувався. Вони думали про левітів, як вони побожно стояли зі срібними сурмами на високих східцях храму, і про первосвященника, як він, величний і сповнений гідності, в прекрасному убранні та храмових самоцвітах виступає перед Богом, і чи не святотатство те, що робить чоловік там, на сцені? Але нарешті і римський губернатор не може більше захистити юдея. Бо єгиптян занадто багато, з одинадцяти клоунів стало одинадцять разів по одинадцять, і вони вливають отруті обвинувачення у вуха цезаря, і вони кумедно танцюють, і вони колють, і шарпають, і стріляють маленькими, смертовбивчими стрілами, і вбивають знову трьох дітей і його дружину. І, кінець кінцем, знову рушив юдей Апелла геть, зі сувоєм і скринєю, і світильником, і ремнями, і своїм невидимим Богом, і цього разу прибуває він у Рим. Але тепер гра стає зовсім ризикованою та сміливою. Клоуни не наважуються притіснити його фізично, вони спиняються на краю сцени. Все ж вони вилізають, підскакуючи, як мавпи, на дах його дому, вони вдираються також усередину, вони заглядають, що є в сувої і що в огрівній скрині. Вони пародіюють його, як він стає на молитву, цього разу повертаючись на

схід, де Єрусалим і храм. Одинадцять провідних клоунів носять тепер дуже сміливі маски, портретні, без великого зусилля можна впізнати міністра Таласа, великого юриста сенату Кассія Лонгіна, філософа Сенеку й інших дуже високих ворогів юдеїв. Тільки цього разу вони нездольні проти юдея Апелли, його захищають цезар і цезарева дружина. Але вони шпигують, поки він дасть якийсь привід. І от він справді дає привід — одружується з тубільною жінкою, вільно відпущеною. Тоді вони заходжуються коло його жінки і вливають їй у серце всю свою зневагу. Були проспівані надзвичайно злі куплети про обрізаного, його часник, його сморід, дух його посту, його огрівну скриню. Доходить до того, що його жінка при його дітях глузує з нього, що він обрізаний. Тоді він проганяє її геть і залишається сам зі своїми дітьми і своїм невидимим Богом, під охороною римського цезаря. В розпачі і буйній тузі, хитаючись, співає він старої пісні: «На ріках вавилонських там ми сиділи й плакали»; здалека, зовсім тихо, пародіюють його одинадцять клоунів.

Глядачі дивилися і не знали достеменно, чи їм робити веселі, чи сумні обличчя. Усі позирали на цезареву ложу. Цезарева дружина сказала виразно своїм ясним дитячим голосом, який чути було далеко, що навряд чи зацікавить її якась інша сучасна п'еса так, як ця. Вона говорила компліменти сенаторові Марулли, що з фальшивою рішучістю заперечував авторство тексту. Цезар був стриманий; його вчитель літератури Сенека так багато проповідував йому про традиції, що він поки що не міг гаразд розібратися з новою технікою цієї вистави. Цезар був молодий, білявий, його інтелігентне лице було трохи одутле; зайнятий своїми думками, він неуважно дивився на глядачів, що не сміли залишити театр, доки він не рушить. Юдейські пани в залі глядачів стояли збентежено. Клавдій Регін перев'язував кречучи ремінці на черевиках і квакав, коли до нього зверталися, щось незрозуміле. Йосиф кидався від гніву до похвали. Гірка життєва правда, з якою юдей Апелла стояв на сцені, завдала болю його очам. Те, що так нещадно примішали усе смішне, яке було в цьому юдеєві, до його серйозної долі, сповнювало його таким же незадоволенням, як і подивом. Власне, так було з більшістю. Глядачі були зацікавлені й незадоволені, юдейські пани — просто засмучені. Справді задоволений був тільки міністр Талас.

Цезар покликав його й міністра юстиції Юнія Тракса в ложу і сказав задумливо, що він заклопотаний тим, як сприймуть юдеї певне відоме рішення. Цезарева дружина, перед тим, як вийти, повідомила Йосифу, що другого дня троє невинних будуть звільнені.

Другого дня, зразу після сходу сонця, трьох мучеників випустили. В дачному місті Тибури, у віллі Юліана Альфа, президента Фелійської громади, їх скупали під доглядом лікарів, нагодували, забезпечили коштовними вбраннями. Потім посадили в гарний екіпаж Юліана Альфа. Всюди при дорозі від Тибура до Риму стояли групи юдеїв, і коли екіпаж, поперед якого бігли вістуні, а позаду їхав великий обоз, проїздив, вони говорили благословення, приписані після врятування від великої небезпеки, і вони кричали трьом:

— Благословенні ті, що прибувають сюди! Мир вам, мої доктори й панове!

Але біля Тибурських воріт був страшний тиск. Тут посередині оточеного поліцією й військом простору чекали на мучеників президенти п'яти юдейських громад, потім державний секретар Поліб із міністерства прохань і скарг, церемоніймейстер дружини цезаря, а насамперед письменник Йосиф бен-Маттіас, делегат Великої ради Єрусалима, й актор Деметрій Лібан. Звісно, і тут актор найбільше привертав увагу, але всі без винятку — римські пани й юдеї, показували один одному стрункого молодого чоловіка з худим, фанатичним лицем, сміливим носом і гарячими очима — це був доктор Йосиф бен-Маттіас, що домігся помилування трьох. Це була велика година для Йосифа. Він виглядав молодо, серйозно, схвильовано і гідно, він являв собою добру фігуру навіть поряд з Деметрієм Лібаном.

Нарешті прибув екіпаж із трьома. Їх вийняли звідти. Вони були дуже слабкі, їхні тіла дивно хиталися механічно вперед і назад. Невиразно дивилися вони на багато облич, на багато урочистих білих убрань, тупо слухали промови, що їх уславлювали. Зворушено звертали люди увагу на їхні напівобстрижені голови, на випалену на лобі в кожного літеру Е, на сліди від кайданів над кісточками на ногах. Багато плакало. А актор Деметрій Лібан упав на коліна, схилив голову у пил на дорозі, і він поцілував ноги чоловіків, що постраждали за Ягве й країну Ізраїлю. Люди звикли бачити його як коміка, народ

сміявся, де тільки він показувався, але нікому не здався він смішним, коли лежав у пилюці перед трьома, цілував їхні ноги і плакав.

В суботу після того відбувалася велика божа служба в Агріппінській синагозі. Найстарший із трьох прочитав перші вірші визначеного на цю суботу уривка з Письма. З великим трудом витискував він із глибини свого горла слова, просторий молитовний дім був переповнений людьми до останнього закутка, густо, безмовно й захоплено стояли люди і вздовж усієї вулиці. Йосиф був покликаний по закінченні читання піднести вгору сувій тори. Стрункий і серйозний стояв він на підвищеному місці, високо підняв він обома руками сувій, повернувся, так що всі його могли бачити, дивився своїми гарячими очима на незліченне зібрання. І погляди юдеїв Риму втуплювалися в молодого, палкого чоловіка, що підносив перед ними сувій Письма.

Цієї зими дуже вшановували трьох мучеників. Потроху вони відживали, їхні виснажені тіла набиралися нового соку, їхні наголо острижені голови скупю вкрилися новим волоссям, за рецептами Скрібона Ларга виведені були на ногах у них рубці від кайданів. Їх закликали від одної громади до іншої, від одного впливового пана до іншого. Вони сприймали вшанування досить тупо, як заслужену данину.

Помалу, в міру того, як набиралися сили, починали вони більше говорити. Виявилось, що мученики були сварливі, гарячі, лайливі старі пани. Ніхто не був для них досить побожний, не жив так, як велить закон. Вони сперечалися між собою і з кожним іншим, вони походжали серед юдеїв Риму, немов це був Єрусалим і ці юдеї були під їхньою владою, вони порядкували та забороняли. Аж поки Юліан Альф дуже чемно, але твердо звернув їхню увагу на те, що його Фелійська синагога не перебуває в окрузі їхнього храму. Тоді вони проклинали його і хотіли оголосити його поза законом, оповістити йому загальний бойкот. Всі були, кінець-кінцем, дуже задоволені, коли знову почалося судноплавство, і цих трьох посадили в Путолі на корабель, що мав відвезти їх до Юдеї.

Йосифове завдання в Римі закінчилося. Проте він залишався ще. Виразно стояла знову перед його очима мета, заради якої він прибув до Риму: завоювати це місто. Дедалі ясніше ставало йому, що є для нього

один-єдиний шлях: література. Його вабив великий сюжет із історії його країни. Здавна в старих книгах свого народу найдужче захоплювала його одна розповідь: боротьба Макавеїв із греками за волю. Тільки тепер зрозумів він, що його тягло сюди. Рим був готовий сприйняти мудрість і таємницю Сходу. Його завданням було так показати світові патетично-героїчний період із минулого Ізраїлю, щоб усі дізналися: ця країна Ізраїлю обрана, в ній живе Бог.

Він нікому не говорив про свої наміри. Його зовнішнє життя було життям молодого чоловіка з доброго товариства. Але все, що він бачив, чув, переживав, стосувалося його твору. Це мало бути можливим — збагнути обидва світи, Схід і Захід. Це мало бути можливим — історію Макавеїв із її вірою й її дивами викласти в твердій, ясній формі, як вимагає теорія молодших прозаїків. В старих книгах жив він муками тих колишніх, які приймали ці муки, щоб не порушити заповіді Ягве, а на форумі, між колонадами Лівії, Марсового поля, в громадських купальнях, в театрі жив він гостротою і «технікою» цього міста Риму, яке так зачаровує своїх жителів, що всі лають його і всі люблять.

Особливо відчув він спокусу міста, коли виникла нагода залишитися в ньому назавжди. Кай бар-Цаароне хотів одружити свою доньку Ірену. Він, на бажання Ірениної матері, мав намір узяти за зятя молодого доктора Лісина з Фелійської синагоги, але не того бажало його серце, й очі дівчини Ірени дивилися з таким же мрійливим захопленням, як і першого дня, на худе, фанатичне обличчя Йосифа. З одруженням барилися, Йосифові досить було сказати одне слово, і він залишився б на весь час у Римі як зять багатого чоловіка. Це було привабливо, це означало спокійне, широке життя, пошану та достаток. Але це означало також самозаспокоєння і застій. Чи не була така мета занадто мала?

Він із подвійним запалом накинувся на книги. З безкрайною сумлінністю готував свою «Історію Макавеїв». Не соромився, як школяр, вивчати латинську та грецьку граматики. Випробовував свою вправність на найважчих деталях. Таким трудним робом працював він над непомітною роботою цілу весну, доки відчув себе нарешті готовим узятися до самого твору.

Тут сталася подія, що потрясла його глибоко.

Цієї якраз весни, дуже несподівано і дуже молодою померла цезарева дружина Поппея. Вона бажала померти рано, незбляклою,

вона часто говорила про смерть, і от бажання її здійснилося. Ще й після смерті довела вона свою прихильність до Сходу, бо в своєму тестаменті розпорядилася, щоб її тіло не спалювали, а бальзамували за східним звичаєм.

Цезар зробив із свого суму й свого кохання нечуване свято. Велетенський похід із тілом Поппеї рухався через місто, оркестри музики, плакальниці, декламаційні хори. Безконечна була процесія предків, що прийняли тепер, як останню, дружину цезаря у свій похід. Для цієї мети воскові маски предків вийняті були зі своїх святих шаф. Їх носили актори, одягнені в пишні службові вбрання цих консулів, президентів, міністрів, попереду кожного мерця йшли його ліктори з пучками різок і сокирами. Потім ще раз проходив увесь цей похід, гротескно зображуваний знову танцівниками й акторами, які пародували тих, що йшли попереду. І мертва цезарева дружина теж була між ними. Деметрій Лібан не міг не вчинити цієї останньої страшної послуги своїй протекторці, й юдеї ревіли від сміху та смутку, коли проходило повз них зображення їхньої прихильниці, яке танцювало, стрибало й болісно усміхалося. Потім рухалася обслуга померлої, велетенський похід її чиновників, невільників, вільновідпущених, потім офіцери гвардії, нарешті сама померла, яку несли чотири сенатори; вона сиділа в кріслі, як любила сидіти, одягнена в строго пошите, але страшенно прозоре убрання, як вона любила одягатися, майстерно набальзамована юдейськими лікарями, оповита прекрасними пахощами. За нею цезар, з накритою головою, в простому чорному одязі, без ознак своєї влади. А за ним сенат і народ Риму.

Перед трибуною на форумі похід спинився. Предки спустилися зі своїх колісниць і посідали на стільці зі слонової кості, і цезар став виголошувати похоронну промову. Йосиф бачив Поппею, вона сиділа на своєму стільці, як тоді сиділа перед ним, з янтарно-жовтим волоссям і трохи глузливим виразом на обличчі, потім цезар скінчив промову, і Рим востаннє вітав свою імператрицю. Десятки тисяч стояли, простягши випрямлені долоні, і предки теж підвелися зі своїх стільців і простягай вперед випрямлені руки, і так на хвилину застигли всі стоячи, сама тільки мертва сиділа.

Увесь цей час Йосиф уникав свого колеги Юста. Тепер він знайшов його. Обидва молоді чоловіки бродили між колонадами Марсового

поля. Юст був такої думки, що тепер, після смерті Поппеї, панове Талас і його товариші не відкладатимуть надалі опублікування едикту. Йосиф підняв плечі. Мовчки йшли вони між елегантною публікою, яка гуляла серед колонад. Потім, якраз перед гарною крамницею Кая бар-Цаароне, Юст спинився й сказав:

— І коли у юдеїв Цезарії відберуть їхні права, жодна людина не знайде в цьому нічого. Отже, юдеї в цій справі мають бути неправі. Коли надходять від них прохання хоч трохи справедливі, тоді Рим зважає на них і дає допомогу. Хіба не поставилися милостиво до їхніх трьох невинних? Рим поводитьсь з Юдеєю м'яко, м'якіше, ніж із іншими провінціями.

Йосиф зблід. Що, як правду каже цей чоловік? Що, як його успіх — звільнення тих трьох — був шкідливий для загальної політики юдеїв, і Рим таким способом, виявивши милосердя в другорядній справі, тільки брехливо посахарив жорстокість рішення в справі головній? Безвиразним поглядом оглядав він меблі, виставлені на продаж перед крамницею Кая бар-Цаароне.

Він не відповів нічого, скоро попрощався. Те, що сказав Юст, зробило його хворим. Це не могло бути правдою. В нього бували дні суєтного честолюбства, в кого їх не було? Але у випадку трьох невинних він діяв чесно, від щирого серця, він не погіршував справу свого народу заради особистого маленького успіху.

З новим, запеклим завзяттям взявся він до свого твору. Він постився, вгамовував свою плоть, поклявся не торкатися жодної жінки, доки його твір не буде закінчений. Працював. Заплющував очі, щоб оглянути речі своєї книги, розплющував їх, щоб поставити речі своєї книги на ясне світло. Розповідав світові про чудову війну свого народу за волю. Він зазнавав мук разом із мучениками своєї книги, перемагав разом із ними. Він із Юдою Макавеєм знову освячував храм. Кротка й велика огортала його віра. Віру, визволення, тріумф, усі високі почуття, які він відчув зі старих книг, влив він у свій твір. Він був обраний воїн Ягве, доки писав.

Він забув Цезарію.

Він почав своє колишнє життя знову, ішов до товариства, шукав жінок, розважався. Він прочитав свою книгу про Макавеїв добірному гуртку літераторів. Його поздоровляли. Він послав її видавцеві Клавдію Регіну. Той зразу відповів, що опублікує її.

Але одночасно, і теж у видавництві Клавдія Регіна, з'явився твір Юста «Про ідею юдейства». Йосиф сприйняв як лукавство те, що ні Юст, ні Регін не говорили йому про цю книгу раніше. Він чіплявся до книги Юста, вона, мовляв, надто твереза, без розмаху. Але в глибині душі йому здавалося те, що він сам зробив, незграбною пишномовністю проти нових, щільних, стислих рядків думок другого. Він порівнював портрет Юста, намальований спереду в Його книзі, зі своїм власним. Він прочитав невеликий твір Юста вдруге, втретє. Його власне письменництво здалося йому дитячим, безнадійним.

Отже не тільки дівчина Ірена, тепер дружина доктора Лісина та прихильні читачі з правого берега Тибру, а й літератори та молоді сноби в елегантних купальнях лівого берега визнавали книгу за добру. Йосифів клич поширювався, його книга про юдейську війну впливала, як цікаве та плодотворне відродження героїчного епосу. Молоді літератори запобігали перед ним, його вже наслідували, вважали за голову цілої школи. Великі родини запрошували його почитати зі своєї книги в їхньому колі. На правому березі Тибру по його книзі вчилися діти. А твору Юста з Тиверії не знав ніхто, не читав ніхто. Видавничий бухгалтер у домі Клавдія Регіна розповідав Йосифові, що книги Юста виготовлено 190 примірників, а твору Йосифа — вже 4200 примірників, і попит на неї з усіх провінцій, а особливо зі Сходу, увесь час зростає. Сам Юст чи не вибрався з Риму; принаймні Йосиф у ці місяці свого літературного успіху ніде не зустрів його.

Зима минула, і рання весна принесла ефектну демонстрацію римської могутності, довго підготовлюваного тріумфу над Сходом, гордого вступу до нового походу Александра. Сусідня держава на Сході, Парфянське царство, де царював Вологез, єдина велика держава відомого світу поза Римом, втомилася від довгої війни, віддала Вірменію, за яку провадилася війна. Сам цезар в урочистій церемонії замкнув храм Януса на знак того, що на землі запанував мир. Потім він грандіозним видовищем відсвяткував цю першу перемогу над знову підкореним Сходом. Цар Вірменії Тірідат мусив особисто з'явитися до нього, щоб із його рук прийняти корону, як лен. Цілий місяць їхав східний володар із величезним почтом, з вершниками та розкішними подарунками, золотом і миром, на Захід, щоб вшанувати римського цезаря. По всьому Сходу поширилися легенди про трьох царів, які ніби рушили в путь, щоб поклонитися зорі, яка підіймається на Заході. Зрештою, міністерство фінансів у Римі мало багато великого клопоту з тим, як сплатити всі витрати, що, зрозуміло, мало робитися коштом цезарської каси.

Коли нарешті похід царя Тіридата вступив в Італію, сенат і народ римський були закликані бути присутніми при вшануванні цезаря Сходом. На всіх вулицях юрмилися цікаві. Цезарева гвардія була вишикувана шпалерами. Крізь її лави виступав східний цар, в убранні своєї країни, з тіарою на голові, з короткою перською шаблею при поясі: але зброя була зроблена нешкідливою, бо лезо міцно заклепали в піхвах. Так пройшов він через форум, піднявся на естраду, де сидів на троні цезар, нахилив лоб до землі. Цезар зняв із нього тіару і на її місце надів діадему. І тоді військо забряжчало списами й щитами і закричало хором, як вправлялося кілька днів перед тим: «Привіт тобі, цезарю, володарю, імператоре, боже!»

Сидячи на одній із трибун на Святій вулиці, що проходила через форум, присутні були при видовищі почесні гості з провінцій, між ними й Йосиф. Глибоко схвильований, дивився він на приниження Тіридата. Боротьба між Сходом і Заходом була предковична. Перси свого часу далеко відтиснули були Захід, але потім Александр на століття відкинув Схід назад. В останні десятиліття, а особливо від часу, коли століття тому парфяни здолали велику римську армію, Схід, здавалося, знову почав тиснути Захід. У всякому разі він почувався духовно вищим, і нові надії сповнювали юдеїв. На Сході має з'явитися

спаситель і, як провіщали старі пророцтва, зробити Єрусалим столицею світу. А тепер Йосиф мусив бачити ясно, на власні очі, як Тірідат, брат наймогутнішого володаря Сходу, схилив чоло у пилюку перед Римом. Парфянське царство лежало далеко, військові заходи там пов'язані були з величезними труднощами, ще жили там онуки тих, які упень розбили великого римського генерала Красса та його армію. І проте парфяни уклали цей гідний жалю мир. Він дозволив, цей парфянський князь, щоб йому заклепали шаблю в піхвах. Так принаймні він дістає певну автономію і, хоч теж, тільки пожалувану йому, свою діядему. Якщо могутній парфянин задовольняється цим, то хіба не безглуздя, коли маленька Юдея вірить, що можна скинути римську владу? Юдея легко досяжна, вона оточена романізованими провінціями, вже понад століття Рим застосовує там своє правління і свою військову техніку. Те, що «Месники Ізраїлю» обговорюють у Блакитному залі в Єрусалимі, є чистим божевіллям. Юдея мусить долучитися до заведеного світового порядку, як і всі інші, Бог був в Італії, світ був римський.

Раптом біля нього опинився Юст.

— Цар Тірідат має поганий вигляд поруч із вашими Макавеями, докторе Йосифе, — сказав він.

Йосиф подивився на нього, лице Юста було жовте, скептичне, з дещо гірким виразом, і виглядав він багато старішим за Йосифа, хоч і не був старшим. Чи він глузує з нього? Що, власне, означають ці слова?

— Я, звісно, такої думки, — сказав він, — що заклепаний у піхвах меч менш симпатичний, ніж вийнятий.

— Але в багатьох випадках розумніший і, можливо, навіть героїчніший, — відповів Юст. — Серйозно, — сказав він, — дуже шкода, що такий обдарований чоловік, як ви, перетворюється на шкідника.

— На шкідника? — обурився Йосиф.

Кров забурхала в ньому від того, що хтось так виразно й неприкрито сформулював туманні докори, які мучили його іноді вночі.

— Моя книга про Макавеїв, — сказав він, — показала Римові, що ми, юдеї, ще юдеї, а не римляни. Хіба це шкідливо?

— Тепер цезар скасує свій підпис під едиктом, чи не так? — спитав Юст лагідно.

— Едикт ще не опубліковано, — відповів Йосиф сердито. — «Є люди, — навів він цитату, — які знають, що Юпітер шепотів на вухо Юноні».

— Я боюся, — промовив Юст, — що після того, як Рим полагодить свою справу з парфянами, вам не доведеться довго ждати опублікування едикту.

Вони сиділи на трибуні, внизу проходила кавалерія в парадній формі, проте вершники сиділи на конях вільно, зручно, маси аплодували, офіцери бундючно дивилися прямо перед собою, ні праворуч, ні ліворуч.

— Ви не повинні самі себе дурити, — сказав Юст, майже презирливо. — Ви написали класичний твір про нашу боротьбу за волю, ви юдейський Тит Лівій. Тільки, бачите, коли наші живі греки читають сьогодні про мертвого Леоніда, то від того залишається безтурботне, академічне задоволення. А коли ваші «Месники Ізраїлю» читають в Єрусалимі вашу історію Юди Макавея, тоді в них загораються очі, і вони поглядають на свою зброю. Ви цього бажали?

Внизу проїздив тепер чоловік зі заклепаним мечем. Всі на трибуні підвелися. Народ несамовито кричав до нього.

— Цезаря, — сказав Юст, — остаточно вирвана в нас. Ви певною мірою полегшили це римлянам. Ви хочете ще дати їм багато приводів, щоб Єрусалим теж зробити римським містом?

— Що може сьогодні робити юдейський письменник? Я не хочу, щоб Рим поглинув Юдею, — сказав Йосиф.

— Юдейський письменник, — відповів Юст, — повинен насамперед зрозуміти, що сьогодні не можна змінити світ залізом і золотом.

— Залізо й золото теж стають частиною духу, коли їх вживають на духовну річ, — сказав Йосиф.

— Прекрасне речення для ваших книг, пане Лівій, коли ви не подаєте нічого фактичного, — кепкував Юст,

— Що повинна робити Юдея, коли вона не бажає загинути? — знову спитав Йосиф. — Макавеї перемогли, бо вони були готові вмерти за свої переконання та свою свідомість.

— Я не можу бачити в тому будь-який глузд, щоб умирати за свою свідомість. Вмирати за переконання є справа воїнів. Покликання письменника — передавати їх іншим. Я не вірю, — продовжував

він, — що невидимий Бог Єрусалима сьогодні такий, як бог ваших Макавеїв. Я не вірю, що багато зроблено, коли хтось за нього вмирає. Він вимагає більшого. Це страшенно важко — будувати для цього невидимого Бога невидимий дім. У всякому разі це безумовно не так просто, як ви собі думали, докторе Йосифе. Ваша книга, можливо, внесе дещо з римського духу в Юдею, і безперечно нічого — з юдейського духу в Рим.

Розмова з Юстом збентежила Йосифа більше, ніж він хотів. Даремно казав він собі, що в Юстові говорить тільки заздрість, бо ж його книги мають успіх, а Юстові — ні. Те, що Юст висунув проти нього, міцно засіло, він не міг вигнати його зі свого серця. Він читав книгу про Макавеїв, кликав на допомогу всі великі почуття тих самотніх ночей, коли він писав книгу. Марно. Треба впоратися з цим Юстом. Так він не міг далі жити.

Він вирішив узяти справу Цезарії за ознаку. Вже з рік вимахують вони перед ним цим безглуздим едиктом. Це тільки справа Цезарії спрямовує думки Юста проти нього. Гаразд. Коли вона справді буде вирішена несприятливо для юдеїв, тоді він скориться, тоді він був неправий, тоді в його книзі про Макавеїв неправдивий юдейський дух, тоді Юст — великий чоловік, а він — маленький, пустий кар'єрист.

Багато довгих днів бродив він у повному муки чеканні. Нарешті він не міг уже далі витримувати напруження. Він вийняв кость. Якщо вона впаде сприятливо, тоді рішення буде на користь юдеїв. Він закрутив кость. Вона впала несприятливо. Він закрутив удруге. Вона знову впала несприятливо. Він закрутив утретє. Цього разу вона впала сприятливо. Він жахнувся, взяв, справді без наміру, скошену кость.

Як завжди, він хотів повернутися до Юдеї. Він за ці вісімнадцять місяців у Римі забув багато чого з Юдеї, він не бачить цього більше, він мусить повернутися назад і здобути силу з Юдеї.

З великою поквапністю приготувався він до від'їзду. Половина римських юдеїв стояла біля Воріт трьох вулиць, звідки від'їздив екіпаж, що мав одвезти його до корабля. Троє з присутніх провели його далі: Ірена, дружина доктора Лісіна, актор Деметрій Лібан, письменник Юст із Тиверії.

Деметрій говорив дорогою про те, як і він колись з'їздить до Сіона, і потім виїде туди назавжди. Ні, довго він не може ждати далі. Він гадає, що не довше, як сім чи вісім років гратиме ще. Потім, нарешті,

він побачить Єрусалим. Він мріяв про храм, як він, сяючи, височіє над містом із своїми велетенськими терасами, зі своїми білими та золотими палатами. Він мріяв про матову міністу завісу, що закриває святиню святинь, наймайстернішу тканину відомого світу. Він знає кожну деталь святині, можливо краще, ніж багато з тих, що бачили все живими очима, так часто просив він розповідати йому про це.

Вони прибули в порт Остії. Сонячний годинник показував восьму годину. Йосиф рахував по-дитячому, з трудом і уперто. Минуло рік, сім місяців, дванадцять днів і чотири години, відколи він виїхав із Юдеї. Його сповнило раптом майже тілесне бажання Єрусалима, він хотів своїм диханням надимати вітрила корабля, щоб він плив швидше.

Троє друзів стояли на набережній. Ірена була серйозна й тиха, Юст глузливий і сумний, а Деметрій Лібан простяг широким жестом випрямлену руку, нахилившись уперед. Це було більше, ніж прощальний привіт Йосифові, це був привіт усій далекій і палко жаданій країні.

Люди зникли. Остія, Рим, Італія зникли. Йосиф був у чистому морі. Він їхав у Юдею.

Разом із ним, на тому самому кораблі їхав таємний кур'єр, який віз губернаторові Юдеї наказ оповістити місту Цезарії цезареве рішення про виборчий статут.

Книга друга

ГАЛИЛЕЯ

3 травня, о 9 годині ранку, його прийняв губернатор Гессій Флор магістрат Цезарії та повідомив про цезареве рішення в справі виборчого статуту, через яке юдеї мали втратити владу в офіційній столиці країни. О 10 годині едикт був оголошений урядовим оповісником із трибуни на великому форумі. В майстернях братів Закінт уже провадилася робота, щоб вилити дослівний зміст едикту в бронзі, — в цій формі він мав назавжди зберігатися в архівах міста.

Серед греко-римської людності буяла надзвичайна радість. Колосальні статуї при в'їзді в порт, колони з бюстами богині Риму та засновника монархії, портретні бюсти правлячого цезаря на рогах вулиць були святково оповиті вінками. Оркестри, декламаційні хори ходили по вулицях, в порту частували безплатним вином, невільникам давали волю.

А в кварталах юдеїв білі та пустельні застигли недавно такі шумливі будинки, крамниці були закриті, сподівання погрому гнітюче нависло над гарячими вулицями.

Через день після того, в суботу, юдеї, що йшли до своєї головної синагоги, побачили перед її дверима керівника одного з грецьких нападних загонів із його людьми, який приносив у жертву птаха. Таку жертву приносили зазвичай хворі на проказу, і це був найулюбленіший у передній Азії спосіб ганьбити юдеїв, бо цим їх оголошували за потомків єгипетських прокажених. Служники синагоги вимагали від греків знайти інше місце для своєї жертви. Греки кепкували: часи, коли юдеї могли роззявлювати в Цезарії пашеку, минулися. Юдейські урядовці вдалися до поліції. Та відповіла, що мусить спершу дістати інструкції. Деякі гарячі голови з-поміж юдеїв не хотіли далі дивитися на зухвалу церемонію греків, намагалися відібрати жертвний горщик силою. Блиснули кинджали, ножі. Нарешті, коли були вже вбиті й поранені, втрутилося римське військо. Воно заарештувало цілий ряд юдеїв, як призвідців, у греків відібрали жертвний горщик. Після

цього юдеї, хто тільки міг, тікали зі своїм рухомим майном із Цезарії; сувої Святого Письма були перенесені в надійне місце.

Події в Цезарії, едикт і його наслідки, спричинили те, що мала війна, яку Юдея понад століття провадила проти римської влади, спалахнула всюди в країні з новою, лютою запеклістю. Досі, принаймні в Єрусалимі, обом партіям порядку, аристократичним «Непохитним у законі» і патриціанським «Істинно віруючим по закону», вдавалося не допускати насильств проти римлян. Тепер, після едикту про Цезарію, взяла гору третя партія — «Месники Ізраїлю».

Дедалі більше людей із партії «Істинно віруючих по закону» приставали до «месників», сам голова храмової управи, доктор і пан Єлезар бен-Симон, відкрито перейшов до них. Всюди виднілися їхні знаки, слово «Макавеї», ініціали гебрейського речення: «Хто як ти, о Господи?», лозунги повстання. В Галилеї знову з'явився агітатор Нахум, син страченого римлянами проводиря патріотів Юди. Він зник був майже десять років тому, і не було про нього ніякої звістки, гадали, що він загинув, і от раптом він проходить містами та селами північної провінції, й усюди маси біжать за ним. «Нащо ви хочете ще ждати?» — закликав він палко й фанатично людей, що слухали його з глухим і гірким почуттям. «Неприкрита присутність необрізаних плямує вашу країну, їхні солдати топчуть зухвало плити храму, їхні сурми огидно вдираються в святу музику. Ви обрані служити Ягве: ви не можете поклонятися цезареві, свиножерові. Пам'ятайте про великих ревнителів Господа: про Пінхаса, про Елі, про Юду Макавея. Хіба не досить придавили вас ваші гнобителі? Чи ви дозволятимете далі чужинцям грабувати добро, яке Ягве призначив для вас, щоб вони мали змогу влаштувати бої гладіаторів і цькувати на арені людей звірятами? Хай не робить вас лякливими боягузтво «Істинно віруючих по закону»! Не схиляйтесь перед жадобою зиску «Непохитних у законі», що лижуть руку гнобителя, бо вона охороняє їхній грошовий мішок. Час настав. Царство небесне близько. В ньому бідняк однаковісінький із гладким череванем. Месія народився, він жде тільки, поки ви заворушитесь, тоді він з'явиться! Побийте боягузів із Великої ради в Єрусалимі! Побийте римлян!»

Озброєні загони «Месників Ізраїлю», які, здавалося, були винищені, знову з'явилися в усій країні. В Єрусалимі дійшло до бурхливих демонстрацій. У провінції нападали на римлян, які

наважувалися з'являтися на шляхах без військової охорони, і брали їх як заручників. Саме в цей час цезарева фінансова управа жорстоко стягувала певні недоплати податків. Молоді «Месники Ізраїлю» з'являлися на вулицях із карнаwkами, жебрали в прохожих: «Подайте милосердну пожертву для бідного, нещасного губернатора». Гессій Флор вирішив діяти рішуче, він поставив вимогу видати йому заводіїв. Тубільна влада заявила, що не може їх виявити. Губернатор звелів військові обшукати, не минаючи жодного дому, Верхній базар і прилеглі до нього вулиці, де було, як гадали, головне місце «Месників Ізраїлю». Домові обшуки переходили в плюндрування. Юдеї боронилися, з дахів деяких будинків стріляли. І серед римлян були вбиті. Губернатор оголосив воєнний стан, завів воєнний суд. Розлючені солдати тягли до суду винних і невинних; досить було голого обвинувачення, що хтось належить до «Месників Ізраїлю». Сипалися смертні вироки. Закон забороняв страчувати римських громадян інакше, як тільки мечем. Гессій Флор звелів ганебно розпинати юдеїв на хрестах, навіть коли вони носили лицарський титул і золотий перстень другого благородного римського стану.

Коли мали бути засудженими і два члени Великої ради, перед офіцерами воєнного суду з'явилася, в супроводі безмовної, схвильованої маси, принцеса Береніка, сестра царя Агріппи. Вона, після порятунку від хвороби, виконувала важку обітницю, ходила з коротко обстриженим волоссям і без будь-яких прикрас. Вона була вродливою жінкою, в Єрусалимі її дуже любили, охоче приймали її і при римському дворі. Її хода славетна була в цілому світі. Від германського кордону до Судану, від Англії і до Індії не можна було сказати жінці кращий комплімент, ніж те, що вона ходить, як принцеса Береніка. Але тепер ця велика дама виступала смиренно, як людина, що прийшла благати захисту: боса, в чорному убранні, підперезаному шнурком, похиливши голову з коротким волоссям. Вона уклонилася голові суду та просила в нього милості для обох священиків. Офіцери були спочатку чемні, галантно жартували. Але як принцеса Береніка не відступала, вони стали холодні, нарешті майже грубі, і Береніка, гірко принижена, мусила піти ні з чим.

За ці п'ять днів, від 21 до 26 травня, в Єрусалимі позбавили життя три тисячі людей, серед них — тисячу жінок і дітей.

Місто клекотіло глухим обуренням. Досі до «Месників Ізраїлю» приєднувалися здебільшого селяни та плебеї, тепер в їхні лави вступало дедалі більше бюргерів. Всюди шепотіли або й відкрито кричали, що післязавтра, ні, вже завтра, країна підійметься проти римського насильства. Тубільний уряд — колегія при первосвященнику і Велика рада, стурбовано дивилися, якого характеру набирають справи. Уся верхня верства суспільства бажала порозуміння з Римом, боялася війни. «Непохитні в законі», здебільше аристократи та багаті люди, які посідали найважливіші державні пости, боялися, що війна проти Риму неминуче перетвориться на революцію, спрямовану проти їхнього власного панування, бо вони здавна уперто й гордовито відкидали скромні вимоги орендарів-селян, дрібних патриціїв, плебеїв. А «Істинно віруючі по закону», партія докторів Єрусалимського храму, вчених, демократів, до якої тяжіли великі маси народу, вірили, що треба залишити на Бога відновлення старої державної волі, і застерігали від будь-якого насильства, доки римляни не зазіхають на закон, на 613 заповідей Мойсея.

Керівники обох партій настійливо зверталися до царя Агріппи, який забарився в Єгипті, і просили його бути за посередника між заколотниками та римським урядом. Цьому цареві римляни залишили справжню владу тільки в Трансйорданії та деяких містах Галилеї, а в Юдеї вони обмежили його право тільки верховним наглядом за храмом. Але він ще мав царський титул, вважався за першого чоловіка серед юдеїв, його любили. Поквапно на прохання юдейського уряду прибув він до Єрусалима, наміряючись сам поговорити з масами.

Десятки тисяч прийшли послухати його на великий майдан перед палацом Макавеїв. Вони стояли тісним натовпом, за ними був старий міський мур і западина з перекинутим через неї вузьким містком, а ще далі височіло біле й золоте західне крило храму. Маса вітала царя стримано, напружено, трохи недовірливо. Але тут між офіцерами, які схилилися перед нею, вийшла з дверей палацу принцеса Береніка, знову одягнена в чорне, але цього разу не в убрання просительки, а у важку парчу. Під коротким волоссям її довге, благородне лице здавалося ще сміливішим. Всі замовкли, коли вона виступила з палацу, як замовкають молящі, які в день нового місяця ждуть молодика: він був між хмарами й невидимий, і от вийшов на чисте небо, і вони радіють. Помалу спускалася принцеса сходами до свого брата, важко

шелестіла парча її вбрання. І коли вона підняла обидві руки з розправленими долонями до народу, її вітали палко, бурхливо: «Привіт тобі, Береніко, княгине, що приходиш в ім'я Господнє».

Тоді почав цар свою промову. Проникливими словами доводив він, яка безнадійна річ — підійматися проти римського протекторату. Він, елегантний пан, підводив плечі, знову опускав їх, усім своїм тілом зображував безглуздість повстання. Хіба всі народи землі не стоять на ґрунті фактів? Греки, що колись опиралися проти всієї Азії, македонці, що їхній Александр у колишні часи засіяв насіння світової держави: хіба не досить тепер гарнізону з 2000 римських солдатів для обох разом? Галлія має 305 різних племен, виняткові природні укріплення, здобуває всю потрібну сировину у власній країні: не досить хіба 1200 осіб, не більше, ніж у країні міст, щоб придушити найменшу думку про опір римлянам? Двох легіонів вистачає, щоб забезпечувати римський лад у велетенському, багатому, старокультурному Єгипті. Проти германців, що, як відомо, вдачею своєю буйніші за диких звірів, виставлено чотири легіони, і в усій області по цей бік Рейна й Дунаю можна подорожувати так мирно, як і в самій Італії.

— Чи ви не маєте, — цар журно похитав головою, — ніякого мірила для своєї власної слабкості та сили Риму? Скажіть мені тільки, де ваш флот, ваша артилерія, ваші фінансові джерела? Світ римський: де ви дістанете спільників і допомогу? Може, з незаселеної пустелі?

Цар Агріппа добре говорив до своїх юдеїв, як до нерозумних дітей. Коли поміркувати, податки, яких вимагає Рим, не надмірно високі.

— Ви подумайте тільки, саме місто Александрія дало за місяць більше податків, ніж уся Юдея за рік. І хіба Рим нічого не робить за ці податки? Хіба не створено прекрасні дороги, новітні водогони, добру адміністрацію, що швидко працює і гаразд вишколена? — з широким, переконливим жестом закликав він збори. — Якраз ще корабель стоїть у гавані. Будьте розважні. Не вирушайте в жахливу негоду і на певний загин.

Царева промова справила враження. Багато кричало, що вони не проти Риму, вони тільки проти губернатора, проти Гессія Флора. Але тут спритно втрутилися «Месники Ізраїлю». Молодий, елегантний доктор Єлезар передусім вимагав впливовими словами, щоб цар перший підписав ультиматум Римові про відкликання Гессія Флора. Агріппа відступив, намагався відкритися, ухилитися. Єлезар

натискував, щоб він дав ясну відповідь, цар відмовлявся. Дедалі дужче чулися крики:

— Підпис! Ультиматум! Геть Гессія Флора!

Настрій змінився. Кричали, що цар заодно з губернатором, усі вони хочуть тільки визискувати народ. Вже деякі рішучого вигляду хлопці протискалися до царя. Ледве встиг він під охороною своїх панів повернутися цілим у палац. Другого дня він залишив місто, дуже розгніваний, вирушив у свою безпечну трансйорданську провінцію.

Після цієї поразки феодальних панів та уряду радикали всіма засобами домагалися довести до крайнощів. Від часу заснування монархії, протягом ста років, цезар і сенат Риму щотижня надсилали жертву для Ягве і його храму. Тепер доктор Єлезар як голова храмової управи дав розпорядження священикам, що провадили службу, більше не приймати цю жертву. Марно заклинали його первосвященик і його колегія не провокувати таким нечуваним способом протекторську владу. Доктор Єлезар із глузуванням відіслав жертву назад.

Це був знак для юдейських дрібних патриціїв, селян і плебеїв підійматися проти римлян і своїх власних феодалів. Римський гарнізон був малосилий. «Месники Ізраїлю» скоро захопили в місті всі важливі зі стратегічного погляду пункти. Вони зруйнували фінансову управу, під радісні вигуки попалили податкові списки та закладні. Руйнували й нищили будинки багатьох нелюбих аристократів. Оточили римське військо в палаці Макавеїв. Римляни тримали цей останній, дуже укріплений опорний пункт із великою мужністю. Але їхнє становище було безнадійне, і коли юдеї гарантували їм, якщо вони здадуть зброю, вільний вихід, вони з радістю прийняли цю пропозицію. Обидві сторони скріпили угоду присягою. Але тільки обложені поклали зброю, як «Месники Ізраїлю» кинулися на беззбройних і стали їх убивати. Римляни не чинили ніякого опору, вони не просили дарувати їм життя, вони кричали: «Присяга! Договір!» Вони кричали це хором, дедалі менше кричало їх, дедалі слабший ставав хор, нарешті кричав тільки один-єдиний: «Присяга! Договір!», а потім замовк і він. Це сталося 7 вересня, 20 елуля юдейського числення, в суботу.

Ледве розвіявся хміль від цього діла, як усе місто огорнуло гнітюче почуття. Наче щоб підтвердити його, надійшли дуже скоро лихі вісті: в численних містах зі змішаним населенням греки нападають на юдеїв. В самій Цезарії в чорну суботу було вбито 20 000 юдеїв, решту

губернатор загнав у доки та оголосив їх невольниками. У відповідь юдеї розорили грецькі райони в тих містах, де вони мали більшість. Вже століття ненавиділи та зневажали одні одних греки й юдеї, що жили в одних містах, на узбережжі, в Самарії, на краю Галилеї. Юдеї горді були своїм невидимим богом Ягве, вони були переконані, що тільки для них прийде месія, вони пишалися своєю обраністю. Греки глузували з їхніх нав'язливих ідей, з їхнього марновірства, зі смішних, варварських звичаїв юдеїв, і кожен робив своєму сусіді найгірше. Раз по раз виникали між ними криваві сутички. Тепер в Юдеї бушували руйнація, вбивство й пожежа, і країна наповнилася непохованими трупами.

Коли зайшло так далеко, начальник Гессія Флора, Цестій Галл, генерал-губернатор Сирії, вирішив нарешті виступити в Юдею. Він був старий, скептичний пан, переконаний, що коли нічого не робиш, каєшся рідше і не так гірко, ніж коли робиш. Усе ж коли справи дійшли до такого прикрого стану, не можна було показувати неправдиву слабкість: Єрусалим треба енергійно приборкати.

Цестій Галл мобілізував увесь 12-й легіон, на додачу вісім інших полків сирійської піхоти. Він вимагав також від васальних держав чималі контингенти. Сам юдейський цар Агріппа, намагаючись довести Римові свою союзну вірність, послав 2000 осіб кавалерії, а до того три полки стрільців, і особисто став на їхньому чолі. Докладно, до найменших подробиць, розробив Цестій Галл програму карної експедиції. Не забув підготувати й пости вогняного телеграфу для повідомлення про перемогу, коли він як суддя та месник вступить в Єрусалим. Рим повинен дізнатися про це того самого дня.

Могутньо вступив він із півночі в непокірну країну. За програмою взяв прекрасне селище Забулон — чоловіче місто, зруйнував його, спалив. За програмою взяв узбережне місто Яффу, зруйнував його, спалив. Сплюндровані, спалені міста, замордовані люди позначали його шлях, доки він за програмою став 27 вересня перед Єрусалимом.

Але тут він запнувся. 9 жовтня, вирахував він, візьме він форт Антонію, 10-го — храм. Вже було чотирнадцяте, а форт Антонія ще тримався. «Месники Ізраїлю» не вагалися озброїти численних прочан, що прийшли до Єрусалима з нагоди свята Кущів, місто наповнилося добровільними загонами. Настало 27 жовтня, Цестій Галл стояв уже цілий місяць перед Єрусалимом, і досі ще телеграфісти на пильно

підготованих постах марно ждали, вже боячись, що з телеграфом щось не ладиться, і вони будуть покарані. Цестій зібрав нові підкріплення, звелів усі ударні машини поставити на позиції до стін, що зроблено було з великими жертвами, підготував на 2 листопада остаточний штурм із такими засобами, що він, за людськими передбаченнями, не міг бути невдалим.

Юдеї трималися хоробро. Але що могла зробити особиста хоробрість проти переважаючої організації римлян? Яка могла бути, наприклад, користь зі зворушливої вилазки трьох старців, що 1 листопада, напередодні штурму, вибралися самі за стіни, щоб спалити римську артилерію? Ясного полудня з'явилися вони раптом перед римськими постами, троє древніх юдеїв зі знаками «Месників Ізраїлю», зі шарфами, на яких були літери Макавеїв, ініціали гебрейських слів: «Хто як ти, о Господи?» Спочатку думали, що вони парламентарі, послані обложеними, але вони не були парламентарями, навпаки, вони тремтячими старечими руками пускали запалюючі стріли на машини. Це було очевидне божевілья, і римляни — що ж зробиш із божевільними? — повбивали їх здивовано, добродушно, жартуючи, майже співчуваючи. Ще того ж дня виявилось, що це ті три члени Великої ради, Гадя, Єгуда та Натан, які були свого часу засуджені до примусової роботи, а потім звільнені з великої милості. Римляни раз по раз вказували на це помилування, як на разючий приклад їхньої доброзичливості, і хотіли цим довести, що не римська жорстокість, а юдейська впертість є головною причиною виникаючих заколотів. Також і в промовах «Непохитних у законі» й «Істинно віруючих по закону» це помилування грало важливу роль, як доказ римської великодушності. Троє мучеників не хотіли більше вештатися в своєму місті, як живий приклад благородного настрою запеклого ворога. Їхні серця належали «Месникам Ізраїлю». Вони зважилися, як фанатичні наставники, на цей нечуваний, побожний і героїчний вчинок.

Керівники «Месників Ізраїлю» безумовно добре знали, що з самим настроєм небагато можна досягти проти облогових машин римлян. Маючи волю не здавати місто, проте не маючи надії його утримати, дивилися вони на приготування до останнього штурму, що мав бути наступного дня.

Він не відбувся. Уночі Цестій Галл дав наказ зняти облогу та почати відступ. Він був на вигляд хворий, знервований. Що сталося? Ніхто не знав цього. Напосідали зі запитаннями на полковника Пауліна, ад'ютанта Цестія Галла. Він знизував плечима. Генерали хитали головами. Цестій Галл не мав для несподіваного наказу ніяких підстав, а дисципліна забороняла питати. Армія рушила назад.

Спочатку збентежено, не вірячи, потім із радісним зітханням, далі з незмірною радістю дивилися юдеї на цей відступ обложників. Нерішуче, все ще побоюючись якогось тактичного маневру, потім із дедалі більшою силою кинулися вони переслідувати ворогів. Це був для римлян важкий відступ. Від Єрусалима повстанці дуже тиснули ззаду. В північній області, яку римляни мали перейти, Симон бар-Гіора, ватажок галилейських партизанів, організував запеклу малу війну. Тепер цей Симон бар-Гіора після швидкого обхідного маршу зайняв з більшістю своїх сил ущелину Бет Горон. Назва цієї ущелини любо звучала для вух юдейських партизанів. Тут Господь спинив сонце, щоб генерал Єшуа міг здобути для Ізраїлю перемогу; тут Юда Макавей тріумфально розбив греків. І маневр Симона бар-Гіори вдався: римляни зазнали такої поразки, якої вони ніколи не переживали в Азії від часів Парфянської війни. Юдеї не мали вбитих і 1000, а римляни втратили вбитими 5680 людей піхоти і 380 людей кавалерії. Поміж убитими був і правитель Гессій Флор. Уся артилерія, всі інші військові матеріали, золотий орел легіону, а, крім усього — велика військова каса потрапили в руки юдеїв.

Це сталося 3 листопада римського, 8 діоса грецького, 10 мархешвана юдейського числення, в 12 рік правління цезаря Нерона.

Урочисто стояли зі своїми інструментами левіти на східцях святилища, за ними в самому святилищі священики усіх 24 черг. Після несподіваної та разючої перемоги над Цестієм Галлом первосвященик Анан, хоч він і стояв на чолі партії «Непохитних у законі», мусив призначити подячну Службу Божу, й от служили велику відправу. Через події останніх днів із усіх доріг вливалися в Єрусалим прибульці, приголомшено видивлялися вони на строгу пишноту храму. Як морський прибій, шуміло крізь білі й золоті палати храму: «Це є

день Господа. Не заважайте нам радіти та веселитися». І знову й знову 123 приписаними варіаціями: «Хай славиться Господь!»

Йосиф стояв зовсім спереду, у своєму білому службовому вбранні, маючи навкруг талії голубий пояс із витканими на ньому квітами. Захоплено, як і інші, хитав він у такт своїм тулубом, відповідно до припису. Ніхто не відчував глибше за нього, яка дивна ця перемога не вимуштруваних партизанів над римським легіоном, над цим шедевром техніки та точності, що, хоч складається з багатьох тисяч, рухається як одне ціле, кероване одним мозком. Бет Горон, Єшуа, диво. Це прекрасно підтверджувало його почуття, що для пригноблення сьогоднішнього Єрусалима самого розуму не досить. Зовсім великі діла робляться не розумом, вони виходять безпосередньо з Божого натхнення. Тисячі перед східцями бачили у захваті, як ревно цей молодий, палкий священик співав разом із іншими подячний гімн.

Але весь побожний надпорив не міг перешкодити його думкам про те, які наслідки матиме для нього особисто непередбачена перемога макавеїстів.

Єрусалим не мав багато часу вшанувати його за його успіх у справі трьох невинних. Через тиждень після його повернення почалися хвилювання. Все ж він став популярним через свій римський успіх, поміркований уряд не міг довше зневажати молодого аристократа, хоч його й бачили часто в Блакитному залі «Месників Ізраїлю»: йому дали посаду й титул приватного секретаря в храмовій управі. Занадто мало. Тепер, після великої перемоги, його шанси сильно піднялися. Високі урядові посади мусять перерозподілити. Народна думка примушує уряд дати владу і деяким макавеїстам. Уже завтра або післязавтра мають відбутися збори трьох законодавчих органів. Не може бути, щоб при цьому розподілі його обійшли.

— Хваліте Господа! — співали. — Хваліте Господа!

Він може це зрозуміти, що досі уряд усіма способами старався уникнути війни з Римом. Ще й учора, після великої перемоги, деякі цілком розумні люди з величезною покvapністю тікали з міста, за Цестієм Галлом, щоб, не зважаючи на його поразку, запевнити його, що вони непричетні до підступного нападу заколотників на армію цезаря. Старий, багатий Ханан, власник великої універсальної крамниці на Оливній горі, вибрався з міста, державний секретар Себулон залишив свій дім і зник, священики Зефанія й Ірод втекли на

другий берег Йордана, в область царя Агріппи. І багато ессеїв після перемоги над Цестієм забралися з міста, і ті сектанти, що називають себе християнами, теж утекли всі вкупі. Йосиф мав небагато пошани до в'ялої побожності одних і холодної розумності інших.

Священнодія закінчилася. Йосиф ішов крізь маси, що заповнювали велетенський район храму. Більшість носила пов'язки зі знаками «Месників Ізраїлю», словами Макавеїв. Великими натовпами стояли люди навкруг захоплених воєнних машин, мацали їх: тарани для пробивання мурів, легкі катапульти та важкі балісти, що можуть далеко кидати свої важкі снаряди. Всюди навкруги, під приємним листопадним сонцем, радісно, в доброму настрої торгувалися за речі римської здобичі — убрання, зброю, намети, коні, мули, хатне начиння, прикраси, різні пам'яткові подарунки, зв'язки різок та сокири лікторів. З жадібною цікавістю, зловтішно роздивлялися на ремінь, який кожен римський солдат носить із собою, щоб зв'язувати полонених. Банкіри храму мали багато роботи з обміном іноземних грошей, взятих у вбитих.

Йосиф опинився в схвильованій групі, що запально сперечалася. Тут були солдати, городяни, священники. Мова йшла про золотого орла з портретом цезаря, значок дванадцятого легіону, здобутий у бою. Партизанські офіцери хотіли, щоб цього орла прибили на зовнішній стіні храму, поряд із трофеями Юди Макавея й Ірода, на видному місці, як ознаку для міста та країни. Але «Істинно віруючі по закону» не хотіли цього терпіти; фігури звірів, хоч би з будь-якого приводу, заборонені законом. Пропонували компромісний шлях: віднести орла в храмову скарбницю, в розпорядження доктора Єлезара, глави храмової управи, що сам же належить до «месників». Ні, офіцери не приставали на це. Люди, що несли орла, стояли вагаючись, їм теж любіше було б, щоб орел не зник у храмовій скарбниці. Вони опустили товстий держак із орлом. Грізний значок армії зблизька був незграбний на вигляд, і портрет цезаря теж був грубий і некрасивий, аж ніяк не наганяв страху. Запально сперечалися чоловіки. Тут Йосифові спала на розум ідея, його юний голос звучав крізь цей хаос настійливо, привертав увагу. Орла не треба ні прибівати на мурі, ні відносити в скарбницю. Розтрити треба його, порубати на шматки. Він має зникнути. Ця пропозиція припала до серця всім. Проте виконати її було не так легко. Орел був масивний, це тривало добру годину, доки

його цілком розтрошили, і кожен міг піти геть із своїм шматком. Йосиф, герой справи трьох невинних із Цезарії, завоював собі нові симпатії.

Йосиф був втомлений, але він не міг тепер іти додому, його тягло далі через район храму. Хто це, що йде там, і купки охоче розступаються перед ним? Молодий офіцер, невисокий, над короткою, плеканною бородою міцний, прямий ніс і вузькі карі очі. Це Симон бар-Гіора, ватажок партизанів із Галилеї, переможець. Перед ним ведуть бездоганну, сніжно-білу тварину, вочевидь, подячну жертву. Але, Йосиф бачить це з неприємним здивуванням, Симон бар-Гіора озброєний. Чи він хоче в залізі йти до вівтаря, якого ніколи не торкалося залізо, ні під час будівництва, ні будь-коли пізніше? Цього він не повинен робити. Йосиф заступає йому дорогу.

— Моє ім'я Йосиф бен-Маттіас, — каже він.

Молодий офіцер знає, хто він, вітає його з пошаною, сердечно.

— Ви йдете приносити жертву? — питає Йосиф.

Молодий офіцер стверджує. Він усміхається, серйозний, глибоке задоволення і тверда певність почуваються в ньому.

— Зі зброєю?

Симон червоніє.

— Ваша правда, — каже він.

Він велить людям зачекати з твариною, доки він зніме зброю. Але потім він ще раз обертається до Йосифа. Сердечно, прямодушно, так що всі чують, він каже:

— Ви, докторе Йосифе, були перший. Коли визволили трьох невинних із римської в'язниці, я відчув, що неможливе є можливим. Бог із нами, докторе Йосифе.

Він вітає його, приклавши руку до лоба; з його очей випромінюються побожність, сміливість, щастя.

Йосиф ішов вулицями Нового міста, що помалу підіймалося вгору, через базари дрібних торговців, через базар ковалів, через Гончарську вулицю. Знову він із приємністю відзначав, що Нове місто розвинулося в квартал, сповнений торгівлею, промисловістю, життям. Йому належала тут земля, яку фабрикант скляних виробів Нахум бен-Нахум охоче купив би. Він вирішив був продати йому цю землю. Тепер, після великої перемоги, він уже не хотів цього. Складув Нахум чекав його

рішення. Йосиф ішов тепер, аби йому відмовити. Він тут, у Новому місті, сам збудує дім.

Фабрикант скляних виробів Нахум бен-Нахум сидів із схрещеними ногами на подушці перед своєю майстернею. В головах у нього, над входом, звисало велике виноградне гроно із барвистого скла, емблема Ізраїлю. Він устав, щоб привітати Йосифа, запросив його сідати. Йосиф опустився на подушки з деяким трудом, бо він одвик від цього способу сидіти.

Нахум бен-Нахум був ставний, огрядний пан років п'ятдесяти. Він мав гарні, живі очі, якими славилися єрусалимці, його свіжого кольору лице було обрамоване густою, чотирикутною, чорною бородою, тільки побризканою кількома сивими волосинками. Він цікавий був знати Йосифове рішення, але не виявляв ознак цієї цікавості, а почав розважну розмову про політику. Це, можливо, добре, що й молоді люди стають до керма. Після того, як «месники» здобули цю перемогу, урядові панове з Кам'яної палати мусять єднатися з ними. Він говорив жваво, але водночас з гідністю й впевненістю.

Йосиф уважно слухав його. Дізнатися про те, як Нахум бен-Нахум ставиться до великої перемоги при Бет Гороні було цікаво. Те, що він говорив, було, мабуть, думкою більшості єрусалимських патриціїв. Ще вісім днів тому всі вони були проти «Месників Ізраїлю»; тепер вони це забули, тепер вони переконані, що макавеїстів давно повинні були поставити до влади.

Доктор Ніттаї вийшов із дому, старий, буркотливий пан, далекий родич Йосифа з материного боку. Доктор Ніттаї був також родич фабриканта скляних виробів, і той узяв його в підприємство. Доктор Ніттаї нічого, правда, не розумів у ділових справах, але це підвищувало вагу фірми, коли вона приймала вченого і приділяла йому частину своїх прибутків, «давала йому в рот», як говорили благочестиво та трохи зневажливо. Так ото й жив доктор і пан Ніттаї, скупий на слова і похмурий, у домі складува. Він вважав це за велике добродійство, що він дозволив фабрикантові провадити фірму під ім'ям доктора Ніттаї і Нахума і що він бере від неї на прожиття. Коли він не дискутував у храмовому університеті, то сидів хитаючись на сонечку перед домом, маючи перед собою сувій Святого Письма, зважуючи аргументи та контраргументи тлумачень. Ніхто не смів тоді

заважати йому; бо хто перериває вивчення Святого Письма, щоб сказати: «Глянь, яке прекрасне це дерево», того треба знищити.

Але цього разу він не був зайнятий вивченням письма, і Нахум спитав його, чи він теж за те, щоб узяти до уряду «Месників Ізраїлю». Доктор Ніттаї наморщив лоба.

— Не робіть закон лопатою, щоб нею ховати, — сказав він неприязно. — Письмо не на те, щоб із нього вичитувати політику.

Багато метушні було в Нахумовій крамниці та на фабриці. Римська здобич принесла гроші до міста, і Нахумові славнозвісні скляні вироби охоче купували. Нахум поважно вітав покупців, пропонував їм холодні, як крига, напої, трохи цукерок. Велика, чудова перемога, еге ж? Справи йшли прекрасно, слава Богу. Коли буде так і далі, можна буде відкривати крамниці, такі великі, як крамниці братів Ханан під кедрами Оливної гори. «Хто харчується роботою своїх рук, той стоїть вище, ніж богобоязливий», — процитував він, не зовсім влучно. Але досяг своєї мети: доктор Ніттаї розсердився.

Він знав багато контрцитат, але проковтнув це, бо коли він хвилювався, тоді помітним ставав його вавилонський акцент, а Йосиф звик при всій пошані до нього злегка кепкувати з цього акценту. «Ви, вавилоняни, зруйнували храм», — говорив він зазвичай, а доктор Ніттаї не терпів ніякого кепкування. Він не взяв участі в розмові, він не студіював також, сидів на сонці і мріяв. Часто тепер, відтоді як зі свого рідного вавилонського міста Негардеї прибув він до Єрусалима, випадає восьмій священицькій черзі, черзі Абія, до якої він належить, правити храмову службу. Часто випадало на його долю нести на вівтар жертовну тварину. Але його найвища мрія — сипати на вівтар фіміам зі золотої чаші — ніколи не здійснювалася. Завжди, коли звучала стоголоса Магрефа, велетенська лопатна сурма, яка вказувала, що в цей час приноситься курильна жертва, охоплювала його глибока заздрість до священика, якому випало це щастя. Він мав усі дані, він не мав жодної зі ста сорока семи тілесних вад, які роблять священика непридатним до служби. Але він не був уже молодий. Чи зробить так Ягве, що йому випаде ще приносити курильну жертву?

Йосиф тим часом повідомив складува про своє рішення не продавати землю. Нахум поставився до цього повідомлення без найменшого знаку гніву.

— Хай буде ваше рішення обом нам на щастя, мій докторе й пане, — сказав він чемно.

Прийшов юний Ефраїм, чотирнадцятилітній, молодший Нахумів син. Він носив значок із ініціалами Макавеїв. Він був гарний, свіжий хлопець, і сьогодні горів подвійним життям. Він бачив Симона бар-Гіору, героя. Захватом променіли його довгі очі на жаркому, темному обличчі. Це, можливо, було неправильно, що він побіг сьогодні з майстерні геть. Але він не міг пропустити велику подячну службу в храмі. І він був нагороджений, він бачив Симона бар-Гіору.

Йосиф збирався вже піти, коли прийшов старший Нахумів син, Алексій. Він був ставний і огрядний, як батько, мав таку ж густу чотирикутну бороду і свіжого кольору обличчя; але очі його були журніші, він часто хитав головою, часто гладив бороду грубою рукою, що потріскалася від доторків до гарячої маси. Він був не такий спокійний, як його батько, завжди мав стурбований, заклопотаний вигляд. Він пожвавив, коли побачив Йосифа. Йосиф ніяк не повинен зараз іти. Він мусить допомогти йому переконати батька, що треба тепер же, поки є час, залишити Єрусалим.

— Ви були в Римі, — говорив він до нього, — ви знаєте Рим. Скажіть самі, те, що затіяли тепер макавеїсти, хіба не приведе до катастрофи? Я маю найкращі зв'язки, я маю ділових друзів у Негардеї, в Антіохії, в Батні. Я зобов'язуюсь життям своїх дітей протягом трьох років створити в першому-ліпшому іноземному місті підприємство, що нічим не поступатиметься перед нашим теперішнім. Умовте мого батька, щоб він згодився виїхати з цієї небезпечної землі.

Хлопець Ефраїм накинувся на свого брата, його гарні очі стали чорні від люті.

— Ти не заслуговуєш жити в цей час. Всі косо дивляться на мене, бо я маю такого брата. Іди лиш до свиножерів! Ягве виплюнув тебе зі свого рота.

Нахум спинив хлопця, але тільки помалу. Він сам неохоче слухав мову свого сина Алексія. Зазвичай, йому іноді лячно ставало від шалених вчинків «Месників Ізраїлю», і він не погоджувався з ними, як і інші строго правовірні; але тепер, коли майже весь Єрусалим визнав, що їхня правда, не можна провадити такі розмови.

— Не слухайте мого сина Алексія, докторе Йосифе, — сказав він. — Він добрий син, але завжди повинен мати все не таке, як усі

інші. Завжди у нього в голові повно незгідливих, упертих думок.

Йосиф знав, що якраз завдяки незгідливим, упертим думкам Алексія Нахумова фабрика розвивалася й поліпшувалася. Нахум бен-Нахум вів свою майстерню, як вели її батько і його дід. Він виробляв завжди те саме, продавав завжди те саме. Обмежувався Єрусалимським базаром. Ішов на біржу, на Кіппу, укладав із допомогою належного нотаря врочисті, докладні запродажні договори і турбувався тим, щоб вони потрапили до міського архіву. Робити більше здавалося йому лихом. Коли була заснована в Єрусалимі друга фабрика скляних виробів, він із такими простими принципами не міг би витримати заповзятливу конкуренцію. Але тут узявся до справи Алексій. Коли досі на підприємстві в Нахума працювали здебільшого руками, Алексій модернізував виробництво, так що тепер вживалися виключно складувні трубки, і з них видувався гарний, круглий посуд, як Бог вдихнув душу в людське тіло. Далі Алексій став пускати у виробництво велику кількість перетвореного в порошок кварцу, відкрив дуже вигідну філію у Верхньому місті, де продавалися тільки речі розкоші. Посилав свої вироби на ринки Гази, Цезарії та на річний ярмарок у Батні в Месопотамії. Всі ці новини заледве тридцятилітній Алексій заводив, постійно провадячи боротьбу зі своїм батьком. І сьогодні теж Нахум обурювався проти сина та його занадто завбачливої, семимудрої мови. Ніколи після цієї поразки римляни не вступлять знову в Єрусалим. І якщо вони прийдуть, їх відкинуть назад за море. Принаймні він, Нахум бен-Нахум, великий купець, ніколи не залишить цю свою фабрику і не піде з Єрусалима.

— Скло формували руками, і скло видували трубками, і Бог благословив це підприємство. Століття були ми складувами в Єрусалимі і складувами в Єрусалимі хочемо залишитися.

Вони сиділи на подушках, зовні спокійні, але обидва були схвильовані, й обидва шарпали чотирикутні, чорні бороди. Хлопець Ефраїм навісними очима дивився на брата; це було очевидно, що тільки пошана до батька заважає йому накинутися на Алексія. Йосиф поглядав то на одного, то на другого. Алексій був стриманий і володів собою, він навіть усміхався, але Йосиф добре бачив, як гірко й сумно йому. Певно, Алексій мав рацію, але його передбачливість здавалася убогою й жалюгідною проти твердості його батька та певності хлопця.

Знову став Алексій їх переконувати.

— Якщо римляни не пропускатимуть наші транспорти піску від річки Белус, тоді ми можемо закрити нашу фабрику. Ви, докторе Йосифе, політик, ви мусите, природно, залишатися в Єрусалимі. Але прості купці, як ми...

— Великі купці, — лагідно поправив Нахум і погладив бороду.

— ... хіба не зробимо ми найкраще, коли якнайскоріше виїдемо з Єрусалима?

Але Нахум про ці речі не хотів більше слухати. Без переходу він змінив тему.

— Наша родина, — розповідав він Йосифові, — в усіх речах стійка. Коли мій дід, благословенна будь його пам'ять, помер, він мав ще двадцять вісім зубів, і коли мій батько, благословенна будь його пам'ять, помер, він мав ще тридцять зубів. Мені тепер понад п'ятдесят років, а я маю ще тридцять два зуби, і волосся в мене ще майже чорне і не випадає.

Коли Йосиф хотів піти, Нахум зажадав, щоб він зайшов із ним до майстерні та вибрав собі подарунок. Бо це ж свято перемоги при Бет Гороні, а не може бути свята без подарунків.

Піч палала нестерпним жаром, і густий дим вився в майстерні. Нахум хотів неодмінно нав'язати Йосифові розкішний виріб, великий келих у формі яйця, що виступало зі скляного ж гнізда. Нахум завів слова із старої пісеньки: «Коли я маю, сьогодні ще маю розкішний келих, то завтра він може розбитися». Проте Йосиф, як вимагає доброзвичайність, відмовився від коштовного подарунка і задовольнився простенькою річчю.

Хлопець Ефраїм не міг далі стриматися і в димі й жарі майстерні почав із братом нову, завзяту політичну суперечку.

— Ти був на великій подячній службі? — накинувся він на нього. — Звісно, ні. Ягве вразив тебе сліпотою. Але тепер я не дозволю більше мене умовити. Я вступаю в міську гвардію.

Алексій не розкривав рота. Він не мав нічого для палкого хлопця, крім мовчання та поблажливої усмішки. Він би так охоче залишив Єрусалим із своєю дружиною та двома малими своїми дітьми. Але він усім серцем був прив'язаний до своєї родини, до свого гарного, нерозважливого батька Нахума і свого гарного, нерозважливого брата Ефраїма. Він був тут єдиний, хто мав здоровий розум. Він мусив лишитися, щоб оберігати їх від крайнощів.

Нарешті Йосиф міг піти. Він залишив позаду двері під великим скляним гроном, вдихав таке приємне після диму й жару майстерні свіже повітря. Алексій трохи провів його.

— Ви бачите, — сказав він, — як швидко поширюється нерозсудливість. Ще тиждень тому мій батько був переконаним противником макавеїстів. Лишайтеся принаймні ви розважливим, докторе Йосифе. Ви маєте симпатії. Ризикніть деякими симпатіями і не втрачайте свого розуму. На вас велика надія. Я від щирого серця бажаю, щоб завтра в Кам'яній палаті вас закликали до уряду.

Йосиф про себе думав: «Він хоче, щоб я був такий несимпатичний, як він сам». Алексій, прощаючись, сказав похмуро:

— Я хотів би, щоб ми були позбавлені цієї перемоги.

За півгодини до призначеного початку зборів Йосиф увійшов у Кам'яну палату. Але панове зі законодавчих органів майже всі вже були тут. У своїх блакитних службових убраннях пани з колегії первосвященика, в білих з блакитним святкових убраннях — пани з Великої ради, в білому з червоним — пани з Найвищого суду. Дивно було бачити між ними озброєного Симона бар-Гіору, що стояв тут із деякими своїми офіцерами.

Як тільки зайшов Йосиф, до нього кинувся його друг Амрам. Раніше фанатичний прихильник «Непохитних у законі», він із деякого часу приєднався до «Месників Ізраїлю». Відколи Йосиф домігся визволення трьох мучеників, Амрам ще палкіше прив'язався до нього.

Те, про що він міг розповісти Йосифові, мало дати йому велику втіху. Галилейські партизани полонили римського кур'єра і відібрали в нього дуже значущий лист. Симон бар-Гіора показав цей лист докторові Амрамові, якого він цинив. В цьому листі полковник Паулін, ад'ютант Цестія, повідомляв спішно й під секретом одного свого друга про поразку дванадцятого легіону. «Для нещасного наказу про відступ, — писав він, — не було ніякої розумної причини. Але в його начальника просто розладналися нерви. А виною цієї нервової кризи була, з дивної й гіркої примхи долі, нісенітниця: самогубство отих трьох божевільних примусових робітників із Тибура. Старий пан усе своє життя вірив тільки в здоровий глузд. Безглузда й героїчна смерть трьох збила його з пантелику. Проти такого народу фанатиків і

шалених безглуздо було наступати регулярною армією. Він припинив боротьбу. Він відступив».

Йосиф прочитав лист, йому жарко стало під його священницьким головним убором, хоч був свіжий листопадовий день. Часто в ці часи брав його сумнів, чи було добрим ділом те, що він зробив у Римі. Коли римляни, а також «Непохитні в законі» раз по раз виставляли помилування трьох як доказ милостивості цезарського уряду, здавалося йому, що Юст із його голою математикою мав рацію. Але тепер очевидно, що його діло пішло на благо. «Так, пане докторе Юсте із Тиверії, моє поводження було, можливо, нерозсудливе, але хіба воно не виправдане та прекрасне своїми наслідками?»

Первосвященик Анан відкрив засідання. Йому сьогодні було не легко. Він стояв на чолі «Непохитних у законі», був керівником крила крайніх аристократів, що під захистом римської зброї твердо та гордовито відмовляли дрібним патриціям, селянам і плебеям у всіх їхніх домаганнях облегшення. Його батько і троє його братів, один після одного, займали першу посаду в державі, були первосвящениками. Витриманий, холодний і пристойний, він був якнайкращою людиною, щоб порозумітися з римлянами; тепер же його політика угоди ганебно зазнала краху, насувалася війна, хіба вже не вступили в неї? І що тепер має робити й казати первосвященик Анан? Спокійно, як завжди, стояв він у своєму гіацинтового кольору вбранні, він не напружував свого глибокого голосу, враз стало тихо, коли він почав говорити. Він був справді мужній чоловік. Наче нічого не сталося, він сказав:

— Мене дивує, що я бачу тут пана Симона бар-Гіору. Мені здається, що тільки на війні мав вирішувати солдат. Справи, що стосуються цього храму і цієї країни Ізраїлю, мають вирішати колегія первосвященика, Верховна рада і Найвищий суд. Отже я прошу пана Симона бар-Гіру та його офіцерів вийти.

З усіх боків почулися вигуки проти первосвященика. Ватажок партизанів дивився перед собою так, наче він не розумів. Але Анан продовжував усе таким же рівним, не гучним, але глибоким голосом:

— Але якщо Симон бар-Гіора вже тут, то я хочу спитати: якій владі передав він здобуті від римлян гроші?

Діловитість цього запитання вплинула витверезливо. Офіцер із темно-червоним обличчям відповів небагатослівно:

— Гроші передано голові храмової управи.

Всі обличчя обернулися до цього, такого молодого, елегантного доктора Єлеазара, що байдуже дивився прямо перед собою. Потім, з коротким привітанням, Симон бар-Гіора вийшов.

Ледве він вийшов, як доктор Єлеазар вибухнув. Ніхто з народу не зрозумів, як міг первосвященик так чванливо виключити героя Бет Горона зі засідання. «Месники Ізраїлю» не хочуть більше терпіти поганий раціоналізм високих панів. Вони б завжди заявляли, маловірно, обраховано, що це неможлива річ — виступати проти римського війська. Але от: де тепер дванадцятий легіон? Бог видимо явив себе тим, що не хотіли довше ждати; він вчинив диво.

— Рим має двадцять шість легіонів, — крикнув один із молодих аристократів, — чи ви гадаєте, що Бог зробить ще подальших двадцять п'ять див?

— Не кажіть чогось подібного поза цими стінами, — погрожував Єлеазар. — Народ не має настрою слухати більше такі жалюгідні дотепи. Становище вимагає того, щоб розподілити урядові посади наново. Ви будете виметені звідси, геть усі, хто не належить до «Месників Ізраїлю», якщо при створенні нового уряду національної оборони не запропонуєте місце й голос Симонові бар-Гіорі.

— Я не гадав давати панові Симону місце в уряді, — сказав первосвященик Анан. — Хто що думає про це в докторів і панів?

Його сірі очі помалу обводили коло, вузьке, високе обличчя під золотою з блакитним первосвященицькою биндою здавалося байдужим. Ніхто не говорив.

— На що ви гадаєте вжити гроші, які вам передав пан Симон? — спитав Анан начальника храмової управи.

— Гроші безумовно призначені на національну оборону, — сказав доктор Єлеазар.

— А не на інші цілі уряду? — спитав Анан.

— Я не знаю ніяких інших завдань уряду, — відповів доктор Єлеазар.

— Через сміливий напад ваших друзів, — сказав первосвященик, — створилися такі обставини, коли для нас може здаватися бажаним відступити деякі наші права храмовій управі. Але ви повинні втямити, що ми, коли ви наші завдання бачите так вузько, не можемо поділитися нашою компетенцією з вами.

— Народ вимагає уряду національної оборони, — сказав уперто молодий Єлеазар.

— Такий уряд буде, — відповів первосвященик, — але я боюся, що ми змушені відмовитися від допомоги доктора Єлеазара бен-Симона. У важкі часи були в Ізраїлі уряди, — продовжував він, — де не засідали ні фінансисти, ні солдати, а тільки священики та державні мужі. І це були не найгірші уряди в Ізраїлі. — Він повернувся до зборів: — Обставини створили для доктора Єлеазара бен-Симона особливе становище. Каси уряду порожні, а грошова готівка доктора Єлеазара через здобич при Бет Гороні збільшилася щонайменше на десять мільйонів сестерціїв. Чи бажаєте ви, мої доктори та панове, щоб ми взяли в уряд доктора Єлеазара?

Багато підвелось, одні незадоволено погрожували, другі нагадували про стриманість.

— Я не маю нічого додати і ні від чого відмовитися, — почувся досить тихий, але глибокий голос первосвященника. — Гроші важливі в ці важкі часи, а взяти до уряду темпераментного доктора Єлеазара — обтяжлива річ. За і проти ясні. Будемо голосувати.

— Голосувати немає потреби, — сказав сірий від збудження доктор Єлеазар. — Я відмовляюся входити в цей уряд.

Він підвівся і не попрощавшись вийшов із мовчазних зборів.

— Ми не маємо ні грошей, ні солдатів, — сказав задумливо доктор Яннаї, управитель фінансів Великої ради.

— Ми маємо за нас, — сказав первосвященик, — Бога, право і розсудливість.

Виробили програму діяльності уряду на найближчі тижні. Священицька колегія, Велика рада і Найвищий суд, пильно обміркувавши становище речей, дійшли висновку: війни з Римом немає. Повстанські напади провадилися окремими людьми, за які місцева влада не може відповідати. Юдейський центральний уряд в Єрусалимі повинен, якщо так складаються події, мобілізувати сили. Але він шанує безпосередньо підпорядковані римському урядові області — Самарію, берегову смугу. Він суворо забороняв кожную дію, яку можна визнати за напад. Його програма зветься: озброєний мир.

Старі пани поводитися розважно, спокійно, і трудно було проти них виступати. Отже, виявилось, що, не зважаючи на перемогу біля Бет Горона, «Непохитні в законі» й «Істинно віруючі по закону» лишаються при владі. Йосиф прийшов на засідання з великою певністю. Він знав, що країну мали розподілити, безперечно, якийсь шматок випаде й на його долю, цього разу він напевне зможе вискочити між ситих і, проте, ненаситних великих, загарбати шматок для себе. Вже самого його великого жадання досить для того. Але тепер, під час цих дебатів про програму дій, витекла з нього будь-яка надія, як витікає з подертого бурдюка вино. Його мозок був порожній. Коли він ішов сюди, то був певен, що скаже щось видатне, значне, і воно мусить спонукати цих людей запропонувати йому керівну посаду. Тепер ясно було, що й сьогоднішній день, що й ця велика нагода пройде повз, і він далі мусить залишатися внизу, як і досі, старанним секретарем.

Призначали, щоб проводити озброєний мир, по два комісари з диктаторськими повноваженнями для кожної з семи округ країни.

Йосиф сонно сидів на своєму місці в одному зі задніх рядів. Що його це обходило? Запропонувати його — про це ніхто не подумає.

Єрусалим, місто й округу, віддали, Юдею віддали, Тамну, Гофну віддали. Тепер ішлося про північну прикордонну округу, багатий селянський край Галилею. Тут мали «Месники Ізраїлю» найбільше своїх прихильників. Тут виник визвольний рух, тут були найсильніші збройні організації. Запропонували послати в цю провінцію старого доктора Яннаї, обережного, розважного пана, найкращого фінансиста Великої ради. Йосиф стрепенувся, вийшов із своєї порожнечі. Цей чудовий край, із його багатствами, з його повільними, задумливими людьми. Цю дивовижну, важку, розвинену провінцію хочуть дати старому Яннаї. Він видатний теоретик, безумовно, заслужений економіст, але не такий чоловік потрібен для Галилеї. Йосиф хотів крикнути «ні», він майже підвівся, нахилився вперед, його сусіди дивилися на нього, але він не сказав нічого, це ж була марна річ, тільки зітхнув, єдиний, що мав сказати багато, і проковтнув це.

Ті, що сиділи близько, сміялися з нестриманого молодого пана. Тільки один побачив його, побачив, як Йосиф обурився, хотів говорити, а потім передумав. Він не усміхався. Він сидів далеко спереду, ніж Йосиф. Це був випадок, що він помітив різкі жести молодого чоловіка; бо він звичайно здебільшого закривав очі жовтими, зморщеними повіками. Це був маленький на зріст пан, дуже старий, сухий, найвищий суддя країни, великий доктор Йоханан бен-Заккаї, ректор храмового університету. Коли після одноголосного обрання комісара Яннаї збори нерішуче чекали другої пропозиції, він підвівся. Надзвичайно ясно й жваво світилися очі на його маленькому обличчі, покарбованому тисячею зморшок. Він сказав:

— Пропоную як другого комісара для Галилеї доктора Йосифа бен-Маттіаса.

Для інших ця пропозиція була несподівана. Чому лагідний і сухий великий доктор Йоханан бен-Заккаї, поважний законодавець, пропонує цього молодого чоловіка? Цей молодий чоловік не виявив себе досі ні на якій відповідальній посаді, а після того, як придбав симпатії мас своїм маловажливим успіхом у справі трьох невинних, зухвало кокетував своєю схильністю до Блакитного залу. Може, великий доктор вважає за вигідне додати до старого Яннаї молодого чоловіка, що має ім'я й у «Месників Ізраїлю?» Так, певно так. Пропозиція

добра. Огонь макавеїстів, коли тільки вони сидітимуть на високих посадах, швидко погасне. Доктор Йосиф у Галилеї певно буде зручніший, ніж у Римі й Єрусалимі, і холодно-твереза розумність старого фінансового теоретика Яннаї може цілком добре витримати невеличку домішку молодого вина цього гарячого Йосифа.

Йосиф тим часом прокинувся зі свого заціпеніння. Чи не назвав тільки що хтось його ім'я? Хтось? Йоханан бен-Заккаї, великий доктор. Він іноді, коли був дитиною, зі страхом відчував легку благословляючу руку лагідного чоловіка на своїй голові. У Римі він довідався, що й там старий має славу одного з наймудріших людей світу. Без ніякого власного старання досяг він цього, просто тільки впливом своєї істоти. Така тиха, нечестолюбна вдача була чужа для Йосифа, майже моторошна, вона колола та пригноблювала його, він охоче звернув би з дороги великого доктора. Й от старий мудрець пропонує Йосифа.

Він був вражений, коли збори ухвалили пропозицію. Мужі, що давали йому повноваження, були мудрі та добрі. Він теж буде мудрим і добрим. Він поїде до Галилеї не як один із «Месників Ізраїлю», і без честолюбства. Він поводитиметься тихо та покійно, і доведе, що на нього сходить справжній дух.

Разом із старим Яннаї попрощався він із первосвящеником. Холодний та стриманий, як завжди, стояв Анан перед ними, його директиви були ясні. Галилея — у найбільшій небезпеці. Необхідно домагатися спокою в цій провінції при всіх обставинах.

— В сумнівних випадках не робіть краще нічого, ніж щось ризикове. Ждіть вказівок із Єрусалима. Спрямовуйте завжди очі на Єрусалим. В Галилеї чимало збройних організацій. Ви, мої доктори й пани, маєте завдання держати ці сили в розпорядженні Єрусалима.

А Йосифові він сказав ще, дивлячись на нього без прихильності:

— Вам довірили дуже відповідальну посаду. Сподіваюся, що при цьому не зробили помилки.

Йосиф чемно, майже смиренно слухав вказівки первосвященика. Але вони досягали тільки його вух. Зрозуміло, доки він в Єрусалимі, то мусить слухатися первосвященика. Але коли опиниться в межах Галилеї, перед одним-єдиним буде він відповідати — перед самим собою.

Увечері Анан сказав Йохананові бен-Заккаї:

— Будемо надіятися, що ми не зробили необачно, пославши в Галилею цього Йосифа бен-Маттіаса. Він нічого не знає, крім свого честолюбства.

— Може бути, — відповів Йоханан бен-Заккаї, — що є надійніші за нього. Можливо, багато років зряду здаватиметься, що він дбає тільки про себе. Але доки він не помер, я віритиму, що нарешті він все-таки дбатиме про нас.

Новий комісар Йосиф бен-Маттіас їздив по своїй провінції вздовж і впоперек. Цього року дощовий час був добрий, Ягве був милостивий, цистерни наповнилися, на горах Верхньої Галилеї лежав сніг, із радісним дзюркотінням збігали вниз гірські струмки. На рівнині селяни присідали до землі, принохувалися біля ґрунту до погоди. Так, це був багатий край, плодючий, різноманітний із своїми долинами, горбами, горами, зі своїм Генісаретським озером, рікою Йордан, морським берегом, із своїми 200 містами. Справжній Божий сад лежав у його чарівному ясному повітрі. У Йосифа здіймалися груди. Він домігся цього, сягнув дуже високо, це прекрасно — бути володарем цієї провінції. Хто приходить із такими, як він, повноваженнями у цей край, той мусить зробити своє ім'я значним назавжди і геть далеко, або ж він нездольна людина.

Але вже через кілька днів почало його гризти глибоке неприємне почуття, воно гризло його й далі щодня. Він вивчав акти, архіви, викликав окружних начальників, провадив переговори з бургомістрами, священиками, старшинами синагог і шкіл. Він намагався організувати, давав вказівки, з ним ввічливо згоджувалися, вказівки його виконували. Але він відчував, що робили це без віри, його заходи не мали впливу. Ті ж самі речі інший вигляд мали в Єрусалимі і Галилеї. Коли в Єрусалим безперестанно надходили скарги про те, як страждає край від непомірних податків, там знизували плечима, наводили цифри, усміхалися на галилейські скарги, як на звичні нарікання, і під охороною римської зброї стягували податки, як і до того. Тепер Йосиф, стиснувши губи, порівнював галилейську дійсність із єрусалимськими цифрами. Похмурими очима він бачив: скарги цих галилейських селян, рибалок, ремісників, портових і фабричних робітників — зовсім не пусті нарікання. Вони жили в обітованій землі, але виноградні лози краю

зростали не для них. Те, що здобувалося й витворювалося в цьому краї, йшло в Цезарію римлянам і в Єрусалим великим панам. З того, що родила земля, треба було віддавати: зерна третю частину, вина й олії половину, овочів четверту частину. Потім храмова десятина, щорічний подушний податок на храм, виборчі податки. Потім збори від продажу, соляний податок, дорожнє й мостове. Тут податки, там податки, всюди податки.

Нехай фінансові справи стосувалися його колеги Яннаї. Але Йосиф не міг винуватити галилеян, що вони похмуро дивляться на докторів із Кам'яної палати, які хитромудрим тлумаченням закону забирають у них найкраще, і на нього, їхнього представника. Він навчився в Римі й Єрусалимі, як вгамовувати незадоволення незначними полегшеннями, серйозними та лагідними промовами, урочистими демонстраціями і дешевими почестями. Але з цими засобами він тут небагато міг досягнути.

В Єрусалимі пихато стискували губи, коли заходила мова про галилеян: це сільський народ, це провінціали, без освіти, з грубими манерами. Вже в перші тижні Йосиф мусив відкинути цю дешеву пихатість. Звісно, тутешні люди не дуже пильно дбають про виконання заповідей, учені тлумачення Святого Письма мало важать для них. Але знову ж вони дуже строгі та фанатичні. Вони аж ніяк не хочуть задовольнитися тим, що є. Вони кажуть, що держава й життя мусять змінитися в основі, тільки тоді здійсняться слова Письма. Всі тут у краї знали книгу пророка Ісаї напам'ять. Пастухи говорили про вічний мир, портові робітники — про царство Боже на землі; нещодавно його поправив сукняр, коли він не дослівно навів цитату з Єзекіїля. Це повільні люди, неповороткі, спокійні та мирні зовні, але в душі вони аж ніяк не мирні, вони ладні чинити насильство, вони всього сподіваються і до всього готові. Йосиф ясно відчував: це відповідні люди для нього. Їхні сліпа, дика віра є міцнішою базою для чоловіка та великих діл, ніж гола вченість, лощений скептицизм Єрусалима.

З ретельною старанністю намагався він порозумітися з галилеянами. Він хотів бути тут не для Єрусалима, а для них. Його співкомісар, старий доктор Яннаї, не перешкоджав йому, ніколи не ставав уперек дороги. Його ніщо не цікавило, крім його фінансових справ. Він засів із страшною купою актів у Сепфорісі, тихому, спокійному головному місті краю, і весело, але твердо й уперто

упорядковував фінанси. Все інше облишив на свого молодого колегу. Та, проте, хоч Йосиф і міг робити все, що хотів, він нічого не міг досягти. Він відкинув усю вчену високодумність, всю аристократичну та священицьку гордість; він розмовляв із рибалками, робітниками корабелень, селянами, ремісниками як із рівними. Люди були приятні, поважні, але крізь їхні слова й їхню поведінку він відчував внутрішню настороженість.

Галилея мала інших проводирів. Йосиф не хотів на це зважати, не хотів мати ніяких справ із цими людьми, але він добре знав їхні імена. Це були ватажки збройних загонів, яких Єрусалим не визнавав, селянський ватажок Йоанн із Гісхали і такий собі Сапіта з Тиверії. Йосиф бачив, як ясніли очі в людей, коли називалися ці імена. Він хотів би зійтися з обома цими людьми, поговорити з ними, довідатися, як вони починали. Але він почував себе недосвідченим, неспроможним, неплідним. Він мав свою посаду і свій великий титул, можливо також, що й владу, але силу мали інші.

Він виснажував себе роботою. Дедалі дужче пекло його бажання якраз цю Галилею завоювати. Але край замкнувся перед ним. Вже п'ять тижнів він сидить тут, але досяг не більшого, ніж першого дня.

Одного зимового вечора Йосиф проходив вулицями маленького міста Капернаума, одного з центрів «Месників Ізраїлю». На одному бідному, занедбаному будинку він побачив виставлений прапор, знак того, що шинкар дістав нове вино. На магістратських зборах, комітетських засіданнях, у синагогах, школах Йосиф досить часто бачив своїх галилеян. Він хотів бачити їх за вином, зайшов.

Це було низьке приміщення, убоге, примітивно отоплюване кіз'яком, який спалювали в звичайному тазу. Крізь погано пахнучий дим Йосиф побачив добру дюжину людей. Вони помітили, як зайшов гарно вдягнений пан, дивилися на нього вичікувано, без неприязні. Господар підійшов, спитав, чого він бажає, пояснив, як добре потрапив сюди пан саме сьогодні. Проходив через місто купець із караваном, звелів приготувати собі розкішну страву, ще лишилося трохи засмаженої з молоком птиці. Їсти м'ясо з молоком було суворо заборонено, але сільська людність галилеї не вважала птицю за м'ясо і, не роздумуючи особливо, варила й смажила її в молоці. Почулися добродушні дотепи, коли Йосиф чемно відмовився від таких ласощів.

Його спитали, хто він, у кого ночує, з його діалекту визначили, що він єрусалимець. Йосиф відповідав на запитання приязно, але трохи неясно; він не знав, чи впізнали його. Господар підсів до нього, охоче розповідав про різні справи. Він зветься Теофіл, але тепер називав себе Гіора, бо хоч він і чужоплемянник, але симпатизує юдеям і має намір перейти в юдейство. В Галилеї людність дуже змішалася з неюдеями, є багато співчуваючих, яких вабить невидимий Бог Ягве. І цьому Теофілові-Гіорі доктори авторитетно відраджували переходити в юдейство, бо доки він не юдей, то не втрачає спасіння, хоч і не додержує усіх 613 заповідей. Але коли він візьме на себе обов'язки, тоді душа його під загрозою, якщо він не виконуватиме закону, а закон важкий і строгий. Теофіл-Гіора ще не обрізаний, слова докторів вплинули на нього; але якраз строгість закону і вабить його.

Інші, докладно, помалу, дещо незграбно, схвильовані присутністю єрусалимського пана, заходилися знову говорити про свою головну турботу, про сильне пригноблення урядом. Столяр Халафта мусив продати свій останній виноградник. Він приводив кіз із того берега Йордану, римляни наклали на це велике мито. Він хотів пробратися з ними потай, але був упійманий. Те, що робиться з митом, украй неправильне. Горе тим, хто сповіщає про товар, горе тим, хто не сповіщає. Тепер його оштрафували десятикратно, бо це було вдруге, і він мусив продати виноградник. У сукняра Азарії базарний наглядач із Магдали звелів узяти в заклад його третій верстат, бо він має недоплату ткацького податку. Всі люди в цьому багатому краї обідрані, вони живуть нужденно. В Галилеї багато птиці, козине молоко дешево; але вони жадібно прицмокували, коли господар розповідав про засмажену в молоці птицю. Вони споживали таке тільки на великі свята. Люди мучилися за роботою не заради власного живота, а заради черева Цезарії й Єрусалима. Це були жорстокі часи.

Чи настав час? Вже агітатор Юда оповістив це тут у Галилеї та заснував партію «Месників Ізраїлю», але був розіпнутий римлянами на хресті. Тепер по краю ходить його син Нахум і провіщає це. І пророк Феуда повстав у Галилеї, робив дива й оголошував, що він роз'єднає потоки Йордану. Але римляни розп'яли його, а панове з Великої ради це схвалили.

Селянин-маслинник Терадіон гадав, що цей пророк Феуда можливо був справді шахрай. Столяр Халафта хитав важко й засмучено

головою:

— Шахрай? Шахрай? Можливо, що Йордан справді не поділився б із наказу цього чоловіка. Але й тоді він не був шахрай. Тоді він був передвісник. Бо коли ж мав настати час, як не тепер? Бо ж Гог і Магог збираються знову накинутися на Ізраїль, як це написано в Єзекіїля і в таргумі ^[1] Йонафана.

Сукняр Азарія думав хитро: той Феуда безумовно не міг бути справжнім месією; бо, як він цілком певно чув, Феуда був єгиптянин, а неможливо, щоб месія був єгиптянин.

Вино було добре, і вина було багато. Люди забули про пана з Єрусалима і, оповиті смердючим кізяковим димом, говорили помалу, завзято та ваговито про месію, що має прийти, сьогодні чи завтра, але, безумовно, ще цього року.

— Звісно, месія може бути єгиптянин, — заявив глухо й уперто столяр Халафта. — Бо хіба не написано про залізну мітлу, що вимете гнилизну з Ізраїлю й усього світу? І хіба спаситель — не ця залізна мітла? А коли так, то чого Ягве має посилати юдея бити юдеїв, чи не любіше йому послати на це необрізаного? Отже, чому месія не може бути необрізаним?

Але крамар Тарфон, говорячи темним і трудним клекотливим діалектом, став нарікати:

— Ах і ой, зрозуміло, він буде юдей. Хіба не вчить доктор Досса бен-Натан, що він збере всіх розсіяних, і потім, що він, ах і ой, лежатиме вбитий, непохований на вулицях Єрусалима, і ім'я його має бути Йосиф бен-Йосиф? А як може бути ім'я месії неюдея бен-Йосиф?

Але тут втрутився господар Теофіл-Гіора, і він підтримав столяра Халафту. Його ображає те, що неюдей не може бути месією. Похмуро й уперто він доводив, що тільки неюдей може бути спасителем. Хіба не стоїть у Письмі, що він згорне в трубку небо, як сувій пергаменту, і що найперше буде кара і великі битви й огонь у жахливому місті?

Багато погоджувалося з ним, інші заперечували. Всі були збуджені. Помалу, скорботно й обурено говорили вони один до одного, ревно дискутували про темні й суперечливі послання. Вони твердо вірили у спасителя, ці галилейські чоловіки. Тільки кожен мав інший образ перед собою, і кожен обстоював свій образ, він бачив його точно, він знав, що його правда, а інший не правий, і кожен ревно старався довести це посиланням на Письмо.

Йосиф напружено слухав. Його очі та його ніс були вразливі, але він мало клопотався кусючим, відворотно смердючим димом. Він дивився на чоловіків, як вони з трудом, але вперто добирали своїм неповоротким мозком аргументи, насилу перетоплюючи їх у слова. Колись, як він жив у поселянина Бануса в пустелі, святі послання пророків завжди були навколо Йосифа, він вдихав їх із повітрям, яке його оточувало, вони здавалися значними, великими. Але в Єрусалимі обітниці зблякли, і ті з речень Письма, що говорили про спасителя, стали для нього невиразними, чужими. Доктори з Кам'яної палати були незадоволені, коли хтось бажав прикласти ці провіщення до сучасності; багато з них приєднувалося до думки великого вчителя закону Гіллеля, що місяць давно вже з'явився в образі царя Гіскія, вони викреслювали з вісімнадцяти прохань прохання про появу спасителя; вже багато років не було місця для спасителя ні в ділах, ні в думках Йосифа. І от тепер, цього вечора, в темному, димному шинку, сподівання спасителя знову ожило в ньому, стало щастям і смутком, наріжним каменем усього життя.

Пильними вухами й з повним серцем слухав він чоловіків, і переконані думки цих немудрих, цих сукнярів, дрібних крамарів, столярів, селян здавалися йому важливішими, ніж дотепні коментарі єрусалимських докторів. Принесе спаситель оливкову гілку чи меч? Він добре розумів, що чоловіки від заперечень проти їхньої грубої віри дедалі дужче розпалюватимуться і при всій своїй побожності ставатимуть дедалі небезпечнішими один для одного. Нарешті дійшло до того, що столяр Халафта хотів кинутися з кулаками на крамаря Тарфона. Тут раптом сказав, стисло та поквапно, один із молодших:

— Облиште, заждіть, вважайте, він «бачить».

Тоді всі поглянули на місце поряд із жаровнею.

Там сидів горбун, блідий, худий і, як здавалося, короткозорий. Досі він не розкривав рота. Тепер він напружено моргав крізь дим, прижмурював очі, так наче хотів розпізнати щось край свого виднокругу, знову роплющував їх і моргав. Чоловіки говорили до нього:

— Ти бачиш, Акавіє? Скажи нам, що ти бачиш?

Сандальник Акавія, напружено придивляючись, хрипким від вина й диму голосом розсудливо сказав місцевим діалектом:

— Так, я бачу його.

— Який він на вигляд? — питали чоловіки.

— Він невисокий, — сказав ясновидець, — але він широкий.

— Він юдей? — питалися вони.

— Я гадаю, ні, — сказав він. — Він не має бороди. А хто може сказати по обличчю, чи юдей хтось?

— Він озброєний?

— Я не бачу меча, — відповів ясновидець, — але я гадаю, він має зброю.

— Як він говорить? — спитав Йосиф.

— Він рухає ротом, — відповів сандальник Акавія, — але я не можу його чути. Я гадаю, він сміється, — додав він ваговито.

— Як він може сміятися, коли він месія? — спитав незадоволено столяр Халафта. Ясновидець відповів:

— Він сміється, і проте страшний.

Потім він витер очі і заявив, що тепер нічого більше не бачить. Він почувався втомленим і голодним, бурчав, пив багато вина, вимагав звареної в молоці птиці. Господар розповів Йосифові про сандальника Акавію. Він був дуже бідний, але проте щороку відбував прощу в Єрусалим і приносив до храму своє ягня. У внутрішній двір він не смів входити, бо ж був каліка. Але він був дуже прив'язаний до храму, усім серцем і всім єством, і точно знав усе про внутрішній двір, як і ті, хто бували там. Можливо, саме тому, що він не міг бачити храм, Ягве дав йому змогу бачити інше.

Чоловіки ще довго не розходились, але вони не говорили більше про спасителя. Навпаки, вони говорили про те, як дуже зросла кількість макавеїстів, про їхню організацію й озброєння. День рішучого виступу скоро настане. Сандальний Акавія, знову підбадьорившись, глузував із необрізаного господаря, що він, коли надійде цей день, при великому обмиванні теж муситиме в те вірити. Потім вони знову обернулися до пана з Єрусалима і кепкували з нього незграбно, але без неприязні. Йосиф поставився до того терпляче і сміявся разом із ними. Нарешті вони зажадали, щоб він був їхнім гостем і їв зварену в молоці-птицю. Найперший наполягав на тому Акавія, ясновидець. Уперто, зятято він ревів:

— Їжте, чоловіче, ви повинні їсти.

Йосиф у Римі не дуже турбувався дотриманням звичаїв, в Єрусалимі він строго додержував заповідей і заборон. Тут була

Галилея. Він подумав якусь хвилинку. Потім він їв.

Йосиф обрав собі за резиденцію Магдалу, привабливе, велике місто біля Генісаретського озера. Коли він якось проїздив по озеру, то побачив на півдні біле й розкішне місто, найпрекрасніше місто краю, але воно належало не до його округи, воно підлягало цареві Агріппі. Називалося воно Тиверія. І в ньому сидів, поставлений царем за губернатора, Юст. Цим містом нелегко було правити, понад третина його жителів були греки та римляни, яких занадто розпонадив цар Агріппа, але доктор Юст, що не дозволяв собі суперечити, підтримував добрий порядок. Коли Йосиф, прибувши до Галилеї, зробив Юстові перший візит, той ввічливо відповів візитом. Але про політику не сказав і слова. Він, либонь, вважав єрусалимських уповноважених за неповноважних. Йосифа це шкребло всередині. Гірке й жадібне почуття сповнювало його — довести це іншому.

На височині над Тиверією виблискував широкий і стрункий палац короля Агріппи, що був тепер резиденцією Юста. На набережній були гожі вілли та крамниці. Але було й багато бідних у Тиверії, рибалок і корабельників, вантажників, промислових робітників. В Тиверії греки та римляни були багаті, а юдеї — плебеї. Працювати доводилося багато, податки були високі, в місті ще гірше, ніж на селі, відчував на собі бідняк, як усього йому бракує. Було багато незадоволених у Тиверії. В усіх шинках можна було чути непокірні слова проти римлян і царя Агріппи, що підтримував їх. Ватажком цих знедолених був Сапіта, секретар товариства рибалок. Він посилався на Ісаю: «Горе тим, що ставлять дім біля дому і орють поле побіч поля». Юст намагався всіма засобами припинити цей рух, але його влада кінчалася на межах міста Тиверії, і він не міг перешкодити тому, що збройні організації Сапіти створювали собі опорні пункти в решті Галилеї, куди перебігало дедалі більше людей із цього району.

Йосиф без незадоволення бачив, як прихильники Сапіти ставали дедалі дужчі, як його ватаги всюди поширювалися і в окрузі, над якою мав владу Єрусалимський уряд. Люди Сапіти вимагали від громад, підпорядкованих Йосифові, внесків на національну справу, влаштовували, коли їм відмовляли, карні експедиції, що дуже скидалося на грабунок і пљондрування. Йосифова поліція рідко втручалася, його суди м'яко поводитися зі захопленими.

Йосиф бурхливо зрадів, коли Сапіта прийшов до нього. Галилея починає йому вірити, Галилея до нього приходить. Тепер, відчував він, не довго чекати, коли він виведе і пихатого Юста з його стриманості. Але він розумно приховував свою радість. Він дивився на Сапіту. Це був дужий, присадкуватий чоловік, одне плече в нього обвисало. Він мав тремтячу, поділену надвоє бороду, маленькі, одержимі очі. Йосиф розмовляв із ним, провадив з ним переговори — все це півсловами, натяками. Порозумітися з ним було легше, ніж із Юстом. Вони нічого не оформили на письмі, але коли Сапіта пішов, обидва знали, що дійшли згоди, дієвішої, ніж інший докладний договір. Хто з людей Сапіти більше не почуватиметься в Тиверії у безпеці, може сміливо тікати в Йосифову область; тут із ним обійдуться лагідно; і Йосиф надалі не матиме потреби стільки поту витратити на те, щоб витискати зі скупого доктора Яннаї гроші для свого військового фонду; те, в чому відмовить йому той, він дістане від Сапіти.

Угоди додержувалися. І тепер справді Йосиф домігся того, що Юст заговорив про політику. Він настійливо вимагав листом, щоб єрусалимські пани не саботували більше його заходи, спрямовані проти збройних ватаг. Старий доктор Яннаї поставив Йосифові кілька неприємних запитань. Але Йосиф удав дуже здивованого, Юст, вочевидь, має галюцинації.

Як тільки він залишився сам, то усміхнувся задоволено. Він радів боротьбі.

Умовилися про особисту розмову з Юстом. Разом зі старим доктором Яннаї їхав Йосиф, верхи на своєму чудовому арабському коневі Стрілі, чистими вулицями Тиверії, з жадібною цікавістю розглядуваний населенням. Він знав, що являв собою на коні добру постать, тримався прямо, байдуже, трохи навіть гордо. Виїхали на пагорб, до палацу царя Агріппи. При вході в палац важно височіла, біла й розкішна, колосальна статуя цезаря Тиберія, іменем якого названо місто. Й аркади перед палацом уставлені були статуями. Йосифові було це прикро. Він не був сліпим прихильником старих звичаїв, але серце його сповнене було невидимим Богом Ягве, його глибоко вражало, коли в країні Ягве він мусив бачити заборонені зображення. Творити фігури є право єдиного тільки Бога-творця. Людям він дозволив давати цим фігурам імена, а бажання творити їх самим є зухвальство та святотатство. Статуї кругом ображали

невидимого Бога. Тихий, пов'язаний із свідомістю своєї вини неспокій, із яким Йосиф рушив у подорож до Юста, зник; тепер він сповнений був чистим збудженням, почував свою вищість над Юстом. Той провадить тверезу політику, а він, Йосиф, приходять як солдат Ягве.

Юст, звичний противник усіх урочистостей, постарався, щоб розмова не мала надто офіційного характеру. Троє панів лежали один навпроти одного, снідаючи. Юст спочатку говорив по-грецькому, але потім чемно змінив мову на арамейську, хоч йому помітно трудніше було нею розмовляти. Помалу переходили до політичних справ. Доктор Яннаї був ввічливий, веселий, як завжди. Йосиф обстоював свою власну політику; він був запальніший, ніж хотів би. Якраз коли спинилися на діяльності воєнної партії та нерозважних нападах, musiли розмовники суперечити йому.

— Ви гадаєте, що мир треба активізувати? — спитав Юст, і запитання це звучало неприємно іронічно. — Я не можу не застерегти автора книги про Макавеїв, що в практичній політиці макавейські жести, хоч би для якої мети, і до сьогодні здаються мені недоречними.

— А хіба не сидить найнеприємніший макавеїст саме тут, у Тиверії? — добродушно спитав доктор Яннаї.

— На жаль, я не маю досить сили, щоб заарештувати свого Сапіту, — відказав щиро Юст. — Вам, панове, було б це легше зробити. Але, як я вже вам писав, саме м'якість ваших судів робить моїх «Месників Ізраїлю» такими широкими.

— Але й для нас це зовсім не так просто, — виправдувався доктор Яннаї. — Зрештою, ці люди не є звичайні розбійники.

Йосиф втрутився:

— Ці люди посилаються на Ісаю. Вони вірять, — додав він сильно та запально, — що настав час, і дуже скоро прийде месія.

— Ісая вчить, — відповів неголосно, але роздратовано Юст, — поведіться тихо перед владою. Поведіться тихо й приязно, вчить Ісая.

Йосифа цитата зачепила за живе. Чи цей Юст усе хоче на нього скинути?

— Вогнищем заколотів є ваша Тиверія, — сказав він гостро.

— Вогнищем заколотів є ваша Магдала, докторе Йосиф, — відповів люб'язно Юст. — Я нічого не можу проти того вдіяти, коли ваші суди випускають на волю моїх злодіїв. Але коли ви далі підкріпите свої воєнні фонди прибутками від цього злодійства,

докторе Йосиф, — він тепер говорив особливо чемно, — тоді я не буду проти того, щоб одного разу мій цар відібрав ці суми назад силою.

Доктор Яннаї випростався.

— Ви маєте гроші Сапіти у своїй касі, докторе Йосиф?

Йосиф лютував. Цей клятий Юст, далєбі, мав дуже добре налагоджений шпіонаж; пересилання грошей щоразу прикривалося всіма способами. Він викручувався; він діставав, звісно, гроші для галилейських збройних організацій і з Тиверії, але він не міг собі й уявити, що вони зі здобичі банди Сапіти.

— Повірте мені, що вони звідти, — доводив приязно Юст. — Я мушу вас дуже просити не підтримувати наволоч таким способом. Я вважаю це за не сполучне з своїм службовим обов'язком — далі терпіти підбурювання вами моєї Тиверії до бунту.

Він усе ще говорив дуже чемно; тільки з того, що він тепер знову перейшов на грецьку мову, можна було помітити його схвильованість. Але ввічливість старого доктора Яннаї враз зникла. Він схопився і сильно жестикулював перед Йосифом.

— Ви маєте гроші Сапіти? — кричав він. — І, не ждучи Йосифової відповіді, він повернувся до проблеми: — Якщо гроші надходили з Тиверії, вони будуть вам повернені, — обіцяв він.

Як тільки виїхали з міста, обидва комісари розійшлися.

— Я звертаю вашу увагу на те, — сказав Яннаї, і голос його був крижаний, — що ви сидите в Магдалі не як один із «Месників Ізраїлю», а як комісар Єрусалима. Я не допущу ваших екстравагантностей і мальовничих авантур, — кричав він.

Йосиф, блідий від люті, нічого не міг сказати проти цього. Він ясно бачив, що переоцінював свою силу. Цей доктор Яннаї добре відчуває, що міцне, а що ні. Коли він зважився вчитувати його, як малого школяра, тоді його, Йосифове, становище до біса хистке. Він мусив ще почекати, він не міг ще починати цю боротьбу з Юстом. Єрусалим може при першій нагоді відкликати його, і Юст усміхатиметься тою огидною усмішкою, яку Йосиф добре знає.

Він не повинен усміхатися. Йосиф зуміє завадити йому усміхатися. Що розуміє цей Юст у справах Галилеї? А Йосиф чувається тепер досить досвідченим. Він вже не має ніякого страху перед галилейськими ватажками, не бачить перешкод до порозуміння з ними. Сапіта сам прийшов до нього, а другого, Йоанна з Гісхали, покличе

він. Треба довести, що не Єрусалим, а тріумвірат із Йоанна, Сапіти та Йосифа має справжню владу в краї. Хай тоді їх навивають розбійницькою бандою, наволочтю чи якимось інакше. Він зовсім не думає про те, щоб розірвати спілку з Сапітою. Навпаки, він об'єднає всі збройні організації, визнані чи ні, в області Єрусалимського уряду чи поза нею, в одну єдину спілку. Не як комісар Єрусалима, а як партійний вождь «Месників Ізраїлю».

Йоанн із Гісхали, начальник добре озброєних військових об'єднань галилейських селян, помітно зрадив, коли Йосиф покликав його до себе. Він мав недалеко від свого рідного гірського міста Гісхали, по якому він назвав себе, — в реєстрах він записаний був Йоанном бен-Леві, — не дуже рентабельний масточок, продукцією якого були переважно олія й фіги. Він був огрядний, повільний, добродушний, дуже хитрий чоловік, що добре припав до серця галилеянам. Під час походу Цестія Галла він організовував у Верхній Галилеї лукаву, жорстоку малу війну проти римлян. Він багато подорожував, знав кожен закуток у краї. Йосиф, коли тепер Йоанн нарешті прийшов до нього, не міг гаразд зрозуміти, чому він раніше не зв'язався з ним. Невисокий, але кремезний, дужий сидів Йоанн перед ним; обличчя темне, широке, пласконосе, з короткими товстими вусами, очі сірі, пронизливі. При всій хитрості — добродушний, одвертий чоловік.

Він одразу зробив ясну та виразну пропозицію. Всюди в краї цар Агріппа назбирав запаси зерна, безумовно для римлян. Йоанн хотів реквізувати це зерно для своїх збройних загонів і просив у Йосифа згоди на цей необхідний захід.

— Під впливом грошовитих та аристократів, — скаржився він, — Єрусалим відмовляється від зв'язку з його збройними загонами.

Від Йосифа в нього таке враження, що він інший, ніж притайкувати панове з храму.

— Ви, докторе Йосиф, серцем належите до «Месників Ізраїлю». Це відчуваєш нюхом за три милі. Вам я хочу підпорядкувати мої збройні сили, — сказав він щиросердо і подав йому докладний список своїх організацій. Це були 18 000 осіб.

Йосиф дав свою згоду на реквізицію зерна. Він не боявся тієї бурі, яка зніметься в уряді. Коли він безоглядно використає своє становище, коли матиме в своїх руках реальну владу в Галилеї, можливо, Єрусалим не вагаючись відкличе його. Але тоді від нього залежатиме,

чи дозволить він себе відкликати. Майже з радісним напруженням він ждав, що має статися.

Йоанн із Гісхали теж був задоволений розмовою з Йосифом. Він був мужній чоловік і не без гумору. Вся Галилея знала, що це він конфіскував зерно царя Агріппи. А він удавав невинного, нічого не знав. Те, що відбулося, сталося з наказу єрусалимського комісара. Цілком відкрито він поїхав у край ворогів до Тиверії, щоб лікувати в тамтешніх гарячих джерелах свій ревматизм. Він знав, що коли Юст вживе проти нього якихось заходів, тоді його люди штурмуватимуть місто Тиверію. Юст сміявся. Наскільки згубними здавалися йому справи цього селянського ватажка, настільки подобалося йому його поводження.

Але до Єрусалима та Сепфоріса він послав повні обурення ноти. Роздратований, задихаючись від люті, прийшов старий доктор Яннаї до Йосифа: зерно, певна річ, має бути негайно повернене. Йосиф прийняв розлютованого дуже чемно. Зерно він, на превеликий жаль, не може повернути, бо він його перепродав. Яннаї мусив вийти ні з чим від Йосифа, що чемно знизував плечима. Лишалася одна маленька втіха: Йосиф послав чималу частину виручки в Єрусалим.

У місті Тиверії одним з найулюбленіших агітаційних засобів «Месників Ізраїлю» була боротьба проти безбожності пануючої верстви, проти її схильності до асиміляції з римлянами та греками. Коли Сапіта наступного разу з'явився до Йосифа, той сказав йому, як і він із глибоко затаєною злобою дивився на статуї, що так провокуюче виставлялися навпроти сонця перед царським палацом. Похмурий, присадкуватий чоловік підняв одне плече ще вище, його маленькі очі зиркнули, опустилися знову, він нервово шарпав один із клинів своєї бороди. Йосиф хотів його підштовхнути. Він став цитувати пророка:

— «Телець є в країні, Ягве відкидає це. Людськими руками зроблений він, і це не може бути бог».

Він ждав, щоб Сапіта продовжив славнозвісну цитату: «Тому треба тельця стерти на порох». Але Сапіта тільки усміхнувся, він пропустив цю частину і процитував дуже тихо, більше до себе, ніж до Йосифа, дальше речення:

— «Вони сіють вітер і пожнуть бурю».

Потім він об'єктивно констатував:

— Ми завжди протестуємо проти злочинної гидоти. Ми були б вдячні єрусалимському комісарові, якби він у Тиверії теж висловив свою скаргу з цього приводу.

Сапіта не був такий відвертий, як Йоанн із Гісхали, але на його тихі натяки можна було покластися. Хто сіє вітер, пожне бурю. Не порозуміваючись далі з доктором Яннаї, Йосиф запропонував Юстові поговорити вдруге.

Просто, з одним єдиним слугою прибув він цього разу до Тиверії. Юст римським способом підняв, вітаючи, руку з розправленою долонею; але знову опустив її, усміхаючись, певною мірою поправляючи себе, і віддав гебрейське привітання:

— Мир.

Потім обидва пана сіли один навпроти одного, без нікого третього, кожен багато знаючи про іншого, в сердечній ворожості. Вони обидва досягли дечого від часу, як сперечалися в Римі, мали владу над людьми й їхньою долею, обидва стали старіші, риси їхні повиразнішали, але вони все ще подібні були на вигляд — блідо-жовтий Йосиф і жовто-коричневий Юст.

— Ви цитували пророка Ісаю, — сказав Йосиф, — коли ми недавно розмовляли.

— Так, — сказав Юст. — Ісаїя вчить, що маленька Юдея не повинна втягуватись у війну зі своїм всесвітньо могутнім супротивником.

— Він вчив цього, — сказав Йосиф, — а при кінці свого життя він утік у порожній кедр і був розпиляний.

— Краще одному чоловікові бути розпиляним, ніж усій країні, — сказав Юст. — Що ви, власне, хочете, докторе Йосифе? Я стараюся відкрити певний зв'язок між вашими заходами. Але або я занадто дурний, щоб вас зрозуміти, або ви маєте всього одну тільки мету: щоб Юдея оповістила Римові війну під проводом нового Макавея Йосифа бен-Маттіаса.

Йосиф стримався. Він знає, на жаль, ще з Риму про цю нав'язливу ідею Юста, що той вважає його за підбурювача війни. А він таким не є. Він не хоче війни. Тільки він її не боїться теж, зрештою, і з погляду Юста вважає його методи за неправильні. Треба розумними вчинками позбавити воєнну партію всіх приводів.

— Ми в Тиверії, звісно, не робимо цього? — спитав Юст.

— Ні, відповів Йосиф, — ви в Тиверії не робите цього.

— Я слухаю, — сказав чемно Юст.

— Ви в Тиверії, — пояснював Йосиф, — маєте, наприклад, цей царський палац із фігурами людей і тварин, що постійно дратує всю провінцію, постійно спонукає до війни.

Юст подивився на нього, потім почав широко усміхатися.

— Ви прибули, щоб повідомити мені про це? — спитав він.

Йосиф сповнений був усією своєю злобою проти зухвалої скульптури.

— Так, — сказав він.

Тоді Юст попросив його піти з ним. Він повів його через палац. А цей палац по праву був славнозвісний, як найпрекрасніша будівля Галилеї. Юст вів його через зали, двори, галереї, сади. Так, усюди були витвори скульптури, вони зрослися з будівлею. Цар Агріппа, його попередник і попередник попередника старанно і з смаком, не шкодуючи грошей, збирали сюди прекрасні речі з усього світу, частково дуже старі та славнозвісні речі мистецтва. В одному з дворів, що викладений був рудуватим бутом, Юст спинився перед маленькою скульптурою єгипетської роботи, що була стара, вивітрена та зображувала гілку, а на цій гілці птаха. Це був дуже строгий, навіть манірний витвір, але хоч птах був ще нерухомий, та видно було спокійну легкість льоту, для якого він підняв крила. Юст постояв недовгий час перед скульптурою, віддавшись спогляданню. Потім, наче прокинувшись, він сказав ніжно:

— Я повинен це усунути? — і, показуючи кругом: — І це? І це? Тоді ж уся будівля стане безглуздою.

— То зруйнують будівлю, — сказав Йосиф, і була в його голосі така безмежна ненависть, що Юст нічого не сказав більше.

Уже другого дня Йосиф покликав ватажка Сапіту. Той спитав, чи не досяг він чого у владущих у Тиверії. «Ні, — відповів Йосиф, — їхнє серце зашкарубіло. Але його влада, на жаль, кінчається на границях міста». Сапіта жорстоко шарпав частину своєї бороди. Цього разу він вимовив те речення, яке промовчав останнього разу: «Тому треба самарійського тельця стерти на порох». «Якщо люди Тиверії, — відповів Йосиф, — схочуть прибрати з перед своїх очей те, що гнівить їх, то він матиме вибачення для цих людей».

— І притулок теж? — спитав Сапіта.

— Можливо, що й притулок, — сказав Йосиф.

Роздвоєно стояв Йосиф, коли Сапіта пішов. Цей Сапіта, дарма що має високе плече, а дужий чолов'яга, він не стане надто ніжно поводитися з речами. Коли він і його люди вдеруться в палац, тоді не тільки статуї будуть усунуті. Це прекрасна будівля, її стеля з кедрового дерева й золота, в ній повно коштовностей. Вона безперечно належить цареві Агріппі і стоїть безперечно під охороною римлян. Деякий час тихо було в країні, і в Єрусалимі надіялися, що можна дійти порозуміння з Римом. Сандальник Акавія в продимленому капернаумському шинку бачив месію: і він не мав при собі меча. Певні люди в Римі того тільки й чекають, щоб єрусалимський уряд вчинив щось, що можна прийняти за напад. Те, що він тепер сказав, може покотити важкий камінь, який досі з великою силою утримувало багато рук.

Наступної ночі палац царя Агріппи був узятий штурмом. Це була простора будівля, дуже міцно споруджена, і нелегко було зрівняти її зі землею. Це й не вдалося цілком. Все відбувалося при несильному місячному світлі, і дивним чином без ніякого крику. Багато людей зайнято було руйнуванням, вони розлючено били в міцне каміння, розривали його потім руками, троцили його. З особливою злістю плондрували вони фонтани. Діловито вешталися всюди, забираючи коштовні килими та тканини, золоті оздоби стель, добірні тарелі, все це без крику.

Юст скоро усвідомив, що його військо занадто малосиле для успішної боротьби з нападаючими, і заборонив будь-який опір. Але «Месники Ізраїлю» вже вбили понад сотню солдатів і грецьких жителів міста, що, коли почався штурм, хотіли не допустити плондрування. Сама будівля горіла після того ще майже цілий день.

Штурм палацу в Тиверії вразив усю Галилею. В Магдалі представники низової влади злякано юрбилися до Йосифа, щоб дістати директиви, розпорядження. Йосиф мовчав розлютовано. Потім раптом, із великою поквапністю, ще вдень після пожежі, кинувся до Тиверії, щоб висловити Юстові співчуття єрусалимського уряду з приводу великого нещастя та запропонувати йому свою допомогу. Він знайшов його між руїнами, де той вештався мовчки й безпорадно. Юст не вимагав від свого царя війська, не вживав ніяких заходів проти Сапіти та його людей. Такий діяльний раніше чоловік тепер безсило й розпачливо опустив руки. І коли побачив тепер Йосифа, не мав для

нього жодного ущипливого зауваження. Він сказав, і голос його від хвилювання та туги звучав хрипко:

— Ви навіть не знаєте, що ви накоїли. Не відсилення храмової жертви було найгіршим, і не напад на Цестія, і не едикт про Цезарію. Це, це, це тут визначає остаточно війну.

По його дуже блідому обличчю котилися від люті й суму сльози.

— Вас засліпило честолобство, — сказав він Йосифові.

Велику частину взятої в палаці здобичі Сапіта прислав Йосифові. Золото, благородне дерево, уламки статуй. Йосиф несамохіть шукав, чи немає між ними гілочки з птахом із рудуватого каменю, але не знайшов; скульптура була з некоштовного матеріалу, й її легко було розламати.

Вісті з Тиверії вразили панів в Єрусалимі, як удар у мозок. Вже з допомогою миролюбного полковника Пауліна домоглися напівобіцянки цезарського уряду. Рим пояснив, що коли Юдея триматиметься спокійно, то він задовольниться видачею небагатьох ватажків — Симона бар-Гіори, доктора Єлезара. В Єрусалимі радо позбулися б підбурювачів. Тепер, через безглуздий вчинок у Тиверії, все розладналося.

«Месники Ізраїлю», вже притиснуті до стіни, зітхнули вільно. Місце їхніх зборів, Блакитний зал, стало центральним пунктом Юдеї. Вони домагалися, щоб їхнього доктора Єлезара закликали до уряду. Гордовито, втішаючись приниженням інших, елегантний пан змусив себе довго просити, поки згодився на обрання. Непокірного ж правителя Галилеї, що так очевидно знехтував вказівки свого уряду, не міг, звісно, обстояти навіть Блакитний зал. Доктор Яннаї прислав Великій раді особисту доповідь, гірко вимагаючи від становити та покарати цього злочинця Йосифа бен-Маттіаса. «Месники Ізраїлю» не наважувалися його захищати; вони утримувалися від висловлювання. Між панами в уряді був один-єдиний, хто знайшов слово на користь Йосифа, старий, лагідний великий доктор Йоханан бен-Заккаї. Він сказав:

— Не засуджуйте нікого, доки він не дійшов до свого кінця.

Старий Йосифів батько, сухий, сангвінічний Маттіас, тепер настільки ж вдавався у розпач, наскільки почувався щасливим, коли його сина призначили комісаром. Він закликав його, доки не надійшов

ще до Галилеї едикт про відкликання, прибути до Єрусалима, виправдатися. Якщо він залишиться в Галилеї, то це означатиме загибель усього. Його серце засмучене до смерті. Він не хоче відійти в могилу, не побачивши ще раз свого сина Йосифа.

Йосиф, діставши цього листа, усміхався. Його батько був старий пан, якого він дуже любив, але він усе сприймав занадто боязко, у темному світлі. Його власне серце сповнене було певністю. Знову речі мали інший вигляд у Галилеї, ніж в Єрусалимі. Галилея, від часу руйнування статуй у Тиверії, радувалася йому; в усьому краї знали, що без його згоди ніколи б цього не сталося. Він повалив стіну, що була між ним і народом Галилеї, він тепер справді для краю наче другий Юда Макавей, як глузливо називав його цей Юст. Озброєні загони слухалися його. Не він залежить від Єрусалима, а Єрусалим від нього. Єрусалимський декрет про відставку він може просто розірвати.

Цієї ночі снівся йому важкий сон. Всіма дорогами йшли легіони римлян, він бачив, як вони сунули, неквапно, неминуче, в строгому порядку, рядами по шість людей, багато тисяч, але як одна-єдина істота. Це була сама війна, що йшла на нього, це була «техніка», страховинно важка машина, що сунула зі сліпою певністю; це було безглуздо — захищатися проти неї. Він бачив розмірену ходу легіонів, він бачив їх цілком виразно, але, і це було найстрашніше, він не чув її. Він стогнав. Це була одна-єдина велетенська стопа в страховинному солдатському чоботі, вона підіймалася, ступала, її не можна було уникнути, за п'ять хвилин, за три хвилини вона розтоптувала людину. Йосиф сидів на своєму коні Стрілі, Сапіта, Йоанн із Гісхали, всі дивилися на нього, похмуро й вимогливо, і чекали, щоб він вихопив меч із піхов. Він схопився за меч, але меч не виймався, він був заклепаний у піхвах. Йосиф стогнав, Юст із Тиверії глузливо скалив зуби, Сапіта дико й люто шарпав одне пасмо своєї бороди, столяр Халафта підіймав свій могутній кулак. Йосиф рвав меч, це тривало вічність, він рвав і рвав, і не міг його вийняти. Сандальник Акавія ревів: «Їжте, чоловіче, ви повинні їсти», і нога у велетенському солдатському чоботі підіймалася, ступала, підходила дедалі ближче.

Але коли Йосиф прокинувся, був ясний сонячний зимовий ранок, і відворотна вічність чекання перед солдатським чоботом стерлася. Все було добре, те, що сталося. Не Єрусалим, а сам Бог поставив його на це місце. Бог хоче війни.

Зі шаленою ревністю взявся він до того, щоб підготувати цю священну війну. Як це могло бути, що він у Римі їв за одним столом із чужинцями, спав із ними в одній постелі? Тепер, як і іншим, йому огидні були випари їхньої шкіри, вони зачумили країну. Можливо, що адміністрація римлян була добра, теж і їхні дороги, водогони; але ця свята країна Юдея буде прокаженою, коли хтось інший у ній житиме, як юдеї. Одержимість наповняла його, одержимість, з якою він писав тоді свою книгу про Макавеїв. Своє власне майбутнє, передчуваючи, записав він. День і ніч невтомно працював він. Зміцнював адміністрацію, нагромаджував запаси, дисциплінував збройні сили, дужчими робив укріплення.

Він проїздив містами та просторими, тихими сільськими місцевостями, горами й долинами, берегами рік, озер і моря, крізь виноград, оливкові та фігові дерева. Він їздив на своєму коні Стрілі,

молодий, дужий, жарка веселість і певність випромінювалися з нього, перед ним розвівався штандарт із літерами Макавеїв — Хто як ти, о Господи? — і його поява, його слово і його прапор запалювали галилейську молодь. Слухаючи Йосифові промови, жаркі, упевнені слова про знищення Едома, що виривалися з нього, як каміння й огонь із гори, багато кричало, що повстав новий пророк в Ізраїлі.

— Морон, морон, наш владар, наш владар! — гукали вони з пристрасною відданістю, коли він проходив, і цілували його руки і його плащ.

Він прибув до Мерона у Верхній Галилеї. Це було незначне місто, славетне тільки своїми оливковими деревами, своїм університетом і старими могилами. Тут покоїлися вчителі закону з минулого, строгий великий доктор Шаммаї і м'який великий доктор Гіллель. Люди Мерона вважалися за особливо ревних у вірі. Казали, що з могил учителів виростає для них глибоке пізнання Бога. Можливо, тому Йосиф і прибув до Мерона. Він промовляв у старій синагозі, слухали його переважно доктори та студенти, слухали тихо, вони були тут уважніші ніж будь-де, похитували тулубами, напружено прислухаючись, дихали схвильовано. І раптом, коли Йосиф замовк після великого, втомного речення, в стисненій, здавленій тиші якийсь блідий, зовсім молодий чоловік прошепотів:

— Це він.

— Хто я маю бути? — спитав гнівно Йосиф,

І молодий чоловік, з по-собачому відданими, дещо безумними очима, знову й знову повторював:

— Це ти, так, це ти.

Виявилося, що люди невеликого міста вважають цього молодого чоловіка за пророка Ягве, і що вони тиждень тому цілу ніч держали розчиненими двері своїх домів, бо він провістив, що цієї ночі до них прийде спаситель.

Йосифа, коли він почув це, обсипало морозом. Він голосно гнівався і сердито кричав на молодого чоловіка. І в найпотаємнішій глибині душі він відкидав, як богохульство, думки про те, що це він сам може бути. Але дедалі глибше сповнювало його почуття божественності своєї місії. Ті, хто його самого називали спасителем, були діти та дурні. Але він був покликаний підготувати царство визволителя.

Люди Мерона, не зважаючи на всі умовляння, лишилися при своїй певності, що вони бачили месію. Вони залили сліди копит коня Стріли міддю, і ці місця стали вважати за святіші, ніж могили вчителів закону. Йосиф гнівався, висміював і лаяв дурнів. Але він сам почувався дедалі тісніше зв'язаним із тим, що повинен прийти, і дедалі жадібніше, майже хтиво чекав того, щоб побачити його власними очима.

Коли прибула комісія з Єрусалима, яка привезла йому декрет про усунення його з посади, він усміхаючись заявив, що це, мабуть, помилка, і поки він дістане певну довідку з Єрусалима, він мусить узяти під варту панів, щоб охоронити край від заколоту. Єрусалимці спитали його, хто дав йому повноваження оголошувати війну Римові. Він відповів, що його доручення походить від Бога. Єрусалимці цитували закон: «Хто насмілиться промовити слово від мого імені, а я не велів йому говорити, той мусить умерти». Не перестаючи усміхатися, сповнений люб'язної зухвалості, Йосиф знизав плечима: треба почекати, доки виявиться, хто говорить від імені Господа, а хто ні. Він сяяв, був певен себе і свого Бога. Він об'єднав свою міліцію зі загонами Йоанна із Гісхали і вирушив на Тиверію. Юст здав йому місто без будь-якого опору. Знову сиділи вони один проти одного, але цього разу замість старого Яннаї був дужий, добродушно-лукавий Йоанн із Гісхали.

— Ідіть спокійно до свого царя Агріппи, — сказав він до Юста. — Ви розсудливий чоловік, для визвольної війни ви занадто розсудливий. Тут треба мати віру й вуха для внутрішнього поклику.

— Ви можете брати зі собою, докторе Юсте, — сказав приязно Йосиф, — усе з грошей і цінних речей, що належить цареві Агріппі. Тільки урядові акти прошу лишити тут. Ви можете виїхати без перешкод.

— Я нічого не маю проти вас, пане Йоанне, — сказав Юст. — Вірю, що ви відчуваєте внутрішній поклик. Але ваша справа пропадає, цілком безнадійна з усіх поглядів, вже хоч би тому, що цей чоловік — ваш вождь.

Він не дивився на Йосифа, але в голосі його повно було зневаги.

— Наш доктор Йосиф, — сказав усміхаючись Йоанн із Гісхали, — здається, вам не до смаку. Але він блискучий організатор, чудовий промовець, природжений вождь.

— Ваш доктор Йосиф — негідник, — сказав Юст із Тиверії.

Йосиф не відповів нічого. Подоланий чоловік озлоблений і несправедливий, не варто сперечатися з ним, доводити його неправоту.

Йосиф жив піднесено й щасливо в цю Галилейську зиму. Єрусалим не наважився силою виступати проти нього; так, про це промовчали, коли він через кілька тижнів знову найменував себе комісаром центрального уряду. Він легко утримував свої кордони проти римлян, вдавався в їхню область, взяв також із округи царя Агріппи західний берег Генісаретського озера й укріпив міста на ньому, поставив там військо. Він організовував війну. Святе повітря країни навівало на нього несподівані, великі думки.

Рим мовчав, не було ніяких вістей із Риму. Полковник Паулін урвав будь-які зносини зі своїми єрусалимськими друзями. Ця перша перемога дісталася дуже легко. Римляни обмежувалися Самарією та приморськими містами, де вони, спираючись на грецьку більшість населення, надійно мали владу в своїх руках. І військо царя Агріппи уникало всяких сутичок. Тиша була в країні.

Хто мав тільки рухому власність, той старався, якщо не схилявся серцем до «Месників Ізраїлю», перебратися в надійніші римські області. При одній такій втечі захоплена була Йосифовими людьми дружина Птолемея, інтенданта царя Агріппи. Це сталося недалеко від села Дабаріти. Дама мала з собою багато цінних речей, вочевидь, також і з царевої власності; це була добра здобич, і люди раділи, що дістануть свою частку. Вони були важко розчаровані. Йосиф звелів відіслати речі в римську область із ввічливим листом у певні руки полковника Пауліна.

Це було не вперше, що він так поводився, і його люди нарікали. Вони поскаржилися Йоаннові з Гісхали. Відбулася розлючена розмова між Йоанном, Сапітою та Йосифом. Йосиф вказував на те, що часто в попередніх війнах римляни та греки давали такі докази лицарства. Але Йоанн сатанів. Його сірі очі сердито іскрилися, налилися кров'ю, його вуса дико випнулися вперед, увесь він був, як гора, що зрушила з місця. Він кричав:

— Чи ви збожеволіли, пане? Чи ви гадаєте, що ми провадимо тут олімпійську гру? Ви наважуєтеся белькотіти людям про лицарство, коли справа стосується римлян? Тут провадиться війна, пане, а не спортивна вистава. Тут ідеться не про дубовий вінок. Тут шість

мільйонів людей, що не хочуть дихати цим повітрям, яке римляни зробили задушливим, що задихаються в ньому. Зрозуміли, пане?

Йосиф не хотів сперечатися проти дикої розлютованості Йоанна, він був здивований, почувався несправедливо ображеним. Він дивився на Сапіту. Але той похмуро стояв поруч, він не говорив нічого, та ясно було: Йоанн висловив тільки те, що й він відчував. Зрештою троє чоловіків були досить розсудливі, щоб своїм розбратом не ставити під загрозу своє завдання. Вони використовували зиму, щоб якомога дужче зміцнити оборону Галилеї.

Тихо й далі було в країні, але тиша починала ставати гнітючою; Йосиф міцно держався свого щастя і своєї певності. Але іноді крізь цю радісну певність чув він сповнені ненависті слова Юста. Хоч він аж по вінця заповнював свої дні роботою, проте дедалі частіше крізь речення своїх урядовців та офіцерів, крізь шум своїх народних зборів чув він ясне, тихе й гірке: «Ваш доктор Йосиф — негідник», і він ховав ці слова в своєму серці, їхню інтонацію, їхню зневагу, їхню смиренність, їхню трудну арамейську мову.

В центрі світу лежала країна Ізраїлю, Єрусалим лежав у центрі країни, храм — у центрі Єрусалима, святиня святинь — у центрі храму: пуп землі. До царя Давида мандрував Господь, перебував у наметі і тимчасовому шатрі. Цар Давид вирішив збудувати йому дім. Він купив тік Аравна, прасвяту гору Сіон. Але він міг тільки закласти фундамент; будувати самий храм було йому заказано, бо в своїх багатьох битвах він пролив багато крові. Тільки його син Соломон був достойний провадити святе будівництво. Сім років будував він. Жоден із робітників не помер за цей час, жоден і не захворів, жоден інструмент не ушкодився. Тим, що залізо не дозволено вживати при святому будівництві, Бог послав цареві дивний кам'яний хробачок, що звався Шамір, він розколював каміння. І часто камені самі лягали на своє місце, без людської дії. Буйний і святий красувався жертовний вівтар, поруч із ним умивальниця для священників, Мідне море, що покоїлося на дванадцяти биках. Перед храмом височіли навпроти неба два особливі дерева з бронзи, названі Яхін і Боаз. Усередині храм був оббитий дошками з кедрового дерева, підлога викладена кипарисовими пластинами, мурування та камін цілком закриті. П'ять золотих світильників стояло по правий бік і п'ять по лівий, і стільки ж золотих столів для священних хлібів. А в святилищі, схованому за

завісою від усіх очей, стояли велетенські крилаті люди, херувими, вирізьблені з деревини диких маслин; жахливий вираз мали їхні пташині голови. Величезними, золотом покритими крилами обгортали вони, охороняючи, кіот Ягве, що супроводив юдеїв через пустелю. Понад чотириста років стояв цей дім, до того, як цар Навуходоносор зруйнував його і переніс святі приряди у Вавилон.

Повернувшись із Вавилонського полону, збудували юдеї новий храм. Але він був убогий, якщо рівняти з першим. Таким залишався він, доки повстав великий цар на ім'я Ірод, що на вісімнадцятий рік свого правління почав оновлювати храм. Працею тисяч робітників він поширив пагорб, на якому стояла будівля, підмурував його трійчастою терасою, вклав стільки мистецтва й роботи в будівництво, що його храм беззаперечно вважали за найпрекраснішу споруду Азії, а багато хто — і цілого світу. «Світ є очне яблуко, — казали вони в Єрусалимі, — біла частина в ньому є море, земля є радужна оболонка, Єрусалим — зіниця, а образ, що з'являється в зіниці, є храм».

Не пензель живописця, не різець скульптора надав йому краси. Він вражав тільки гармонією своєї грандіозної маси, добірністю матеріалу. Великі подвійні галереї та палати оточували його з усіх боків, вони давали охорону від дощу і тінь від сонця, в них прогулювався народ. Найпрекрасніша поміж цих палат була Кам'яна, де засідала Велика рада. Була тут також синагога, багато крамниць, місця для продажу жертвних тварин, священних і несвященних парфумів, великі ризниці, далі столи міняйл.

Кам'яні ґрати відокремлювали ці мирські приміщення від священних. Грецькі та римські написи під страхом смерті забороняли неюдеям іти далі. Чимраз вужчим ставало коло тих, що мали право проходити. Хворим були заборонені священні двори, а також калікам і тим, хто перебували біля трупів. Жінкам було дозволено тільки один єдиний, великий двір, але й у нього вони не сміли вступати в час менструації. Внутрішні двори призначалися тільки для тих, хто не мали ніяких вад на тілі.

Білий і золотий височів храм на своїх терасах над містом; здалеку виступав наче вкритий снігом пагорб. Його дахи були густо втикани гострими, золотими вістрями, щоб його не могли забруднити птахи. Двори, галереї та палати були майстерно викладені мозаїкою. Всюди тераси, брами, колони, здебільшого мармурові, багато з них оздоблені

золотом і сріблом, або благородним металом, коринфською бронзою, разовим стопом, що утворився з коштовних металів під час пожежі в Коринфі. Над ворітьми, що вели до священної частини храму, Ірод звелів примістити емблему Ізраїлю — виноградну лозу. Пишно красувалася вона, вся з золота, її грона були завбільшки з чоловіка.

Мистецькі твори світової слави прикрашали внутрішність храму. Там був свічник, сім ламп якого означали сім планет: Сонце, Місяць, Меркурій, Венеру, Марс, Юпітер і Сатурн. Там був стіл із дванадцятьма священними хлібами, вони означали зодіак і рік. Там був посудина з тринадцятьма типами фіміаму, з моря, незаселеної пустелі, населеної землі, який показував, що все — від Бога і для Бога.

Глибоко всередині, в захищеному просторі, під землею, містилися сховища храму, де зберігалися державні скарби, чимала частина золота та коштовностей світу. Й убір первосвященика зберігався тут, священна нагрудна бинда, храмові самоцвіти, золотий обруч, що носив ім'я Ягве. За цей убір довго сперечалися Рим та Єрусалим, доки він остаточно не був схований серед храмових скарбів, і багато крові пролито було в цьому змаганні.

В серці храму, знову закритому пурпуровою завісою, була святиня святинь. Вона була порожня та темна, тільки необроблений камінь підіймався над голою підлогою, уламок скелі Шетія. Тут, запевняли юдеї, жив Бог. Ніхто не міг вступати в цей простір. Тільки раз на рік, у день, коли Ягве примирявся зі своїм народом, входив первосвященик у цю святиню святинь. Усі юдеї на всій землі постили в цей день, галереї та двори храму ущерть повні були людей. Вони ждали того, що первосвященик назве Ягве на ім'я. Бо ім'я Ягве не можна було називати, навіть така спроба гідна була смерті. Тільки цього єдиного дня кликав первосвященик Бога його ім'ям. Не багато могли чути ім'я, коли воно виходило з уст священика, але всі вірили, що чули його, і сто тисяч колін вдарялося в плити храму.

Це була таємниця, про яку багато чуток ходило в світі — чому ж поклоняються юдеї за завісою святині святинь? Юдеї пояснювали, що Бог невидимий, отже там немає ніякого його образу. Але світ не хотів вірити, що приміщення просто порожнє. Коли Богові приносять жертви, то він тут, видимий у своєму образі. Безумовно, і цей Бог Ягве був там, і себелюбні юдеї тільки утаюють його, щоб його не зманили, і не дістався він іншим. Вороги юдеїв, найперше глузливі, освічені

греки, запевняли, що справді це ослина голова, яку шанують у святині святинь. Але насмішка не впливала. Ясні, розумні римляни, як і похмурі, темні варвари, всі ставали тихими та задумливими, коли говорилося про Бога юдеїв, це була таємниця і страх світу — моторошний невидимий у святині святинь.

Юдеї всієї землі вважали храм за справжню батьківщину, за невичерпне джерело їхньої сили. На Ебро чи на Інді, біля Британського моря чи на верхів'ях Ніла — завжди, коли вони молилися, то поверталися лицем до Єрусалима, де стояв храм. Всі з радісним серцем платили податок на храм, усі їздили на прощу до нього, чи мали твердий намір колись на Пасху принести своє ягня до храму. Щастило їм у справах, тоді вони дякували за це невидимому в храмі, були вони хворі та в нужді, тоді вони хотіли допомоги від нього. Тільки в районі храму земля була чиста, і сюди посилали ті, хто жили за кордоном, свої трупи, щоб вони принаймні в смерті знайшли дорогу додому. Так розсіяні вони були, а тут мали одну батьківщину.

Коли надійшло до Риму повідомлення про штурм палацу в Тиверії, цезар відбував мистецьку подорож по Греції. На час своєї відсутності він доручив керувати урядовими справами своєму міністрові двору Клавдієві Гелю. Той негайно скликав урядову раду. Й от вони зібралися — тридцять сім панів, які займали керуючі посади при дворі. Звістка, що заколот в Юдеї спалахнув знову, глибоко схвилювала їх. Десять років тому ця депеша була б мало важливим донесенням із мало важливої провінції. Тепер вона влучила уряд у його найчутливіше місце, ставила під загрозу його найважливіший проект, проект нового походу Александра Македонського.

Це вони, ці тридцять сім панів, поставили грандіозний проект на солідну основу. Вони створили опорний пункт у Південній Аравії для морського шляху на Індію, вони вишукали фінансові засоби для походу на Ефіопію і ще сміливішого походу до воріт Каспію. Уже, відповідно до воєнного плану маршалів Корбулона та Тиберія Александра, військо дістало наказ виступати. 22-й легіон, як і всі загони, без яких можна було обійтися в Германії, Англії, Далмації, був у дорозі на Схід, 15-й легіон — у дорозі на Єгипет. І от увесь величний план зруйновано цим знову й знову спалахуючим бунтом якраз посередині району, де зосереджуються сили для великого походу. Ах,

так охоче вірилося в запевнення місцевої влади, що провінція скоро заспокоїться сама. А тепер виявляється, що не так воно, що треба дуже багато війська і дуже багато часу, щоб приборкати повстання.

Більшість міністрів були не римляни, а палкі греки. Їхнє серце схиялося до того, що їхня Греція, їхній Схід має бути основою держави. Вони кипіли з люті, ці радники й воєначальники нового Александра, що тепер їхній чудовий похід через цю дурну справу має так забаритися або й зовсім розладитися.

Але зовні вони залишалися спокійними та пихатими. Дехто з них, більшість, були сини чи внуки рабів, і саме тому показували вони, будучи при владі, крижану гідність староримських сенаторів.

Клавдій Гель оголосив нещасливе повідомлення з Юдеї, сказав про його значення для великого східного проекту. Сам Клавдій Гель народився як невільник. В нього була пропорційна фігура, вигляд він мав суворий і величний, у симетричному лиці позначалася енергія. Він носив перстень-печатку цезаря. Кожен у його становищі супроводив би цезаря в Грецію, це було небезпечно — залишати його так довго під чужими впливами. Клавдій Гель зважився зостатися в Римі. Майже напевно деякі з заходів, яких він уживав, не сподобаються цезареві. Можливо, Клавдій Гель помре молодим, проковтнувши золоту пластинку або відкривши собі вени. Але це не дорога ціна за те, щоб попанувати над світом.

Він говорить спокійно, стисло, без красномовності. До бунту ставилися занадто легковажно, тим поважніше треба поставитися тепер.

— Ми всі помилялися, — визнав він одверто. — Крім одного-єдиного винятку. Я прошу цього чоловіка, що не помилявся, висловити свою думку.

Панове, хоч вони терпіти не могли сухого, хижоного Філіпа Таласа, з повагою дивилися на начальника Східного відділу. Він із самого початку застерігав, що не можна покладатися на хитрі миролюбні запевнення Єрусалима, які тільки присипляють увагу. Він був трохи смішний із своїм вічним страхом перед юдеями, з своєю старечою ненавистю до них. Тепер виявилось, що око ненависті бачило краще, ніж толерантний скептицизм інших.

Міністр Філіп Талас не показував свого задоволення. Він сидів, як і завжди, маленький, скорчений, непомітний. Але всередині його

розпирало щастям; він почувався так, наче й шрами з часів його рабства стали не такі помітні. Тепер, після цього визначеного милостивими богами руйнування палацу в Тиверії, після цього нового, безмежно зухвалого зламання всіх обіцянок, настав час для великого поррахунку. Тепер не можна більше обмежуватися маленьким покаранням, стратою кількох тисяч бунтівників, парою мільйонів грошової кари абощо. Це мусять тепер зрозуміти й інші. Міністр Філіп Талас сказав:

— Єрусалим має бути зруйнований.

Старий міністр не підвищив голосу і він у нього не тремтів. Але це була найбільша хвилина його життя, і хоч йому недовго залишилося жити, тепер він може померти спокійно. Радість буяла в ньому: набліон, і не зважаючи на товмача Заккея: набліон. Він мріяв про те, як ринуться полки на зухвалий Єрусалим, як вони смикатимуть за бороди й убиватимуть його жителів, як вони палитимуть будинки, валятимуть стіни, зрівняють зі землею бундючно пишній храм. Але ніщо з цього всього не позначилося в його голосі, коли він беззаперечно, трохи навіть буркотливо, констатував:

— Єрусалим має бути зруйнований.

Запала мовчанка, і крізь неї пробивалося зітхання. Клавдій Гель повернув своє гарне, темне обличчя до Регіна та спитав, чи не скаже чого управитель цезаревих перлових промислів. Клавдій Регін не мав чого сказати. Ці галилеяни по-дурному збунтувалися. Тепер справді нічого не лишається, як рушити армію.

Клавдій Гель зробив короткий підсумок. Панове згодні, він гадає, що треба просити цезаря якомога швидше почати похід проти Юдеї. Досі до Греції посилали кур'єрів тільки з лавровим вінком на списі, ознакою щасливих вістей. Цього разу, щоб показати його величності, як серйозно оцінюють у Римі становище, він пошле кур'єра з пером на списі, ознакою вістей лихих.

Сенат, на домагання Клавдія Геля, ухвалив відчинити храм Януса на знак того, що в державі війна. Урядуючий сенатор Марулл не без іронії висловив Клавдієві Гелю свій жаль, що він не може виконати цю церемонію з більш блискучого приводу. Рік жив світ у мирі. Місто Рим вражене було несподіванкою, коли тепер розчахнулися важкі ворота храму Януса та з'явився образ дволикого бога, бога сумніву, бо

відомий був початок, але ніхто не знав, який буде кінець. Багато здригнулося від неприємного почуття, коли дізналися, що тепер дуже добрий, дуже великий Юпітер їхнього Капітолію благословив війну проти моторошного незримого бога на Сході.

В кварталах дрібних городян не співчували юдеям, проти яких нарешті гостро виступає цезар. Всюди вони гніздяться, вони запасіли вже увесь діловий квартал, як же було не радіти змозі дати патріотичний вихід ненависті проти їхньої конкуренції? В шинках розповідали старі заяложені історії про те, що юдеї поклоняються в своїй святині святинь ослиній голові, а на свято своєї Пасхи вони приносять у жертву цьому святому ослові грецьких дітей. На стінах синагог видряпували сороміцько-брудні, загрозливі написи. В купальнях Флора шмагали обрізаних і викидали геть. В одній харчевні на вулиці Субура від кількох юдеїв вимагали, щоб вони їли свиняче м'ясо, а як опиралися, то їм роздирали рот і запихали їх огидною для них, забороненою їжею. Недалеко від Воріт трьох вулиць напали на склад кошерного рибного соусу, порозбивали банки та вимазували соусом із них волосся та бороди юдеям. Нарешті, поліція поклала край цим неподобствам.

Панове сенатори, дипломати, грошова аристократія ставилися з увагою до подій. Мали бути утворені нові численні посади, запах добичі носився в повітрі. Старі, вислужені генерали відживали духом. Вешталися один біля одного, підглядали, очі в них блищали. На форумі лунав збуджений сміх, між колонадами Лівії, на Марсовому полі, в купальнях — всюди була метушня. Кожен мав своїх кандидатів, свої надзвичайні інтереси. Сама настоятелька весталок щодня наказувала приносити її на Палатин, щоб висловити міністрам свої бажання.

Ціна на золото, коштовні тканини, ціна на рабів на біржах у Делосі та Римі впала, бо всього цього мали багато здобути в Юдеї. Ціна на зерно підіймалася, бо для діючого війська треба підвозити багато провіанту. В судноплавних підприємствах справи пожвавилися, гарячково провадилася робота на корабельнях Равенни, ПUTEOLІ, ОСТІІ. В домах панів Клавдія Регіна й Юнія Тракса, в палаці сенатора Марулла ганяли кур'єри. Цих панів війна в Юдеї щиро засмутила. Але коли вона вже має провадитися, то чого інші, а не вони, діставатимуть з того зиск?

Серед юдеїв панували розгубленість і туга. З Єрусалима мали точні звістки, знали про роль Йосифа. Чи мислима річ, щоб цей чоловік, хто жив із ними, що одягався, як вони, говорив, як вони, що знав Рим, мислима хіба річ, щоб цей доктор Йосиф бен-Маттіас став на чолі такої безнадійної авантюри? Клавдій Регін гнівався найгірше на панів із Великої ради. Як могли вони послати в Галилею цього маленького есеїста? Такі люди хай бушують собі в літературі, а не у великій політиці. Багато з видатних юдеїв у Римі поспішали висловити урядові свою огиду, викликану поведженням цього фанатичного злочинця в Галилеї. Уряд дав цим стурбованим панам заспокійливі запевнення. П'ять мільйонів юдеїв поза Юдеєю, що розсіяно живуть у державі, були лояльні підданці, справно платили грубі податки. Уряд і не думає про те, щоб їх турбувати.

Важко вразила звістка з Галилеї актора Деметрія Лібана. Він відчував водночас засмученість і піднесення. Він запросив пару надійних друзів-юдеїв і декламував їм, за пильно замкненими дверима, багато розділів із книги Макавеїв. Він завжди знав, який великий вогонь палав у душі молодого доктора Йосифа. Але ніхто не знав краще за нього і того, яка безглузда та безнадійна була боротьба проти Риму. Зрештою, він був у Римі поки що єдиною людиною, яка серйозно постраждала через заколот у Юдеї. Бо знову залунали на вулицях Риму підбурливі слова про юдея Апеллу. Вже натискали на нього рішуче, він повинен нарешті публічно грати цю роль. І якщо він вагатиметься, тоді його так само пристрасно ганьбитимуть, як досі хвалили.

Велика маса римських юдеїв була стривожена, розгублена, впадала в розпач. Вони читали в книгах пророків: «Я чую крик тої, що народжує, зойк тої, що лежить у пологових потугах. Це донька Сіона, вона кричить і нарікає і ламає руки: «Горе мені, я мушу загинути від задушення». Вони читали, і серця їхні були сповнені страхом. Доми замикалися, був заведений піст, в усіх синагогах молилися. Ніхто з римлян не заважав відправі.

Небагато з юдеїв у Римі вбачили в повстанні Юдеї благо, виконання старих пророцтв про спасителя. До них належала дівчина Ірена, дружина доктора Лісіна. Вона безмовно слухала, коли її чоловік висловлював свою огиду до цих божевільних злочинців, але в душі

вона тішилася. Вона не відкинула недостойне почуття, а завжди знала: Йосиф був великий в Ізраїлі, один із числа пророків, солдат Ягве.

Кур'єр із злоповісним пером на списі настиг цезаря в столиці провінції Греції, у веселому, сповненому тепер шумом свята Коринфі.

Молодий володар світу ніколи в своєму житті не почувався таким щасливим. Греція, найкультурніша країна світу, радувалася йому, виявляла захопленість його мистецтвом, його чемністю, його привітністю. А вся ця грецька подорож була ж тільки вступом до набагато грандіознішого діла. Тепер він з'єднає свою половину світу з другою його половиною — благороднішою, мудрішою. Він довершить цим справу найбільшої людини, яка будь-коли жила. Обидві половини світу він зробить багатими та щасливими під знаком свого цезарського імені.

Сьогодні він увінчав грецьку подорож великим ділом. Золотою лопатою копнув землю, почавши цим будівництво каналу, що проріже Коринфський перешийок. Завтра він відсвяткує будівництво цього каналу врочистою виставою. Він сам написав для неї кінцевий вірш, у якому могутньо виступає бог і велить орлові розпростерти широко крила для великого льоту.

Цього дня, тільки-но цезар після закладин каналу повернувся до коринфського палацу, прибув кур'єр із вістями про Юдею. Цезар, прочитавши повідомлення, кинув лист на стіл, так що він напівнакрив манускрипт урочистої п'єси. Його погляд упав на вірш:

*Хто вказує, куди текти океану,
І повертає сонце по своїй волі.*

Він підвівся, випнувши спідню губу. Це — заздрість богів. Вони не благословляють його похід Александра. «Хто вказує, куди текти океану, і повертає сонце по своїй волі». Увесь кінцевий вірш має сенс тільки як пролог до походу Александра. Тепер він ніякого сенсу не має.

Із Гессієм Флором, губернатором Юдеї, покінчено. Флор загинув. Цестія Галла він, зрозуміло, з ганьбою усуне. Для цієї зухвалої Юдеї такий м'якодух аж ніяк не годиться.

Цезар обмірковував і зважував. Кого пошле він в Юдею? Єрусалим — найсильніша фортеця всього Сходу, а народ там — він це знає від

Поппеї — фанатичний, безмежно упертий. Війну треба провадити з гострою рішучістю. Вона не повинна довго тривати. Не пізніше, ніж через рік він має, хоч би там що, рушити в похід Александра. Для Юдеї потрібен чоловік твердий і розумний. І без фантазії. Цей чоловік має бути такий, щоб доручену йому силу спрямував тільки проти Єрусалима, а не проти цезаря врешті.

Де він знайде такого чоловіка? Йому називали імена. Дуже небагато цих імен. Якщо зважити гаразд, то стане ще менше. Кінець-кінцем лишається один-однісінький: Муціан.

Цезар недовірливо прижмутив очі. І сенаторові Муціану безоглядно доручати такі справи не можна. Цезар добре пригадує. Маленький на зріст пан, виснажений надміром утіх; обличчя з гострими рисами, дуже випещене. Злегка шкутильгаючи, він носить палицю; але зазвичай тримає її у закладеній за спину руці, і це не раз дратувало цезаря. Не міг цезар терпіти і того, що обличчя Муціана раз по раз тіпається. Звісно, у Муціана ясний, гострий розум, він швидко впорається з бунтівничою провінцією. Але він нестримно честолюбна людина, він вже зазнав одного разу падіння і знову вибрався вгору, і тепер, на порозі старості, діставши владу, легко може зважитися на небезпечні експерименти.

Цезар із неприємним відчуттям зітхнув і знову взявся до манускрипту урочистої п'єси. Незадоволено став викреслювати. «Хто повертає сонце». Найкращий рядок доводиться викидати. Тепер він не може допустити, щоб виконувати закінчення доручили акторові, він мусить сам грати бога. Ні, він не може дати цьому Муціанові занадто багато влади, а нікого іншого не можна знайти. Це було пізно вночі. Він не міг зосередитися, щоб заповнити ті провали у заключному вірші, які утворилися через викреслювання. Він відсунув манускрипт набік. В нічному убранні прийшов у кімнату своєї подруги Кальвії. Сердитий, із краплями поту на одутлому обличчі, зітхаючи, присів він на її ліжку. Зважував знову всі за і проти. Те й те говорить за Муціана. «То пошли його, — сказала Кальвія. Те й те говорить проти нього. — То не посилай його. Можливо, знайдеться ще хтось інший». Цезар не хотів довше клопотатися тим. Він уже досить обмірковував усі аргументи. Тепер залишається надіятися на осяяння, на щастя, його щастя. Він тепер має клопотатися тільки врочистою виставою. Завтра, після вистави, він зважиться на певне рішення.

В Римі напружено ждали цього рішення.

Воно вистигло раніше, ніж скінчилася урочиста вистава. Коли Цезар, у важкій масці та високих черевиках бога, сидів у туалетній, ждучи свого виходу, його осяяло. Так, він призначить Муціана, але призначить не самого, а пошле ще одного чоловіка, щоб контролював його. Він уже знає й кого. Серед тих, хто оточують його, крутиться увесь час один старий генерал, який завжди тільки нюхав високі посади і, щойно вибившись угору, знову падав униз. Через його постійні злигодні від нього злегка повіває запахом чогось комічного. Він зветься Веспасіан. Він скидається більше на провінціального ділка, ніж на генерала; але під час англійського походу він показав себе видатним воїном. Зазвичай, цей чоловічина викликав гнів цезаря.

Раз по раз він тільки насилу міг приховати, як важко йому слухати декламацію цезаря, а недавно, три дні тому, просто заснув. Так, був той час, коли цезар проказував чудесний вірш Данаї про листя, яке хитає вітром, він недвозначно хропів. Цезар тоді спершу думав був покарати його, але він, власне, має співчуття до нікчеми, якому боги відмовили в органі, що сприймає високе. І він досі не вжив проти нього ніяких заходів. Тільки чоловічину більше не допускають до нього. Сьогодні й учора цезар бачив, проходячи, як стояв цей чоловік на його шляху — далекий, пригноблений, догідливий. Так, це підходящий чоловік. Цьому навряд чи спадуть у голову дерзновенні думки. Його пошле він до Юдеї. По-перше, він довгий час не матиме перед очима пику цього чолов'яги, а по-друге — цей хитрий кремезний чоловік якраз придатний для того, щоб пильно наглядати за елегантним Муціаном. Він поділить повноту влади: призначить Муціана генерал-губернатором Сирії, а Веспасіана — головним командувачем у Юдеї. Перший не матиме ніяких військових прав, а другий — ніяких політичних, і вони обидва будуть шпигувати один за одним.

Цезар, дарма що був у важкій, жаркій масці бога, сміявся. Справді, це надзвичайно вдало виходить. Його таки осяяло. Він ступив на сцену, говорив звучним віршем слова бога. Роль ця стала коротка, але, здається йому, ніколи він не промовляв так досконало, як сьогодні. Він заслужив цілком свій успіх.

Генерал Т. Фл. Веспасіан повернувся після урочистої вистави до будиночка в передмісті, який він найняв у купця Лахеса на час свого перебування в Коринфі. Він скинув плащ і парадне убрання, лайнувся, що слуга не так обережно складав одяг, який сам він пильно беріг, одягнув чистий, трохи приношений домашній костюм, а під нього товсту білизну; бо був досить холодний передвесняний день, а він же мав все-таки п'ятдесят вісім років і раз по раз відчував свій ревматизм.

У поганому настрої, від якого зморшки на широкому лобі поглибшали, й усе його обличчя стало похмурим, він ходив важкими кроками туди й сюди, голосно та сердито дихаючи, хоч довгий рот був міцно стулений. Святкова вистава пройшла для нього дуже не по-святковому. Всюди, куди він заходив, запанувувала крижана мовчанка, на його привітання ледве відповідали, а камергер Гортин, цей прилизаний нехлюй, на запитання, чи може він сподіватися найближчими днями особисто висловити свою пошану його величності, зухвало відповів своєю провінційною грецькою мовою: «Жеріть свій власний кал».

Коли поміркувати як слід, йому справді нічого іншого й не залишається. Мала ж ото статися та дурна історія три дні тому! Тепер уся дорога подорож по Греції зійшла нанівець. При тому вся ця історія під час цезаревого декламування була тільки наполовину так погана, як її виставили. Заснути він справді заснув, але щоб хропів, то ні, це наклеп цього свинячого сина, камергера. Він тільки від природи має таке гучне дихання.

Старий генерал бив себе по боках руками, щоб зігрітися. До цезаря його безумовно ніколи більше не допустять, це він міг побачити сьогодні в театрі і без окулярів. Він мусить радіти, що йому ще не причепили справи про образу величності цим гаданим хропінням. Найкраще буде тихенько повернутися в свій італійський маєток.

Саме по собі це зовсім не так неприємно, що він має закінчити свої дні на спокої. Сам він ніколи не став би трусити свої старі кістки і не поїхав би за цезарем до Греції, щоб спробувати востаннє щастя. Це сталося тільки тому, що дама Ценіс, його подруга, не давала йому спокою. Ніколи не давали вони йому жити мирним мужицьким життям. Знову й знову напосідали вони на нього, доки таки він викараскувався вгору, а потім щасливо знову падав униз.

Почалося це ще за його молодості, і причиною цьому було кляте селянське марновірство його матері. При його народженні старий, священний дуб Марса випустив від кореня новий, неймовірно розкішний паросток, і дебелиа дама взяла це за певну ознаку щастя: доля судила її синові досягти більшого, ніж досягли відкупник податків, провінціальний банкір і лінійний офіцер, від яких він походить. Сам він із дитинства мав радість від сільського господарства, він найлюбіше залишився б усе життя в маєтку своїх батьків і, маючи практичний мужицький розум та ясно виражений фінансовий хист, перетворював би в капітал продукти цього господарства. Але його рішуча мати не вгамовувалася, доки й йому прищепила непохитну віру в його велике майбутнє та спонукала його проти його волі до політично-військової кар'єри.

Старий генерал, думаючи про всі невдачі, яких зазнавав через цю кар'єру, сильно сопів і міцніше стискав довгі губи. Три рази, один за одним, він провалювався. Нарешті, на превелику силу, став він префектом столиці. Два місяці все йшло знаменито. Його поліція виконувала свої обов'язки, охорона спортивних установ і театрів провадилася прекрасно, доставка продуктів та базарна торгівля добре регулювалися, вулиці Риму були в зразковому порядку. Але несподівано підвів його якраз порядок на вулицях. Цезареві Клавдію, і саме тоді, коли він хотів показати свою столицю іноземним посланцям, заманулося повернути в немощений провулок, і весь урочистий похід загрузнув у грязюці. Не довго думаючи, імператор Клавдій звелів вимазати калом і кінськими кізьяками парадне убрання префекта Веспасіана, що був у його почті.

Коли генерал Веспасіан думав про цю справу, його хитре мужицьке обличчя кривилося й усміхалося. Справа тоді ще сприятливо обернулася. Він повинен був, особливо через наповнені калом рукави, справляти жалюгідно кумедне враження, і, либонь, цей нещасний комічний вигляд запов у пам'ять цезаря, як щось утішне. Принаймні він, Веспасіан, не помічав після того ніякої немилості від Клавдія, навіть навпаки. Він ніколи не мав надміру гідності, а відтоді, подаючи свої пропозиції у найвищій установі держави, в сенаті, він свідомо робив це з таким клоунським низькопоклонством, що сама ошелешена висока колегія не знала, чи сміятися повинна вона, чи плакати. Та у всякому разі пропозиції його приймалися.

Коли він сьогодні, через так багато років, перевіряє, що він зробив і що пропустив, він не може закинути собі непослідовність. Він одружився з Домітіллою, відставною подругою римського лицаря Капелли, і з допомогою цього дуже спритного пана завів справи з міністром Нарцисом, фаворитом цезаря Клавдія. То був чоловік, що припав йому до серця. З ним можна було добре говорити по-латинському. Він, правда, вимагав за все плати, але давав змогу діловій людині теж заробити. Це були добрі часи, коли Нарцис послав його як генерала до бунтівної Англії. Ворогами там були не пихаті придворні, що поборюють людину темними інтригами, а дуже реальні дикуни, яких треба було стріляти та рубати, і ці речі були перед очима — країна, береги, ліси, острови, їх можна було завоювати, й їх завоювали. Це був час, коли він найдужче наблизився до здійснення пророцтва святого дуба. Йому погодилися влаштувати, коли він повернувся, офіційний тріумф і на два місяці надали найпочеснішу посаду в державі.

Генерал дмухав на пальці, щоб їх зігріти, тер собі плечі. Потім, певна річ, через ці два місяці, коли він вибрався дуже високо, тим глибше він упав. Так судилося. Новий цезар, новий міністр... він потрапив у неласку. Тим часом померла і його мати, і тоді він, не прищпорюваний більше її енергійною вірою, став сподіватися, що проживе далі своє життя в діяльній тиші. Він із приємністю взявся до сільського господарства, не заздрячи своєму братові Сабіну, який високо сягнув і залишався весь час на рівній висоті.

Але тут увійшла в його життя дама Ценіс. Вона вийшла з низів, була донька невільника. Цезарева мати Антонія звернула увагу на моторну дівчину, дала їй освіту і зробила її своєю секретаркою. Вона добре розуміла все, чого хоче Веспасіан від життя, розуміла його натуру. Як і він, вона не дала б і соломинки за повагу та пиху, вона, як і він, потішалася з того міцними дотепами, й по-солдатському прямодушним лукавством; як і він, вона все зважувала швидко та тверезо, як і він, вона сміялася з його манірного й тугого брата Сабіна та сердилася на нього. Але вона пройнялася, — він скоро мусив це констатувати, зітхаючи, проте почувуючи себе щасливим, — сильною вірою його матері в його видатну долю. Вона напосідала на нього доти, доки він, ойкаяючи і кленучи, вирвався ще раз із свого мирного сільського життя в шумливу метушню Риму. Цього разу він домігся

призначення губернатором провінції Африки. Посада, що після щедрих на лихе років його життя принесла йому найлихіше. Народ цієї багатой провінції, не менше за пихатих великих панів, хотів мати показного губернатора, а не його, незграбного мужика. Його заходи нехтували. Де він показувався, доходило до заколотів. У місті Гадруметі його закидали гнилою ріпою. Гнила ріпа завдала йому не більше прикрості, ніж свого часу кінські кізьяки за цезаря Клавдія, але, на жаль, ця демонстрація мала дуже відчутні практичні наслідки: його відкликали. Це був жорстокий удар, бо всі свої кошти він вклав у цій провінції в різні темні справи, з яких губернатор провінції може здобувати багато грошей, а приватна людина — нічогосінько. От до чого дійшов він із своїм фінансовим талантом. Повернувшись до своїх маєтків, що належали йому спільно з братом, мусив узяти в свого пихатого брата величезну позику, під закладну, щоб спекатися найневідкладніших зобов'язань. За цілий рік цей веселий чоловік один-єдиний раз мав справжній привід, щоб посміятися. Провінція Африка поставила йому іронічний пам'ятник: чесному губернаторові. Він усміхається й тепер, коли думає про цей єдиний позитивний результат його діяльності в Африці.

Від того часу все йшло криво. Він утворив експедиційну контору і, підтримуваний енергійною Ценіс, узявся до посередництва в справі здобування посад і благородних титулів. Але попався на сумнівних спекуляціях, і тільки втручання його брата, цього неприємного пана, допомогло йому уникнути великої кари. Тепер йому 58 років, жодна людина в такому віці не думала про те, щоб знову проїхати в тріумфальній колісниці через форум і надягти консульську тогу. Де тільки він показувався, люди глузливо кривилися та говорили про гнилу ріпу. Його називали тільки експедитором. Його брат Сабін, тепер поліцейський префект Риму, кривив обличчя, коли чув братове ім'я, і казав кисло: «Мовчіть. Пахне кінським гноєм, коли говорять про цього експедитора».

Тепер, після невдачі в Греції, остаточно всьому кінець. Це, власне, добре, що він принаймні скупу решту свого життя проживе так, як йому подобається. Завтра ж уранці він рушить додому. Раніше він ще мусить тут, у Коринфі, розрахуватися з купцем Лахесом, що наймав йому будиночок. Цей купець поводився так, наче робив милість, за великі гроші терплячи в своєму домі відставного генерала. Веспасіан

радів, що добрим римським способом покаже що й як цьому манірному, добропристойному грекові, який усяко обдурював його. Подбавши про це, він зі задоволенням виїде назад до Італії, де проживатиме півроку у своєму маєтку біля Кози, а півроку у маєтку біля Нурсії, розводитиме мулів і доглядатиме свої оливки, питиме зі сусідами вино і відпускатиме дотепи, а по обіді втішатиметься з Ценіс або з котроюсь із її дівчат. А потім, через п'ять чи через десять років, коли спалюватимуть його труп, Ценіс пролле багато щирих сліз, Сабін радітиме, що позбувся свого компрометуючого брата, а інші траурні гості усміхаючись шепотітимуть про кінські кізьяки та гнилу ріпу, й ясно стане, що розкішний молодий пагін старого священного дуба вигнався намарно.

Тит Флавій Веспасіан, екс-командувач римського легіону в Англії, екс-консул Риму, екс-губернатор Африки, відусюди усунутий, чоловік, що впав у неласку двору, чоловік, який має 1 100 000 сестерціїв боргів і якому камергер Гортин пропонував жерти власний кал, підвів свій баланс. Він був задоволений. Він має тепер іти до судноплавного товариства та торгуватися з цими обманними греками за ціну поворотної подорожі. Потім він ляпне по заду Ценіс і скаже: «Ну, стара дійнице, тепер усьому кінець. Тепер ти вже не виманиш мене з-за печі, хоч підійматимеш ногу і вдвоє вище». Так, по суті він був радий. Зі задоволенням зітханням він накинув свій плащ.

У передпокої він зустрів купця Лахеса. Купець прямо вразив його, він був такий незвичайно чемний і догідливий, безперестанку вклонявся. За ним, поважний, із урочистим, офіційним обличчям, цезарський кур'єр із лавром на своєму посланницькому посохові, ознакою щасливих вістей.

Кур'єр простяг свій спис на знак пошани. Сказав:

— Послання його величності до консула Веспасіана.

Веспасіан давно уже не чув свого збляклого титулу. Вражений несподіванкою, взяв він запечатаний лист, ще раз поглянув на посох посланця. Це був лавр, а не перо; йшлося не про нещасне хропіння під час декламації. Дуже неурочисто й неквапно, на протилежність до охоплених цікавістю Лахеса та кур'єра, зламав він печатку. Його довгі губи розтулилися, все його кругле, широке мужицьке обличчя зморщилося, оскалилося. Він міцно вдарив кур'єра по плечу, скрикнув:

— Лакесе, старий шахраю, дайте хлопцеві три драхми. Або стривайте, досить і двох.

Він побіг, розмахуючи листом, на другий поверх, поляпав свою подругу Ценіс по заду, загув:

— Ценіс, стара дійнице, ми досягли цього.

Дама Ценіс і він звикли без слів до найменших дрібниць знати, що в певних обставинах думає і почуває кожне з них. Проте тепер вони жваво розмовляли. Брали одне одного за плечі, сміялися в обличчя одне одному, розходилися, важко ступали по кімнаті, то окремо, то обоє разом. Хто мав охоту, міг їх слухати, вони безтурботно розкривали своє нутро.

Грім і Юпітер! Ця подорож окупилася. Усмирити бунтівничу провінцію Юдею — це пристойна справа, наче спеціально викраєна для Веспасіанового хисту. Такою утопічною річчю, як похід Александра, можуть клопотатися геніальні стратеги, Корбулон або Тиберій Александр. Він, Веспасіан, натягає собі плащ на вуха, коли заходить мова про такі легковажні імперіалістичні проекти. А така підхожа справа, як цей похід в Юдею, припадає старому генералові до серця. Тепер панове маршали можуть чекати, а його діло на мазі. Ці благословенні юдеї! Браво їм, і ще раз браво! Уже давно вони могли б повстати.

Він був незмірно задоволений. Дама Ценіс доручила купцеві Лахесу подбати про улюблені Веспасіаном страви, коли навіть вони й дуже дорогі. Він повинен також приставити особливо привабливу, не худу дівчинку, щоб Веспасіан міг повтішатися з нею по обіді.

Але здавалося, що Веспасіанові було тепер не до цих знаків уваги, він узявся до роботи. Він був тепер не старий мужик, а генерал, полководець, що з тверезим розумом береться виконувати своє завдання. Сирійські полки по-свинячому розбещені, він покаже хлопцям, що таке римська дисципліна. Ймовірно, що уряд хоче нав'язати йому 15-й легіон, який тепер у Єгипті. Або 22-й, бо його ж і без того послали на Схід заради цього легковажного походу Александра. Але цим він не задовольниться. Доведеться торгуватися з військовою управою за кожного чоловіка. Та він не побоїться, коли треба буде, вдарити по столу та сказати цим панам усе ясно й виразно. «Панове, — скаже він їм, — тут маємо справу не з примітивними дикунами, як германці, тут маємо справу з народом, у якого дуже добра військова організація».

Він ще сьогодні побуває в палаці. Усміхаючись, всуває він свої старі кістки в парадну форму, про яку він ще три години тому думав, що ніколи більше не доведеться надягати її.

В цезаревій резиденції прийняв його камергер Гортин. Він підняв руку з випрямленою долонею, вітаючи офіційно. Коротка церемонна розмова. Так, пан генерал може бачити його величність приблизно через годину. А префекта гвардії? Префект гвардії зараз до його послуг. Проходячи повз камергера, щоб порадитися з префектом гвардії, він трохи простодушно думав: «Ну, хлопче, хто тепер жере власне кал?»

Хутко минула ця зима, добра зима для Йосифа.

Він працював гарячково. Він глузував із техніки римлян, але не соромився переймати її. Він із ясною головою збирав у Римі спостереження, він мав ідеї. Він вирвав усе дрібне зі свого серця, для нього мало значення тільки одне: підготувати оборону, його віра зростала. Хіба Вавилон, Єгипет, царство селевкіїв не були такі ж могутні держави, як і Рим? Проте юдеї стійко держалися проти них. Що таке найсильніша армія перед подихом бога? Він розвіє її над країною, як пусту соломку, а її воєнні машини зде в море, як порожні горіхи.

По містах, у приміщеннях синагог, на великих місцях зборів, на стадіонах Тиверії та Серпфоріса або під чистим небом збирав Йосиф маси навколо себе.

— Морон, морон! Наш владар, наш владар, — кричали вони до нього. І він, худий і тонкий, стояв перед великим краєвидом, витягнувши обличчя з палаючими очима, з грудей його виривалися темні, сильні слова певності. Цей край освячений Ягве, а тепер римська проказа та червоточина пройшли в нього. Її треба розтоптати, викорінити, знищити. На що уповають ці римляни, коли так зухвало пруться сюди? Вони мають свою армію, свою смішну «техніку». Це можна виміряти, їхні легіони мають по 10 000 осіб кожен, 10 когорт, 60 рот, а до них 65 металевих машин. Ізраїль має свого Бога Ягве. Він не має вигляду, його не можна виміряти. Але перед його подихом потрощать облогові машини та легіони розтануть на вітрі. Рим має силу. Але його сила вже минається, бо він простяг зухвалу руку проти Ягве та його обранця, від якого Бог має втіху, проти його первородного, його наслідника: Ізраїлю. Час настав, Рим є, а царство месії буде, воно повстає. Він прийде сьогодні, завтра; можливо, він уже тут. Це немислима річ, щоб ви, з якими Ягве уклав спілку, були в

цьому краю пригнобленими, а свиножери — панами. Нехай їхні легіони прибувають морськими кораблями і через пустелю. Вірте й боріться. Вони мають свої когорти та свої машини: ви маєте Ягве і його військо.

Зима минула, чудова весна осяювала виноградники, оливкові тераси, фігові гаї Галилеї. Берег Генісаретського озера, біля міста Магдали, де Йосиф і досі мав свою головну квартиру, обважнів від квітів і пахощів. Людям дихалося легко та добре. В ці сяючі весняні дні прийшли римляни.

Спочатку пробралися їхні авангарди в країну з півночі і з приморських міст, вони тепер не уникали більше сутичок із Йосифовими передовими загонами, а потім посунули цілі три легіони з кіньми та возами і сильні контингенти васальних держав. Попереду — легкозбройні стрільці, розвідчі частини. Потім перші відділи важкозбройних. Потім сапери, щоб розривати горби та засипати низини на дорозі, вирубувати кущі та розчищати дорогу від усього, що могли б затримати військо. Потім обоз маршала та генерального штабу, гвардія полководця й він сам. Далі кавалерія й артилерія, могутні облогові машини, тарани, металеві знаряддя, балісти та катапульти. Потім значки легіонів, побожно шановані орли. Потім головні сили армії, рядами по шість чоловіків. Нарешті, велетенський обоз війська, його провіантські колони, його юристи та скарбники. І зовсім ззаду валка цивільних: дипломатів, банкірів, незліченних купців, особливо ювелірів, далі маклерів із продажу невільників та аукціоністів здобичі, далі приватні кур'єри дипломатів і великих комерсантів імперії, жінки.

І стало дуже тихо в країні, коли римляни вступили в неї. Багато добровольців розбігалось. Помалу, неухильно марширувала армія вперед. Планомірно чистив Веспасіан Галилею, країну, берег і море.

Західний берег Генісаретського озера мусив, власно втихомирити цар Агріппа, бо ця смуга з містами Тиверією та Магдалою належала йому. Але елегантний цар був людина практичної добродушності, йому дуже не до смаку були насильницькі дії, яких неодмінно треба було вживати, приборкуючи повстанців. Веспасіан зважив прохання дуже дружнього, енергійно відданого Римові князя, і перейняв тільки на свою армію всю карну експедицію. Тиверія здалася без опору. Добре укріплене місто Магдала намагалось захищатися. Але воно не могло довго триматися проти артилерії римлян, а зрада всередині

довершила решту. Коли римляни вдерлися до міста, багато з повстанців втекло на велике Генісаретське озеро. Вони захопили увесь маленький рибальський флот, так що римляни змушені були переслідувати їх на плотях. Це була кумедна озерна битва, під час якої серед римлян було багато реготу, а серед юдеїв багато мертвих, бо береги кругом були зайняті римлянами.

Римляни перевертали своїми важкими плотами маленькі човники, і відбувалося цікаве полювання на тонучих. Солдати з цікавістю спостерігали борсання тих, хто зазнали катастрофи, вони йшли на заклад, чи той або інший із юдеїв визнає за краще піти на дно, чи датися, щоб вони його вбили. Й обмірковували, чи вбити його стрілою, чи почекати, поки він вчепиться за пліт, і тоді обрубати йому руки? Прекрасне озеро, славнозвісне своєю грою барв, було цього дня зафарбоване однією червоною барвою, його береги, славнозвісні своїми чудовими пахощами, багато тижнів зряду смерділи трупами, його гарна вода була зіпсована, але його риба стала жирною в наступні місяці і дуже до смаку була римлянам.

А юдеї навпаки, і цар Агріппа теж, цілі роки відмовлялися їсти рибу з Генісаретського озера. І пізніше співалася серед юдеїв пісня, яка починалася так: «Далеко зачервонілося від крові озеро біля Магдали, далеко вкрився трупом берег біля Магдали». Точний підрахунок виявив нарешті, що в цьому бою на озері загинуло 4200 юдеїв. Капітан Сульпіц заробив на цьому 4200 сестерціїв. Бо він пішов на заклад, що число мертвих буде більше за 4000. Якби воно спинилося на цій цифрі, тоді він мусив заплатити 4000 сестерціїв, а якби менше було, то ще стільки сестерціїв, скільки недоставало мертвих до 4000.

Через два дні Веспасіан скликав начальників свого війська на воєнну раду. Щодо більшості жителів міста можна було певно встановити, чи вони мирні, чи ні. Але що можна було сказати про багато полонених втікачів, які втікали звідусюди, з усієї Галилеї до добре укріпленого міста? Їх було 38 000. Виявити, наскільки кожен із них бунтівник, було дуже марудливою річчю. Просто випустити їх було неможливо. Тримати їх довго в полоні було трудно. З другого боку, вони без опору здалися на віру римлян, і повбивати їх без дальших розмов Веспасіан вважав за непорядне.

Панове з його воєнної ради після недовгого обміркування прийшли до одностайного переконання, що проти юдеїв усе дозволено, й якщо

не можна сполучити порядність із корисністю, то треба віддати перевагу корисності перед порядністю. Веспасіан після деякого вагання приєднався до цього погляду. Двозначною, трудно зрозумілою грецькою мовою він сповістив полонених, що дає їм пощаду, але вони можуть виходити з міста однією тільки дорогою на Тиверію. Полонені охоче вірили в те, що їм хотілося, і рушили вказаною їм дорогою. Але римляни зайняли дорогу на Тиверію і не дозволяли нікому звертати з неї вбік. Коли 38 000 прибули до Тиверії, їх усіх зібрали на стадіоні. Напружено чекали вони, що скаже їм римський полководець. Скоро з'явився Веспасіан. Він звелів відокремити тих, що мали понад 55 років, а також хворих і калік. Багато протискалося до цих відокремлюваних, бо вони вірили, що їх відішлють додому підводами, а решта муситиме йти пішки. Це була їхня помилка. Веспасіан, коли вибір закінчили, звелів їх повбивати; ні на що інше застосувати їх не можна було. З решти він звелів вибрати 6000 найдужчих і з чемним листом послав їх цезареві в Грецію для роботи на коринфському каналі. Решту він звелів продати як невольників на користь армії. Кілька тисяч подарував цареві Агріппі.

Отже, від початку заколоту продані були, як невольники, вже 109 000 юдеїв, і ціна невольників почала помітно падати; у східних провінціях становила вона пересічно 2000 сестерціїв, а тепер упала до 1300 за одного.

Із мурів маленької, дуже укріпленої фортеці Йотапати Йосиф дивився, як 10-й легіон теж підступив до неї. Вже виміряли військові геометри місце для табору. Йосиф знав їх, ці римські табори. Знав, що легіони столітньою практикою навчилися на кожен день, де вони спинялися, розбивати такий табір. Знав, що через дві години після початку роботи вона буде закінчена. 1200 наметів на кожен легіон, між ними вулиці, кругом вали, ворота та башти, — ціле добре укріплене місто.

Похмуро дивився Йосиф, як римляни помалу замкнули велике коло, як вони зайняли навкруг гори, завбачливо спустилися в яри та долини. Отже, щипці стиснулися.

Крім цієї Йотапати, в усій Галилеї в руках у юдеїв було ще тільки двоє укріплених місць: гора Табор і Гісхала, де командував Йоанн. Візьмуть римляни ці троє місць, тоді шлях на Єрусалим буде перед

ними вільний. Ватажки вирішили тримати фортеці так довго, як тільки буде можливо, але в останній момент пробиватися самим до столиці; там була велика сила міліції, але мало ватажків та організаторів.

Йосиф, коли побачив, що тепер і 10-й легіон стоїть перед фортецею, відчув своєрідну жорстоку радість. Генерал Веспасіан був не нервовий Цестій Галл, він мав при собі не один, а три легіони, цілком повноцінні — п'ятий, десятий і п'ятнадцятий; важко Йосифові здобути хоч би один з трьох золотих орлів, які ці легіони носять з собою. Але і його фортеця Йотапата має добрі мури та башти, а схили круг неї високі та відрадно круті, він має багато провіанту, його люди, передусім загони Сапіти, добре настроєні. Маршал Веспасіан мусить потужитися, доки зможе зруйнувати мури цієї фортеці та повитягати сувої тори з її синагог.

Веспасіан не починав ніякої атаки. Його військо бездіяльно стояло табором, як колода, принаймні, міцно так, як колода. Певно, він хотів чекати, доки Йосиф вдасться в розпач і вирветься зі своєї діри або подохне від знесилення.

Таємним шляхом дістав Йосиф лист із Єрусалима. Його батько Маттіас повідомляв, що столиця не пошле йому ніякого війська на визвіл. Правда, доктор Єлезар бен-Симон настійливо вимагав послати таке військо. Але є в Єрусалимі люди, які охоче дадуть упасти Йотапаті, коли при тому загине й Йосиф. Він муситиме здати фортецю, що без допомоги зовні не зможе протриматися й два тижні. Йосиф уперто міркував. Був травень. Якщо Йотапата протримається до липня, тоді, можливо, для римлян буде вже пізно рушати до Єрусалима цього року. Хіба цього не розуміють ті там, у Кам'яній палаті? Тоді він врятує засліплене місто проти їхньої волі. Він відписав своєму батькові, що не два тижні, а сім разів по сім днів триматиме він Йотапату. Сім разів по сім днів: ці слова спали йому на думку, наче самі собою. З такою мрійною певністю могли раніше пророки провіщати їхні видіння. Але Йосифів лист не дійшов до його батька. Римляни перехопили його, і панове з генерального штабу сміялися зі зухвалого юдейського командувача: це було неможливо, щоб Йотапата могла триматися так довго.

Настав другий тиждень, а римляни ще не починали наступу. Місто було добре забезпечене харчовими продуктами, але цистерни на воду були малі. Йосиф мусив завести видавання певного пайка. Літо було

спекотне, обложені дедалі гірше страждали від спраги. Багато з них, щоб знайти воду, прокрадалися підземними ходами з міста, бо схили гори були прорізані заплутаною системою підземних ходів. Але такі спроби були безумно сміливою справою. Бо коли хто потрапляв при тому до рук римлян, їх розпинали на хрестах.

Розпоряджався стратою капітан Лукіан. В основі своїй він був досить добродушний пан, але дуже страждав від спеки, і через те часто мав поганий настрій. У такому настрої він наказував прив'язувати страчуваних до хреста, а це означало дуже повільну, повну нестерпної муки смерть. Коли настрої у нього був кращий, він наказував профосам прибівати руки засуджених цвяхами, і від цих ран вони вмирили швидко.

Щовечора рухалися жалобні процесії на підвищення, засуджені несли поперечні балки хрестів на своїх спинах, і випрямлені їхні руки вже були міцно прив'язані до цих балок. Ніч давала прохолоду розіп'ятим тілам, але ночі були короткі, а коли сходило сонце, налітали мухи й інша погань. Навкруг збиралися птахи та бездомні собаки і чекали на поживу. Люди на хрестах промовляли передсмертну молитву: «Слухай, Ізраїлю, Ягве наш Бог, Ягве єдиний». Вони говорили це, доки могли вимовляти слова, кожен розіп'ятий говорив це іншим розіп'ятим. Скоро гебрійська формула стала відома в римському таборі, даючи принагідний привід для різних дотепів. Військові лікарі провадили статистику, як довго це триває, поки хтось умре, будиши прибитий до хреста цвяхами, й як довго вмирає чоловік, будиши прив'язаний. Вони просили для себе особливо міцних і особливо безсилих полонених, щоб спостерігати їх і встановити, як впливає літня спека на прискорення летального кінця. На всіх підвищеннях навкруги стояли хрести, і ті, що висіли на них, щовечора мінялися. Римляни не могли давати кожному окремий хрест, вони мусили заощаджувати дерево, хоч навколо і було багато лісів.

Дерево потрібне їм було, щоб споруджувати навкруг упертого міста штучні вали та проходи. Вони вирубали для того усі довколишні ліси. Вони працювали під охороною дотепних конструкцій із звірячих шкур і намоченого ременю, щоб у них не могли потрапляти запалюючі постріли обложених. Люди в Йотапаті заздрили римлянам, які можуть вживати воду на таку справу. Вони робили вилазки, часто їм вдавалося

запалити ворожі споруди. Але зруйноване швидко відновлювали, вали й проходи ставали дедалі ближчі.

Щовечора з висоти башт Йосиф оглядав облогу. Коли проходи досягнуть певного пункту на півночі, тоді Йотапата загине, хоч навіть Єрусалим пошле військо на її визвіл. Помалу переводив Йосиф свій погляд. Всюди на схилах гір стояли хрести, гірські шляхи всіяні були хрестами. Страчувані криво схиляли вперед голови, нижні щелепи в них обвисали. Йосиф дивився, машинально стараючись перелічити хрести. Його губи були сухі та потріскані, його піднебіння набрякло, його очі були червоні; він не брав собі більшої порції води, як і всі інші.

20 червня, 18 сивана юдейського числення, вали досягли того загрозливого пункту на півночі. Йосиф влаштував цього дня Службу Божу. Він звелів присутнім на ній сповідатися. Закутавшись в убрання з пурпурно-блакитними молитовними нитками, стояли чоловіки, били себе в груди, кричали палко: «О, Адонає! Я грішив, я чинив неправду, я чинив злочини перед твоїм лицем». Йосиф стояв спереду як священик першої черги, палко, як і інші, сповідався він перед Богом: «О, Адонає! Я грішив, я чинив неправду, я чинив злочини перед твоїм лицем», і він почувався брудним, низьким і пригнобленим. Коли почав третє речення сповіді, голова його підвелася, він відчув, що зі задніх рядів хтось спрямував на нього злісний і настирливий погляд із маленьких одержимих очей, і побачив рот, який не говорив того, що говорили хором усі інші: «Я грішив, я чинив неправду», а гостро й шалено вимовляв слова: «Ти грішив, ти чинив неправду». Це був рот Сапіти. І коли Йосиф на закінчення служби разом із іншими священиками промовляв благословення, коли він підняв руки з розставленими пальцями і стояв перед зборами, які схиляли вниз голови, бо над благословляючими священиками витав дух Божий, він знову зустрівся з парою очей, що були зухвало, злісно й уперто спрямовані на нього, і голос Сапіти виразно глузував: «Заткни свій рот, Йосифе бен-Маттіас. Ми радше здохнемо без твого благословення, Йосифе бен-Маттіас».

Йосифа сповнило велике здивування. Він не уникав ніякої небезпеки, терпів спрагу та нужду, як найнезначніший із його солдатів. Його заходи показали себе добрими та чинними, Бог видимо був із ним, він уже тримає місто довше, ніж міг би тримати будь-хто інший.

Що хоче цей Сапіта? Йосиф не гнівався на нього. Чоловік засліплений, не знає, що чинить, лихословить.

Виладка, яку зробив другого дня Йосиф проти валів на півночі, провадилася з диким фанатизмом. Вмерти у бою було краще, ніж на хресті, і ця темна жадоба смерті в бою дозволила юдеям, не зважаючи на густі постріли, продертися до загрозливого пункту. Вони побили його оборонців, спалили вали та машини. Римляни відступили. Відступили не тільки на цьому місці, а також і на півдні, де на них ледве натиснули. Скоро люди Йотапати дізналися причину: влучили у Веспасіана, римський маршал був поранений. У місті радувалися. Йосиф звелів видати подвійну порцію води. Це був п'ятий тиждень. Коли йому вдасться продержатися до сьомого тижня, тоді літо буде в розпалі, тоді Єрусалим на цей рік врятовано.

Це тривало майже тиждень, поки римляни знову обгородили той пункт. Але тим часом вони поставили також із трьох боків біля стін свої облогові машини, тарани. Це були потужні бруси, подібні до корабельних щогл, що закінчувалися спереду товстими залізними болванками в формі баранячої голови. Посередині були щогли, причеплені канатами до горизонтального бруса, що рухався на товстих стовпах. Велика кількість артилеристів відтягувала брус із баранячою головою назад, а потім штовхала його вперед. Жоден, хоч який товстий, мур не міг довго витримувати удари цієї машини.

Тепер нарешті, після того, як попрацювали якийсь час тарани, Веспасіан вирішив, що фортеця готова для генерального наступу. Наступ почався на світанку. Небо потемніло від пострілів, жахливо та настирливо звучали сурми легіонів, і з усіх металевих машин враз вилітали великі кам'яні кулі, глухо гули, відбиваючись луною в горах, удари таранів. На валах працювали три окуті залізом башти, сімнадцять метрів заввишки; на них були списокидачі, лучники, металеві машини, а також і легкі металеві машини. Обложені були беззахисні проти цих панцерованих страховищ. Під їхньою охороною підповзали з проходів моторошні велетенські черепахи, кожна складалася з ста чоловіків римського добірного війська, які тримали над головами сполучені один із одним щити, так що жоден постріл не міг у них влучити. Панцеровані башти працювали точно разом із цими черепахами, спрямовуючи свої постріли проти тих місць на мурах, які обрали собі черепахи, так що оборонці мусили їх очистити. Уже в

п'яти місцях одночасно нападаючі досягли мурів, перекинули штурмові містки. Але в цю хвилину, коли римляни не могли стріляти, щоб не влучити в своїх власних людей, оборонці стали лити на штурмуючих киплячу олію, що проходила під залізо панцерів, і поливали штурмові містки слизьким виваром грецького сіна, так що нападаючі сприскали з них.

Настала ніч, але римляни не припинили штурму. Глухо гули цілу ніч удари таранів, рівномірно працювали панцеровані башти, металльні машини. Влучені гротескно скочувалися з стін. Стояв крик, лунали стогони та зойки. Такий страшний був шум цієї ночі, що юдейські начальники звеліли солдатам на стінах позатикати собі вуха воском. Сам Йосиф слухав гудіння з майже диким задоволенням. Це був сорок шостий день: сім разів по сім днів має він тримати місто. Потім буде п'ятдесятій день, і настане тиша. Можливо, ця тиша буде смертю. Як завжди, посеред шаленого бушування смакував він наперед тишу цього п'ятдесятого дня і згадував слова переказу: «Спочатку була буря і велике бушування, а потім у тиші прийшов Господь».

Одному з оборонців вдалося цієї ночі кинути в один із таранів камінь такої ваги, що він відбив залізну голову машини. Юдей скочив зі стіни вниз, вихопив баранячу голову з натовпу ворогів і під роєм пострілів досяг із нею стіни і впав по цей бік її з п'ятьма ранами. Цей чоловік був Сапіта.

Йосиф схилився над умираючим. Сапіта не міг відійти, не спокутувавши своє лихослів'я. Навколо стояло десять чоловіків. Вони говорили перед умираючим: «Слухай, Ізраїлю, єдиний і вічний наш Бог Ягве», щоб він помер із словами молитви. Сапіта болісно шарпав пасмо своєї поділеної надвоє бороди. Він ворушив губами, але Йосиф добре бачив, що це не були слова молитви, які він вимовляв. Йосиф ближче схилився до нього. Маленькі одержимі очі умираючого моргали гнівно та боляче, він силкувався щось сказати. Йосиф притулив вухо зовсім близько до його сухих губ, не міг його зрозуміти, але ясно було, що Сапіта хоче сказати щось зневажливе. Йосиф був здивований і засмучений, що цей сліпець хоче так померти. З бистрою рішучістю, тихо й пристрасно він сказав йому:

— Слушайте, Сапіто, я не дам змоги римлянам рушити цього літа до Єрусалима. Я триматиму місто ще три дні. Й я не пробиватимусь до Єрусалима, як ми умовилися. Я і на четвертий ранок залишуся в місті.

Чоловіки рівномірно, хором, щоб це дійшло до вух вмираючого, вимовляли: «Слухай, Ізраїлю». Йосиф настійливо, майже благально дивився на Сапіту. Він мусить побачити свою неправду, вмерти примиреним. Але налиті кров'ю очі Сапіти закотилися, щелепа обвисла: Йосиф дав свою обіцянку мертвому.

Від цього дня Йосиф майже не дозволяв собі спати. Він був усюди на стінах. Його обличчя палало, повіки боліли, піднебіння набрякло, його вуха майже оглухли від ударів облогових машин, його голос став грубим і хрипким. Але він не заощаджував своїх сил, не шкодував себе. Так тримався він три дні, доки настала північ сорок дев'ятого дня. Тоді він заснув кам'яно-глибоким сном.

У сірому світанку першого липня, на п'ятдесятий день від початку облоги римляни взяли фортецю Йотапату.

Не минуло й двох годин, як Йосиф заснув, коли хтось став трусити його і кричати: «Вони тут». Він прокинувся, схопив, що потрапило під руки, м'ясо, хліб, вишитий квітами священицький пояс, грамоту, що призначала його комісаром, кость, яку колись у Римі подарував йому актор Деметрій Лібан. Спотикаючись, вийшов він на вулицю, на сіре світло ранку. Деякі з його оточення захопили його з собою вниз, у підземний хід, до залишеної цистерни, що розширювалася в досить простору печеру.

Їх була добра дюжина в цій печері, серед них один важко поранений, вони мали продукти, але тільки одне маленьке відро води. День вони провели в досить спокійній певності, але вночі виявилось, що про вихід звідси не доводиться й думати. Підземний хід був розгалужений, мав багато кутів, але він завжди вливався в цю печеру і мав тільки один вихід до міста, де римляни тримали пильну варту.

На другий день помер поранений. На третій день вийшла в них вода, на четвертий день ослаблі від довгої облоги чоловіки були хворі та божевільні від спраги.

На п'ятий день Йосиф бен-Маттіас лежав у кутку печери, він підклав блакитний священицький пояс під голову, натяг убрання на обличчя і чекав, щоб прийшли римляни й убили його. В середині у нього горіло, раз по раз він намагався ковтнути, хоч знав, що це болісна та неможлива річ, його пульс скакав, у кістках колело та нило. Зімкнуті повіки терли його запалені очі, в темряві танцювали крапки

та кола, вони дико збільшувалися, зморщувалися, іскрилися, перепліталися. Солодко та привабливо було б прискорити смерть, самому себе вбити; але залишалася надія: можливо, вдасться перед загином напитися. Можливо, коли римляни прийдуть, вони дадуть йому пити до того, як розіпнуть на хресті. В Єрусалимі є товариство дам-благодійниць, що дають засудженим, яких ведуть розпинати, напій із вина й мира. Це була б добра смерть. Він знову стяг із голови одяг та усміхнувся сухими губами.

Зовсім близько перед собою він бачить велику цистерну з порційною водою, в ній багато, дуже багато порційної води. Тим, що римляни вже тут, немає більше потреби заощаджувати воду. Як він досі про це не подумав? Він бачить себе на шляху до цистерни. Багато суне цим шляхом. Але він іде посередині між галасуючими юдеями та римлянами, що намацують собі дорогу, він же воєначальник, і люди розступаються перед ним, далі й далі він іде прямо до цистерни, невідхильно, жадібно. Пити! Біля цистерни немає більше варти. Але там стоїть один і не хоче його допустити до води.

— Ідіть собі, будь ласка, геть, Сапіто! Я вб'ю вас, коли ви не дасте мені напитися. Чи я був боягузом? Чи я ховався, коли гули мечі, літало залізо, лютувала пожежа, падали з мурів люди? Не підпірайте так безглуздо своєю здорового рукою баранячу голову. Я точно знаю, що ви мертві. Ви підлий брехун, Сапіто, хоч би ви сто разів були мертвий. Ви мали тоді відступитися.

Болісні, марні ковтки видиралися Йосифові з набряклого горла, проганяли галюцинації. Він знову натяг убрання на обличчя. Він хотів, щоб усе минулося. Коли він був у пустелі, в ессея Бануса, і умиртвляв свою плоть, тоді йому потрібні були привиди, але тепер він хотів мати ясність у мозку, порядок. Він зовсім не думав здихати тільки через те, що не пив кілька днів води. Звісно, коли не пити кілька днів, тоді чоловік гине, це відомий факт. Але він — ні. Інші так, вони загинуть від спраги. Але він сам — це неможливо. Він має багато ще зробити. Він занадто багато пропустив. Де жінки, яких він не мав, вино, яке він не випив, розкоші світу, яких він не бачив, книги, яких не написав? Чому, власне, він не схопив Поппеї, тоді? Її убрання було з корейського флеру, тонесенького, і крізь нього просвічувало волосся. Воно справді було янтарно-жовте. Так багато жінок було, яких він пропустив. Він бачить стегна, груди, обличчя.

Але це зовсім не обличчя, це купи фруктів, як їх продають на базарах, круглі, соковиті фрукти, фіги, яблука, велетенські грона винограду. Він хоче вгризатися в них, жувати, смакувати; але коли він хоче їх схопити, то кожен має однаково гидке, жовто-брунатне обличчя, яке він добре знає. Ні, ви, клята собако, я не помру, цієї приємності не зроблю вам. Особливо вам. Ви жалюгідний педант, ви мавпа розсудку з вашими статуями й усією вашою симетрією та вашою системою. Ви хочете говорити від Юдеї? Що ви розумієте в тому? Чи були хоч раз із нею? Чи діяли ви хоч раз із нею спільно? Ви не маєте крові в жилах, ви поганець. Коли Юдея зруйнувала ваш ідольський палац, вона робила правильно, тисячу разів правильно, й я брав у тому участь.

Я не фантазую, пане. Мене дуже мучить спрага, але я знаю цілком точно: це підлота — глузувати з Риму над макавеїстами. Це убога й нужденна річ. Ви жалюгідне явище, Юсте з Тиверії.

В його голові гуло багато голосів: «Морон, морон». І раз по раз тоненький, уперто піднесений голос: «Це він».

Ні, він ніколи не давав цьому голосові взяти над собою владу, він ніколи не заносився, завжди відганяв від себе богохульство. Це спокуситель, що тепер зловживає його слабкість і заставляє знову чути цей голос. Так, зрозуміло, це тільки лиха витівка спокусителя, що хоче відвернути від нього лице Ягве.

На превелику силу він став на коліна, випростався, вдарився лобом об землю, з болісною мукою промовляв слова сповіді, з болісною мукою. Говорив хвалькувато й гордо: «О, Адонає! Не грішив я, не чинив неправди. Ти мусиш дати мені напитися, я освятив твоє ім'я. Я хочу води. Не дай твоєму рабові вмерти від спраги, бо я служив тобі добре, і ти мусиш, мусиш дати мені води».

Раптом почувся в печері голос, рипучий, знайомий Йосифові голос римського офіцера. Інші трясли його. Це був дуже справжній голос, ясно ж. Голос говорив грецькою мовою і сказав: відомо, що галилейський полководець перебуває в печері, і коли обложені в печері здадуться, то їх помилують.

— Дайте мені пити, — сказав Йосиф.

— Ви маєте годину на роздумування, — відповів голос, — а потім ми напустимо в печеру диму.

Блаженний сміх широко розтяг Йосифове обличчя. Він перемиг. Він перехитрив мертвого Сапіту та зухвалого живого Юста, який не хотів

його допустити до фруктів. Тепер він нап'ється і житиме.

Але між Йосифовими товаришами були деякі, що нічого не хотіли знати про здачу. Вони думали про приклад Магдали, вони гадали, що коли римляни схоплять їх, то вони в кращому разі збережуть Йосифа для тріумфального походу, а інших розіпнуть на хресті або продадуть як невільників. Вони вирішили битися. Напівбожевільні від спраги, вони заступили Йосифові дорогу. Радше вони самі вб'ють його, ніж стерплять, щоб він здався римлянам.

Йосиф хотів тільки одного: пити. Чи справді пощадять його римляни чи ні, це буде пізніше. В усіх випадках вони дадуть йому напиться, а ці дурні не хочуть. Це справді прокляті скажені собаки. Це ж смішно, коли сам він завдав собі стільки мук і не нап'ється. З усіх куточків свого виснаженого мозку збирав він силу, щоб відстояти себе проти інших, щоб напиться, жити.

Довго говорив він до них, але все марно. І йому ледве вистачило грубого, хрипкого голосу, щоб зробити їм останню пропозицію: вони повинні не кожен вбивати сам себе, а принаймні один одного; це найменший гріх. Вони подивилися на нього, прийняли його пропозицію, і це був порятунок. Вони вирішили кинути жеребок, хто з них кого має вбивати. І вони кидали кость, яку подарував Йосифові актор Деметрій Лібан. Вони просили один в одного прощення, і вмирили з молитвою на устах. Коли Йосиф лишився з останнім, він прямо рушив із печери до римлян. Той, другий, безсило постояв якусь мить, потім поповз за ним.

Це був полковник Паулін, хто узяв Йосифа в полон. Він простяг йому назустріч руку з розправленою долонею, немов спортсмен переможеному противникові, вітаючи приязно. Йосиф не дякував. Він упав і сказав: води. Вони принесли йому напиться, і він, — це було найпобожніше діло його життя, — він примусив себе і сказав благословення: «Славен ти, наш Боже Ягве, по слову якого все виникає», і потім тільки він став пити. Блаженно відчував, як волога текла крізь його губи в рот, в горло, вимагав знову води, а потім ще знову, і шкодував, коли йому треба було перестати пити, щоб перевести дух, пив і пив. Усміхався широко, безумно, усім лицем, і пив. Солдати стояли навкруг, добродушно скалили зуби, дивилися.

Йосифові дозволили нашвидку почиститися, принесли йому їсти, а потім повели закутого до воєначальника. Дорога йшла через увесь табір. Всюди юрмилися солдати, вони хотіли бачити ворожого ватажка. Багато з них усміхалися прихильно: так от який чоловік, що заставив їх трудитися сім тижнів. Здібний і міцний хлопчина. Деякі, озлоблені смертю товаришів, погрожували, люто лаялися. Інші пускали дотепи, що він такий молодий, тонкий і худий: «Ну, юдейчику, коли ти висітимеш на хресті, птахам і мухам мало буде поживи». Йосиф, занехаяний, із скуйовдженим волоссям, із брудним пушком на щоках, тихо йшов крізь усю цю колотнечу. Загрози та жарти відпадали від нього, деякі опускали погляд перед його сумними, запалими очима. Коли навіть один плюнув на нього, він не сказав жодного слова ображаючому, він, закутий у кайдани, попросив тільки конвоїрів витерти слину, бо непристойно було так прийти до воєначальника.

Але це був далекий шлях через табір. Намети, намети, цікаві солдати. Потім вівтар табору. Перед ним незграбні, золоті, ворожі та насильницькі орли трьох легіонів. Потім знову намети, намети. Виснажений чоловік мусив збирати всі сили, щоб триматися прямо, але проте він ішов прямо цей довгий шлях ганьби.

Коли нарешті привели його до намету маршала, Йосиф найперше побачив, крім полковника Пауліна, ще одного молодого пана з генеральськими відзнаками, невисокого, але широкого та кремезного, з круглим відвертим лицем, на якому коротке підборіддя так дуже виступало вперед, що здавалося трикутним. Йосиф зразу впізнав, що це був Тит, син воєначальника. Молодий генерал рушив йому назустріч.

— Мені дуже шкода, — сказав він привітно та люб'язно, — що ви зазнали гіркої. Ви прекрасно билися. Ми недооцінювали вас, юдеїв. Ви видатні солдати.

Він бачив, як Йосиф виснажений, запропонував йому сісти.

— Гаряче літо у вас тут, — сказав він. — Але тут, у наметі, ми маємо приємну прохолоду.

Тим часом з-за завіси, що ділила намет, виступив сам Веспасіан, дуже зручно одягнений. З ним ішла дебела рішуча дама. Йосиф підвівся, старався привітати його римським способом. Але маршал добродушно кивнув головою.

— Не завдавайте собі труда. Страшенно молодий ви на вигляд, юдейчику. Скільки вам?

— Тридцять, — відповів Йосиф.

— Бачиш, Ценіс, — усміхнувся Веспасіан, — як високо можна сягнути в тридцять років.

Дама Ценіс розглядала Йосифа без прихильності.

— Юдей мало мені подобається, — неприхована висловила вона свою думку.

— Вона терпіти вас не може, — пояснив Веспасіан Йосифові, — бо дуже злякалася, коли ви поперчили мені ногу каменем. Але це була даремна тривога, вже нічого не помічається. — Та коли він підійшов тепер до Йосифа, ясно видно було, що він ще трохи кульгає. — Дозвольте вас помацати, — сказав він і обмацав його, наче невільника. — Худий, худий, — констатував, сильно дихаючи. — Вам, певно, як слід дісталось, здорово багато ви витерпіли. Ви, здається, взагалі маєте бурхливе минуле, молодий чоловіче. Мені розповідали. Історія з вашими трьома так званими невинними, що нашому Цестієві Галлу так вплинули на нерви, що й казати, надзвичайна.

Він був задоволений. Він думав про те, що без трьох старців цього завзятого чолов'яги навряд чи відкликали б губернатора Цестія, і тоді він не був би тепер тут.

— Як гадаєте, молодий чоловіче, — спитав він весело, — чи повинен я ще тепер рушити на Єрусалим? Мене бере охота подивитися на велику суботу в храмі. Але ви з вашою Йотапатою занадто довго мене затримали. Уже пізній час року. І коли люди в Єрусалимі такі ж уперті, як ви тут, тоді це довга справа.

Це було сказано побіжно, жартівливо. Але Йосиф бачив ясні, уважні очі чоловіка на широкому з різкими зморшками обличчі, чув його сильне дихання, і раптом, із блискавичною інтуїцією подумав: цей римлянин в глибині душі зовсім не хоче йти на Єрусалим, він не прагне швидкої перемоги над Юдеєю. Він не мав вигляду людини, яка, діставши щось раз у руки, швидко віддає його назад. Він хоче не випускати з рук свою армію, свої три чудові, добре спаяні легіони. Але коли похід закінчиться, тоді їх не роздумуючи заберуть від нього, тоді кінець його командуванню. Йосиф ясно бачив: цей генерал Веспасіан не хоче зараз рушати на Єрусалим.

Усвідомлення цього дало йому нову силу. Хвилювання, яких він зазнав у печері, були ще у нього в нутрі. Він знав, тільки тепер і остаточно має він змагатися за своє життя, і розуміння того, що римлянин зовсім не хоче йти на Єрусалим, давало йому нечувану фору в цьому змаганні. Тихо, але з великою упевненістю він говорив:

— Я скажу вам, генерале Веспасіан, ви не рушайте цього року на Єрусалим. А можливо, що не рушайте й наступного.

Напружено дивлячись, помалу видобуваючи з себе слова, він продовжував:

— Ви призначені для більшого.

Всі були вражені несподіваною відповіддю: цей юдейський офіцер, що так бездоганно бився, мав особливу дикцію. Веспасіан звузив очі, дивився на свого полоненого.

— Ти дивись, — усміхнувся він, — отже пророки не вимерли в Юдеї.

Але в його старому, рипучому голосі мало було глузування, а більше було заохочування, прихильності. В цій країні юдеїв було багато дивовижних речей. В Генісаретському озері була риба, яка кричала; те, що виростало на содомських полях, чорніло і розсипалося на попіл; Мертве море тримало на поверхні кожного, чи вмів він плавати, чи ні. Все тут було незвичайніше, ніж будь-де. Чому не могло критися і в цьому молодому юдейському чоловікові, хоч він і був добрий політик і солдат, трохи глупоти та священства?

У Йосифа тим часом із шаленою швидкістю пробігали думки. Перед цим римлянином, що тримав його життя в своїх руках, спливали раптом речення, які давно вже спустилися в найдальшу глибину пам'яті, слова важких, наївних людей із капернаумського шинку. Він гарячково напружувався, йшлося ж про його життя, і те, що він глухо відчув, він ураз бачив блискавично різким і ясним.

— В Юдеї небагато пророків, — відповів він, — і їхні провіщення темні. Вони проголошували нам, що месія вийде з Юдеї. Ми погано зрозуміли їх і почали війну. Тепер, коли я стою перед вами, консуле Веспасіан, у цьому вашому наметі, то знаю правдиве значення пророцтв. — Він схилився з великою пошаною, але голос його лишався розсудливим і він не втрачав міри. — Месія вийде з Юдеї: але він не юдей. Це ви, консуле Веспасіан.

Ця авантюристично смілива брехня збентежила всіх у наметі. Про месію вони чули, увесь світ був сповнений чутками про нього. Месія був півбог, про якого мріяла ця частина землі, що він повстане і помститься Римові за уярмлений Схід. Це темна істота, повна таємниці, надприродна; вона спонукувала трішечки до глузування, як і всі витвори східного марновірства, але була і повна принадності та загрози.

Ценіс підвелася, рот у неї був напіврозкритий. Її Веспасіан месія? Вона думала про справу з пагоном святого дуба. Навряд чи юдей міг про це знати. Вона пильно дивилася на Йосифа, недовірливо збентежена. Те, що він сказав, було велике та радісне, і цілком у напрямку їхніх надій: але ця східна людина залишалася для неї моторошною.

Молодий генерал Тит, фанатик точності, любив установлювати точні висловлювання людей, він виробив у себе механічну звичку стенографувати розмови. Він і тепер записував. Тільки він дивився на Йосифа здивовано. Це було б для нього розчарування, якби цей молодий хоробрий солдат виявився шахраєм. Ні, він справді не має вигляду шахрая. Можливо, хоч він і поводить себе просто та природно, але належить до тих одержимих, яких так багато на Сході. Можливо, довге голодування та спрага зробили його божевільним.

Веспасіан дивився своїми ясними, хитрими очима в сповнені пошани очі Йосифа. Той витримав його довгий погляд. Хоч у наметі справді не було дуже жарко, Йосиф пітнів, кайдани терли йому ногу, одяг дряпав йому шкіру. Але він витримав погляд. Він знав — це був вирішний момент. Може, римлянин просто повернеться, розгнівано або навіть із огидою, і звелить його вивести, розіп'ясти на хресті або вирядити на судно з невільникми для єгипетських гірничих промислів. А, можливо, римлянин йому й повірить. Він мусить йому повірити. Чекаючи відповіді, він покvapно молився в душі: «Боже, зроби так, щоб римлянин мені повірив. Коли ти не зробиш цього заради мене, тоді зроби це заради храму. Бо коли римлянин повірить, коли він справді цього року не рушить на Єрусалим, тоді, можливо, до наступного року твоє місто й твій храм ще врятуються. Ти мусиш зробити, Боже, щоб римлянин повірив. Ти мусиш, ти мусиш!»

Так стояв він, молячись, боячись за своє життя, витримуючи погляд римлянина, з жахливою напругою чекаючи відповіді римлянина.

Римлянин сказав тільки:

— Ну, ну, ну. Не так швидко, молодий чоловіче.

Йосиф полегшено зітхнув. Чоловік не відвернувся, чоловік не звелів його вивести. Він виграв. Тихо, швидко, з великою упевненістю, настійливо Йосиф продовжував:

— Повірте мені, прошу. Тільки тому, що я вирішив вам це сказати, я не пробував до Єрусалима, як ми планували, а до кінця тримався у Йотапаті.

— Безглуздя, — буркнув Веспасіан. — Ви ніколи не могли пробратися до Єрусалима.

— Я діставав листи з Єрусалима та відсилав листи, — обстоював Йосиф, — отже, я міг би сам пробратися.

Тит сказав від столу, усміхаючись:

— Ваші листи ми перехоплювали, докторе Йосиф.

Але тут рішуче втрутився полковник Паулін:

— В одному з перехоплених листів говорилося: я триматиму фортецю Йотапату сім разів по сім днів. Ми сміялися з того, але юдеї утримали фортецю сім тижнів.

Всі задумалися. Веспасіан оскалив зуби до Ценіс.

— Ну, Ценіс, — сказав він.

Власне, цей молодий хлопець із своїми трьома невинними був причиною, що якраз у вирішальний момент бог Марс із своїм дубовим пагоном не сильно осоромився. Маршал був освічений чоловік. Проте, чому він не міг, коли це не заважає його планам, вірити у віщування? Іноді помилялися в значенні цих віщувальних, але, з другого боку, є цілком вірогідні оповідання про запаморочливу правдивість певних ясновидців. І щодо незримого бога Юдеї, який живе у своїй темній святині святинь в Єрусалимі: чому має він його відкидати, коли цей юдейський бог звелів повідомити його про речі, які так добре пасують до його власних планів? Він досі сам точно не знав, чи хоче він іти на Єрусалим, чи ні. Уряд натискав, щоб він іще влітку закінчив похід. Але це було б справжнє лихо не тільки для нього, а й для держави, якби ця східна армія, яка тепер так добре вимуштрувана, після занадто швидкої перемоги була розформована та потрапила в сумнівні руки. Власне, цей чолов'яга із своєю твердою Йотапатою добре прислужився йому, і бог, що говорить через нього, зовсім не поганий порадник.

А Йосиф розцвітав, як пересохла поле під дощем. Бог був милостивий; це ясно видно, що полководець йому вірить. А чому й ні? Цей, хто стоїть перед ним, був справді чоловік, про якого говорилося, що він вийде з Юдеї, щоб направити світ. Хіба не сказано в Письмі: «Ліван потрапить у могутню руку?» Адир, гебрейське слово для могутнього, хіба воно не означає точно те саме, що цезар, імператор? Хіба є краще, відповідніше слово для цього широкого, хитрого, виразного чоловіка? Він низько схилив голову перед цим чоловіком, держачи руку на лобі. Слово про месію і старе темне слово, яке Ягве дав Ізраїлеві, щоб розгрішити його, було одне, і цей римлянин прийшов, аби його здійснити. Як оливки віддають свою олію тільки тоді, коли їх давлять, так і Ізраїль віддає своє найкраще тільки, коли він пригноблений, і той, хто давить і гнобить, зветься Веспасіан. Так, Йосиф знайшов останній вирішальний аргумент. Глибоке почуття безпеки зійшло на нього, він відчував у собі силу встояти зі своїм тлумаченням проти найспритнішого доктора храмової вищої школи. Печера в Йотапаті сповнена була корчами й ганьбою, але як людський плід виходить із крові та нечистот, так і з неї вийшов добрий плід. Він аж до кожної пори своєї шкіри був сповнений упевненості.

Але Ценіс незадоволено дивилася на полоненого.

— Це тільки страх перед хрестом, — пробурчала вона, — говорить у цій людині. Я б послала Його до Риму або Коринфа. Його повинен судити цезар.

— Не посилайте мене до Риму, — настійливо просив Йосиф. — Це ви маєте вирішити мою долю і долю всіх нас.

Він був спустошений виснаженням, але це було щасливе виснаження, він не мав більше страху. Так, у душі він відчував уже вищість над римлянином. Він стояв перед римлянином, він говорив свої сміливі облесні слова, він схилявся перед ним, але вже мав відчуття, що він веде другого. Римлянин був несвідомим бичем у Божій руці: він, Йосиф, був свідомим і покірним інструментом Ягве. Те, що він відчув, коли вперше стояв у Капітолії над Римом, дивним способом здійснювалося. Він причетний до долі Риму. Веспасіан є чоловік, якого обрав Бог, але він, Йосиф, був чоловік, щоб керувати ним по Божій волі.

Маршал сказав, і в його рипучому голосі була тиха погроза:

— Юдейчику, вважай. Добре стенографуй, Тите, мій сину. Може, ми колись матимемо охоту упіймати цього пана на слові. Можете ви мені сказати також, — повернувся він до Йосифа, — коли настане мое месіанське возвеличення?

— Цього я не знаю, — відповів Йосиф. І раптом несподівано бурхливо: — Тримайте мене доти в кайданах. Звеліть мене стратити, коли це довго для вас триватиме. Але це триватиме недовго. Я був добрим слугою «Месників Ізраїлю», доки вірив, що Бог в Єрусалимі, а ці люди — його довірені. Я буду вам добрим слугою, консуле Веспасіан, бо знаю тепер, що Бог в Італії і ви — його довірений.

Веспасіан сказав:

— Я беру вас зі здобичі на мою приватну службу. — І потім, коли Йосиф хотів говорити: — Не поздоровляйте себе занадто швидко, мій юдейчику. Ваш священницький пояс ви можете носити далі, але й ваші кайдани ви носитимете, доки виявиться, наскільки правдиве ваше пророкування.

Цезареві та сенатові воєначальник написав, що він мусить на цей рік задовольнитися тим, щоб забезпечити досягнуте.

Ще й досі чекали телеграфісти на постах, які підготував Цестій Галл для звістки, що Єрусалим упав. Веспасіан звелів відізвати їх.

Книга третя

ЦЕЗАРІЯ

В найближчому оточенні Веспасіана з Йосифом поводитися просто, але непогано. Воєначальник слухав його як порадника в справах юдейських звичаїв та особистих взаємин окремих юдеїв, охоче мав його біля себе. Але він показував, що не довіряє цілком Йосифовим даним, часто доручав іншим перевіряти їх, кепкував із Йосифа та принижував його, іноді дуже вразливо. Йосиф сприймав глузування та приниження з покірливою скромністю й усіма способами намагався бути корисним. Він стилізував накази воєначальника, звернені до юдейського населення, правив за експерта в суперечках між військовою й юдейською владами, незабаром його діяльність стала необхідною.

Галилейські юдеї, хоч Йосиф із усіх сил старався для них, вважали його за полохливого перебіжчика. В Єрусалимі вони мусили його прямо смертельно ненавидіти. Із столиці до зайнятої римлянами області доходили, щоправда, тільки непевні вісті; але оскільки було відомо, макавеїсти стали там необмеженими господарями, вони запровадили терор і домоглися, щоб Йосифа оголосили поза законом. Під звуки сурм було оповіщено; «Проклятий, розбитий, відлучений хай буде Йосиф бен-Маттіас, колишній священик першої черги з Єрусалима. Ніхто не зайде з ним у будь-які стосунки. Ніхто не врятує його з вогню, завалу, води, з будь-чого, що може його знищити. Кожен відмовиться від його допомоги. Його книги вважатимуться за книги облудного пророка, його діти — за байстрюків. Про нього думатиме кожен, промовляючи дванадцять, проклинаюче прохання з вісімнадцяти прохань, і коли йтиме він дорогою, тоді кожен триматиметься від нього на віддалі семи кроків, як від прокаженого».

Особливо вразливим способом виявила свою огиду до Йосифа громада Мерона у Верхній Галилеї, хоч вона належала до зайнятої римлянами області, і такий вчинок був небезпечний. Тут, у Мероні, крикнув якимось один: «Це він», і меронці залили міддю сліди копит

Йосифового коня, і вважали ці місця за святі. Тепер вони проклали собі іншу головну вулицю, бо стару вони засипали одного разу квітами та листям, вітаючи Йосифа. В урочистій церемонії засіяли вони травою те, що було колись їхньою головною вулицею, щоб заріс травою шлях, яким ступав зрадник, щоб забулася й пам'ять про нього.

Йосиф міцно стулив губи, звузив очі. Образа тільки жорстокішим зробила його самопочуття. У Веспасіановому почті прибув він до Тиверії. Тут зробив він найвирішальніший вчинок свого життя, цими вулицями проїздив він, великий і палкий, на своєму коні Стрілі, герой, вождь своєї країни. Він набрався твердості. Він із гордістю носив свої кайдани на вулицях Тиверії, не зважав на людей, які плювалися перед ним, оминаючи його з ненавистю й огидою. Він не соромився долі, що з диктатора Галилеї обернула його в зневажуваного з презирливою ласкою невільника римлян.

Перед одним тільки не могла встояти його штучна гордість, перед Юстом і його безоглядною зневагою. Юст урвав на середині речення, коли Йосиф зайшов до кімнати, прикро відвернув жовто-смагляве обличчя. Йосиф хотів виправдатися. Цей багато знав про людське серце, він мусить його зрозуміти. Та Юст не допустив, щоб Йосиф заговорив до нього.

Цар Агріппа вирішив знову відбудувати зруйнований палац. Йосиф довідався, що Юст майже цілий день вештається по будівництву, яке широко розкинулося. І він там раз по раз підіймався на пагорб, де мав піднятися новий палац, шукав нагоди зустрітися з Юстом. Нарешті одного разу знайшов він його самого. Був ясний день ранньої зими. Юст сидів на виступі муру, він глянув здивовано, коли Йосиф почав говорити. Але зразу ж натяг на голову плащ, мов йому стало холодно, і Йосиф не знав, чи чує він його. Він говорив до Юста, просив, закликав, старався йому з'ясувати. Хіба дужа помилка не краща за слабосилу правду? Хіба не треба пройти крізь почуття макавеїстів раніше, ніж їх відкинути?

Але Юст мовчав. Коли Йосиф скінчив, він підвівся поквапно, трохи незграбно. Не сказавши жодного слова Йосифові, що стояв, благально дивлячись, пройшов Юст повз нього, серед запаху вапна і свіжого дерева, віддалився. Принижений, із гірким почуттям дивився Йосиф йому вслід, як він, трохи втомлено, з трудом перелазив через велике каміння, вибираючись найближчим шляхом із будівництва.

В Тиверії було багато таких, що терпіти не могли Юста. В ці часи війни розсудливість не мала популярності ні серед греко-римської людності, ні серед юдеїв. А Юст був розсудливий. Бувши комісаром міста, він із пристрасною розсудливістю старався правити за посередника між юдеями та неюдеями, щоб підтримати мир. Але йому не щастило. Юдеї вважали, що він занадто грецький, греки — що він занадто юдейський. Греки закидали йому, що він не виступав гостріше проти Сапіти і що він не міг перешкодити руйнуванню палацу. Вони знали, що цар Агріппа з великою пошаною ставиться до свого секретаря, і після того, як місто знову було взяте, мовчали. А тепер, підбадьорені присутністю римського маршала, вони стали висловлювати скарги, що найбільше з вини юдея Юста так міг поширитися заколот у Галилеї і в їхньому місті.

Цар Агріппа, у ці двозначні часи подвійно стараючись довести римлянам свою відданість, не наважився боронити свого урядовця. А полковник Лонгін, найвищий суддя в армії Веспасіана, додержувався принципу, що краще засудити невинного, ніж не покарати винного. Отже, справа оберталася для Юста недобре. Сам Юст, гордовитий, сповнений презирства та гіркоти, захищався без завзяття. Його цар може його зраджувати. Він знав, хто був виною всього лиха, що сталося в Галилеї. Міністому, поверховому чоловічині все, що він робив, сходило щасливо. Тепер могли з нього глузувати римляни. Все це марнота. Юст аж до пор на шкірі сповнений був гірким фаталізмом.

Полковник Лонгін, з огляду на царя Агріппу, дуже сумлінно взявся до справи. Він закликав Йосифа як свідка. Йосифа, відколи доля Юста потрапила в його руки, роздирала болюча двоїстість. Юст заглянув у той закуток його серця, де було найбрудніше, і от тепер від нього залежало, чи має цей чоловік зникнути назавжди, чи ні. Всіх і кожного цей Юст може зрозуміти, виправдати. Тільки не його. Для нього він має тільки мовчання та зневагу. Йосиф позбувся чималої частки гідності, навчився терпіння, ходив у кайданах, але зневага проходить і під панцер черепахи. Це було так просто — назавжди позбутися ображувача. Йосифові не треба було для того й брехати, досить було дати байдуже свідчення.

Його свідчення було пристрасне та сприятливе для Юста. З палкою переконливістю й обґрунтованістю доводив він, що ніхто послідовніше

не обстоював справу миру І римлян, як цей доктор Юст. І ті, що на нього скаржаться, або брехуни, або дурні.

Полковник Лонгін доповів про Йосифове свідчення воєначальникові. Веспасіан сопів. Він добре спостерігав свого полоненого і гаразд відчував, що між тими двома були речі дуже особистого характеру. Але досі він не міг закинути своєму розумному юдеєві хоч би одне неправдиве повідомлення. Зрештою, цей доктор Юст був типовий літератор і філософ, отже людина не небезпечна. Маршал припинив слідство, віддав доктора Юста в розпорядження його пана, царя Агріппи.

Цар Агріппа був із своїм многовипробуваним секретарем дуже чемний, відчував свою вину перед ним. Юст виразно бачив, як ніяково та незручно елегантному панові. Він криво усміхався, він знав людей. Він виявив бажання вирушитися до Єрусалима, щоб пильнувати інтересів Агріппи, і під час зими, коли воєнні дії припиняються, розвинути діяльність на користь миру. Тепер, коли «Месники Ізраїлю» необмежено панували в Єрусалимі, це була така ж безнадійна, як і небезпечна справа. Ніхто не сподівався, що царів секретар повернеться звідти живий.

Юст подорожував із фальшивими паспортами. Йосиф стояв на його шляху, коли він виїздив. Юст проїхав мимо, мовчки, не дивлячись на нього, як не дивився й досі.

В Цезарії на великому осінньому ярмарку Йосиф побачив складува Алексія з Єрусалима, Нахумового сина. Йосиф гадав, що він оминє його, як оминала більшість юдеїв. Але, ти глянь, Алексій підійшов до нього, привітався. Йосифові кайдани та велике прокляття не завадили Алексієві розмовляти з ним.

Алексій ішов рядом із Йосифом, ставний і огрядний, але очі його стали ще сумніші та стурбованіші.

Він тільки з великою небезпекою міг викрастися з Єрусалима, бо макавеїсти збройно забороняють будь-кому залишати місто і перебиратися в область римлян. Так, тепер в Єрусалимі панують безглуздя та голе насильство. Після того, як «Месники Ізраїлю» відсторонили майже всіх поміркованих, вони терзають одні одних. Симон бар-Гіора бореться з Єлезаром, Єлезар із Йоанном із Гісхали, Йоанн знову з Симоном, а вкупі вони виступають тільки проти одного: проти розуму. Як подивитися тверезо, то небезпека цієї подорожі до

Цезарії не має ніякого правдивого зв'язку з вигодою. Бо він, Алексій, мав твердий намір знову повернутися до Єрусалима. Він вирішив далі жити в цьому місті, що задихається від безглуздя та сліпої ненависті макавеїстів. Він знає, що робить дурницю. Але він любить свого батька і свого брата, він не може жити без них, він не хоче їх залишити самих у біді. Та останніми днями він не міг більше витримувати шаленство міста. Він мусив подихати свіжим повітрям, своїми власними очима побачити, що є ще розсудливий світ.

Це, власне, заборонено — стояти отак укупі з Йосифом і розмовляти, і коли про це почують в Єрусалимі, тоді макавеїсти його покарають. Йосиф теж чималою мірою винен у тому, що справи так обернулися. Він у Галилеї міг би багато чому запобігти. Але знову Йосиф дещо й добре зробив. Принаймні, він, Алексій, вважає це за велику заслугу, за перемогу розуму, що Йосиф не помер разом із іншими в Йотапаті, а перейшов, схиливши голову, до римлян. «Жива собака краща за мертвого лева», — процитував він.

— В Єрусалимі вони, звісно, думають інше, — гірко продовжував він, і розказав Йосифові, як сприйняв Єрусалим падіння фортеці Йотапати. Спочатку надійшло звідти повідомлення, що Йосиф загинув при тому. Усе місто взяло участь у бурхливому та грандіозному вшануванні пам'яті героя, що так неймовірно довго тримав фортецю. Докладно розповідав він, як у домі старого Маттіаса врочисто, в присутності первосвященика і членів Великої ради, перекидали ліжку, на якому спав Йосиф. Його власний батько, Нахум бен-Нахум, у розідраному одязі, в посипаною попелом головою, з доручення городян приніс старому Маттіасові у приписаному законом плетеному з вербових гілочок кошику сочевичну страву жалоби. Й увесь Єрусалим був при тому, коли старий Маттіас уперше говорив каддіш, поминальну молитву, додаючи ті три слова, які можна проказати тільки тоді, коли помирає хтось великий в Ізраїлі.

— А потім? — спитав Йосиф.

Алексій усміхнувся своєю фаталістичною усмішкою. А потім, розповідав він, коли дізналися, що Йосиф живий, тим дужчий, розуміється, був перелом в інший бік. Це Йосифів друг юності, доктор Амрам, запропонував оповістити його поза законом, і тільки деякі з членів Великої ради зважилися висловитися проти того, між ними, звісно, великий доктор Йоханан бен-Заккаї. Приміщення храму, коли із

ступенів святилища проголошувалося прокляття проти Йосифа, були такі повні, як на свято Пасхи.

— Ви не турбуйтеся тим, — сказав Алексій Йосифові, широко та щиро усміхнувся, так що його білі, здорові й великі зуби показалися з його чотирикутної чорної бороди. — Хто визнав розум, мусить терпіти.

Він попрощався з Йосифом. Ставний, огрядний, з турботою на свіжого кольору обличчі, ішов він між ятками. Пізніше Йосиф бачив, як він спинився біля торговця меленим кварцем і ніжно гладив рукою тонкий порошок; він досить давно вже мусив обходитися без цього коштовного матеріалу для свого улюбленого мистецтва.

Йосиф часто думав про цю розмову, і почуття його ділилися. Ще в Єрусалимі він мав таку думку, що Алексій міркує ясніше, ніж його батько Нахум, але його, Йосифове, серце було з нерозумним Нахумом і проти розумного Алексія. Й от всі повстали проти нього, і тільки розумний Алексій — за нього. Його кайдани, до яких він, гадалося, звик, тиснули, терли. Пророк певно мав рацію, що жива собака краще, ніж мертвий лев. Але іноді йому хотілося, щоб він загинув у Йотапаті разом із усіма.

Марк Лісин Красс Муціан, генерал-губернатор Сирії, нервово вештався по просторих кімнатах свого палацу в Антіохії. Він був переконаний, що цього разу Веспасіан не знайде більше ніякої відмовки, щоб далі затягувати похід. Після того, як терор «Месників Ізраїлю» викоренив в Єрусалимі поміркованих, бунтівники плюндрували одні одних. В Єрусалимі буяла громадянська війна, вісті про це були ясні та певні. Було б безглуздя не скористатися цим. Тепер Веспасіан мусить нарешті рушити до міста, взяти його та закінчити війну. З палаючим напруженням чекав Муціан повідомлення про воєнну раду, що наприкінці зими мала встановити керівну лінію на весняну кампанію. Й от повідомлення лежить перед ним. Далеко більша частина воєнної ради, і навіть син Веспасіана, молодий генерал Тит, були тої думки, що треба негайно виступати проти Єрусалима. Експедитор, безсоромний, неповороткий кінсько-кізячний мужик, знайшов нову пролазку. Внутрішній розбрат між юдеями, запевняв він, незабаром доведе місто до такого стану, при якому його можна взяти з далеко меншими жертвами, ніж тепер. Іти зараз на Єрусалим — це

марно лити кров добрих римських легіонерів, яку можна заощадити. Він за те, щоб почекати, раніше окупувати не зайнятий досі південь. Він хитрий, цей Веспасіан. Такий скупий він, а на відмовки не скупіє. Він свого командування так скоро не зречеться.

Тонкий Муціан, із палицею за спиною, косо виставивши вперед худу голову, люто бігав туди-сюди. Він не був уже молодий, мав позаду уже п'ятдесят років, життя, повне чудових пороків, в яких він ніколи не каявся, повне вивчення невичерпних чудес природи, життя, повне влади та падіння, багатства і банкрутства. Й от, якраз ще будучи при всій своїй силі, став він володарем у цій глибоко хвилюючій, прадавній Азії, і він кипів із люті, що хитрий молодий цезар призначив йому ділитися чудовим шматком саме з цим відворотним мужиком. Майже цілий уже рік мусить він терпіти поруч із собою цього пройду експедитора як рівнопоставленого. Він прозирає у наміри маршала так само добре, як і в наміри цезаря. Цей чолов'яга не смів довше стояти на його шляху. Він мусить забратися з його Азії, він мусить, мусить покласти нарешті край цій безглуздій юдейській війні.

Поквапно і з великим гнівом диктував Муціан цілу паку листів цезареві, міністрам, дружнім сенаторам. Незрозуміло, чому воєначальник вважав, що місто Єрусалим, після таких великих підготувань, та ще коли супротивник знесилений внутрішнім розладом, і на початок цього літа не досягло для штурму. Він не хоче висловлювати гіркі міркування про те, як це малоенергійне провадження війни ставить під загрозу плани походу Александра. Але коли буде проводитися стратегія вагання, то це безумовно відіб'ється на престижі цезаря, сенату й армії по всьому Сходу.

Час, у який ці листи потрапили в Рим, був зовсім несприятливий для намірів Муціана. Зі західних провінцій тільки що повідомили про далеко важливіші та неприємніші речі. Губернатор Ліона, такий собі Віндекс, підняв бунт, і, здається, мав симпатії всієї Галлії й Іспанії. Депеші звучали турботою. Справжній, цілковитий відгук знайшла Муціанова доповідь тільки в одному єдиному місці — у міністра Таласа. Цей старий пан вважав, що генерал Веспасіан завдає йому особистої шкоди, так довго відтягуючи руйнування Єрусалима. Він відповів Муціанові, усім серцем погоджуючись із ним.

Генерал-губернатор, діставши цю відповідь, вирішив особисто поговорити з експедитором, поїхав до головної квартири Веспасіана в

Цезарії.

Маршал прийняв його усміхаючись, видимо радіючи. Вони лежали за столом утрюх, Веспасіан, Тит, Муціан, і провадили приязні розмови. Помалу, за вечерею, перейшли до політичних справ. Муціан підкреслював, який далекий він від того, щоб втручатися у справи інших; та є Рим, є римські міністри, які тиснуть, що треба закінчувати похід. Він цілком розуміє мотиви маршала, проте бажання Риму здаються йому такими важливими, що він ладен віддати військо з своїх власних сирійських легіонів, якщо тільки Веспасіан рушить на Єрусалим. Молодий генерал Тит, палаючи жадобою показати нарешті свої солдатські якості, бурхливо погоджувався з ним:

— Зроби це, батьку, зроби! Мої офіцери горять бажанням, вся армія горить бажанням повалити Єрусалим.

Веспасіан задоволено бачив, як на розумному, насолодами, корисливістю і честолюбством спустошеному обличчі Муціана позначається приязнь до його сина Тита, суміш чесної симпатії та низької пристрасті. Маршал усміхався. Він, хоч і дуже був прив'язаний до сина, не сказав йому про свої справжні мотиви. Він був переконаний, що хлопець знав їх так само добре, як цей хитрий Муціан чи його юдей Йосиф; але він радів, що Тит так бурхливо напосідав. Тим легше вдалося йому прикрити свої особисті аргументи діловими.

Пізніше, коли він лишився сам-на-сам із Муціаном, той вийняв лист міністра Таласа. Веспасіан відчув майже пошану до його упертості. Чоловік був гидкий, але тямовитий: із ним можна було говорити одверто. Отже, Веспасіан відмахнувся рукою:

— Облиште, екселенціє. Я знаю, ви хочете мені передати думку якогось впливового какера з Риму про те, що Рим загине, коли я моментально не рушу на Єрусалим. — Він присунувся ближче до Муціана, сильно дихаючи йому в лице. Муціанові потрібна була вся його чемність, щоб не відсахнутись, — і сказав добродушно: — І коли ви покажете мені ще десять таких листів, високошановний, я й не подумаю про це.

Він випростався, погладив охкаючи свою подагричну руку, підсунувся зовсім щільно до розмовника, сказав довірливо:

— Слухайте сюди, Муціане, ми ж обидва люди, носи яких обвівали усі вісім вітрів, ми не маємо потреби дурити один одного. Мені вино

стає кисле, коли я мушу бачити вас із вашим обличчям, що раз по раз тіпається, з вашою палицею за спиною, а вас доймає морська хвороба, коли ви чуєте моє дихання і нюхаєте мою шкіру. Правда ж?

Муціан відповів приязно:

— Продовжуйте, прошу.

Веспасіан продовжував:

— Але, на жаль, ми запряжені в один дишель. Це була клято хитра вигадка його величності. Тільки, чи не повинні ми бути такі ж хитрі? Верблюди і буйвол погано уживаються в одному дишлі, юдеїв і греків успішно можна настроїти одних проти одних; але два старі тельбуховидці, як ми, що ви гадаєте?

Муціан заморгав сильно й нервово.

— Я уважно стежу за розвитком ваших думок, консуле Веспасіан, — сказав він.

— Ви дістали відомості зі Заходу? — спитав тепер прямо Веспасіан, і його світлі очі не відривалися від очей розмовника.

— Ви маєте на увазі Галлію? — спитав Муціан і собі.

— Я бачу, ви в курсі справ, — усміхнувся Веспасіан. — Ви справді не маєте потреби переповідати мені лист вашого римського спільника. У Рима тепер інші турботи.

— З вашими трьома легіонами ви небагато досягнете, — сказав незадоволено Муціан. Він відклав палицю, тильною частиною маленької, плеканої руки стер піт із верхньої губи.

— Справді, — добродушно констатував Веспасіан. — Тому я пропоную вам договір. Ваші сирійські легіони жалюгідні, але разом із моїми трьома добрими це буде завжди сім. Тримаймо наші сім легіонів укупі, доки на Заході не стане ясніше.

І позаяк Муціан мовчав, він умовляв його розсудливо:

— Доки на Заході не стане ясно, ви ж мене не позбудетеся. Будьте розважні.

— Дякую вам за ваші щирі та послідовні пояснення, — відповів Муціан.

Це були ніби наукові інтереси, що затримали Муціана в Юдеї на наступні тижні; бо ж він працював над великим твором, де викладав географію й етнографію імперії, а Юдея напхана була різними дивовижними речами. Тит ретельно супроводив Муціана в його екскурсіях; часто він стенографував те, що розповідали тубільці. Тут

було Єрихонське джерело, що давніше знищувало не тільки плоди землі та дерев, а й плоди в жіночому череві й узагалі несло смерть і нищення всьому живому, аж поки один Пророк, Єлісей, божим страхом і священицьким мистецтвом розгрішив його, так що тепер воно впливає навпаки. Й Асфальтове море оглянув Муціан, Мертве море, що тримає на воді найважчі речі і знову викидає їх на поверхню, коли їх силою потопити. Муціан хотів мати докази, наказував кидати в глибину зі зв'язаними на спині руками людей, що не вміють плавати, і з цікавістю спостерігав, як вони виринали. Потім він поїхав на содомські поля, шукав слідів посланого з неба вогню, бачив у морі примарні обриси п'яти зниклих у ньому міст, зривав фрукти, що виглядом і формою цілком подібні були до їстівних, але розсипалися на порох і попіл ще при зриванні.

Він розписував про все, був дуже до всього цікавий, записував і наказував записувати. Одного дня він знайшов такі записи, зроблені його почерком, хоч твердо знав, що цих записів не робив. Він установив, що походять ці записи від Тита. Справді, молодий пан мав здібність швидко і так глибоко зживатися з почерком іншого, що той не міг відрізнити підробку від свого власного писання. Муціан задумливо попросив Тита написати йому кілька рядків почерком свого батька. Тит зробив це, і справді неможливо було розпізнати, що написані рядки є підробка.

Але найзначнішим із того, що Муціан у ці юдейські тижні бачив і пережив, залишався полонений учений генерал Йосиф бен-Маттіас. Уже першого дня в Цезарії впав губернаторові в око полонений юдей, як він скромно і проте надзвичайно помітно проходив із своїми кайданами по вулицях Цезарії.

Веспасіан уникав докладно відповідати на його запитання, відбувався побіжними відповідями. Але він не міг перешкодити цікавому Муціанові докладно розмовляти з цим священиком Йосифом. Він робив це часто і скоро помітив, що Веспасіан використовує свого полоненого ніби як оракула, в сумнівних випадках керується його проріканнями, зрозуміло, не даючи полоненому помітити, яку він має силу. Це зацікавило Муціана, бо він вважав досі маршала за холодно-тверезого раціоналіста. Він говорив із Йосифом про всі можливі речі між небом і землею, і раз по раз дивувався, як нечувано східна мудрість змінює грецьке світознавство юдея. Він знав жерців усякого

роду, жерців Мітри, й Ауму, варварських жерців англійського Сулі та германського Росмерта, але цей жрець Ягве, хоч як мало він зовні відрізнявся від римлянина, вабив його більше, ніж інші.

При всьому тому Муціан не забував по змозі з'ясовувати свої відносини з маршалом. Веспасіан має рацію: доки на Заході і в Римі не стане все ясно, обидва володарі Сходу, губернатор Сирії і головний командувач в Юдеї, мають однакові інтереси. Веспасіан, із своєю грубою відвертістю, встановив, як далеко ця спільність інтересів має сягати на практиці. Жоден із них без погодження з іншим не може вживати будь-яких важливих політичних чи військових заходів; але в своїх офіційних доповідях Римові вони повинні, як і досі, інтригувати один проти одного, тільки тепер, звісно, точно узгодженим способом.

Не дуже щедрий Веспасіан боявся, що попросить перед від'їздом марнотратний і користолюбний губернатор, як гостевий подарунок. Муціан зажадав одне-єдине: полоненого юдея Йосифа. Маршал, вражений спочатку такою великою скромністю, уже хотів було погодитися. Але потім вирішив інакше: ні, він не віддасть свого юдея.

— Ви ж знаєте, — добродушно сміявся він до Муціана, — експедитор чоловік скупий.

Губернатор домігся тільки того, що Веспасіан відпустив з ним Тита на якийсь час до Антіохії. Маршал враз утямив, що Тит мав правити при тому ніби за бич, щоб Веспасіан теж додержував досягнутої згоди. Але це не зачіпало його. Він провів Муціана до корабля, що відпливав на Антіохію. Прощаючись, Муціан сказав своїм чемним тоном:

— Ваш син Тит, консуле Веспасіан, має ваші гарні властивості без ваших поганих.

Веспасіан сильно засопів, потім відповів:

— На жаль, ви не маєте ніякого Тита, екселенціє.

Веспасіан оглядав у доках Цезарії полонених, яких мали продати з аукціону. Капітан Фронто, що відав полоненими, приготував список їхній — було полонених понад три тисячі. Кожен носив на шії табличку, де стояв його номер, а також вік, вага, хвороби, відзначені були й різні особливі здібності. Купці вешталися всюди, наказували полоненим уставати, присідати, підіймали їм руки та ноги, розкривали роти, мацали їх. Купці нарікали. Це не був добрий товар, аукціон завтра відбудеться поганенький.

Веспасіан ходив у супроводі кількох офіцерів, також Ценіс, потім свого юдея Йосифа, який був потрібен йому, щоб краще розуміти полонених. Він мав дістати зі здобичі десять невільників і хотів вибрати їх, доки весь цей товар не піде в продаж. Ценіс потребувала перукаря і доброго на вигляд хлопця, щоб міг прислужувати за столом. Практичний Веспасіан, навпаки, хотів добрати пару міцних чоловіків, щоб вони працювали на сільськогосподарських роботах у його італійських маєтках.

Він був у доброму настрої, жартував, говорячи про невільників-юдеїв.

— Страшенно трудно з їхніми суботами, святами, хитромудрими приписами щодо їжі й усякою іншою всячиною. Коли терпіти, щоб вони виконували так звані релігійні приписи, то мусиш дивитися, як вони половину свого життя ледарюють; коли не терпіти, то вони стають уперто непокірними. Власне, вони добрі тільки на те, щоб перепродувати їх іншим юдеям. Я запитував себе, — обернувся він раптом до Йосифа, — чи не повинен я перепродати вас вашим землякам. Але вони пропонували мізерну ціну, вони, вочевидь, мають надмір пророків.

Йосиф усміхався тихо та скромно. Але в душі він аж ніяк не усміхався. Із тих крихіт розмов, які він підхопив, зрозумів, що дама Ценіс, яка його терпіти не могла, намагалася за Веспасіановою спиною перепродати його генерал-губернаторові Муціану. Чемний Муціан, що цікавився літературою, безумовно не дозволяв би собі так грубо жартувати з ним, як маршал. Але Йосиф уже відчув, що його доля зв'язана з цим Веспасіаном. Бог прикував його до цього чоловіка, тут був його великий шанс. Його усмішка, коли Веспасіан жартував, що наче хоче його продати, була тонка, трохи крива.

Підійшли до купи жінок, їм якраз дали їсти; жадібно, проте дивовижно тупо ковтали вони свій сочевичний суп, жували свої солодкі ріжки. Це був перший справді гарячий день, спека та сморід були навкруг. Старішим жінкам, які придатні були вже тільки для роботи, залишили їхні убрання, молодші були голі. Була між ними одна зовсім молода дівчина, тонка, проте не худа. Вона не їла, вона сиділа з схрещеними ногами, втягнувши плечі, руками обхопила кісточки на ногах, вона нахилилася наперед, щоб прикрити свою голизну. Так

сиділа вона, дужа злякана, і великими очима дивилася уважно, зацьковано та докірливо на чоловіків.

Веспасіанові дівчина впала в око. Він підійшов до неї, важко сопучи від жару. Схопив дівчину за плечі, розправив їх. Настрашена, жахливо перелякана, дивилася вона на нього вгору.

— Встань, — звелів їй капітан Фронтон. Він нахилився, підняв дерев'яну табличку, що звисала їй на груди, голосно прочитав: — Мара, донька Лакіша, театрального служника з Цезарії, чотирнадцять років, незаймана. Ну, так, — сказав він і кречучи знову випростався.

— Ти підведешся, собако? — просичав один із наглядців. Вона, мабуть, нічого не розуміла через переляк.

— Я гадаю, ти повинна встати, Мара, — м'яко сказав Йосиф.

— Облиште її, — неголосно сказав Веспасіан.

— Підемо далі? — спитала дама Ценіс. — Чи ти хочеш взяти її? Я не знаю, чи не подібна вона до телиці.

Дама Ценіс нічого не мала проти того, щоб Веспасіан втішався, але вона сама любила вишукувати об'єкти для цих утіх. Дівчина тепер підвелася. Овальне, ніжне й ясне виступало тепер обличчя з довгого, дуже чорного волосся, повногубий рот із великими зубами був напіврозкритий. Безпорадна, гола, юна, гідна жалості стояла вона, повертаючи голову то туди, то сюди.

— Спитайте, чи не вміє вона чого особливого? — повернувся Веспасіан до Йосифа.

— Великий пан питає, може ти знаєш яке особливе майстерство, — сказав Йосиф приязно й обережно до дівчини.

Мара дихала сильно, переривчасто, вона пронизливо дивилася на Йосифа своїми довгими очима. Раптом вона поклала руку на лоб і низько схилилася, але не відповідала.

— Підемо далі? — питала дама Ценіс.

— Я гадаю, ти повинна нам відповісти, Мара? — лагідно умовляв Йосиф дівчину. — Великий пан питає, чи не знаєш ти якого особливого мистецтва, — повторив він терпляче.

— Я знаю дуже багато молитов напам'ять, — сказала Мара.

Вона говорила боязко, її голос звучав дивно тьмяно, приємно.

— Що вона каже? — довідувався Веспасіан.

— Вона вміє молитися, — повідомив Йосиф. Панство сміялося. Веспасіан не сміявся.

— Ну, так, — сказав він.

— Чи смію послати вам дівчину? — спитав капітан Фронт.

Веспасіан вагався.

— Ні, — відповів він нарешті, — мені потрібні робітники для моїх маєтків.

Увечері Веспасіан спитав Йосифа:

— Ваші жінки багато моляться?

— Наші жінки не мають обов'язку молитися. Вони повинні додержувати заборон, але не заповідей. Ми маємо 365 заповідей, стільки, як днів року, і 248 заборон, стільки, як кісток у людини.

— Більш ніж досить, — зауважив Веспасіан.

— Ти гадаєш, вона справді незаймана? — спитав він через якусь хвилину.

— Наш закон карає порочних жінок смертю, — сказав Йосиф.

— Закон, — знизав плечима Веспасіан. — Про ваш закон дбають, можливо, ваші дівчата, але не мої солдати. Хоч, мушу сказати, я зробив усе можливе, щоб і в цьому випадку вони мусили додержувати дисципліни. У неї великі коров'ячі очі. Вони дивляться так, наче за ними криється усе можливе. Певно, за ними не криється нічогосінько, як завжди у вашій країні. Все має патетичний вигляд, а придивишся ближче — нічого за тим. Як із вашим віщуванням, пане пророк? — став він несподівано злим. — Якби я послав вас у Рим, то ви безумовно були б давно вже засуджені й поневірялися б у якомусь Сардинському руднику, замість розмовляти тут із гожими юдейськими дівчатами.

Йосифа мало турбували такі жарти маршала. Він уже досить давно помітив, що не тільки він пов'язаний із іншим.

— Генерал-губернатор Муціан, — відповів він із сміливою чемністю, — заплатив би ціну щонайменше дюжини гірничих робітників, якби ви відступили мене йому. Не думаю, щоб мені погано велося в Антіохії.

— Щось ти став дуже зухвалий, мій юдейчику, — сказав Веспасіан. Йосиф змінив тон.

— Моє життя було б розбите, — сказав він гаряче, смиренно та переконливо, — якби ви відіслали мене. Вірте мені, консуле Веспасіан.

Ви спаситель, й Ягве послав мене до вас, щоб знову й знову говорити вам це. Ви спаситель, — повторював він уперто, палко та ретельно.

Веспасіан дивився глузливо, злегка заперечливо. Він не міг перешкодити вогненным запевненням цього чоловіка проходити в його стару кров. Це гнітило його, що він завжди викликав у юдея такі пророкування. Він занадто звик до його таємничого, упевненого голосу, почував себе дуже зв'язаним із юдеєм.

— Якщо твій бог не дуже поспішає, мій юдейчику, — глузував він, — то месія виглядатиме дещо похилим, доки нарешті об'явиться.

Йосиф, він сам не знав звідки бралася в ньому певність, відповів тихо й непохитно:

— Коли раніше, ніж літо дійде до середини, не станеться чогось такого, що в корені змінить ваше становище, консуле Веспасіан, тоді, прошу, продайте мене в Антіохію.

Веспасіан злизнув ці слова зі задоволенням. Але він не хотів це показати і заперечував:

— Ваш цар Давид звелів класти собі в постіль теплу молоду дівчину. Він був не такий, щоб пропустити ласий шматочок. Гадаю, ви всі не такі. Як це, мій юдейчику, можете ви мені трохи розказати?

— У нас кажуть, — пояснював Йосиф, — що коли чоловік побуває з жінкою вкупі, тоді Бог не говорить більше через нього сім молодиків. Я, доки писав книгу про Макавеїв, не доторкнувся до жодної жінки. І відтоді, як дістав головне командування в Галилеї, я не доторкнувся до жодної жінки.

— Але це вам мало допомогло, — зауважив Веспасіан.

Другого дня маршал звелів на аукціоні залишити Мару, доньку Лакіша, для себе. Того ж вечора її привели до нього. Вона ще мала на шії обідок, який носять ті, кого по праву війни продають під списом, але з розпорядження капітана Фронто її викупали, намастили миром та одягли в убрання з прозорого коїхемського флеру. Веспасіан оглянув її своїми світлими, твердими очима геть усю.

— Дурноголові, — лаявся він. — Баранячі мізки! Вони підготували її, як іспанську повію. За таке я не дав би й ста сестерціїв.

Дівчина не розуміла, що говорив старий чоловік. Так багато спало на неї, і тепер вона стояла злякано та тупо. Йосиф говорив до неї її рідною арамейською мовою, говорив м'яко, обережно. Вона

відповідала нерішуче своїм тьмяним голосом. Веспасіан терпляче слухав чужу, горлову розмову. Нарешті Йосиф пояснив йому:

— Вона соромиться, бо гола. Нагота у нас великий гріх. Жінка не сміє показуватися голою, навіть коли це їй, за визначеннями лікаря, врятує життя.

— Безглуздя, — констатував Веспасіан. Йосиф продовжував:

— Мара просить князя, щоб він звелів дати їй убрання з одного шматка й чотирикутне. Мара просить князя, щоб він звелів дати їй сітку на волосся та напарфумовані сандалії для її ніг.

— Вона мені і так пахне доволі добре. Але гаразд. Вона це матиме.

Він відіслав її, їй не треба сьогодні приходити знову.

— Я можу чекати, — пояснив він довірливо Йосифові. — Я навчився чекати. Я відкладаю на якийсь час гарні речі, перш ніж смакувати їх. І для їжі, і для постелі, і для всього іншого. І тут теж я мушу почекати якийсь час, доки дійду свого.

Він тер, крекчучи, свою подагричну руку, став ще довірливіший.

— Ти, власне, бачиш щось привабливе у цій юдейській дівчині? Вона ляклива, вона сором'язлива, розмовляти з нею я теж не можу. Дівчатко дуже миленьке, але ж тут, грім і Юпітер, можна знайти вродливіших жінок. Трясця його знає, що вабить у такому маленькому звіряті.

Йосифа теж вабила дівчина Мара. Він знав їх, цих жінок із Галилеї, вони були повільні, лякливі, можливо, й сумні, але коли вже розкривалися, то пристрасні та розкішні.

— Вона каже, — з незвичною відвертістю пояснював він римлянинові, — що їй випала гірка доля. І вона правду каже. Ця Мара, донька Лакіша, не має багато причин вимовляти благословення, коли вона тепер дістала своє нове, чотирикутне убрання.

Веспасіан розсердився.

— Сентиментальність, юдейчику? Ви починаєте завдавати мені неприємностей. Ви вважаєте себе за надто важливого. Коли хочеш узяти в свою постіль малу дівчину, ви вимагаєте таких підготувань, як до великого походу. Я от що тобі скажу, мій пророче. Навчи її трохи латини. Поговори з нею завтра перед обідом. Але гляди мені, не посмакуй попереду сам, вважай, щоб твоя пророча сила не зазнала ніякої шкоди.

Другого дня Мару привели до Йосифа. Вона була одягнена у звичайне в країні чотирикутне убрання з одного шматка, темно-коричневе, з червоними смужками. Маршал мав добрий інстинкт. Чистота її овального лиця, низький сяючий лоб, довгі очі, розкішний рот через простий одяг стали набагато помітніші, ніж при пишно оздобленій наготі.

Йосиф обережно розпитував її. Її батько, вся її сім'я загинули. Це сталося, гадала дівчина Мара, через те, що він жив усе життя в гріхах і навіть вона, так вона гадає, покарана за його гріхи. Лакіш бен-Симон працював служником у театрі в Цезарії. Він, раніше, ніж стати на цю посаду, запитував багатьох священиків і докторів, і йому, правда, вагаючись, дозволили заробляти таким способом свій хліб. Але інші були проти того, щоб визнати його діяльність за побожну. Мара вірила цим побожним, вона чула промови макавеїстів, робота її батька була гріхом, тому від неї відцурався Бог. І от вона стояла гола перед необрізаними, римляни видивлялися на її наготу. Чому Ягве не послав їй раніше смерть? Вона тихо скаржилася своїм тьмяним голосом, смиренно виходили слова з її розкішного рота, юна, мила, достигла сиділа вона перед Йосифом. «Її виноградник квітне», — думав він. Він відчув раптом велике бажання, коліна в нього ослабли, це було як тоді, коли він лежав у печері в Йотапаті.

Він дивився на дівчину, вона не відвертала своїх довгих, пронизливих очей перед його поглядом, її рот напів розкрився, її гарне, свіже дихання доходило до нього, він жадав її дуже. Вона продовжувала:

— Що мені робити, мій докторе й пане? Це велика втіха, велика милість, що Бог дав мені змогу чути ваш голос.

І вона усміхнулася.

Ця усмішка зробила те, що в Йосифові піднялася дика, безмежна лють проти римлянина. Він рвав свої кайдани, вгамовувався, знову рвав, вгамовувався. Він сам мусив допомагати ненаситному римлянинові, дикому звірові, узяти в свою постіль цю дівчину.

Мара раптом підвелася. Все ще усміхаючись, стала вона, легконога, ходити сюди й туди в своїх плетених напарфумованих сандаліях.

— В суботу я завжди носила напарфумовані сандалії. Це заслуга, яку зараховує Бог, коли в суботу хтось добре одягнений. Чи це правильно, що я зажадала від римлянина напарфумовані сандалії?

Йосиф сказав:

— Слухай, Маро, донько Лакіша, незайманице, моя дівчино, — і він обережно намагався їй пояснити, що вони обоє, він і вона, заради однакової мети послані Богом до цього римлянина. Він говорив їй про дівчину Естер, яку Бог послав до царя Агасфера, щоб врятувати її народ, і про дівчину Ірену перед царем Птолемеєм. — Це твоє завдання, Маро, щоб ти вподобалася римлянинові.

Але Мара боялася. Необрізаний, святотатець, який стане на суд у долині Гіном, старий чоловік... Її брала огида, вона тремтіла вся. Йосиф, із люттю в серці проти себе і проти іншого, говорив до неї обережними, ніжними словами, готуючи цю поживу для римлянина.

Веспасіан другого ранку змальовував грубо й одверто, як було з Марою. Трохи страху й сорому він визнавав за цілком правильне; але вона тремтіла усім тілом, стала майже неприємна, а після довгий час лежала нерухомо та заціпеніло. Він старий чоловік, трохи ревматичний, вона для нього занадто втомна.

— Вона, здається, до країв переповнена забобонними уявленнями: коли я її займу, то її пожеруть демони чи подібне щось. Ти це повинен краще знати, мій юдейчику. Слухай сюди, зроби її мені ручнішою. Ти хочеш? Зрештою, як це буде по-арамейському: «Будь ніжна, не будь дурна, моя голубко», чи як там?

Мара, коли Йосиф знову побачив її, справді була заціпеніла та замкнута. Слова механічно виходили з її рота, вона була, як підрум'янений мрець. Коли Йосиф хотів наблизитися до неї, відсахнулася та закричала, наче прокажена, безпорадно та страшно:

— Нечиста! Нечиста!

Раніше, ніж настала середина літа, надійшли великі вісті з Риму. Повстання на Заході вдалося, сенат відсторонив цезаря, Нерон, п'ятий Август, сам себе вбив, і зробив це досить пристойно, показуючи своїм близьким велику виставу. Володарями світу стали керівники армії. Веспасіан усміхався. Він був чоловік зовсім не патетичний, але випростався дужче. Це було добре, що він послухався свого внутрішнього голосу і не закінчив дуже швидко похід. Він мав тепер три сильні легіони, а з Муціановими — сім. Він схопив Ценіс за плечі і сказав:

— Нерон помер. Мій юдей зовсім не дурень, Ценіс.

Вони дивилися одне на одного, їхні важкі тулуби хиталися туди й сюди, тихо, рівномірно; обоє усміхалися.

Йосиф, коли почув звістку про смерть цезаря Нерона, зовсім помалу підвівся. Він був ще зовсім молодий чоловік, мав тридцять один рік, і пережив набагато більше, ніж пересічний чоловік тридцяти одного року. Тепер він стояв, сильно дихав, ухопивши себе за груди, трохи розкривши рот. Він вірив у те, що Ягве в ньому, він грав дуже велику гру і не програв її. З трудом надів він закутими в кайдани руками священицьку шапку, говорив благословення: «Слава тобі, Ягве, наш Боже, що дав нам дожити, добутися, досягти цього дня». Потім помалу, важко, підняв він праву ногу, далі ліву, танцював, як великі пани народу танцювали на свято водочерпання, він тупав, кайдани дзвеніли, стрибав, підскакував, притупував, намагався ляскати в долоні, бити себе по стегнах. Дівчина Мара увійшла в намет, вона стояла страшно збентежена, налякана. Він не переставав, танцював далі, шаленів, кричав:

— Смійся з мене, Маро, донька Лакіша, смійся, як сміялася донька ворога з танцюючого Давида. Не май страху. Не від сатани походить танець, а від царя Давида, що танцював перед кіотом заповіту.

Так радувався доктор і пан Йосиф бен-Маттіас, священик першої черги, що Бог не дав зганьбити його пророкування.

Увечері Веспасіан сказав Йосифу:

— Тепер ви можете зняти кайдани, докторе Йосиф.

Йосиф відповів:

— Якщо ви дозволите, консуле Веспасіан, я носитиму кайдани далі. Я хочу носити їх, поки цезар Веспасіан їх розрубає.

Веспасіан вискалився.

— Ви хоробрий чоловік, мій юдею, — сказав він.

Йосиф, коли йшов додому, беззвучно насвистував крізь зуби. Він робив це дуже рідко, тільки коли був у особливо прекрасному настрої. І це був куплет невільника Ісидора, який він насвистував: «Хто тут пан? Хто платить за оливу?»

Кур'єри ганяли з Антіохії в Цезарію, з Цезарії в Антіохію. Гінці прибували з Італії, Єгипту. Сенат і гвардія проголосили цезарем старого генерала Гальбу, подагричного, буркотливого, вередливого пана. Він довго не залишиться цезарем. Хто буде новим цезарем,

визначать армії — рейнська, дунайська, східна. Генерал-губернатор Єгипту, Тиберій Александр, пропонував тримати тісний зв'язок між ним і обома володарями Азії. І навіть кислуватий Веспасіанів брат, поліцей-президент Сабін, почав рухатися, зголошувався, робив темні пропозиції.

Багато було діла, і Веспасіан зовсім не мав часу на вивчення арамейської мови заради дівчини Мари. Грім і Юпітер! Вона мусить нарешті навчитися бути ніжною по-латині. Але Мара не вчилася цього, її мусили навіть пильнувати, щоб вона не закололася шпилькою для волосся, як вже намагалася.

Таке нерозуміння дратувало воєначальника. Він почувався якимсь темним способом зобов'язаним перед юдейським богом, він не хотів, щоб дівчина роз'єднала його з богом. Він не звірявся Йосифові з цього приводу; і він шукав інших посередників, стараючись довідатися, що, власне, смутить їй серце. Він був вражений несподіванкою, коли дізнався. Цей шматок нічого сповнений був такою ж наївною зарозумілістю, як і його юдей. Веспасіан усміхався широко, трохи злісно. Він знав, як він допоможе собі, дівчині і Йосифу.

— Ви, юдеї, — заявив він Йосифові того ж дня при дамі Ценіс, — справді переповнені зухвалим, варварським забобоном. Уявіть собі, докторе Йосиф, ця миленька Мара твердо переконана, що нечиста, бо побувала в моїй постелі. Ви це розумієте?

— Так, — сказав Йосиф.

— Тоді ви хитріший за мене, — зауважив Веспасіан. — Є якийсь спосіб знову зробити її чистою?

— Ні, — відказав Йосиф. Веспасіан випив доброго єшкольського вина, потім заявив задоволено:

— Але вона знає спосіб. Коли з нею одружиться юдей, тоді, запевняє вона, стане вона знову чистою.

— Це дитячий лепет, — заявив Йосиф.

— Це не гірший забобон, ніж перший, — зауважив примирливо Веспасіан.

— Трудно буде знайти юдея, щоб одружився з нею, — сказав Йосиф. — Закон забороняє це.

— Я знайду одного, — відповів лагідно Веспасіан. Йосиф запитливо дивився на нього.

— Тебе, юдейчику, — усміхнувся римлянин. Йосиф зблід. Веспасіан задоволено виговорив йому:

— Ви не вихований, мій пророче. Принаймні «красенько дякую!» могли б сказати.

— Я священик першої черги, — сказав Йосиф, і його голос звучав хрипко, дивно згасло.

— Клято гидливі ці юдеї, — сказав Веспасіан до Ценіс. — До чого хтось із наших торкнувся, те вже їм не пасує. А цезар Нерон й я сам одружилися з жінками, які жили з іншими. Що ти скажеш, стара дійнице?

— Я походжу від Хасмонеїв, — сказав дуже тихо Йосиф, — мій рід іде від царя Давида. Коли я одружусь із цією жінкою, тоді назавжди втрачу свої священицькі права, і діти від такого єднання незаконні, безправні. Я священик першої черги, — повторював він тихо, настійливо.

— Ти купа дреку, — сказав просто й рішуче Веспасіан. — Якщо ти матимеш дитину, я хочу бачити її через десять років. Тоді ми виявимо, чи це твій син чи мій.

— Ви одружитесь з нею? — зацікавлено спитала дама Ценіс.

Йосиф мовчав.

— Так чи ні? — спитав, несподівано різко, Веспасіан.

— Я не кажу ні так, ні ні, — відповів Йосиф. — Бог, який визначив, що полководець повинен стати цезарем, вселив полководцеві це бажання. Я схиляюсь перед Богом.

І він низько схилювався.

Йосиф погано спав у наступні ночі, його кайдани муляли йому. Так високо підняла його влучність його пророкування, так низько скинув його нахабний жарт римлянина. Він згадував науку ессея Бануса в пустелі. Плотська жадоба проганяє дух Божий; йому стало само собою зрозумілим, що він мусив утримуватися від жінок, доки його пророкування не здійснилося. Дівчина Мара була приємна його серцю та тілу, за це він мусив тепер платити. Коли він одружиться з цією дівчиною, що через полон і спання з римлянином перетворилася на повію, тоді він буде відкинутий Богом і заслужить привселюдне бичування. Він точно знав приписи закону; тут не було ніяких винятків, пролазок і сприятливих тлумачень. «Виноградна лоза не повинна обвиватися круг терну», — це була основна засада. А

автентичні коментарі докторів до речення «Прокляті, хто спить із твариною» кажуть, що священник, який змішується з повією, не кращий за того, хто спить із твариною.

Але Йосиф проковтнув усю отруту. Висока гра вимагає високої ставки. Він пов'язаний із цим римлянином, він візьме на себе ганьбу.

Веспасіан витрачав час і увагу на те, щоб до кінця натішитися жартом. Він звелів докладно розповісти йому про заплутане юдейське шлюбне право, також про церемоніал заручин і весілля, що в Галилеї був інший, ніж в Юдеї. Він дивився, щоб усе відбулося точно за ритуалом.

Ритуал вимагав, щоб замість померлого батька про ціну викупу нареченої провадив з нареченим переговори опікун. Веспасіан оголосив себе опікуном. Це був звичай, що наречений платить двісті цуців, якщо наречена діва, сто цуців — якщо наречена вдова. Веспасіан звелів записати в документі півтораста цуців викупу за Мару, доньку Лакіша, і наполягав, щоб Йосиф особисто видав йому боргову розписку на цю суму. Він покликав докторів і студентів шкіл Тиверії, Магдали, Сепфоріса й інших нотаблів окупованої області як свідків весілля. Багато відмовилися брати участь у гидоті. Полководець наклав на них штрафи, а на їхні громади — контрибуції.

Усе населення було запрошене через герольдів до участі в святі. Для весільного походу мали приставити найкоштовніший весільний паланкін Тиверії, як велить звичай при шлюбі великих панів. Замість батька Веспасіан, коли Мара в оповитому миртами вінчальному паланкіні залишила свій дім, сказав: «Дай же, боже, щоб ти не повернулася сюди». Потім її пронесли через місто, і найзначніші юдеї Галилеї, теж прикрашені миртами, несли її вінчальний паланкін. Дівчата з факелами йшли попереду, за ними студенти, розмахуючи глечиками з благородними пахощами. Вино й елей лилися дорогою, розкидалися горіхи та підсмажені колоски. Всюди чувся спів: «Люба ти сарно, парфуми, рум'яна, лікувальна трава не потрібні тобі». На всіх вулицях танцювали; шістдесятилітні матрони мусили стрибати під звуки ріжка, як і шестилітні дівчатка, і навіть старі доктори мусили танцювати з миртовими гілками в руках, бо Веспасіан бажав вшанувати своїх молодих за старими звичаями.

Так провели і Йосифа через місто Цезарію, і цей довгий шлях був сповнений не меншою мукою, ніж шлях через римський табір, коли його вперше провадили до Веспасіана. Нарешті стояв він разом із Марою у вінчальному наметі — хуппі. Вінчальний намет був із білого, затканого золотом полотна, зі стелі звисали виноградні грона, фіги й оливки. Веспасіан і цілий ряд його офіцерів, також юдейські нотаблі Галилеї були за свідків при тому, як Йосиф одружувався з дівчиною Марою. Вони чули, як він виразно та розлючено вимовляв формулу, що була злочинною в його устах: «Цим свідчу, що ти вінчаєшся зі мною по закону Мойсея й Ізраїлю». Земля не провалилася під ним, коли священник вимовляв ці заборонені йому слова. Плоди легко гойдалися під стелею вінчального намету. Навкруги співали:

«Обгороджений сад — сестра моя люба, наречена, замкнене джерело, під печаттю криниця». А дівчина Мара, безсоромна та прегарна, не відводила довгих, пронизливих очей від блідого Йосифового обличчя та відповіла на вірш: «Нехай прибуде милий мій у сад свій, нехай споживає солодкі овочі в ньому».

Веспасіан казав перекладати йому все, усміхався задоволено.

— Одне я хотів би вимолити тобі, мій любий, — проговорив він до Йосифа, — щоб ти занадто швидко не випхався зі саду.

Принцеса Береніка, донька першого царя Агріппи і сестра другого, облишила свої роздумування в пустелі, повернулася знову до Юдеї. Віддаючись пристрасно кожному почуттю, вона, коли римляни порозоряли міста Галилеї, страждала прямо тілесно й утекла у південну пустелю. Її биля пропасниця, з огидою відмовлялася вона від страв і напоїв, бичувала себе, занедбала своє волосся, одягалася у жорстку власяницю, підставляла своє тіло під денну спеку і нічний холод. Так жила вона тижні, місяці, самотня, в безвихідній пригнобленості, нікого не бачачи, крім поселян, есейських братів і сестер.

Але коли чутки про бурхливі події, які відбувалися в Римі, про смерть Нерона й заколоти, що не припинялися з призначенням Гальби, дійшли незрозумілим чином і до пустелі, принцеса, з такою ж пристрастю, з якою поринула була в бездонне море покути, кинулася тепер у політику. Здавна її схильності змінювалися враз; то вона заглиблювалася в Святе Письмо, настійливо й палко шукаючи Бога, то спрямовувала всю силу свого сміливого та повороткого духу на нелади в управлінні держави та провінцій.

Вже в дорозі почала вона працювати, інтригувала, посилала та діставала незліченні листи, депеші. Задовго до того, як знову потрапила до Юдеї, їй ясні були нитки, що простягніся від Сходу до Заходу, ясний був розподіл влади та сили в державі, вона намітила плани, стала на певні позиції. Багато факторів стикалося, перепліталось: рейнська армія, дунайська армія, військо на Сході; сенат, багаті пани в Римі й провінціях; вдача та сила губернаторів Англії, Галлії, Іспанії, Африки, вищих урядовців у Греції, на Чорному морі; особа скупого, бучливого, старезного цезаря; численні кандидати в спадкоємці, яких називали і тихо, і голосно. Що більше заплутаності,

хаосу в світі, то краще. Можливо, пощастить пересунути центр ваги світового правління знову на Схід, так що світ буде порядкований не з Риму, а з Єрусалиму.

Принцеса зважувала, обраховувала, шукала точку, за яку могла вхопитися. На Сході, її Сході, три чоловіки мали владу: господар Єгипту, Тиберій Александр; господар Сирії, Муціан; фельдмаршал в Юдеї, Веспасіан. І от тепер вона прибула в його головну квартиру, щоб побачити цього фельдмаршала. Вона мала велике упередження проти нього. Його називали експедитором, кінсьькокізячником, він має бути підступний, хитрий мужик, грубий і незграбний, з її країною Юдеєю він поведився брутальним та кривавим способом. Вона гидливо кривила довгі, міцні губи, коли думала про нього. На жаль, про нього часто доводилося думати, він дуже висунувся, мав щастя. Увесь Схід сповнений був чутками про Божі ознаки й пророцтва, що вказували на нього.

Веспасіан невічливо довго вагався, доки врешті відвідав принцесу. Він теж мав велике упередження. Він чув про цю химерну східну даму, про її модерні примхи, її надмірну палкість у коханні, про аж ніяк не сестринські відносини зі своїм братом. Снобістична, кучерявиста поведінка цієї східної дами була йому гидка. Але було б безглуздя без потреби робити з неї свого ворога. Вона мала численні зв'язки в Римі, її вважали за дуже вродливу, вона була неймовірно багата. Навіть її дика пристрасть до будівництва — вона й її брат всіяли палацами увесь Схід — не проковтнула помітно її багатства.

Береніка для прийому Веспасіана одяглася строго та церемонно. Її велика, благородна голова, ще запалена сонцем, по-царському виступала зі збористого вбрання, коротке непокірне волосся було без ніяких прикрас, парчеві рукави спадали над гарними, довгими, ще засмаленими пустелею руками. Вже після кількох вступних слів вона прямо приступила до цілі:

— Дякую вам, консуле Веспасіан, що ви так довго щадили місто Єрусалим.

Голос її був глибокий, повний, тьмяний, проте почувалося в ньому якесь легеньке, нервове тремтіння, звучав він також трохи надтріснуто, з тихою, хвилюючою хрипливістю.

Веспасіан холодно оглянув жінку своїми твердими, світлими очима, потім сказав, сопучи, стримано:

— Щиро кажучи, я щадив не Єрусалим, а своїх солдатів. Коли ваші земляки робитимуть так і далі, тоді, сподіваюся, зможу взяти місто без великих жертв.

Береніка відповіла чемно:

— Говоріть, прошу, далі, консуле Веспасіан. Ваш сабінський діалект так приємно слухати.

Вона сама говорила легкою латинською мовою, без ніякого акценту.

— Так, — сказав Веспасіан добродушно, — я старий мужик. Це має свої вигоди, але й свої невгоди. Для вас, гадаю я.

Принцеса Береніка підвелася; злегка пружинячи, своєю славетною ходою, вона підійшла зовсім близько до фельдмаршала:

— Чому ви, власне, такий дразливий? Певно, вам розповідали про мене дикі речі. Ви не повинні їм вірити. Я юдейка, внучка Ірода й Хасмонеянки. Це дещо трудне становище, коли ваші легіони перебувають у країні.

— Я можу зрозуміти, принцесо Береніко, — відповів Веспасіан, — що ви мрієте про заплутані інтриги, доки в Римі дуже старий цезар, що не призначив спадкоємця. Я дуже шкодував би, якби був змушений вважати вас за ворога.

— Мій брат Агріппа зараз у Римі, щоб уклонитися цезареві Гальбі.

— Мій син Тит поїхав до Риму з такою ж метою.

— Я знаю це, — сказала Береніка спокійно. — Ваш син поклониться цезареві Гальбі, хоч ви з перехоплених листів певно знаєте, що цезар хотів вас убити з допомогою підпличених людей.

— Коли дуже старий пан, — відповів Веспасіан уже спокійніше, — сидить на дуже хиткому троні, тоді він шукає способів утримати рівновагу. Це природна річ. Коли ми обоє станемо колись такі ж старі, ми певно так само робитимемо. Чого ви, власне, бажаєте, принцесо Береніко?

— Чого ви бажаєте, консуле Веспасіан?

— Ви, люди Сходу, намагаєтеся завжди спершу вивідати ціну іншого.

Жваве, міністе обличчя принцеси раптом засяло великою, сміливою певністю.

— Я бажаю, — сказала вона своїм глибоким, хвилюючим голосом, — щоб цей прастарий, святий Схід мав належну частку в

світовому пануванні.

— Це дещо надто загально сказано як для мого сабінського мужицького лоба. Але боюся, що кожне з нас хоче досить таки протилежного. Я якраз хочу, щоб припинилося широке нехлюйство, що протискається в державу зі Сходу. Бачу, що східні плани цезаря Нерона і його схильність до Сходу принесли державі багато мільярдів боргів. Тому вважаю, що за східну святість дещо переплачено.

— Коли цезар Гальба помре, — спитала Береніка прямо, — тоді східна армія не намагатиметься вплинути на призначення цезаря?

— Я за закон і право, — заявив Веспасіан.

— Ми всі за це, — відповіла Береніка, — але думки про те, що таке закон і право, іноді розходяться.

— Я буду вам справді вдячний, люба дамо, коли ви мені ясно скажете, чого, власне, хочете.

Береніка підбралася, її лице стало зовсім спокійним. З тихою, бурхливою щирістю вона сказала:

— Я хочу, щоб храм Ягве не був зруйнований.

Веспасіан був посланий сюди з дорученням усмирити Юдею всіма засобами, які здадуться йому правильними. Одну коротку мить його брала охота відповісти: «На жаль, щоб зберегти світове панування, не доводиться вважати на архітектуру». Але він бачив її нерухоме, внутрішньо напружене лице, і тільки пробурчав заперечливо:

— Ми не варвари.

Вона не відповіла нічого. Помалу, зі сумною недовірою заглибила вона свої довгі, виразні очі в його очі, і йому стало неприємно. Хіба не було йому цілком байдуже, чи вважатиме його ця юдейка за варвара? Але дивним чином це не було йому байдуже. Він відчував перед нею ту невелику ніяковість, як іноді при своєму юдеєві Йосифі. Він старався позбутися цього почуття:

— Вам не слід грати на моєму честолюбстві. Для того я вже не досить молодий.

Береніка визнала, що експедитор — твердий, важкий чолов'яга, заклято скритний, при всій своїй видимій одвертості. Вона повернула розмову на інше.

— Покажіть мені портрет свого сина Тита, — попросила вона.

Він послав гінця, щоб приніс портрет. Вона розглядала його зацікавлено і сказала багато такого, що мало бути приємним для

батьківського серця. Але Веспасіан був старий і знав людей, він добре бачив, що портрет їй зовсім не сподобався. Вони попрощалися приязно; і римлянин, і юдейка знали, що вони терпіти не можуть одне одного.

Береніка, коли на її бажання Йосиф бен-Маттіас прийшов до неї, застережно простягла руку, крикнула:

— Не підходьте ближче. Залишайтеся там. Має бути сім кроків між вами і мною.

Йосиф зблід, бо вона трималася від нього на такій віддалі, як від прокаженого. Береніка почала:

— Я прочитала вашу книгу, аж двічі.

Йосиф відповів:

— Хто писатиме неохоче й без захвату, коли розповідає про таких предків, як наші?

Береніка сильно пригладила коротке, непокірне волосся. Це правда — чоловік був родич із нею.

— Я шкодую, мій кузене Йосиф, — сказала вона, — що ми родичі з вами.

Вона говорила дуже спокійно, тільки мало помітна хрипливість вібрувала в її голосі.

— Я не розумію, як ви могли далі жити після падіння Йотапати. Відтоді немає в Юдеї нікого, кого не брала б огида, коли він чує ім'я Йосифа бен-Маттіаса.

Йосиф думав про те, як Юст із Тиверії заявив: «Ваш доктор Йосиф — негідник». Але слова цієї жінки не дошкуляли йому.

— Про мене, певно, розповідають дуже багато поганого, — сказав він, — але я не думаю, щоб хтось розповідав вам, що я боягуз. Подумайте, прошу вас, про те, що іноді зовсім не трудно вмерти. Вмерти було легко й дуже велика спокуса. Потрібна була велика рішучість, щоб жити. На це потрібна мужність. Я зостався жити, бо знав, що я є зняряддя Ягве.

Довгі губи Береніки скривилися, все її лице виявляло глузування та зневагу.

— Іде чутка по всьому Сходу, — сказала вона, — якийсь юдейський пророк оповістив, що римлянин месія. Ви цей пророк?

— Я знаю, — сказав Йосиф спокійно, — що Веспасіан є чоловік, про якого говорить Письмо.

Береніка перекинула через межу тих семи кроків, які визначила собі. Між ними був увесь простір кімнати, також і жаровня, бо ж стояла холодна зима. Вона розглядала чоловіка; він усе ще носив свої кайдани, але на вигляд був виплеканий.

— Я мушу пильно вдивитися в цього пророка, — кепкувала вона, — що охоче ковтає покидьок римлянина, коли той велить. Мені стало млосно від зневаги, коли я почула, як доктори з Сепфоріса мусили дивитися на ваше «весілля».

— Так, — сказав спокійно Йосиф, — я й це проковтнув.

Він став ураз маленький і пригноблений на вигляд. Більше ніж те, що він одружився з дівчиною, гнітило та принижувало його інше. Тоді у вінчальному наметі він дав обітницю не торкатися Марі. Але потім Мара прийшла до нього, вона сиділа на ліжку, юна, з гладенькою шкірою, гаряча, повна чекання. Він узяв її, мусив її взяти, як мусив пити, коли вийшов отоді в печери.

Дівчина Мара була біля нього відтоді. Її великі очі невідривно дивилися на нього однаково палко і коли він її брав, і коли він її гнівно і з великою зневагою відсилав геть. Береніка більше ніж не помилялася. Він не тільки проковтнув покидьок римлянина, він відчував смак у тому.

Йосиф дихав часто, і Береніка не наполягала на цій темі. Вона заговорила про політику, палко обурювалася проти маршала:

— Я не хочу, щоб цей мужик сидів у центрі світу. Я не хочу цього.

Її тьмяний голос став гарячим від пристрасті, Йосиф стояв спокійно, опанувавши себе. Але він був повен іронії з приводу її безсилості. Вона добре це бачила.

— Підіть, мій кузен Йосиф, — глузувала вона, — скажіть це йому. Зрадьте мене заради нього. Може, дістанете тоді щедрішу нагороду, ніж невольниця Мара.

Вони стояли, розділені простором кімнати, обоє юдеї, молоді обоє, гарні обоє, спонукувані обоє гарячою волею до своїх цілей. Око-в-око стояли вони, глузуючи одне з одного, і все ж у душі споріднені.

— Коли я скажу це маршалові, — кепкував Йосиф, — що ви його противник, кузино Береніко, то він сміятиметься.

— То викличте його сміх, хай посміється ваш римський пан, — сказала Береніка. — Дуже можливо, що він для цього і тримає вас при собі. Я, мій кузене Йосиф, добре помію руки і довго буду сидіти у ванні, через те, що побувала вкупі з вами.

Йосиф, повертаючись від неї, усміхався. Йому любіше було, щоб така жінка, як Береніка, ганьбила його, ніж щоб вона дивилася на нього спокійно.

В головну квартиру Веспасіана в Цезарії з'явився, з пошаною прийнятий римською владою, старий юдей, дуже малий на зріст, дуже поважаний, Йоханан бен-Заккаї, ректор храмового університету, верховний суддя Юдеї, великий доктор Єрусалима. Своім кволим голосом, в колі цезарійських юдеїв, він розповів про жахи й огидні речі, які сповнюють юдейську столицю. Як проводирів поміркованих майже всіх повбивали, первосвященника Анана, більшість аристократів, багатьох із «Істинно віруючих по закону», як тепер макевеїсти вогнем і мечем шалено поборюють одні одних. Навіть у притворах храму вони поставили металльні знаряддя, й їхні постріли влучають у людей, що несуть на вівтар свої жертви. Іноді старий підкріпляв старомодним способом свої слова: «Мої очі бачили це». Він теж тільки з небезпекою зміг викрастися з Єрусалима. Він розпустив чутку про свою смерть, його учні винесли його у труні, як на похорон, за Єрусалимські мури.

Він звернувся до маршала, бажаючи переговорити а ним, і Веспасіан враз запросив його до себе. Дуже старий, пожовклий, стояв юдейський великий доктор перед римлянином. Голубі очі напрочуд свіжо горіли на зів'ялому обличчі, обрамованому маленькою, знебарвленою бородою. Він казав:

— Я прийшов, консуле Веспасіан, щоб говорити про мир і упокорення. За мною не стоїть ніяка влада. Владу в Єрусалимі мають «Месники Ізраїлю»; але закон не вмер, і я маю з собою печать найвищого судді. Це небагато. Але ніхто краще не знає, як Рим, що велику державу можна утримати надовго тільки через право, закон і печать, і тому це може й не дуже мало.

Веспасіан відповів:

— Я радію, що можу говорити з чоловіком, який має найпочесніше, найдостойніше в Юдеї ім'я. Але я, на жаль, посланий

сюди, щоб орудувати мечем. Про мир можуть провадити переговори тільки цезар у Римі та його сенат.

Йоханан бен-Заккаї похитав старою, маленькою головою. Лукаво, тихо, з тою співучістю, з якою навчають у східних школах, він виводив:

— Є багато таких, хто називають себе цезарями. Але є тільки один, із яким я хотів би обмінятися печаттю й документом. Хіба Ліван упав через Гальбу? Тільки той, через кого падає Ліван, є могутній, адир. Ліван не впав через Гальбу.

Веспасіан недовірливо дивився на старого. Спитав:

— Ви говорили з моїм полоненим, Йосифом бен-Маттіасом?

Йоханан бен-Заккаї заперечив, трохи здивований. Каючись, незграбно, Веспасіан сказав:

— Вибачте, ви справді з ним не говорили.

Він сів, змалився, так що не міг дивитися на старого згори:

— Прошу, розкажіть мені, що ви хочете дати і що дістати.

Йоханан простяг свою кволу руку, сказав:

— Я даю вам лист і печать, що Велика рада і доктори Єрусалиму підкоряються сенатові та народові Риму. Я прошу за це одного: дайте мені одне маленьке місто, щоб я міг заснувати університет, і дайте мені волю навчання.

— Щоб ви знову пекли мені найтемніші рецепти проти Риму, — всміхнувся Веспасіан.

Йоханан бен-Заккаї зробився ще менший і мізерніший:

— Що ви хочете? Я маю посадити одну крихітну гілочку з великого дерева Єрусалиму. Дайте мені, скажімо, місто Ябне. Ябне — це має бути такий маленький університет.

Метушливо умовляв він римлянина, змальовував жестами мізерність свого університету: ах, він мав бути такий маленький, його університет у Ябне, і він стуляв і розтуляв свою крихітну руку.

Веспасіан відповів:

— Гаразд, я передам вашу пропозицію до Риму.

— Не передавайте, — просив Йоханан. — Я хочу тільки з вами мати діло, консуле Веспасіан. — Уперто він повторював: — Ви адир.

Веспасіан підвівся; широко, по-мужицькому стояв він перед сидячим великим доктором.

— Широ кажучи, — промовив він, — я не розумію цього цілком, чому саме я так припав вам до душі. Ви старий, мудрий і, як здається, відносно чесний чоловік. Не можете мені це пояснити? Хіба це не важко терпіти, коли в країні, яку ваш бог Ягве призначив вам, якраз я маю бути адиром? Я чув, що з усіх народів якраз ви найсильніше боїтеся стикатися з іншими.

Йоханан заплющив очі.

— Коли божі ангели, — співучо заговорив він, — після загину єгиптян у Чермному морі хотіли завести радісної пісні, Ягве сказав: «Мої створіння потонули, а ви хочете співати радісну пісню?»

Маршал підступив зовсім близько до маленького вченого, торкнув його легенько, докірливо за плече, спитав хитро:

— Але, наскільки правда, ви ж не визнаєте нас за справжніх, повноцінних людей?

Йоханан, все ще зі заплющеними очима, відповів тихо, наче здалека:

— Ми на свято кущів приносимо в жертву сімнадцять биків для розгрішення неюдеїв перед Богом.

Веспасіан сказав незвичайно чемно:

— Якщо ви не дуже втомилися, мій докторе й пане Йоханан, тоді прошу ще про одне повчання.

— Я охоче відповім вам, консуле Веспасіан, — сказав великий доктор.

Веспасіан сперся руками на стіл. Через стіл він спитав, напружено чекаючи відповіді:

— Чи неюдей має безсмертну душу?

Йоханан відповів:

— Є 613 заповідей, які юдеї повинні виконувати. Неюдеї повинні виконувати тільки сім заповідей. Додержують вони їх, тоді і в них сходить святий дух.

— Які ці заповіді? — спитав римлянин.

Йоханан підняв угору кошлаті брови, його голубі очі дивилися ясно й дуже молодю в сірі Веспасіанові:

— Це одне «так» і шість «ні», — сказав він. — Чоловік мусить обстоювати справедливість, він не сміє брехати Богові, служити ідолам, не сміє вбивати, красти, бути розпусним і мучити тварин.

Веспасіан трохи поміркував, потім сказав шкодуючи:

— Тоді, на жаль, я не маю ніяких надій, що в мене зійде святий дух.

Великий доктор говорив облесно:

— Ви вважаєте це за дуже загрозливе для Риму, коли я у своєму маленькому університеті в Ябне вчитиму таких речей?

Важно, трохи навіть пихато, Веспасіан відповів:

— Загрозливе чи ні, великий чи малий, яку причину взагалі повинен я мати, щоб піти вам назустріч?

Старий зробив лукаве обличчя, підняв крихітну руку, провів нею в повітрі, став пояснювати співучим тоном східної проповіді:

— Доки ви не адир, ви не маєте ніякої підстави завойовувати Єрусалим; бо ви, можливо, потребуєте свого війська, щоб стати адиром. А коли ви будете ним найменовані, може, ви не матимете часу завойовувати Єрусалим. Але, можливо, для вас матиме певний інтерес, коли не завоювати Єрусалим, то принаймні взяти з собою в Рим юридичну підставу на нього. Можливо, ця юридична підстава варта тої невеликої поступки, яку я прошу.

Він замовк, він здавався виснаженим. Веспасіан із великою увагою вислухав його пояснення.

— Якби інші ваші пани були такі хитрі, як ви, — усміхаючись закінчив він розмову, — то, певно, я ніколи не був би спроможний, щоб ви визнали мене за адира.

Були гріхи, до яких великий доктор при всій милосердності не знав поблажливості, і в Йосифа упало серце, коли він був закликаний до нього. Але Йоханан не тримав семи кроків відстані. Йосиф схилився перед ним, держачи руку на лобі, і старий благословив свого улюбленого учня.

Йосиф сказав:

— Я вживав слово пророка двозначно, я винен у лихій мові. З того постало багато нещастя.

Старий сказав:

— Єрусалим і храм готові були впасти ще перед вашим учинком. Ворота храму розчохнуться, коли хтось тільки дмухне. Ви самі перебільшуєте свою вину. Я хочу з вами говорити, докторе Йосиф, мій учню, — продовжував він. — В Єрусалимі гадають, що ви маєте хитке серце, і вас прокляли. Але я вірю у вас і хочу до вас говорити.

Ці слова збадьорили Йосифа, як роса збадьорює поле у відповідний час року, і його серце широко розкрилося.

— Держава втрачена, — повторив Йоханан. — Але не держава нас об'єднує. Держави засновувалися й інші, вони розпадалися, наставали нові держави, і вони розпадуться. Держава — не найважливіше.

— А що найважливіше, мій отче?

— Не народ і не держава створюють єдність. Зміст нашої єдності не в державі, зміст нашої єдності в законі. Доки тривають вчення та закон, ми маємо об'єднання, міцніше, ніж державне. А закон триває, доки є хоч один голос, щоб його проголошувати. Доки лунає голос Якова, армія Ісава безсила.

Йосиф спитав боязко:

— Я маю голос, мій отче?

— Інші гадають, що ви своє юдейство втратили, Йосифе бен-Маттіас. Але коли сіль і розпуститься у воді, вона все ж є в ній, і коли вода випарується, сіль залишається.

Це слово старого піднесло Йосифа і усмирило його, так що він довгий час не міг говорити. Потім тихо, несміливо він нагадав своєму вчителю:

— Ви скажете мені, які ваші плани, мій отче?

— Так, — відповів Йоханан, — тепер я хочу це сказати тобі. Ми втрачаємо храм. Замість видимого Божого дому ми хочемо поставити невидимий, хочемо оточити віюче дихання Боже муром зі слів замість мурів із граніту. Що таке віюче дихання Боже? Вчення та закон. Нас не можна роз'єднати, доки ми маємо язика або папір для закону. Тому я просив у римлянина місто Ябне, щоб я міг там заснувати університет. Гадаю, він дасть його мені.

— Ваш план, мій отче, потребує роботи багатьох поколінь.

— Ми маємо час, — відповів старий.

— Але римляни перешкоджатимуть нам? — спитав Йосиф.

— Звісно, нам намагатимуться заважати, влада завжди має недовіру до духу. Але дух еластичний. Так щільно його не можна замкнути, щоб він не міг протиснутися. Вони розіб'ють нам державу і храм: ми збудуємо натомість вчення та закон. Вони заборонять нам слово: ми порозуміватимемося знаками. Вони заборонять нам письмо: ми вигидаємо шифри. Вони перегородять нам пряму дорогу: Бог не стане

менший, коли ті, хто визнають його, змушені будуть іти до нього хитрими манівцями.

Старий заплющив очі, розплющив їх і сказав:

— Нам не дано цього, — закінчити справу, але на нас покладено обов'язок не облишити її. Це те, для чого ми обрані.

— А месія? — спитав Йосиф із останньою надією.

Великому докторові ставало важко розмовляти, але він зібрався з силами, це було важливо, щоб він передав знання своєму улюбленому учневі Йосифові. Він кивнув Йосифові нахилитися до нього, кволим ротом він шепотів у його молоде вухо:

— Це ще питання, — прошепотів він, — чи прийде колись месія. Але вірити в це треба. Не можна на те розраховувати, що месія прийде, але треба завжди вірити, що він має прийти.

Повертався назад Йосиф із важким серцем. Отже, віра цього великого старого не була тим сяючим, що допомагало б йому, а чимсь сповненим турботи, трудним, хитрим, що завжди було пов'язане з єрессю, що завжди боронилося від єресі, була тягарем. Такі різні вони на вигляд, але невеликий шлях лежав від Йоханана бен-Заккаї до Юста з Тиверії. Йосиф почувався пригніченим.

Великий доктор чув багато лихого про одруження Йосифа. Він звелів Марі, доньці Лакіша, прийти до нього і розмовляв із нею. Він нюхав парфуми її сандалій. Вона говорила:

— Коли я молюся, тоді я завжди ношу ці сандалії. Я хочу у доброму запаху виступати перед Богом.

Вона знала багато молитов напам'ять; записувати молитви не дозволено було, вони мали виходити з серця, і в серці їх мали носити. Довірливо говорила вона йому:

— Я чула, що від землі до неба 500 років, і від одного неба до другого знову 500 років, і товща кожного неба теж 500 років. І проте: я стою за колоною синагоги й шепочу, і це так, якби я шепотіла Ягве у вухо. Це зухвальство й гріх, мій докторе й пане, коли я вірю, що Бог так близько біля мене, як вухо біля рота?

Йоханан бен-Заккаї зацікавлено слухав думки, що ворушилися за її низьким дитячим лобом, і дискутував із нею серйозно, як із котримсь із докторів Кам'яної палати. Коли вона мала відійти, він поклав їй

милосердну, кволу руку на голову та благословив її старим висловом: «Хай сподобить тебе Ягве бути такою, як Рахіль і Лея».

Він чув, що Йосиф вирішив, як тільки він не повинен буде боятися Веспасіанового заперечення, розлучитися з Марою. Це не важко — розлучитися. В письмі сказано про це ясно й просто: «Коли чиясь жінка не викликає в ньому ласки, бо він відкрив у ній щось ганебне, тоді він може написати розлучний лист і відіслати її зі свого дому». Йоханан сказав:

— Є дві речі, звучання яких не чути вухами і за милю, але проте воно розноситься від одного кінця землі до другого. Це коли валиться дерево, доки воно ще має на собі плоди, і зітхає жінка, яку відсилає чоловік, а вона його любить.

Йосиф сказав уперто:

— Хіба я не знайшов у ній ганебного?

Йоханан сказав:

— Ви не знайшли ганебного: ганебне було до того, як ви її взяли. Перевірте себе, докторе Йосифе. Я не дам свідчення, якщо ви видаватимете цій жінці розлучний лист.

Ставлення Веспасіана до цезаря Гальби не були такі прості, як він виставив їх перед Беренікою. Тит поїхав до Риму не тільки заради присяги, а передусім для того, щоб здобути високе становище в державі, якого він ще не досяг. А остання мета лежала ще вище. Веспасіанів брат, тугий, похмурий Сабін, натякнув: не виключена річ, що старий, бездітний цезар, щоб прив'язати до себе армії Сходу, усиновить Веспасіанового сина Тита. Лист про це мав поки що покласти край важким переговорам між Веспасіаном і Муціаном. Раз по раз кожен із них запевняв великодушно другого, що він не думає завойовувати владу. Коли один спроможний це зробити, то у всякому разі спроможний і другий. Справді ж обидва добре знали, що жоден із них не відчувається досить сильним для боротьби з іншим, і тепер лист Сабіна показував їм бажаний вихід.

Але ще серед зими надійшла звістка, що поклала край усім цим планам. Спираючись на римську гвардію та сенат, перебрав державну владу той, на якого Схід не зважав у своїх розрахунках: Отон, перший чоловік Поппеї. Старий цезар загинув, цей молодий цезар був мужній, обдарований, мав пошану, багато йому симпатизувало. Чи Тит

продовжує подорож, щоб уклонитися новому володареві, чи він повернеться назад — цього не знав ніхто. У всякому разі тут, на Сході, почувалися недалекоими від того, щоб виступити, з певними шансами на перемогу, проти молодого цезаря; і хто тоді мав бути обранцем Сходу? Вбивство старого Гальби сталося занадто швидко, на Сході ще не встигли об'єднатися; і Веспасіан і Муціан взяли у свого війська присягу новому цезареві Отону.

В довгу тривалість його володарювання не вірив тим часом ніхто. Отон міг покластися на італійське військо, але у нього не було ніякого контакту з арміями провінцій. Трон цього молодого цезаря стояв не міцніше, ніж трон старого перед тим.

Принцеса Береніка щодня діставала докладні повідомлення з Риму. Після нужденного життя в пустелі вона з подвійною пристрасною кинулася в політику. Проводила переговори з цезарськими міністрами, сенаторами, з губернаторами та генералами на Сході. Удруге Схід не матиме перед собою такого становища справ. Тепер, ще на початку цієї весни, він мусить бути готовий завоювати столицю. Він не може розפורшувати свої сили, він мусить мати одного володаря, і цей володар має називатися Муціан. Насамперед треба було дійти ясної згоди з Муціаном, коли хотіти виставити його проти маршала як претендента.

Пишно, з великим почтом прибула вона до Антіохії. Обережно взялася до справи, щоб не відштовхнути Муціана. Досвідчений пан зміг оцінити всі її якості — красу, духовний розвиток, смак, багатство, шалену відданість політиці. Обоє схильні до мистецтва, вони порозумілися дуже швидко. Але Береніка не могла спонукати Муціана до того, до чого хотіла. З великою ширістю худорлявий пан дав їй змогу заглянути в його душу. Так, він честолюбний. Він також не боягуз, але він трохи втомлений. Це залято лоскїтливе підприємство — завоювати Рим із Сходу. Він не є відповідний чоловік для такого завдання. Він може мати справи з сенаторами, дипломатами, керівниками господарства. Але сьогодні, на жаль, вирішальне значення мають військові, а укладати договори з цими фельдфебелями, які пішли вгору, йому огидно. Він дивився на принцесу своїм розумним, сумним, невситимим поглядом.

— Випалювання ока цим поліфемам на довгий час втратило свою принадність. Небезпека і виграш не стоять у правильному відношенні.

У такій ситуації, яка склалася на сьогодні, належною людиною справді є Веспасіан. Він потрібною мірою грубий і суворий, щоб у наші часи бути популярним. Я додам, що в основі це мені так само огидно, як і вам, принцесо Береніко. Але він є таке чисте втілення духу часу, що він вже знову стає майже симпатичним. Зробіть його цезарем, принцесо Береніко, а мене залишіть спокійно дописувати до кінця природничу історію імперії.

Береніка не облишала справи. Вона боролася не тільки словами, марнотратними руками сіяла гроші, щоб створити для свого кандидата сприятливий настрій. Дедалі палкіше вмовляла Муціана, пришпорювала, лестила. Чоловік, внутрішньо такий живий, як він, не сміє маніритися, не сміє бути ледачим. Він відповідав, усміхаючись:

— Коли б така дама, як ви, ваша високість, справді була за мене, тоді це могло б мене спонукати відкинути всі сумніви, зважитися на сміливу гру. Але ж ви зовсім не за мене, ви тільки проти Веспасіана.

Береніка почервоніла, не хотіла цього визнавати, говорила багато й вправно, щоб умовити його. Він слухав чемно, робив так, наче дозволяє себе переконати. Але коли вона довірливо і не без тепла говорила з ним далі, побачила раптом, що він виводить своєю палицею на піску грецькі слова, безумовно призначені не для неї, але вона могла їх розгадати: «Одному боги дають обдарованість, другому щастя».

Вона прочитала, й її мова зблякла.

Коли ще Йосиф бен-Маттіас прибув до Антіохії, Береніка цілком певно знала, що її приїзд до Муціана не матиме успіху. Вона враз і цілком слушно відчула, що Йосиф присланий Веспасіаном, щоб звести нанівець її роботу.

Йосиф узявся до свого завдання не незграбно. Він повівся так, щоб другий підійшов до справи. Муціан радів, що знову чув незвичайний, палкий, проникливий голос юдейського пророка. Він цілі години розпитував його про звичаї, мораль, давні часи його народу. При цій нагоді вони заговорили також про юдейських царів, і Йосиф розповів Муціанові історію Саула та Давида.

— Саул був першим царем Ізраїлю, — сказав Йосиф, — але у нас рідко хто говорить про Саула і дуже багато про Самуїла. Ми вважаємо, що Самуїл більший за Саула.

— Чому? — спитав Муціан.

— Хто дав владу, — відповів Йосиф, — той більший, ніж той, хто має владу. Хто робить царя, той більший за царя.

Муціан усміхався:

— Ви пихаті люди.

— Може ми й пихаті, — погодився я готовістю Йосиф. — Але хіба й вам не здається влада, що керує, залишаючись сама на другому плані, тоншою, духовнішою, привабливішою, ніж влада, що виставляється перед очі всього світу.

Муціан не відповів ні так, ні ні. Йосиф говорив далі, і в його словах було одне визнання, за яке він заплатив гірким досвідом.

— Влада робить чоловіка дурнішим. Я ніколи не був таким дурним, як у той час, коли стояв при владі. Самуїл величніший за Саула.

— Я вважаю, — сказав усміхаючись Муціан, — що у вашій історії найсимпатичніший — молодий Давид. Шкода, — зітхнув він, — що проект з молодим Титом не вдався.

Дуже скоро після того, як Йосиф прибув до Антіохії, Береніка попрощалася з Муціаном. Вона відмовилася від своїх надій. Вона поїхала назустріч своєму братові, якого найближчими днями ждали в Цезарії. Він залишався досі в Римі, але тепер вважав, що Отон володарюватиме лише кілька тижнів, і поспішив своєчасно та непомітно зникнути з Риму, щоб не довелося брати на себе зобов'язання перед новим цезарем. Береніка дуже раділа, що має побачити брата, якого гаряче любила; ця радість робила не такою гіркою її невдачу в Антіохії.

— Мила принцесо, — сказав на прощання Муціан, — мушу вас запевнити, я не розумію, чому я не став заради вас претендентом.

— І мені це важко зрозуміти, — відповіла Береніка.

Вона зустрілася з братом у Тиверії. Будівництво нового палацу було закінчене. Кращий, ніж до цього, сяяв він над містом та озером. Окремі зали без вікон були побудовані з каппадокійського каменю, такого прозорого, що в них і при зачинених дверях не ставало темно. Усюди легкість, багато повітря, не почувалося тієї переобтяженості, яка була тепер у моді в Римі. Найвищої майстерності досягли архітектори в будівництві ідальні. Купол цієї зали був такий високий, що погляд ледве досягав його плит зі слонової кістки; ці плити були поворотні, так що можна було зверху засипати присутніх у залі квітами або оббризкувати пахучою водою. Брат і сестра йшли через дім,

взявшись за руки, глибоко радіючи одне одному. Почалася весна, дні вже стали довші, широкими грудьми дихали обоє вродливих, проходячи через просторі зали, де багато було повітря; по-знавецькому милувалися вони окриленою масою будівлі, її гармонійністю. Агріппа розповідав зі зовсім тихим глузуванням про нові палаци, які він бачив у Римі, про їхні пусто страховинні розміри, про їхню без смаку нагромаджену пишноту. Отон приділив на закінчення золотого дому Нерона п'ятдесят мільйонів; але й він навряд чи доживе до його закінчення. Береніка скривила губи.

— Вони можуть тільки хапати, ці римські варвари. Вони гадають, що коли врізьблять особливо незвичайний мармур у другий такий же незвичайний і додадуть до того якомога більше золота, то це буде вершиною будівельного мистецтва. Вони не мають ніякого таланту, крім як до влади.

— Дуже все-таки вигідний талант, — зауважив Агріппа.

Береніка спинилася.

— Я справді мушу виносити цього Веспасіана? — скаржилася вона. — Можеш ти мені з'ясувати, брате? Він такий незграбний і грубий, він сопе, як задихана собака.

Агріппа розповідав похмуро:

— Коли я був тепер у нього в Цезарії, він звелів подати мені рибу і весь час підкреслював, що це риба з Генісаретського озера. І коли я не їв трупної риби, він гірко глумився з мене. Я знав багато добрих відповідей, але проковтнув їх.

— Він драгує мене аж до крові, — обурювалася Береніка. — Коли я чую його неотесані дотепи, то стою наче серед рою комарів. І цей чоловік має стати цезарем, а ми маємо допомагати в тому!

Агріппа умовляв її:

— Цезар, якого поставить Захід, розіб'є нам тут геть усе без розбору. Маршал розумний і поміркований. Він візьме те, що потребує, решту залишить нам. — Він знизав плечима. — Армія робить цезаря, армія присягає Веспасіану. Будь моєю розумною сестрою, — просив він.

Звістку про вбивство Гальби молодий Тит дістав у Коринфі, ще не прибувши до Риму. Було б безглуздом їхати далі. Він був певний, що Гальба усиновить його, це був важкий удар для нього, що цезар

загинув передчасно. Він не хотів уклонятися цьому Отонові, про місце якого він сам мріяв. Він лишився в Коринфі, провів у цьому місті легковажного життя чотирнадцять гультяйних днів, сповнених жінками, хлопчиками, всякого роду розпустою. Потім він виїхав і, не зважаючи на погану пору року, повернувся назад до Цезарії.

На кораблі палили його шалено й люто честолюбні мрії його бабусі. Генерал Тит, хоч і був молодий, мав позаду бурхливе життя. Його батько то вибирався вгору, то падав униз, із консула перетворювався в експедитора, з розкішного почесного становища потрапляв у бідність, і все це відбивалося на долі його сина. Тит виховувався разом із Британніком, із цим юним, сяючим принцем, що чекав трону, він лежав за одним столом, їв однакові з ним страви, коли цезар Нерон отруїв його, і сам був захворів. Він знав блиск Палатина і непривітний міський дім свого батька, тихе життя на селі й авантюрні походи на германському й англійському кордонах. Він любив свого батька, його тверезу мудрість, його акуратність, його здоровий глузд; але часто ненавидів його за його мужицтво, його надмірну розважність, брак гідності. Тит міг тижні, місяці витримувати скруту й убогство, потім, несподівано, опадав його дикий потяг до розкоші та розпусти. Він був вразливий щодо спокійної гідності староримських благородних родин, і ієратична розкішна пишність давніх царських родів Сходу хвилювала його серце. Він на домагання свого дядька Сабіна одружився дуже молодим із сухою, строгою дівчиною з великої родини, Марсією Фурніллою, вона народила йому доньку, але від того не стала йому любішою; самотня та нещасна сиділа вона в Римі, він не бачив її, він не писав їй.

Старий Веспасіан прийняв свого сина, скалячи зуби, зі задоволеним жалем:

— Ми маємо явно одну лінію, мій сину Тит, лінію вгору й униз. Ми повинні бачити, щоб наступного разу встати раніше та змайструвати все розумним способом. Рятівник виходить із Юдеї. Ти молодий, мій сину, ти не смієш осоромити мого юдея.

Агріппа та його сестра запрошували на свято, що мало відзначити закінчення палацу в Тиверії. Маршалові принцеса була несимпатична, і він послав сина.

Титові це доручення не було неприємне. Він любив Юдею. Народ був старий і мудрий, і мав інстинкт до потойбічного, до вічного. Дивний, невидимий Бог Ягве вабив і пригноблював молодого римлянина. Імпонував йому також цар Агріппа — своєю елегантністю, своєю меланхолічною розумністю. Тит охоче їхав до Тиверії.

Як дуже вподобалися йому Агріппа і його дід, так розчарувався він у принцесі. Він був представлений їй безпосередньо перед тим, як мали сідати до столу. Він звик швидко знаходити контакт із жінками; вона мала для його перших речень тільки байдуже-ввічливе вухо і нічого більше. Він вирішив, що вона холодна та зарозуміла, її тьмянний, трохи хрипкий голос неприємно вражав його. За їжею він мало турбувався Беренікою, ще менше — рештою товариства. Він був веселий, був кумедний оповідач, його слухали тепло й уважно. Він забув про принцесу, і за час довгого обіду вони обмінялися кількома лише скупими фразами.

Обід скінчився. Береніка підвелася; вона була одягнена своєрідно, це було звичне в цьому краї убрання з одного шматка, з коштовної, важко спадаючої парчі. Вона кивнула Титові, байдуже приязно, і стала підійматися вгору сходами, легко спершись рукою на плече свого брата. Тит механічно дивився їй услід. Він вдався в жартівливо запеклі дебати про військову техніку. Раптом, посеред речення, він урвав мову, його зацікавлені, безпорадні очі стали гострими, невідривно, заціпеніло дивилися вони на Береніку. Дрібнозубий рот на його широкому обличчі залишився трохи безглуздо розкритим. Його коліна тремтіли. Нечемно він залишив своїх розмовників, поспішив услід за братом і сестрою.

Як ця жінка йшла! Ні, вона не йшла, тут придатне було тільки одне слово, урочисте, гомеричне: вона виступала. Це, певно, було смішно, — велике гомеричне слово вживати для щоденного, та для ходи цієї жінки не було іншого.

— Але ви поспішаєте, — сказала вона своїм глибоким голосом. Досі цей трохи хрипкий голос неприємно вражав його, майже відштовхував, тепер звучав він для нього хвилююче і сповнений був тьмяними звабами. Він сказав щось про поквалність військових, це було не дуже вдало, він раніше знаходив кращі відповіді. Він поводився по-хлоп'ячому, з незграбною уважністю. Береніка добре

помітила, яке враження вона справила, і він здавався їй приємним хлопцем, із певною вайлуватою грацією.

Вони розмовляли про фізіогноміку, графологію. На це на Сході, як і на Заході, була велика мода. Береніка забажала побачити почерк Тита. Той витяг свою обрамовану золотом воскову дощечку, засміявся лукаво, написав. Береніка здивувалася: це ж у кожному закрутку був почерк його батька. Тит згодився, що пожартував; власне, він не має більше свого особистого почерку, так часто гуляв він по почерках інших. Але от вона повинна тепер показати йому свій почерк. Вона перечитала, що він написав. Це був вірш із нового епосу: «Орли легіонів та їхні серця розпускають свої крила для льоту». Вона стала серйозною, повагалася один момент, потім зрівняла його літери, написала: «Літ орлів не може закрити невидимого у святині святинь». Молодий генерал розглядав почерк; він був по шкільному правильний, досить дитячий. Тит подумав, не стер речення, він написав під ним: «Тит хоче бачити невидимого у святині святинь». Він знову передав їй віск і грифель. Вона написала: «Єрусалимський храм не повинен бути зруйнований». Тепер залишалось тільки дуже мало місця на маленькій дощечці. Тит написав: «Єрусалимський храм не буде зруйнований».

Він хотів сховати дощечку. Вона попросила, щоб залишив її їй. Вона поклала йому руку на плече, питала, коли, нарешті, скінчиться ця жахлива війна. Найгірше в ній — безнадійне чекання, що в'ялить серце. Швидкий кінець є милосердний кінець. Він може нарешті, нарешті таки взяти Єрусалим. Тит відмагався:

— Це не від мене залежить.

Береніка — як він міг вважати її за холодну й зарозумілу? — говорила до нього благально і переконливо:

— Але ж ні, від вас залежить.

Конфіденційно, після того, як Тит пішов, Агріппа спитав сестру про її враження:

— Він має м'який, неприємний рот, правда ж?

Береніка усміхнулася:

— Я бачу багато неприємного у цьому хлопчаківі. Він має багато подібного зі своїм батьком. Але вже траплялося, що юдейські жінки добре вправлялися з варварами. Наприклад, Естер із Агасфером. Або Ірена з сьомим Птолемеєм.

Агріппа зауважив, і Береніка добре розпізнала тихе застереження у його жарті:

— Але наша прабабка Маріамна, наприклад, у цій грі втратила голову.

Береніка підвелася, стала ходити.

— Не турбуйся тим, любий брате, — сказала вона, — і голос її залишався тихим, але був дуже певний і сповнений тріумфом, — цей хлопчик, Тит, не позбавить мене голови.

Як тільки Тит повернувся до Цезарії, він став напосідати на свого батька, що треба нарешті почати облогу Єрусалима. Він був незвично запальний. Не може це далі витримувати. Він соромиться перед своїми офіцерами. Таке довге забарювання нічим іншим не можна пояснити, як тільки слабкістю. Римський престиж на Сході під загрозою, Веспасіанова обережність межує з боягузтвом.

Дама Ценіс слухала статечно й несхвально:

— Чого ви, власне, хочете, Тите? Чи ви справді такий дурний, чи удаєте такого?

Тит відповів запально, що дамі Ценіс не можна ставити за провину цю сумну обрахованість, від якої не можна вимагати розуміння солдатської гідності. Веспасіан масивно підійшов до свого сина.

— Але від тебе, мій хлопче, я вимагаю, щоб ти якнайшвидше перепросив Ценіс.

Ценіс залишалася спокійною.

— Він не помиляється, я маю мало почуття для гідності. Гідність у молоді завжди популярніша, ніж розум. Але це він повинен, власне, зрозуміти, що тільки йолоп у такій ситуації віддасть свою армію.

Веспасіан спитав:

— Тебе в Тиверії нацькували, хлопче? Один після одного. Мені тільки шістдесят. Десять років тобі доведеться ще потерпіти.

Коли Тит вийшов, Ценіс обурено заговорила проти тиверійської наволочі. Звісно, це ті юдеї стоять за Титом. Скритний, пролазливий цар, бундючна, як пава, принцеса, брудний, моторошний Йосиф. Веспасіан зробить краще, коли всю цю східну наволоч виставить із гри, по-римському та прямо вестиме переговори з Муціаном.

Маршал слухав її уважно. Потім сказав:

— Ти розумна й рішуча дама, стара дійнице. Але для Сходу ти не маєш відповідного органа. На цьому Сході без грошей і хитрості моїх юдеїв я не просунуся далі. На цьому Сході найкривіші шляхи — найпряміші.

Надійшло повідомлення, що Північна армія проголосила цезарем свого вождя Вітеллія. Отона скинули, сенат і народ римський визнали Вітеллія як нового цезаря. Напружено дивився світ на Схід, і новий володар, гультайний і флегматичний, здригався, як тільки називали східних ватажків. Але Веспасіан робив так, наче нічого не бачив. Спокійно, без вагання, він відібрав у своїх легіонів присягу новому цезареві, і вагаючись, незадоволено пішли за його прикладом губернатор Тиберій Александр у Єгипті та губернатор Муціан у Сирії. З усіх сторін тиснули на Веспасіана. Але він удавав, що нічого не розуміє, в кожному слові залишався лояльним. Західний цезар, аби забезпечити себе, мусив ввести до столиці сильні відділи війська, чотири легіони з Нижнього Рейна, два майнські, а до того ще сорок шість допоміжних полків. Веспасіан прижмурих очі, вичікував. Він був добрий воїн, він знав, що з сотнею тисяч деморалізованих професійних солдатів не дуже добре можна було ужитися в такому місті, як Рим. Ці солдати, що зробили Вітеллія цезарем, ждали нагороди. Грошей там було мало, та й самими грошима, Веспасіан же знав настрої армії, вони теж не задовольняться. Вони мали позад себе напружену службу в Германії, тепер вони були в Римі, тепер розраховували на короткий час служби і вищу плату столичної гвардії. Двадцять тисяч осіб, коли до того дійде, Вітеллій може залишити в римському гарнізоні, але що він буде робити з іншими? У східних арміях впливали чимраз певніші чутки, що Вітеллій хоче, на подяку за їхні старання, перевести ті команди на прекрасний, теплий Схід. Східні легіони вже під час присяги новому володареві дуже ріденько кричали приписані вітальні вигуки: тепер вони одверто показували своє роздратування. Проводили збори, лаялися, погрожували; хай тільки спробують транспортувати їх до суворої Германії або клятої Англії. Володарі Сходу слухали це задоволено. Коли їхні офіцери натискали на них, бажаючи довідатися, наскільки правдиві чутки про перегрупування армії, вони мовчали, з багатозначним жалем знизували плечима. А з Риму надходили дедалі невтішніші вісті. Фінанси були в страшенно безладному стані, господарське життя завмирало, по всій Італії, навіть і в самій столиці, все руйнувалося, новий, погано організований двір був розпущений, гультайний, марнотратний, виникала гроза, що імперія переведеться на пси. Обурення на Сході зростало. Тиберій Александр, цар Агріппа підсилювали його грошима

та чутками. По всій широкій країні від Ніла до Єфрата лунало знову пророцтво про Веспасіана; дивне провіщення, яке полонений юдейський генерал Йосиф бен-Маттіас сказав маршалові при свідках, було у всіх на устах: «Рятівник вийде з Юдеї». Коли Йосиф, все ще в кайданах, ішов вулицями Галилеї, його оточувала глибока пошана та боязкі шепоти.

Чарівно ясне та чудове було цієї весни повітря на березі Юдейського моря. Веспасіан дивився своїми ясними, сірими очима на іскристе море, вичікував, ждав. Він ставав дедалі мовчазніший у цей час, його тверде лице стало ще твердішим, владнішим, міцний тулуб потугішав, увесь чоловік виріс. Він пильно вивчав депеші з Риму. Колотнеча в усій державі, фінанси зруйновані, армія розпущена, громадської безпеки як не бувало. Рятівник має вийти а Юдеї. Але Веспасіан стискав довгі губи, брав себе в руки. Справа мусить вистигнути, він не буде заважати її розвитку.

Ценіс ходила навкруг широкого чоловіка, оглядала його. Ніколи досі не мав він таємниць від неї; тепер був скритний, незрозумілий. Вона була безпорадна і любила його дуже. Написала незграбного, чисто по-жіночому заклопотаного листа до Муціана. Вся ж Італія жде того, що східна армія виступить, щоб урятувати батьківщину. Але Веспасіан не робить нічого, не каже й слова, не рухається. В Італії вона безумовно зуміла б побороти цю дивну флегму; а в цій проклятій, моторошній Юдеї жодна людина не дасть собі ради. Вона настійливо просить Муціана, як римлянка римлянина, своїм розумним та енергійним способом розворушити Веспасіана.

Цей лист був написаний наприкінці травня. На початку червня Муціан прибув до Цезарії. Він теж ураз відзначив, як змінився Веспасіан. Зі заздрісною, збентеженою пошаною він бачив, як цей чоловік ставав тим більшим, чим дужче наближалися до нього великі події. Не без здивування глузував він із його твердості, ваги, ширини.

— Ви маєте філософію, мій друже, — сказав він. — Але я настійливо прошу вас — не філософуйте занадто довго.

Він тикав своєю палицею в невидимого супротивника.

Йому кортіло порушити інтригами зухвалий спокій маршала. Стара заздрість гризла його. Але тепер було вже пізно. Тепер армія присягала іншому, тепер він міг тільки марширувати в тіні іншого. Він знав це,

брав себе в руки, підганяв іншого. Дбав, щоб чутки про виступ сирійських і розташованих у Юдеї легіонів проти західних ставали густіші. Вже називали певні терміни. На початку липня військо мало вирушити.

В середині червня Агріппа з'явився до Веспасіана. Він знову побував у Александрії, у свого друга й родича Тиберія Александра. Увесь Схід, заявив він маршалові, повстає проти Вітеллія. Вражені дикими вістями з Риму, Єгипет та обидві Азії ждуть у буйній, пристрасній напрузі, що благословенний богом рятівник візьметься нарешті до діла. Веспасіан не відповів нічого, дивився на Агріппу, уперто мовчав. Тоді Агріппа став говорити, незвично енергійно: є мужі, що мають тверду волю іти за божим помислом. Наскільки він знає, єгипетський генерал-губернатор Тиберій Александр вирішив 1 липня відібрати у того війська присягу Веспасіанові.

Веспасіан стримував себе, проте його сопіння стало страшно трудним і частим. Він пройшовся туди-сюди; нарешті заговорив, але це звучало дужче як подяка, ніж загроза:

— Слухайте, царе Агріппа, я тоді вважатиму вашого родича Тиберія Александра за державного зрадника.

Він підійшов ближче до царя, поклав йому обидві руки на плечі, дихнув йому своїм важким подихом у обличчя і сказав незвичайно сердечно:

— Мені завдає великого жалю, царе Агріппа, що я глузував з вас, коли ви не схотіли їсти риби з Генісаретського озера.

Агріппа сказав:

— Прошу, розраховуйте на нас, цезаре Веспасіан, на всю силу нашого серця і на всі наші достатки.

Липень наближався. Всюди на Сході ходили чутки, що цезар Отон, безпосередньо перед смертю, закликав у листі Веспасіана стати його наступником і врятувати державу. Одного дня Веспасіан справді знайшов цей лист серед своєї кореспонденції. Мертвий Отон звертався з великими, проникливими словами до полководця Сходу, що він повинен помститися за нього, покарати розпусного Вітеллія, повинен запровадити порядок, не дати Римові занепасти. Веспасіан уважно прочитав листа. Він сказав своєму синові Титу, що той справді великий майстер; можна прямо мати страх перед його мистецтвом. Він боїться,

що одного ранку він прокинеться і знайде документ, у якому він найменує Тита цезарем.

Настав четвертий тиждень червня. Напруження стало нестерпним. Всі — Ценіс, Муціан, Агріппа, Береніка — втратили нерви, бурхливо шарпали Веспасіана, щоб він нарешті об'явив себе. Важкий чоловік і не ворухнувся з місця. Він давав ухильні відповіді, усміхався, жартував, чекав.

У ніч проти 28 червня Веспасіан дуже таємно викликав до себе Йоханана бен-Заккаї.

— Ви дуже вчений пан, — сказав він. — Я прошу вас ще далі розповісти мені про суть вашого народу та вашої віри. Чи є у вас основний закон, золоте правило, до якого можна звести всі ваші моторошно численні заповіді?

Великий доктор похитав головою, заплющив очі, розказував:

— Століття тому були між нами два славнозвісні доктори, Шаммаї та Гіллель. Один неюдей прийшов до Шаммаї та сказав йому, що він хоче перейти в нашу віру, якщо Шаммаї з'ясує йому суть цієї віри за час, доки він може вистояти на одній нозі. Доктор Шаммаї розгнівано випровадив його. Тоді неюдей прийшов до Гіллеля. Доктор Гіллель згодився. Він сказав йому: «Чого ти не хочеш, щоб тобі робили, не роби того іншим. Це все».

Веспасіан серйозно обдумував. Він зауважив:

— Такі принципи добрі; але держати в порядку велику державу з такими принципами трудно. Маючи такі принципи, ви зробите краще, коли писатимете добрі книги, а політику залишите нам.

— Ви висловлюєте, консуле Веспасіане, — погодився юдей, — той погляд, який ваш слуга Йоханан бен-Заккаї обстоював і раніше.

— Я гадаю, — продовжував римлянин, — що ви найкращий чоловік у цій країні. Мені хотілося б, щоб ви зрозуміли мої мотиви. Повірте мені, я відносно рідко буваю мерзотником, тільки тоді, коли це неодмінно мусить бути. Дозвольте мені сказати, що проти вашої країни я не маю нічого ані найменшого. Тільки: добрий селянин робить огорожу навколо своєї власності. Ми мусимо мати огорожу навколо держави. Юдея є наша огорожа проти арабів і парф'ян. На жаль, із вас, коли залишити вас самих, поганий стовп. Отже, ми мусимо самі стояти

тут. Це все. Що вас зрештою спонукує — це мало нас турбує. Живіть із нами в мирі, і ми житимемо з вами в мирі.

Йохананові очі дивилися дуже ясно, свіжо з в'ялого, зморщеного лиця.

— Це неприємно, — сказав він, — що ваша огорожа проходить якраз через нашу країну. Це дуже товста огорожа, і від нашої країни не залишається багато. Але гаразд, робіть вашу огорожу. Тільки ми теж потребуємо огорожі. Огорожі іншої, навколо закону. Про що я знову проситиму вас, консуле Веспасіане, це про цю огорожу. Вона скромна та нужденна, якщо рівняти з вашою: пара вчених і маленький університет. Ми не заважаємо вашим солдатам, ви даєте нам університету Ябне. Такий малесенький університет, — додав він переконуюче, і знову своєю крихітною рукою намалював він малість.

— Я гадаю, ваша пропозиція непогана, — сказав повільно Веспасіан. Він підвівся, раптом дуже змінившись.

Йоханан певним інстинктом зрозумів цю зміну. Досі старий сабінський селянин, що пережив багато, розмовляв із старим єрусалимським ученим, що пережив багато: тепер говорив Рим до Юдеї.

— Будьте готові, — сказав маршал, — післязавтра прийняти від мене документ, що задовольняє вашу вимогу. А ви, мій докторе й пане, будьте ласкаві передати мені з рук у руки документ про упокорення з печаттю Великої ради.

На другий день після того Веспасіан скликав урочисті збори на форумі в Цезарії. Була викликана влада окупованої Римом області, депутації всіх полків. Усюди ждали, що тепер нарешті відбудеться так палко жадане військом проголошення Веспасіана цезарем. Замість того на ораторській трибуні форуму з'явився маршал разом із Йохананом бен-Заккаї. Високий судовий урядовець говорив, а герольд оповіщав лунким голосом, що бунтівнича провінція побачила свою неправоту, з каяттям повертається під владу та охорону сенату й народу римського. На знак цього великий доктор Йоханан бен-Заккаї передасть зараз маршалові документ і печать найвищої влади Єрусалима. Юдейська війна, провадити яку держава надіслала полководця Тита Флавія Веспасіана, цим закінчується. Те, що залишається ще зробити, тобто усмирити місто Єрусалим, є поліцейська кампанія.

Солдати дивилися здивовано, розчаровано. Вони сподівалися, що зможуть вітати свого полководця як цезаря, дістати певність щодо своєї наступної долі, а можливо, й одноразову нагороду. Замість того вони повинні тепер бути свідками юридичного акту. Вони як римляни знали, що документи й юстиція були важливі речі, проте змісту того, що відбувалося, вони не тямили. Тільки дехто — Муціан, Ценіс, Агріппа — правильно визначали цю церемонію. Вони розуміли, що Веспасіанові як людині порядку важливо було до того, як повернутися в Рим цезарем, дістати від супротивної сторони лист і печать, щоб вважати своє завдання тут за виконане.

Отже, у солдатів повитягувалися обличчя, багато з них уголос висловлювали своє незадоволення. Але Веспасіан добре дисциплінував своє військо, й як тепер він вимагав від них вітати великою церемонією укладання миру, то вони мусили робити радісні обличчя, приписані військовим регламентом для такої нагоди. Отже, армія дефілювала перед маленьким доктором із Єрусалима. Повз нього проносили значки та штандарти. Римські легіони вітали його, простягаючи руки з випрямленими долонями.

Чи не бачив уже колись Йосиф чогось подібного? Так бачив він колись східного царя в Римі перед лицем цезаря Нерона, але його шабля була заклепана у піхвах. Тепер римська армія вшановувала юдейську Божу мудрість, але після того, як вона потрощила меч Юдеї. Йосиф дивився на виставу з кутка великого майдану, зовсім ззаду, стоячи між маленькими людьми та невільниками, його штовхали, здавлювали, кричали. Він дивився прямо перед собою, не рухався.

Але маленький древній старець стояв на трибуні. Пізніше йому принесли крісло, бо він видимо втомився. Раз по раз він прикладав руку до лоба, дякував, вітав. Хитав своєю кволою головою, зовсім тихо посміхаючись.

Армія, коли закінчилася церемонія, лютувала. Муціан та Агріппа були певні, що маршал зумисне збільшував обурення війська. Вони напосідали на нього, доводили, що плід перестиг, він повинен нарешті проголосити себе володарем. А коли він і цього разу обачно удавав наївність, вони послали до нього Йосифа бен-Маттіаса.

Була прохолодна, приємна ніч, з моря віяв свіжий вітер, але Йосиф сповнений був гарячим, тремтливим збудженням, його римлянин стане

цезарем, і він багато зробив для цього. Він не мав сумніву, що йому вдасться вивести Веспасіана з вагання. Певна річ, це вагання є не що інше, як розумна гра. Як бігун десять днів перед змаганням носить свинцеві черевики, щоб натренувати ноги, так і претендент на трон обтяжує біг відмовками та штучними ваганнями, щоб нарешті тим швидше досягти мети. Отже Йосиф із такою довідністю розстеле перед Веспасіаном відданість, певність, знання про долю, що він не зможе зробити нічого іншого, як тільки схилитися перед Богом і своєю долею та сказати «так».

Але Веспасіан зміг зробити інше. Цей чоловік справді був гордовитий і твердий, як кам'яна брила. Жодного маленького кроку він не хотів зробити сам, він хотів, щоб його штовхали та посували до останнього.

— Ви дурень, мій юдейчику, — сказав він. — Ваші східні царки можуть зліплювати свої корони з крові та бруду, а для мене це ніщо. Я римський мужик, про це не думаю. У нас цезаря роблять армія, сенат і народ, а не сваволя. Цезар Вітеллій затверджений по закону. Я не бунтівник. Я за закон і порядок.

Йосиф стиснув зуби. Він говорив із усією силою, на яку був здатний, але його слова відскакували від упертого чоловіка. Той хотів неможливого — законного та незаконного водночас. Безглуздо було далі умовляти його, не залишалось нічого більше, як відмовитися.

Йосиф не міг зважитися піти, і Веспасіан не відсилав його. П'ять довгих хвилин мовчки сиділи обидва чоловіки в нічній темряві. Йосиф спустошений, збезнадієний, Веспасіан певний себе, рівномірно дихаючи.

Раптом маршал заговорив знову, тихо, проте зважуючи кожне слово:

— Ви можете сказати своєму другові Муціану, що я сам не зважуся, що я можу скоритися тільки зовнішньому примусові.

Йосиф підвів очі, поглянув на нього, задихав сильно. Хотів ще раз упевнитися:

— Але примусові ви скоритесь?

Веспасіан знизав плечима:

— Звісно, бути вбитим я дамся неохоче. Шістдесят років для такого кремезного мужика, як я, ще зовсім не старість.

Йосиф попросився так швидко, як тільки міг. Веспасіан знав: юдей одразу ж піде до Муціана, він сам завтра буде, на жаль, змушений стати усім на радість цезарем. Він був тверезий чоловік, суворо заборонив собі та Ценіс смакувати цю ціль, доки вона не осягнута. Отже, тепер він тішитиметься цим. Твердо через ніс видихував він. Ще мав часу освоїтися з цим; важкими солдатськими чобітьми тупав по холодній підлозі кімнати. «Т. Ф. Веспасіан, цезар, володар, бог», — усміхався він, оскалив широко зуби, потім обличчя знову стало різким.

— Ну, так, — сказав.

Він безладно кидав латинські та східні слова: цезар, адир, імператор, месія. Власне це кумедно, що юдей перший проголосив його. Це трішечки прикро йому; він почував себе пов'язаним із тим чоловіком трохи міцніше, ніж хотів би.

Йому схотілося збудити Ценіс, жінку, яка так довго ділила з ним піднесення та падіння, сказати їй: «Так, от ми й досягли». Але це бажання тривало тільки якийсь момент. Ні, він мусить тепер бути сам, жодної іншої людини не може бачити.

Крім однієї. Однієї цілком чужої, яка нічого про нього не знає і про яку він нічого не знає. Знову розгладилося його обличчя — широке, зле, щасливе. Серед ночі послав у дім Йосифа, звелів, щоб прийшла до нього Йосифова дружина, Мара, донька Лакіша з Цезарії.

Йосиф тільки-но після розмови з Муціаном повернувся додому, в дуже піднесеному настрої від свідомості своєї великої участі у тому, що вранці його римлянин стане цезарем. Тим глибше впав він тепер униз. Була жеруца ганьба, пекуче розчарування у тому, що римлянин таким способом принижує чоловіка, який перший подав йому велику ідею. Зухвалий необрізаний не допустить, щоб він вибрався з бруду цього одруження. Він скреготів про себе усі глузливі імена, якими називали маршала: паскудний експедитор, кінсько-кізячний мужик. І додавав гидотні лайки — арамейські, грецькі, які тільки спадали йому на думку.

Дівчина Мара, не менш злякана, як він, спитала тихо:

— Йосифе, мій пане, чи повинна я вмерти?

— Дурна, — сказав Йосиф.

Вона сиділа перед ним, матово-біла, жалюгідна, в тоненькій сорочці. Сказала:

— Кров, що мала виходити три тижні тому, не виходить. Йосифе, мужу мій, Ягве послав мені, слухай: Ягве благословив моє тіло. — І як він мовчав, вона додала цілком тихо, смиренно, з напруженим чеканням: — Ти не хочеш мене тримати?

— Іди! — сказав він.

Вона впала. Через деякий час підвелася, попленталася до дверей. Але він, коли вона хотіла йти як була, додав грубо, наказуючи: — Надягни своє найкраще убрання. — Вона послухалася злякано, вагаючись. Він оглянув її і побачив, що вона в поганих сандаліях. — І напарфумовані сандалії, — звелів він.

Веспасіан, у годину, коли вона була в нього, почувався дуже задоволеним, втішався нею усіма почуттями. Він знав, уранці це має статися, вранці мають його проголосити цезарем, і потім він назавжди поїде з цього Сходу, туди, де він потрібен, у місто Рим, щоб там запровадити добрий лад і порядок. В основі він зневажав його, цей Схід, але з певного роду поблажливою любов'ю. Ця Юдея у всякому разі смакувала йому добре, дивна, щастедайна, згвалтована країна була зручним ослінчиком для його ніг, вона виявила себе здатною підкоритися й давати зиск; і ця дівчина Мара, донька Лакіша, якраз тим, що була така тиха та сповнена презирливої м'якості, подобалася йому. Вія знижував свій рипучий голос, клав її місяцесяйну голову на свої волохаті груди, своїми подагричними руками перебирав, граючись, її волосся, лагідно говорив їй тією парою арамейських слів, які він знав: «Будь ніжна, моя дівчинко! Не будь дурна, моя голубко!» Він говорив це багато разів, якомога ніжніше, але все ж трохи відмислено та зневажливо. Він сопів, був приємно втомлений, звелів їй умитися й одягтися, покликав свого камердинера, сказав їй відвести, і через хвилину забув про неї й мирно заснув, чекаючи наступного дня.

Це була дуже коротка ніч, і починало світати, коли Мара повернулася до Йосифа. Вона йшла важко, так, наче несла кожну свою кістку окремо, її обличчя було злиняле, в'яле, наче з вогкої, поганої матерії. Вона скинула убрання. Потім помалу, з трудом, скручувала його, роздирала, з трудом, натужуючись, геть чисто, на маленькі клаптики. Потім взяла сандалії, улюблені напарфумовані сандалії, рвала їх, нігтями, зубами — все це помалу, безмовно. Йосиф ненавидів її, що вона не скаржилася, що не нарікала на нього. В ньому була одна

тільки думка: «Геть від неї, далі від неї! Я не підіймуся, доки дихатиму з нею одним повітрям».

Веспасіана, коли він вийшов із своєї спальні, вартові солдати привітали так, як належалося вітати цезаря. Веспасіан оскалився:

— Ви що, хлопці, подуріли?

Але тут був черговий офіцер та інші офіцери, вони теж повторили цезарський привіт. Веспасіан виказав гнів. Але тут з'явилися також деякі полковники та генерали, а на чолі їх Муціан. Всю будівлю раптом заповнили солдати, повен солдатів був широкий майдан перед нею, і знову й знову, дедалі голосніше, повторювали вони цезарський привіт; усе місто охопило бурхливе піднесення. Тим часом Муціан у дуже переконливій і надзвичайно майстерній промові закликав маршала не допустити, щоб батьківщина остаточно загрузла в багні. Інші підтримували його промову дикими криками, вони натискали дедалі сміливіше, нарешті вони витягли мечі та загрожували, що раз вони вже тепер бунтівники, то вб'ють його, коли він не стане на чолі їх. Веспасіан сказав, звертаючись до них своїм улюбленим способом:

— Ну, ну, ну, не так нагально, хлопці. Коли ви вже неодмінно цього домагаєтесь, то я не кажу ні.

На одинадцять солдатів, що стояли на варті, він звелів накласти за не приписане привітання кару — по тридцять ударів, і видати кожному нагороду — по сімсот сестерціїв. Коли вони хочуть, то можуть відкупитися від тридцяти ударів трьома сотнями сестерціїв кожен. П'яťох солдатів, що прийняли удари й сестерції, він звелів найменувати фельдфебелями.

Йосифові він сказав:

— Я гадаю, мій юдейчику, тепер ви можете зняти свої кайдани.

Йосиф без великої вдячності підняв руку до лоба, його блідо-смагляве лице було неприкрито похмуре, сповнене обурення.

— Ви від мене сподівалися більше? — глузував Веспасіан. І як Йосиф мовчав, додав грубо: — Розкрийте, нарешті, рот! Я не пророк.

Він досить давно відгадав, чого бажав Йосиф, але хотів потішитися тим, щоб юдей сам його про це попросив. Але втрутився добродушний Тит:

— Доктор Йосиф, звісно, чекав, щоб йому розрубали кайдани.

Таким способом звільняли людей, яких закували неправдиво.

— Ну, гаразд, — знизав плечима Веспасіан. Він звелів, щоб знімання кайданів відбулося, як велика церемонія.

Йосиф як вільний чоловік, низько уклонився, спитав:

— Чи смію я надалі носити родове ім'я цезаря?

— Якщо ви собі чогось від того сподіваєтеся, то я нічого не маю проти, — зауважив Веспасіан. Йосиф — Маттіас, священик першої черги з Єрусалима, назвав себе відтоді Йосифом Флавієм.

Книга четверта

АЛЕКСАНДРІЯ

Довгим, вузьким прямокутником простяглася уздовж моря столиця Сходу, єгипетська Александрія, після Риму — найбільше місто відомого світу та безперечно найсучасніше в ньому. Двадцять п'ять кілометрів мало воно в обводі. Сім великих проспектів прорізали його уздовж, дванадцять упоперек; будинки були високі та просторі, всі забезпечені проточною водою.

Лежачи на осі трьох частин світу, на схрещенні Сходу та Заходу, на дорозі до Індії, Александрія стала першим ринком світу. На всьому дев'ятсоткілометровому азійському й африканському березі між Яффою та Паретоніумом єдина тільки гавань цього міста була безпечна від бурі. Тут нагромаджувалися золотий порошок, слонова кістка, черепаха, арабські пряності, перли Іранського моря, індійські самоцвіти, китайський шовк. Організована за останнім словом найновітнішої техніки промисловість постачала славнозвісне полотно аж до Англії, виробляла коштовні килими та гобелени, готувала національні вбрання для арабських та індійських племен. Фабрикувала благородні скляні вироби, славнозвісні парфуми. Забезпечувала всю землю папером, від найтоншого для дамських листів до найгрубішого пакувального.

Александрія була роботяще місто. Тут і сліпі мали роботу, і виснажені діти не гуляли без діла. Це була плідотворна робота, і місто не ховало її плоди. Тим часом, як на вузьких вулицях Риму та горбуватих Єрусалимських вулицях будь-який вантажний рух удень був заборонений, на александрійських просторах бульварах завжди лунав рух десятків тисяч возів, і ніколи не переривалися на обох корзо нескінченні низки розкішних екіпажів, що їхали обома напрямками. Велично зводилася посеред просторого парку резиденція давніх царів, музей, горда бібліотека, мавзолей із склянню труною, де лежав труп Александра Великого. Іноземцеві потрібні були тижні на огляд усього, що варто було подивитися. Тут була ще святиня Серапіса, театр,

стадіон, острів Фарос, увінчаний своїм білим, уславленим маяком, велетенські промислові та портові підприємства, базиліка, біржа, що встановлювала для всього світу ціни товарів, і не наостанок — великий квартал розваг, що вливався в розкішний курорт Канопус.

Легко та гарно жили люди в Александрії. Незліченні були кухмістерські й шинки, де продавали уславлене тубільне ячменеве пиво. В усі дні, дозволені для того законом, відбувалися вистави в театрі, в спортпалаці, на арені. У своїх міських палацах, у своїх віллах в Елеусі та Канопусі, на своїх розкішних яхтах влаштовували александрійці рафіновано вигадливі свята. Берег двадцятикілометрового каналу, що сполучав Александрію з курортом Канопусом, займали ресторани. Їздили барками туди й туди; в каютах були пристрої, щоб зручно їх завішувати; всюди при березі в тіні сплетених витких єгипетських бобів стояли на якорі такі судна. Тут, у Канопусі, були локалізовані Єлисейські поля Гомера; в усіх провінціях дрібні патриції мріяли про канопуські розпутства, заощаджували кошти для подорожі в Александрію.

І благородним утіхам служило багатство міста. Музей переважав мистецькі збірки Риму та Афін, найповніша в світі бібліотека мала на постійній службі дев'ятсот переписувачів. Навчальні заклади Александрії були кращі за школи Риму. У військових знаннях, можливо також у юриспруденції та політичній економії столиця імперії могла мати перевагу; але в інших дисциплінах мала безперечний провід александрійська академія. Римські родини пануючої верстви віддавали перевагу лікарям, що вчилися на александрійській анатомії. Також на домагання своїх медиків місто запровадило гуманний спосіб страти, для чого вживалися швидкочинні укуси отруйних гадюк, яких спеціально для того виводили.

Александрійці, при всій їхній модерності, держалися традицій. Свої храми та культурні місця вони тримали так, що вони мали славу особливої святості та дієвості; не відкидали успадкованої від батьків єгипетської магії, додержували своїх минулих звичаїв. Як у прадавні часи, шанували вони своїх святих тварин, биків, шулік, кішок. Коли римський солдат необачно вбивав кішку, ніяка сила не могла врятувати його від страти. Так жили ці мільйон двісті тисяч людей, невтомно кидаючись із роботи в розваги і з розваг у роботу, завжди цікаві до нового та побожно прив'язані до минулого, дуже примхливі,

грошолобні, додумливі на жваві, злі дотепи, безмежно зухвалі, музичні, пройняті політикою аж до пор на своїй шкірі. З усіх частин землі стеклися вони до цього міста; але скоро вони забули кожен свою стару батьківщину та почувалися відтоді александрійцями. Александрія — це було місто східної та західної культури, почуттєвої філософії, ясного мистецтва, обрахованої торгівлі, невтомної роботи, шумуючих насолод, старих традицій і найновітніших форм життя. Невгамовно горді були александрійці своїм містом, й їх не турбувало, що їхній безмірний, хвалькуватий місцевий патріотизм викликав усюди гнів.

Серед цієї громади жила група людей, ще старших, ще багатших, ще освіченіших, ще гордовитіших, ніж інші — юдеї. Вони мали за собою багату досвідом історію. Жили в цій країні відтоді, як сімсот років тому відважні юдейські найманці царя Псамметіха здобули свою велику перемогу. Пізніше Александр Македонський, Птоlemeї оселяли їх тут сотні тисяч. Тепер жило їх тільки у місті Александрії майже півмільйона. Їхня релігійна окремішність, їхнє багатство, їхня пиха раз по раз призводили до диких погромів. Тільки три роки тому, коли вибухнув заколот у провінції Юдеї, біля п'ятдесяти тисяч юдеїв в Александрії загинуло в дикій різанині. Ще й сьогодні в Дельті, тій частині міста, де вони найбільше жили, цілі райони лежали пустельні. Багато зруйнованого вони лишили так навмисне, не змивали також із стін своїх синагог кров, що тоді оббризкала їх. Вони горді були якраз цими нападами, що являли собою ніби підтвердження їхньої влади. Бо в насправді вони керували в країні єгиптян, як колись Йосиф, син Якова, був під рукою свого фараона владарем у країні. Фельдмаршал Тиберій Александр, генерал-губернатор Єгипту, був юдей із походження, і провідні люди провінції, адвокати, текстильні фабриканти, відкупники податків, торговці зброєю, банкіри, великі торговці збіжжям, судноплавці, фабриканти паперу, лікарі, вчителі академії були юдеї.

Головна синагога в Александрії була одним із див світу. Вона вміщала більше, як сто тисяч людей; після Єрусалимського храму вона була найбільшою юдейською будівлею світу. Сімдесят один стілець із чистого золота стояв там для гросмейстера і членів громадської ради. Жоден людський голос, хоч який гучний, не міг проникнути через

увесь велетенський дім: мусили показувати прапорами, коли громада молящих повинна була відповідати своє «амінь».

Згорда дивилися єрусалимські юдеї на римських, на цих західних юдеїв, що здебільшого жили нужденно і не могли піднятися зі свого плебейського існування. Вони, александрійці, розумно та гармонійно примиряли своє юдейство з життєвими формами та світоглядом грецького Сходу. Уже півтораєста років тому вони переклали Біблію на грецьку мову, і вважали, що ця їхня Біблія добре прийшлася до грецького світу.

Та хоч і мали вони все це, хоч і мали в Леонтополісі свій власний храм, проте вважали гору Сіон за свій центр. Вони любили Юдею, з глибоким жалем бачили, як через політичну нездольність Єрусалима постала загроза, що юдейська держава розпадеться. Велика турбота сповнювала їх, щоб лишився принаймні храм. Вони платили податок на храм, як і всі інші юдеї, їздили на прощу до Єрусалима, вони мали там свої власні готелі, синагоги, кладовища. Багато обітованих подарунків храму, ворота, колони, галереї споруджені були ними. Життя без храму в Єрусалимі було немислиме також і для александрійських юдеїв. Вони заносилися високо, не давали помітити, як дуже хвилювали їх події в Юдеї. Підприємства процвітали, новий цезар вважав на них. Блискуче їздили вони в своїх розкішних екіпажах по корзо, по-князівському сиділи на своїх високих стільцях за бар'єрами базиліки, біржі, вони влаштовували свої великі свята в Канопусі, на острові Фаросі. Але коли вони були самі між собою, тоді часто похмурими ставали їхні пихаті обличчя. Горло їм стискалося, горді плечі їхні обвисали.

Александрійські юдеї прийняли Йосифа сердечно та з пошаною, коли він у почті нового цезаря зійшов із корабля. Далєбі, добре була відома участь Йосифа в проголошенні Веспасіана, цю участь навіть переоцінювали. Молодість Йосифа, його зосереджена пругкість, серйозна краса його худого палкого обличчя вабили серця. Як свого часу в Галилеї, тепер кричали йому в Александрії, коли він показувався на юдейських вулицях:

— Морон, морон, наш владар, наш владар!

Після темного фанатизму Юдеї, після грубості римських військових таборів він із насолодою вбирив тепер у себе ясність

світового міста. Своє тяжке та бурхливе попереднє життя, свою дружину Мару він залишив у Галилеї. Його цариною були не інтриги активної політики, не грубі завдання військової організації, його цариною було духовне. Він із гордістю носив на поясі золотий писемний прилад, що молодий генерал Тит подарував йому при від'їзді з Галилеї як знак ушанування.

Пишно, поряд із grosмейстером Теодором бар-Даніелем, проїздив він по корзо. Показувався в бібліотеці, в купальнях, в розкішних ресторанах Каноуса. Юдей зі золотим писемним приладом скоро став усюди відомий. У деяких аудиторіях, коли заходив він, підводилися вчителі та студенти. Фабриканти, купці горді були, коли він відвідував їхні підприємства, крамниці, склади. Літератори почувалися вшанованими, коли він бував на їхніх читаннях. Він провадив життя великого пана. Чоловіки прислухалися до нього, жінки обступали його.

Так, його пророкування справдилося. Веспасіан справді був месія. Звісно, визволення цим месією відбувалося інакше, ніж він думав, помалу, ясно, тверезо. Воно полягало в тому, що цей чоловік розбив шкаралупу юдейства, щоб її вміст вилився над землею, й еллінство й юдейство розтопилися одне в одному. В Йосифове життя та світосприймання дедалі більше протискався ясний, скептичний дух цих східних греків. Він не розумів тепер, як він раніше міг почувати огиду до всього не-юдейського. Герої грецьких міфів і пророки Біблії не виключають одні одних, немає ніякого протиставлення між небом Ягве й Олімпом Гомера. Йосиф почав ненавидіти кордони, які для нього раніше означали відмінність, обраність. Завдання в тому, щоб власне добро перелити в інших, а чуже добро увібрати в себе самих.

Він був перша людина з таким приблизно світоглядом у житті. Він був новою породою людини, не юдей більше, не грек і не римлянин: громадянин цілої земної кулі, принаймні, культурної її частини.

Здавна місто Александрія було головним осідком ворогів юдеїв. Тут проповідували Апіон, Аполлон Моло, Лізімах, єгипетський найвищий жрець Мането, що юдеї походять від прокажених, що вони поклоняються в своїй святині святинь ослиній голові, вгодовують у своєму храмі молодих греків, вбивають їх на своє свято Пасхи й укладають щороку, п'ючи кров цих жертв, юдейську таємну спілку проти всіх інших народів. Тридцять років тому два директори вищої

спортивної школи, Діоніс і Лампон, спеціально організували протийудейський рух. Білі черевики спортивної школи стали поступово символом, і тепер вороги юдеїв у всьому Єгипті називали себе «біловзутими».

Прибуття Йосифа до Александрії стало для «біловзутих» новим бичем. Те, як він гордовито роз'їжджав по місту та приймав ушанування, здавалося їм втіленням юдейської пихи. В своїх клубах, на своїх зборах вони співали куплети, частково справді дотепні, про юдейського героя боротьби за свободу, що перебіг до римлян, про діяльного макавейста, що всюди встрявав і вішав свій плащ на кожен із восьми вітрів.

Одного дня, коли Йосиф хотів зайти в агріппінські купальні, то мусив у портику проходити повз групу молодих людей у білих черевиках. Як тільки «біловзуті» побачили його, вони завели гугняво, гортанно, пискливо й однотонно: «Морон, морон», явно пародіюючи ентузіастичні вигуки юдеїв до Йосифа.

Блідо-смагляве обличчя Йосифа зблідло ще дужче. Але він ішов прямо, не повертаючи голови ні праворуч, ні ліворуч. «Біловзуті», коли побачили, що він не звертає на них уваги, подвоїли свої вигуки. Деякі кричали: «Не наближайтеся до нього, щоб він вас не заразив». Інші: «Як вам до смаку наша свинина, пане Макавей?» З усіх боків тепер разносилося, лунало: «Йосиф Макавей! Обрізаний Лівій!» і Йосиф бачив перед собою стіну зі злісних, скривлених ненавистю облич.

— Вам треба щось? — кинув він запитання в перше обличчя, оливкового кольору, і його голос був дуже спокійний. Запитаний із перебільшеною, зухвалою смиренністю сказав:

— Я хочу просити тільки про одну довідку, пане Макавей. Ваш панотець теж був прокажений?

Йосиф подивився йому в очі, не сказав нічого. Другий «біловзутий», вказуючи на Йосифів золотий писемний прилад, сказав:

— Ця штука супроводила вашого предка, коли ви були вигнані з Єгипта?

Йосиф усе ще не говорив нічого. Раптом страховинно бистрим рухом вихопив він з-за пояса свій важкий писемний прилад і вдарив ним запитуючого по голові. Вона розкололася. Йосиф гордовито, не повертаючись до поваленого, пройшов усередину купальні.

«Біловзуті» хотіли кинутися за ним, але служники купалень і відвідувачі заступили їм дорогу.

Вдарений, чоловік на ім'я Хереас, із поважної родини, був поранений важко. Розпочато було слідство проти Йосифа, але скоро його припинили. Цезар сказав Йосифові:

— Ну-ну, хлопче, дуже мило. Але писемний прилад вам дарували, власне, не на те зовсім.

Щороку александрійські юдеї влаштовували на острові Фаросі велике свято на спогад про закінчення грецької Біблії. Другий Птолемей і шеф його бібліотеки, Деметрій із Фалерона, спонукали три століття тому до перекладу Святого Письма на грецьку мову. Сімдесят юдейських докторів, що однаково знали гебрейську та грецьку мови, закінчили важку справу, що передавала Боже слово юдеям Єгипту, які вже не розуміли первісного його тексту. Сімдесят два доктори працювали в самотині, кожен пильно відокремлений; проте текст кожного слово в слово збігався з текстом усіх інших. Це диво, вчинене Ягве, бо він схвалював примирення юдеїв та їхнє спільне життя з греками, зазначали александрійці на своєму щорічному святі.

Усі видатні чоловіки та жінки міста, а також і неюдеї, з'явилися цього дня на острів Фарос: тільки «біловзуті» залишалися осторонь. У святі взяли участь також цезар, принц Тит, багато великих панів із Риму й усіх провінцій, яких привабила до Александрії присутність тут двору.

Йосиф дістав завдання виголосити подяку іноплеменцям, які були на святі. Він робив це цікавим, проте не незначним способом, зворушливими словами вихваляв письменство, що об'єднує народи, світове місто Александрію, що об'єднує народи.

Для нього, щоб говорити з успіхом, треба було перевіряти вплив промови по обличчях слухачів, і він мав звичку, щоб дізнатися про враження, дивитися, промовляючи, на перше-ліпше обличчя з маси. Цього разу його око впало на м'ясисту і проте строгу, дуже римську голову. Але голова замкнулася перед ним і під час усієї промови залишалася нерухомою. Похмуро, надзвичайно безвиразно дивилася ця голова через нього, повз нього, з дивно тупою пихою, що майже виводила його з рівноваги.

Скінчивши свою промову, Йосиф довідався, що то за пан, якому належала голова. Виявилося, що це був Кай Фабулл, придворний живописець цезаря Нерона, що малював фрески Золотого дому. Йосиф пильно роздивлявся чоловіка, який із такою нечемною байдужістю вислухав його промову. На присадкувату, товстому, майже безформному тілі — сильна, строга голова. Одягнений був Кай Фабулл особливо дбайливо та тримався церемонно, з підкресленою гідністю, що при його огрядності виглядало трохи комічно.

У Римі Йосиф багато чув про витівки цього Кая Фабулла. Живописець, переконаний елініст, що запроваджував легке, радісне мистецтво, у своїй поведінці був підкреслено серйозний; він малював тільки в парадному убранні, був надмірно гордовитий, не розмовляв із своїми невільниками, порозумівався з ними тільки знаками та кивками. Таке славетне та популярне було його мистецтво — в кожному навіть найменшому провінційному місті існували його фрески, — проте йому не щастило проникнути у значні римські родини. Нарешті він одружився з елінізованою єгиптянкою і цим назавжди загородив собі вступ до пануючої верстви.

Йосиф дивувався, що взагалі Фабулл був тут; йому казали, що його вважають за одного з найзавзятіших прихильників «біловзутих». Йосифові було огидне всяке малярство, воно не подобалося йому. Припис закону — ти не повинен творити собі образу — глибоко вгризся в нього. І в Римі письменників цінували дуже високо, а художників вважали за істот нижчої касті; цього гонористого живописця Фабулла Йосиф розглядав із подвійно зневажливою огидою.

Цезар заговорив із Йосифом. У прекрасному примірнику грецької Біблії, який йому піднесли як почесний подарунок, він знайшов своїм пильним поглядом деякі еротичні моменти та рипучим голосом просив Йосифа їх розтлумачити.

— Ви таки трохи погладшали, мій юдейчику, — сказав він безпосередньо, здивовано. Звернувся до Фабулла, що стояв недалеко. — Ви повинні були б бачити мого юдея в Галилеї, майстре. Тоді він був чудовий. Виснажений, худющий, занехаяний. Справді пророк для малювання.

Фабулл стояв церемонний, похмурий; Йосиф ввічливо усміхався.

— Тут мене доглядає лікар Гекатей, — продовжував Веспасіан. — Він звелів мені раз на тиждень постити. Це знаменито мені допомагає. Як ви гадаєте, Фабулле? Якщо ми заставимо хлопця попостити тиждень, ви тоді змалюєте його мені?

Фабулл стояв, як пень, трохи скрививши обличчя. Йосиф сказав ухильно:

— Це радує мене, ваша величність, що сьогодні ви можете так задоволено жартувати з приводу Йотапати.

Цезар сміявся.

— Коли змінюється погода, — сказав він, — я щоразу відчуваю ще ногу, яку ваші люди приперчили мені каменюкою. — Він вказав на даму, що стояла поряд із художником. — Ваша донька, Фабулле?

— Так, — сказав художник сухо, стримано, — моя донька Доріон.

Всі дивилися на дівчину. Доріон була досить висока, тонка та ніжна, зі жовто-смаглявою шкірою, довгою, тонкою головою, скошеним і високим лобом, з очима кольору моря. Вилиці опуклі, ніс тупий, трохи широкуватий, сміливий рот видавався на ніжному, гордовитому обличчі.

— Миленька дівчина, — сказав цезар. — І потім, прощаючись: — Ну-ну. Подумайте, Фабулле, чи хочете ви змалювати для мене мого юдея.

Він відійшов. Інші безмовно та вражено стояли якийсь час укупі. Фабулл прибув на свято тільки з огляду на новий режим. Він насилу вмовив Доріон піти з ним. Тепер каявся, що прийшов сюди. Він не думав про те, щоб малювати портрет неприємного, пустославного юдейського літератора. Йосиф теж не думав про те, щоб дозволити зарозумілому, нетямущому художникові робити свій портрет. Проте дівчина Доріон справді була істотою вражаючою. Миленька дівчина, сказав цезар. Це сказано банально і, крім того, неправильно. Як вона стояла тут, ніжна аж до кволості, тримаючись знадливо і, проте, строго, з легенькою тріумфуючою та непристойною усмішкою на губах великого рота! Йосиф мимохить смакував її дику привабність.

— Ну-ну, — трохи глузливо повторила дівчина Доріон улюблені слова цезаря. — Ходімо і ми, батьку.

Вона мала високий, тонкий, злосливий голос. Йосиф розкрив рота, щоб заговорити до неї, але йому, зазвичай такому вправному, нічого путнього, що варто сказати, на думку не спадало. В цей момент він

відчув, як щось треться об його ногу. Глянув униз — це була велика, руда кішка. Єгиптяни пестили кішок, священних тварин, римляни й юдеї терпіти їх не могли. Йосиф намагався її прогнати. Але вона лишалася, обтяжувала його.

Він нахилився, схопив тварину. Раптом пролунав голос дівчини:

— Облиште кішку!

Це був різкий, неприємний голос. Дивно, який він став ніжний, коли вона звернулася тепер до кішки:

— Іди, моя тваринко. Моя люба, моя маленька богине. Він нічого не тямить щодо тебе, той чоловік. Він злякав тебе?

І вона гладила кішку. Гидка тварина мурчала.

— Вибачте, будь ласка, — сказав Йосиф, — я не хотів чіпати вашу кішку. Це корисні тварини, в роки, коли багато мишей.

Доріон добре чула його глузування. Вона мала єгиптянку матір і єгиптянку бонну. Кішка — божественна тварина, в ній є частина богині левів Бастет, сила та влада прадавніх часів. Юдей хотів принизити її бога, юдей був для неї занадто мізерний, щоб відповідати йому. Не треба було йти на це свято. Мистецтво її батька єдине в своєму роді, жоден уряд, жоден цезар не обійдеться без нього, не було потреби робити поступки новому режимові. Вона нічого не говорила, стояла тихо, з кішкою на руці, й являла собою гожу картину: вродлива дівчина грається з кішкою. Коли вона, приємно перебільшуючи, відчувала на собі багато поглядів, то міркувала. Миленька дівчина, сказав цезар. Її батько повинен малювати цього юдея. Який грубий, недотепний жарт. Цезар вайлуватий, справжній римлянин. Шкода, що її батько не зумів ураз добрати способу боронитися від такого жарту. Він міг протиставити йому тільки свою дещо похмуру серйозність. Юдей із своєю догідливою іронією краще дав собі раду. Вона добре розуміла, що Йосифові, хоч він і говорив зухвало про кішку, вона сподобалася. Якщо вона скаже ще хоч одне речення, тоді він відповість багатьма облесними та примирливими словами. Але вона вирішила не казати нічого. Коли він заговорить знову, тоді, може, вона побажає відповісти. Коли він не заговорить, тоді вона піде, і це буде її остання зустріч із юдеєм.

Йосиф теж міркував. Ця дівчина Доріон глузлива та гордовита. Якщо він зв'яжеться з нею, то скоро будуть труднощі, неприємності. Найкраще було б залишити її стояти з своєю дурною, гидкою кішкою.

Руки в неї коричневі і кішка коричнева. Але яка чудова коричневість! Руки дивно смагляві, а коричневість кішки — гідка рудизна. Незвичайно тонкі, довгі руки в неї.

Вона наче з однієї з тих старих угластих різких картин, якими тут поплямовано все.

— Вам не здається це надмірним — ще потоншати мені заради того, щоб ваш батько змалював мене? — сказав він, і доки промовив це, вже пошкодував, що не пішов геть.

— Я гадаю, трохи посту не є висока ціна за те, щоб далі жити у вічності, — сказала своїм високим дитячим голосом Доріон.

— Я гадаю, — відповів Йосиф, — що коли житиму далі, то житиму в своїх книгах.

Доріон розізлилася на таку відповідь. Знову ця славнозвісна юдейська зарозумілість! Вона шукала відповіді, яка вразила б чоловіка, але раніше, ніж устигла її знайти, Фабулл сказав сухо і по-латині:

— Ходімо, донько. Це залежить не від нас і не від нього, чи малюватиму я його чи ні. Коли цезар звелить, тоді я намалюю й гниле свиняче стерво.

Йосиф дивився услід обом, доки вони зникли за колонадою, яка обрмовувала дамбу з боку суходолу. Розмова закінчилася не дуже вдало, але він не каюся, що розмовляв.

Цього дня Йосиф написав псалом, що пізніше названий був псалмом громадянина світу:

О, Ягве, дай мені більше слуху й більше зору,

Щоб простір твого світу бачити й чути.

О, Ягве, дай мені більше серця,

Щоб осягти многогранність твого світу.

О, Ягве, дай мені більше голосу,

Щоб славити велич твого світу.

Вважайте, народи, і добре слухайте, нації.

Не ощаджуйте, каже Ягве, духу, який я на вас проливаю.

Щедро розтрачайте себе, чути голос Господа,

Бо я геть випльовую скнар.

І хто обмежує своє серце й свою силу,

Від того я відвертаю лице своє.

*Знімайся з твого якоря, каже Ягве,
Я не люблю тих, кого мулом заносить у гавані.
Огидні мені ті, що згнивають у смороді своєї нерухомості
Я дав людині ноги, щоб носили її над землею,
Щоб могла вона бігати,
Щоб не спинилася, як дерево, врісши в землю корінням.
Бо дерево одним тільки живиться,
А людина живиться всім,
Що я створив під небом.
Дерево знає завжди тільки однакове,
А людина має очі, щоб вбирати в себе чуже,
І має шкіру, щоб інше мацати та смакувати.
Хваліте Господа і розпросторюйтесь над землями.
Хваліте Господа і розтрачайте себе над морями.
Раб той, хто прив'язує себе до одного єдиного краю.
Не Сіоном зветься держава, яку славив я вам, її ім'я — Земля.*

Так зробився Йосиф із громадянина Юдеї громадянином світу і з священика Йосифа бен-Маттіаса письменником Йосифом Флавієм.

І в Александрії теж були «Месники Ізраїлю». Хоч це було небезпечно, проте і на вулицях з'являлися люди, що носили заборонені шарфи з ініціалами Макавеїв: «Хто як ти, о Господи!» Макавеїсти, відтоді як прибув Йосиф, усіма способами показували йому, зрадникові їхньої справи, свою зневагу. Після його сутички з «біловзутим» Хереасом вони стали трохи тихіші. А тепер, після «Псалма громадянина світу», вони здійняли подвійний галас проти двозначного, заплямованого чоловіка.

Йосиф спершу сміявся. Але скоро мусив помітити, як агітація «Месників Ізраїлю» захоплювала і поміркованих, як починали відвертатися від нього і панове з Великої ради громади. Керівники александрійських юдеїв у душі думали так, як він, але для більшості громади «Псалом громадянина світу» був дикою ерессю, і менш, ніж через два тижні після опублікування цього псалма дійшло в головній синагозі до скандалу.

Коли александрійський юдей гадав, що grosмейстер і його урядовці допустилися неправдивого вироку у важливій справі, то старий звичай дозволяв йому апелювати до всієї громади, й якраз у суботу, перед розгорненим сувоєм Святого Письма. Суботня священнодія, читання зі Святого Письма, не допускалася доти, доки вся громада не вирішувала невідкладно скаргу. Але домагатися такого рішення було небезпечно. Бо коли громада не схвалювала скаргу, тоді той, хто вчинив її, мав перебувати три роки під великим прокляттям. Через таку строгість цим правом користувалися рідко; за два останні десятиліття це сталося тільки тричі.

Тепер, коли Йосиф після опублікування його вірша вперше показався у великій синагозі, це сталося у четверте. Була субота, коли мали читати уривок, що починався зі слів: «І з'явився йому Ягве під Мамрійським дубом». Тільки принесли сувій тори на велику кафедру, з якої мало відбуватися читання, тільки зняли з сувою його коштовний покрив і розгорнули його, як ватажок макавеїстів і деякі його прихильники кинулися до кафедри та заборонили читання. Вони зняли скаргу проти Йосифа бен-Маттіаса. Хоч юристи громади, цитуючи різні заплутані пояснення, і визнали, що Єрусалимське прокляття не дійсне тепер для Александрії, але набагато більша частина александрійських юдеїв думає інакше. Цей чоловік, Йосиф бен-Маттіас, винен у нещастях у Галилеї й Єрусалимі, він — подвійний зрадник. Самого його ганебного, рабського одруження з наложницею Веспасіана досить, щоб виключити його з громади синагоги. Під бурхливі схвальні вигуки промовець вимагав вигнати Йосифа з святилища.

Йосиф стояв дуже спокійно, міцно стуливши губи. Сто тисяч тут, у синагозі, це були ті самі, що недавно радувалися йому, кричали: «Морон, морон». Чи стане тепер хоч хтось на оборону його? Він дивився на grosмейстера Теодора бар-Даніеля і сімдесятьох панів на золотих стільцях. Вони сиділи, біліші за свої молитовні мантиї, і не розкривали рота. Ні, вони не можуть його захищати і не захищають. І те, що він друг цезаря, не захищає його. Його з ганьбою випроводять із синагоги.

Деякі, бачачи його таким нужденним, казали собі: «Так сталося, бо в світі є колесо. Це колесо, що подає воду, воно йде вгору й опускається, і наповняє порожні відра, а повні виливає. І цього

чоловіка воно тепер зачепило; ще вчора був він гордий, а сьогодні вкритий ганьбою».

Сам Йосиф, здавалося, не дуже серйозно сприйняв цю справу. Він далі, як і досі, жив блискучим життям, із жінками, літераторами й акторами, високошанований гість у марнотратному колі Каноуса. Принц Тит ще з більшою приязню ставився до нього, ніж досі, і майже завжди показувався в його товаристві.

Але коли Йосиф був сам, ночами, він був хворий від гіркоти та сорому. Його думки оберталися навкруг нього самого. Він був не чистий, він був повен прокази всередині та зовні, жоден Тит не міг позшкрібати його струпи. Його ганьба була відчутна, кожен міг її бачити. Вона мала ім'я, вона навивалася Мара. Він мусив позбутися цього джерела свого нещастя, і позбутися назавжди.

Через кілька тижнів, не порадившись про це ні з ким, пішов він до головного судді громади, доктора Базіліда. Від часу свого вигнання Йосиф не був ні в кого з великих юдейських панів. Головному судді його візит був неприємний. Він старався знайти примирливі слова, крутився, промовив кілька в'ялих речень. Але Йосиф витяг розідраний священницький головний убір, як приписано було ритуалом для його випадку, поклав його перед головним суддею, розірвав убрання та сказав:

— Мій докторе й пане, я ваш раб і підвладний Йосиф бен-Маттіас, раніше священник першої черги в Єрусалимі. Я вчинив лихий злочин. Я одружився з жінкою, з якою мені заборонено було одружуватися, з військовополоненою, що соблудила з римлянином. Я заслужив кару викорінення.

Доктор Базілід, головний суддя, зблід, коли Йосиф говорив ці слова; він добре знав, що вони мають означати. Це тривало якусь хвилину, доки він дав відповідь, приписану формулою:

— Кара викоріненням, грішнику, не є справа людей, це є справа Бога.

Йосиф продовжував, спитав за формулою:

— Чи є засіб, мій докторе й пане, яким грішник може відвернути кару викоріненням від себе і свого роду?

Головний суддя відповів:

— Коли грішник прийме на себе кару сорока ударами, тоді Ягве явить милість. Але грішник мусить просити про цю кару.

Йосиф сказав:

— Я прошу, мій докторе й пане, про кару сорока ударами.

Коли стало відомо, що Йосиф хоче прийняти кару бичуванням, це викликало неймовірну сенсацію в Александрії; бичували не часто, зазвичай тільки невільників. Макавеїсти підіймали вгору брови і замовкали, і деякі з тих, що найдужче кричали, коли виганяли Йосифа, тепер каюлися в душі. Але «біловзуті» вимазали стіни всіх будинків карикатурами бичованого Йосифа, і в шинках співалися про це куплети.

Юдейська влада не оповіщала про день кари. Проте устанавленого дня двір августівської синагоги був переповнений людьми, і вулиці навкруги захаращені були цікавими. Блідо-смагливий і худий, дивлячись прямо своїми палкими очима, ішов Йосиф дорогою до головного судді. Він приклав руку до лоба; дуже голосно, так, що можна було чути в найдальших кутках, він сказав:

— Мій докторе й пане, я вчинив лихий гріх. Я прошу про кару сорока ударами.

Головний суддя відповів:

— Я передаю тебе слугам закону, грішнику.

Кат Ананія бар-Акашія кивнув своїм обом помічникам, і вони зірвали Йосифові убрання з тіла. Лікар підійшов, оглянув його, чи спроможний він витримати таке бичування, щоб під бичами не вийшли з нього сеча та кал, бо це було б приниженням, а в законі написано: «Твій брат не повинен бути приниженим у твоїх очах». Це був головний лікар громади Юліан, що оглядав Йосифа.

Він обмацував його, особливо дослухався до серця та легенів. Багато з глядачів сподівалося, що лікар оголосить Йосифа неспроможним витримати все бичування, або принаймні спроможним до меншої кількості ударів. В душі і сам Йосиф надіявся на подібний результат. Але лікар вимив руки й оповістив:

— Грішник спроможний до сорока ударів.

Кат звелів Йосифові схилитися на коліна. Помічники прив'язали обидві його руки до стовпа, так що його коліна були від стовпа на деякій віддалі, й усі бачили, як натяглася гладенька, бліда шкіра в нього на спині. Потім вони прив'язали йому до грудей важкий камінь,

що відтягував верхню частину тулуба вниз. Кат Ананія бар-Акашія схопив бич. Ґрунтовно він прикріпив до ручки широкий ремінь із волової шкіри, випробував його, відпустив. Кінець ременя мав сягати живота караного. Такий був припис. Тим часом люди бачили, як Йосифове серце вдарялося в ребра.

Головний суддя почав читати зі Святого Письма вірш про бичування:

— «Так повинно відбуватися: коли заслуговує грішник удари, то суддя велить їх йому дати, числом відповідно до міри гріха, і грішника б'ють при ньому. Сорока ударами б'ють його, не більше. Бо він не більше дає, як стільки, бо як забагато ударів, то твій брат принижений буде в очах твоїх».

Кат поклав 13 ударів на спину. Другий суддя рахував, потім помічники побризкали грішника. Тоді сказав третій суддя: «Бийте», і кат поклав 13 ударів на груди. Потім знову побризкали помічники грішника. Нарешті ще раз поклав кат 13 ударів на спину. Було дуже тихо в той час, коли він бив. Чути було, як різко ляскали удари, чути було здавлене хрипке дихання Йосифа, видно було, як колотиться його серце.

Йосиф лежав зв'язаний і старався, щоб йому під ударами не збило дух. Удари були короткі й різкі, але біль був — як безмежне, розхвильоване море; він підіймався високими хвилями, поривав Йосифа, підлипав, ніби на мить облишаючи його, підіймався знову та заливав Йосифа. Йосиф задихався, хрипів, відчував запах крові. Все це сталося заради Мари, доньки Лакіша, він її забажав, він ненавидів її, тепер бичем вибивали її з його крові. Він молився: «Із глибини волаю я до тебе, о Господи». Рахував удари, але числа плуталися в нього, вже було багато сотень ударів, а вони далі й далі били його. Закон приписує, що має бути не 40 ударів, а 39; бо написано ж «по число», а це ж однаково, як «приблизно», і тому має бути тільки 39. О, який м'який закон докторів! О, яке тверде Святе Письмо! Коли вони тепер не перестануть, то він помре. Вже досить йому, Йоханан бен-Заккаї скаже їм, що вони повинні перестати. Великий доктор був в Юдеї, в Єрусалимі чи в Ябне, але проте він буде тут, він розкриє рот. Йдеться тільки про те, щоб Йосиф витримав до того. Підлога і стовп під ним попливли, але Йосиф зібрав усю силу. Йому треба бачити ясно, точно розпізнавати підлогу та стовп, поки прийде Йоханан бен-Заккаї. Але

Йоханан бен-Заккаї не приходив, і нарешті Йосиф утратив усе таки зір і свідомість. Так, на 24 ударі він став непритомним і безживно лежав у вірвовках. Але коли його побризкали, він знову прийшов до чуття і лікар сказав: «Він спроможний», і суддя сказав: «Бийте далі».

Серед глядачів була принцеса Береніка. Не було ніяких трибун, ніяких особливих місць. Але вона ще вночі перед тим послала своїх найдужчих каппадокійських невільників, щоб тримали для неї вільне місце. Тепер стояла вона в другому ряді, стиснута між багатьма іншими, довгі губи її були напіврозкриті, вона важко дихала, темні очі її невідривно спрямовані були на бичованого. У дворі було безмовно тихо. Чувся тільки голос головного судді, що читав вірші з Письма, дуже помалу, загалом тричі, та здалека з вулиці долинав шум натовпу. Дуже уважно дивилася Береніка, як цей гордовитий Йосиф приймав удари, щоб звільнитися від повії, з якою він мусив зв'язати своє ім'я. Так, він справді був її родич. І гріхи, і чесноти його були не малі. Глибоко змиритися, щоб із тим більшою гордістю підвестися — це вона розуміла. Вона сама в пустелі зазнала насолоди такого смиренства. Вона стояла дуже бліда; це не було легко — дивитися, але вона дивилася. Беззвучно ворушила губами, механічно рахувала. Вона зраділа, коли упав останній удар; але ще довго стояла б і могла б дивитися. Її зуби стали сухими під довгими губами.

Йосифа, непритомного та скривавленого, принесли в будинок громади. Його викупали, під доглядом лікаря Юліана, помазали пахучою мастю, влили в нього напій із вина та мира. Коли він опритомнів, сказав:

— Дайте катові двісті сестерціїв.

Мара, донька Лакіша, в цей час ходила ошчасливлена, радувалася дитині, яку мала народити, з тисячею турбот охороняла її. Вона була дуже працююча, але тепер не крутила ручний млинок, щоб дитина не стала п'яницею. Вона не їла нечистих фініків, щоб дитина не мала слізливих очей, не пила пива, щоб колір обличчя в дитини не був поганий, не їла гірчиці, щоб вберегти дитину від гультяйства. Навпаки, вона їла яйця, щоб очі дитини побільшали, морську рибу, щоб вона подобалася людям, лимонні цукати, щоб приємно пахла. Із страхом вона обминала все негарне на своєму шляху, щоб його вигляд не запам'ятався, ретельно шукала вродливих людей, щоб на них дивитися. З трудом роздобула чарівний орлиний камінь, що, будши

порожній від природи, мав у собі ще менший камінчик, образ матки, яка хоч і розкрита всередину, а плід із неї не випадає.

Коли надійшов час, Мару посадили в пологове крісло, станок із брусків, у якому вона могла напівсидіти, напівлежати, і прив'язали до цього станка курку, щоб її пурхання прискорювало пологи. Це були болісні пологи, тільки через день Мара відчула гіркий холод у стегнах. Бабка промовляла, закликаючи, над нею, рахувала кликала її на ім'я, рахувала.

І от дитина народилася, і, дивись, це був хлопець. Синьо-чорна, брудна, в слизі та крові була його шкіра, але він кричав, і кричав так, що крик його відбивався від стіни. Це була добра ознака, і що дитина з'явилася на світ у суботу, теж було доброю ознакою. Не зважаючи на суботу, взяли теплої води на купання, і влили в неї вина, коштовного єшкольського вина. Обережно виправляли руки та ноги дитини, і покрили м'який череп її кашкою з нестиглого винограду, щоб відстрашити всяку нечисть. Її намазали теплою оливою, обсипали її порошком із мирри, завинули її у тонке полотно. Мара ощаджувала на своїх убраннях, щоб дістати для дитини найкраще полотно.

Янікі, янікі, або добре також ілді, моє дитя, моя дитиночка, моє маленятко, і гордо звеліла вона посадити другого дня кедр, бо це був хлопець.

Геть усі дев'ять місяців думала вона про те, яке ім'я повинна дати хлопцеві. Але тепер, у цей тиждень перед обрізанням, коли вона мусила це вирішити, довго вагалася. Нарешті вирішила. Сказала покликати до неї писаря і продиктувала листа:

«Мара, донька Лакіша, вітає свого пана, Йосифа, сина Маттіаса, священика першої черги, цезаревого друга.

— О, Йосифе, мій пане, Ягве побачив, що негодна була тобі служниця твоя, і він благословив моє тіло і встояв мене народити тобі сина. Він народився в суботу, і він важить 7 літрів 65 цуців, і його крик відбивався від стіни. Я назвала його Симеоном, тобто «сином послухання», бо почув мене Ягве, коли я була негодна тобі. Йосифе, мій пане, вітаю тебе, і стань великим у світлі цезаревого сонця, і хай лице Господа сяє над тобою. І не їж пальмової капусти, бо від того тобі завжди давить на груди».

В цей самий час, ще до того, як він відібрав від неї листа, стояв Йосиф у церемоніальному залі александрійської громади. Він був ще блідий і дуже слабкий після бичування, але тримався прямо. Поряд нього стояли як свідки гросмейстер Теодор бар-Даніель і президент августівської громади Нікодим. Головний суддя Базілід сам провадив засідання, і три доктори брали в ньому участь як судді. Перший секретар громади писав під диктовку головного судді, він писав, як встановлено законом, на пергаменті з телячої шкіри, писав гусячим пером і густо-чорним чорнилом, і пильнував, щоб документ мав точно дванадцять рядків, по числовому значенню слова Гет, гебрейського слова для розлучного листа.

Йосиф, у той час, як гусяче перо скрипіло по пергаменту, чув у своєму серці шум, дужчий за це скрипіння. А був це той різкий шум, із яким Мара, донька Лакіша, роздирала своє убрання й свої сандалії, безсловесно, ґрунтовно, коли вона одного сірого світанку повернулася від римлянина Веспасіана. Йосиф гадав, що він забув цей шум, але тепер він знову чувся тут, і дуже голосний, голосніший за рипіння пера. Але він робив свої вуха глухими і серце своє тугим.

А секретар писав так:

«Сімнадцятого дня місяця кізлев у році 3830 після створення світу, в місті Александрії, на Єгипетському морі.

Я, Йосиф бен-Маттіас, названий Йосифом Флавієм, юдей, що перебуваю зараз у місті Александрії на Єгипетському морі, згодився власною волею і без примусу відпустити тебе, звільнити, дати тобі розлуку, тобі, моїй шлюбній жоні Марі, доньці Лакіша, що перебуваєш нині в місті Цезарії на Юдейському морі. Ти була досі моєю дружиною. Але тепер будь вільна, відпущена, розлучена зі мною, так що тобі дозволено розпоряджатися в майбутньому собою, так що в майбутньому ти будеш дозволена для кожного.

Цим ти дістаєш від мене повідомлення про звільнення та розлучний лист по закону Мойсея й Ізраїлю».

Документ був переданий особливому довіреному з писаним дорученням приставити його Марі, доньці Лакіша в Цезарії, і передати їй у присутності президента цезарійської громади та дев'яти інших дорослих чоловіків-юдеїв.

Того ж дня, коли кур'єр прибув до Юдеї, покликали її. Вона не здогадувалася, для чого її кличуть. При президентові громади Йосифів

довіреним передав їй листа. Вона не вміла читати, просила, щоб прочитали їй. Їй прочитали, вона не зрозуміла, їй прочитали ще раз, пояснили, вона впала. Секретар громади надірвав повідомлення, на знак того, що воно було, у згоді з приписом, передане та прочитане, поклав його до своїх актів і видав про це кур'єрові відповідне свідоцтво.

Мара пішла додому. Вона розуміла, що не запобігла ласки перед Йосифовими очима. Коли жінка не запобіжить ласки перед чоловіковими очима, тоді чоловік має право відіслати її. Жодна її думка не йшла проти Йосифа.

Віднині вона з лячною турботою присвятила свої дні маленькому Симеонові, Йосифовому первістку. Пильно утримувалася вона від усього, що могло ушкодити її молоко, уникала солоної риби, цибулі, деяких овочів. Вона вже не називала своє дитя Симеоном, називала його спершу Бар-Меєр, тобто син світлосяйного, потім Бар-Адир, тобто син могутнього, далі Бар-Ніфлі, тобто син хмари. Але президент громади звелів їй прийти вдруге і заборонив їй давати такі імена дитині, бо хмара, і могутній, і світлосяйний були епітетами месії. Вона приклала свою руку до низького лоба, уклонилася, обіцяла послухатися. Але коли була сама, коли ніхто її не чув, тоді й далі називала маленького Симеона цими іменами.

Вірно берегла вона речі, до яких колись торкався Йосиф, хустки, якими він витирався, тарілки, з яких він їв. Вона хотіла зробити свою дитину достойною батька. Вона передбачала, що в цьому будуть великі труднощі. Бо син від одруження священика з військовополоненою не визнавався, він був байстрюк, виключений із суспільства. Проте вона мусить знайти шлях. У суботи, в дні свят, вона показувала маленькому Симеонові те, що залишилося після його батька, хустки, тарілки, і розповідала йому про велич його батька і заклинала його бути доктором і паном, як він.

Йосиф, після того, як дістав через відповідного урядовця громади в Александрії свідоцтво про розлуку, був урочисто покликаний читати зі Святого Письма в головній синагозі. По своєму священицькому рангу мав він читати перший. Уперше за довгий час знову носив він священицький головний убір і блакитний, вишитий квітами пояс священика першої черги. Він зійшов на велику кафедру до розкритого сувою Письма, від якого він був прогнаний кілька тижнів тому. При

безмовній тиші вимовляв перед сотнею тисяч благословення: «Слава тобі, Ягве, наш Боже, що даєш нам справжнє вчення і готуєш для нас вічне життя». Потім він сам став гучним голосом читати уривок із Письма, призначений для цієї суботи.

Посеред зими, близько початку нового року, Веспасіан знав, що імперія міцно у нього в руках. Робота солдата була зроблена, тепер починалося трудніше — робота правителя. Те, що провадилося поки що в Римі від його імені, було погане та нерозумне. Муціан із дикою жадобою витискав з Італії які тільки були в ній гроші, а молодший цезарів син, Доміціан, якого він завжди терпіти не міг, цей гультай, цей «фрукт», як намісник цезаря, розподіляв без розбору сонце та грозу. Веспасіан написав Муціанові, щоб він не давав країні занадто багато проносного, бо дехто вмирає і від поносу. «Фруктові» він написав, чи не матиме «фрукт» такої милості, щоб залишити його на посту і на наступний рік. Потім він звелів прибути з Риму до Александрії трьом чоловікам: престарому міністрові фінансів Етрускові, придворному ювелірові та директорові цезаревих перлових промислів Клавдієві Регіну й управителеві своїх сабінських маєтків.

Три знавці справи обмінялися цифрами, перевірили їх. Імперіалістична східна політика цезаря Нерона та заколоти після його смерті зруйнували велетенські цінності, сума державних боргів, яку троє чоловіків підраховали, була висока. Регінові випало мало вдячне завдання назвати цю суму цезареві.

Веспасіан і фінансист ніколи не бачилися. Тепер вони сиділи в зручних кріслах один навпроти одного. Регін моргав, мав сонний вигляд, він поклав одну жирну ногу на другу, його розв'язані ремінці на черевиках теліпалися. Щодо цього Веспасіана, то він вважав раніше, що з ним можна робити тільки мізерні справи. Він зв'язався з дамою Ценіс, і виплатив їй тоді чималі комісійні, бо йшлося про великі постачання юдейській і європейським арміям Веспасіана. Веспасіан знав, що фінансист виявив себе в своїх розрахунках як пристойний чолов'яга. Своїми світлими твердими очима дивився він у м'ясисте, сумне, обвисле обличчя Регіна. Обидва чоловіки обнюхували один одного, пахнули вони один одному непогано.

Регін назвав цезареві свою цифру. 40 мільярдів. Веспасіан не здригнувся. Можливо, він тільки засопів трохи дужче, але його голос

звучав спокійно, коли він відповів:

— Сорок мільярдів. Ви мужній чоловік; а чи не оцінили ви деякі відомості занадто високо?

Клавдій Регін розважно, своїм масним голосом, настоював:

— Таки сорок мільярдів. Треба дивитися цифрам в очі.

— Я дивлюся їм у очі, — сказав, дуже сопучи, цезар.

Вони обговорювали потрібні ділові заходи. Можна дістати дуже великі гроші, коли конфіскувати майно тих, хто підтримували попереднього цезаря ще й після проголошення Веспасіана. Це був день, коли цезар за приписом лікаря Гекатея зазвичай постився, а в такий день його здібності до ділових справ були особливо добрі.

— Ви юдей? — спитав він безпосередньо.

— Напівюдей, — відповів Регін, — але дедалі дужче набираю юдейського вигляду.

— Я знаю один засіб, — Веспасіан прижмував очі, — враз позбутися половини сорока мільярдів.

— Мені дуже цікаво взнати його, — сказав Клавдій Регін.

— Якщо я звелю, — пояснив Веспасіан, — щоб у головній синагозі поставили мою статую.

— Тоді юдеї будуть протестувати, — докінчив Клавдій Регін.

— Правильно, — сказав цезар. — Тоді я зможу забрати в них гроші.

— Це становитиме приблизно двадцять мільярдів.

— Ви швидко рахуєте, — похвалив цезар.

— Тоді ми покриємо першу половину боргів, — зауважив Клавдій Регін, — але другу ніколи не зможемо покрити. Бо господарство й кредит, і не тільки на Сході, будуть назавжди зруйновані.

— Я боюся, що ваша правда, — зітхнув Веспасіан. — Але ви мусите визнати, що думка приваблива.

— Я визнаю, — усміхнувся Клавдій Регін. — Шкода, що ми обидва занадто розважливі для неї.

Регін терпіти не міг александрійських юдеїв. Вони були для нього занадто чванькуваті, занадто елегантні. Дратувало його й те, що вони дивилися на римських юдеїв, як на компрометуючих родичів. Але те, що пропонував цезар, здавалося йому занадто радикальним. Він пізніше вишукає для александрійських юдеїв інші способи виціджувати з них гроші, не такі, щоб вони від них стекли кров'ю, проте такі, що вони повинні будуть пам'ятати про нього.

Поки що він порадив цезареві інший податок, який влучить усіх і на який ніхто на Сході ще досі не наважувався: податок на солону рибу й рибні консерви. Він не замовчував небезпечності такого податку. Александрійці мають писки, як у меч-риби, і цезареві доведеться всього від них почути. Але Веспасіан не боявся куплетів.

Симпатії александрійців до цезаря зникли майже цілком, коли був заведений податок на солону рибу. Вони люто лаялися через подорожчання цього дуже улюбленого харчу, і одного разу, при виїзді, закидали його гнилою рибою. Цезар лунко сміявся. Кал, кінські кізяки, ріпа, тепер гнила риба. Це забавляло його, що він і як цезар не позбувся такого матеріалу. Він звелів вчинити слідство і винуватці заколоту мусили постачити точно стільки золотих риб, скільки знайдено було гнилих у його екіпажі.

Йосифа Веспасіан бачив рідко у ці дні. Він звик до свого становища, відсунувся далі від свого юдея, став йому чужим, західним, римлянином. Принагідно він сказав йому:

— Я чув, ви через якесь марновірство поперчені були з своєї волі сорока ударами. Я б хотів, — зітхнув він, — щоб зміг позбутися моїх сорока мільярдів теж через сорок ударів.

Йосиф і Тит лежали у відкритій їдальні на віллі в Канопусі, у якій принц зазвичай проводив більшу частину свого часу. Вони були самі. Був лагідний зимовий день; хоч наближався вечір, проте не було ще потреби залишати відкриту галерею. Море лежало тихе, кипариси не ворушилися. Улюблений Титів павич помалу походжав по кімнаті, клюючи рештки їжі.

Йосиф зі свого тапчана міг крізь другий просвіт у стіні оглядати терасу, що лежала глибше, і сад.

— Ви звеліли переробити огорожу з самшитових дерев у формі літери? — спитав він і показав головою в напрямку до садівників, що працювали вниз.

Тит жував цукерку. Він був у доброму, щирому настрої; його широке хлопчаче обличчя над дещо коротким тулубом усміхалося.

— Звісно, мій юдею, — сказав він, — зрозуміло, я звелів переробити самшитову огорожу в формі літери. Я звелю переробити самшитові дерева і на моїй александрійській віллі в формі однієї літери, і кипариси теж.

— У формі літери Б, — усміхався Йосиф.

— Ти додумливий, мій пророче, — сказав Тит.

Він присунувся ближче; Йосиф сидів, Тит лежав, підклавши руки під голову, і дивився на нього.

— Вона вважає, що я подібний до свого батька. Вона мого батька не любить. Я можу це зрозуміти; але я вважаю, що я стаю дедалі менш подібним до нього. Мені не легко з моїм батьком, — скаржився він, — Він великий чоловік, він знає людей, а хто, знаючи людей, не схоче трохи з них потішитися? Але він робить це трохи занадто. Недавно, за столом, коли генерал Пріск не погоджувався, що він товстий, батько звелів йому оголити свій зад. Це було незрівнянно, як принцеса дивилася прямо перед собою. Вона сиділа спокійно, нічого не бачила, нічого не чула. Ми так не можемо, — зітхнув він. — Ми в таких

випадках ніяковіємо або буваємо грубі. Як ото можна так робити, щоб когось не зачіпали різні неприємні речі?

— Це не трудно, — сказав Йосиф, дивлячись на садівників, що поралися біля самшитових дерев. — Ви мусите тільки триста років зряду бути володарями держави, і тоді це прийде само собою.

Тит сказав:

— Ти дуже гордий своєю кузиною, але ти маєш підстави. Я ж знаю жінок із напрямків усіх восьми вітрів. В основі це завжди те саме, і маючи трохи звички, скоро домагаєшся від них, чого хочеш. Від неї я не можу домогтися. Ти знав, що чоловік мого віку і мого становища може бути несміливим? Кілька днів тому я їй сказав: «Власне, вас слід би оповістити військовою полонянкою; бо ж серцем ви з «Месниками Ізраїлю». Вона відповіла просто, що це так. Я повинен був піти далі, повинен був сказати: «А раз ти полонянка, то я беру тебе як мою приватну військову здобич». Кожній іншій жінці я б і сказав це, і взяв би її.

Його розпонаджене хлопчаче обличчя було прямо скорботне.

Йосиф, сидячи, дивився вниз на принца. Йосифове лице стало суворішим і на ньому, коли ніхто не дивився, часто показувався вираз страшно похмурої гордості. Він знову на добру частку краще знав, що таке влада, що таке смиренство та приниження, що таке насолода, біль, смерть, успіх, висхід, падіння, свободна воля та насильство. Це було надбане знання, і плачено було за нього не малу ціну. Принц був йому симпатичний. Він хутко знаходив у нього розуміння та співчуття, і він багато чим йому завдячував. Але тепер, при всій прихильності, він із вершини цього дорогою ціною купленого знання дивився на нього згори. Він, Йосиф, порався з жінками хутко, для нього Береніка ніколи не була проблемою, і він на місці принца давно б уже дійшов із цією справою до краю. Але це було добре, що було так, як воно було, і коли тепер принц просив Йосифа, по-хлопчачому, довірливо та трохи зніяковіло, порадити йому, як він повинен ставитися до Береніки, щоб домогтися успіху, і вплинути заради нього на принцесу, Йосиф згодився тільки після деякий роздумів, немов було це трудне завдання.

Це зовсім не було трудне завдання. Береніка після того, як він прийняв бичування, змінилася. Замість суміші з ненависті та прихильності, встановилася між ними спокійна спільність, яка походила зі спорідненості їх ества та подібності цілей.

Береніка перед Йосифом не манірилася, не крилася; вона одверто дозволяла йому заглядати в її життя. О, вона ніколи не пишалася довго, коли чоловік їй подобався. Бона спала з багатьма чоловіками, багато зазнала. Але довго такий зв'язок не тривав ніколи. Є тільки двоє чоловіків, яких вона не може усунути зі свого життя та думок. Один — Тиберій Александр, із яким вони родичі. Вже не молодий чоловік, не молодший за цезаря. Але який чудово гнучкий, який чемний і лагідний при всій своїй твердості та рішучості. Такий же міцний, як і цезар, проте ані трохи не вайлуватий, без жодної мужицької риси. Він великий солдат, тримає свої легіони в строгій дисципліні, проте ніколи не дозволяє собі ухилитися від чемності та доброго смаку. А потім її брат. Єгиптяни мудрі, коли вони вимагають від своїх царів, щоб брат і сестра парувалися. Хіба Агріппа не найрозумніший чоловік у світі і не найзнатніший, такий м'який і дужий, як вино з винограду пізнішого збору? Людині досить тільки думати про нього, щоб стати мудрою та доброю, а ніжність до нього робить людину багатую. Йосиф не вперше помітив, як ніжнішає її сміливе лице, коли вона говорить про нього, а довгі її очі темнішають. Він усміхається, він не має заздрості. Є жінки, які теж, коли про нього говорять, так змінюються.

Обережно він навів розмову на Тита. Вона враз спитала:

— Чи ви повинні передчувати, мій докторе Йосифе? Тит може бути пекельно розумним; але коли йдеться про мене, він стає неповороткий, і його неспритність заражає навіть таку метку людину, як ви. Він незграбний, мій Тит, велетенська дитина. Справді, не можна інакше його називати, як тільки янік. Він для цього слова вигадав власний стенографічний знак, так часто я це кажу. Він записує майже все, що я кажу. Сподівається знайти речення, на яке потім зможе мене упіймати. Він римлянин, добрий юрист. Скажіть, чи він добродушний насправді? Більшість часу дня він добродушний. Потім робить, просто з цікавості, експерименти, від яких гинуть тисячі, цілі міста. У нього стають тоді неприємні холодні очі, й я не зважуюсь умовляти його.

— Він подобається мені дуже, я з ним дружу, — сказав серйозно Йосиф.

— Я часто маю страх за храм, — сказала Береніка. — Коли Бог надихнув йому прихильність до мене, скажіть самі, Йосифе, може це мати якусь іншу мету, крім як урятувати храм? Я стала дуже скромною. Не думаю більше про те, щоб керування світом йшло з

Єрусалима. Але мусить залишитися місто. Вони не сміють розтоптати дім Ягве.

І тихо й боязко, простим і величним рухом повертаючи назовні долоні, вона питала:

— Хіба це багато?

Йосиф спохмурнів. Він думав про Деметрія Лібана, думав про Юста. Але він думав і про Тита, як той лежав біля нього, дивлячись на нього щирими, приязними очима хлопчика. Ні, це було неможливо, щоб цей молодий, приязний чоловік, із його пошаною до старого, святого добра, підняв руку навпроти храму.

— Перед Єрусалимом Тит не робитиме ніяких лихих експериментів, — сказав він із великою переконаністю.

— Ви дуже упевнені, — сказала Береніка. — А я ні. Не знаю, чи не виприне він із моїх рук, коли я наважусь сказати хоч слово проти його експериментів. Він дивиться мені услід, коли я йду, вважає, що має обличчя краще вирізьблене, ніж інші, це так, але хто цього не робить?

Вона зовсім близько підступила до Йосифа, поклала йому руку на плече, білу, виплекану руку, на якій і сліду не лишилося від того, що вона потріскалася й подряпалася була в пустелі.

— Ви знаєте світ, мій кузене Йосиф. Ми знаємо, що прагнення чоловіка не зникає, що воно сильне, і що розумний може багато досягти, коли він вміє оцінити прагнення чоловіка. Я дякую Богові, що натхнув римлянинові цю жадобу. Але, повірте мені, коли сьогодні спатиму з ним, то він, діставши те, що пориває його жадібні очі, безумовно не вважатиме на моє слово.

Вона сіла, вона усміхалася, і Йосиф зрозумів, що вона бачить свій шлях далеко вперед.

— Я триматиму його в чорному тілі, — закінчила вона холодно, — і не підпускатиму його близько.

— Ви розумна жінка, — визнав Йосиф.

— Я хочу, щоб храм не був зруйнований, — промовила Береніка.

— Що я повинен сказати моєму другові Титу? — міркував уголос Йосиф.

— Слухайте гаразд, мій кузене Йосиф, — звернулася до нього Береніка. — Я жду на ознаку. Ви знаєте село Текоа, біля Вифлієма. Там мій батько, коли я народилася, насадив гай із піній. Хоч тепер, у час громадянської війни, навколо Текоа відбувалися запеклі бої, гай не

ушкоджено. Слухайте гаразд. Якщо гай ще стоятиме до часу, як римляни увійдуть в Єрусалим, тоді Тит може звеліти робити шлюбне ложе з дерева моїх піній.

Йосиф гостро міркував. Чи це має бути знак для Титового ества, чи для долі країни? Чи вона хоче свій шлюб із Титом зробити залежним від збереження країни, чи убезпечити себе від його жорстокої цікавості? Чого вона, власне, хоче?

Він спитав. Але довге, сміливе обличчя принцеси було гордовите, замкнуте, година одвертості минула, і Йосиф знав, що безглуздо було питати далі.

Одного ранку, коли Йосиф з'явився на прийом до цезаревого палацу, у спальні Веспасіана був виставлений портрет дами Ценіс, який на замовлення цезаря у великій таємниці намалював живописець Фабулл. Портрет призначався для шефського кабінету цезарської майнової управи. Спочатку Веспасіан бажав, щоб поряд із дамою Ценіс стояв, як патрон, бог Меркурій, потім богиня щастя з рогом достатку, а, можливо, також три парки, прядучи золоті нитки. Але художник Фабулл з'ясував, що він не впорається з цим, і змалював даму Ценіс дуже реалістично, як вона сидить за письмовим столом, перевіряючи рахунки. Твердо та пильно стежили її карі очі з широкого, міцного обличчя. Вона сиділа спокійно і при тому моторошно живо; цезар пожартував, що треба перев'язати портрет, щоб Ценіс не зійшла з нього. Так повинна вона була сидіти перед письмовим столом свого головного касира, увесь час на місці з своїми гострими очима, щоб не сталося ніякого недбальства чи шахрайства. Цезар шкодував, що його Меркурія не було на портреті, але портрет йому подобався. І дама Ценіс була задоволена; одне тільки сердило її, що художник не згодився намалювати її помпезну зачіску.

Хто бачив гостріше, той розпізнавав без труду, що малював портрет майстер, але не друг дами Ценіс. Вона була дуже ділова та здібна жінка, спроможна наглядати за фінансами всієї держави і порядкувати ними, зі щирим серцем дбаючи про Веспасіана і народ римський. На портреті художника Фабулла вона була розважлива, ощадлива, спритна хатня господиня. І хіба рішуче, статечно в цій жінці не доходило до меж неповороткої незграбності?

Було, мабуть, так, що художник Фабулл, дуже шануючи старих сенаторів, намалював у портреті і свою ненависть до дрібних патриціїв, які так високо сягнули.

Із просторого прийомного залу величезні розчинені двері вели в спальню цезаря. Тут він одягався у всіх перед очима, як велів звичай. І тут поряд із намальованою Ценіс сиділа жива. Її друг, чоловік, у якого вона вірила, став тепер цезарем, і вона сиділа поряд із ним. Її істотне було на портреті, і порукою в тому була вона сама. Помалу просувалися чекаючі з прийомного залу в спальню, товпилися біля портрета, проходили мимо, помалу, безконечною низкою; кожен знаходив пару штучних слів здивування та пошани. Дама Ценіс строго інкасувала їх, і Веспасіан усміхався.

Йосиф відчув перед портретом незадоволення. Він боявся дами Ценіс і добре бачив, що там були домальовані речі, спроможні жити та виправдувати його неприязнь. Проте він це знову сприйняв, як порушення світотвору — знову хотіти, творити речі, які створив невидимий Бог. Це Ягве вдихнув цій жінці її незграбність, її неприкриту корисливість; художник Фабулл заноситься, коли він від себе хотів надати їй цих властивостей. З великою огидою дивився він на живописця. Фабулл стояв недалеко від цезаря. Його м'ясиста, строга, дуже римська голова дивилася крізь відвідувачів. Похмурий, пихатий, байдужний, стояв він тим часом, як вбирав слова відвідувачів.

І дівчина Доріон була тут. Рухливі губи її великого, випнутого рота усміхалися, ясне сяйво було навкруг її ніжного, гордовитого лица. Її батько мав свої примхи, ніхто не знав цього краще, як вона, але портрет був майстерним твором, повним мистецтва та пізнання, і ця дама Ценіс назавжди житиме точно такою, як бачив і хотів її батько; її незграбність, її різка скупість виведені тепер на світло, навіки виставлені у видимому світі. Доріон любила картини пристрасно, вона розумілася на техніці до останнього відтінку. Її батько, можливо, малював деякі речі сильніше, але це був його найкращий портрет; тут він цілком заповнив свої межі, а це були межі широкі.

Прийомний зал був повний до тисняви. Доріон оперлася на одну з колон, висока, тонка, ніжна, відкинувши вузьку голову назад. Вона злегка сопіла своїм тупим носом, її маленькі зуби були відкриті, вона втішалася впливом картини, дещо збентежене незадоволення глядачів тішило її не менше, ніж їхній подив. Вона раділа, що бачила Йосифа.

Він був від неї далеко, але вона косим, швидким поглядом помітила, що він теж побачив її, і вона знала, що він тепер протискатиметься до неї.

Від часу свята на острові Фаросі вона не бачила знову молодого юдея. Коли їй розповіли про його бичування, вона сказала пару злих і легковажних дотепів, але в душі тоді відчула себе, як на колисці, наче вона зовсім високо і зараз має перекинутися; бо вона твердо була переконана, що зухвалий, вродливий та обдарований чоловік прийняв бичування тільки для того, щоб вільною зробити дорогу до неї.

З лоскотливим чеканням вона бачила, як він протовплюється до неї. Але коли він привітався, вона мусила спершу пригадати, хто він. Потім згадала: ах, так, молодий юдей, портрет якого цезар пропонував малювати її батькові. Тепер попередні цезареві умови якнайкраще здійснюються; вона чула, що Йосиф тим часом добровільно зазнав різних жорстоких тортур. Його обличчя в усякому разі стало набагато худішим, і вона добре може собі уявити, що досить легко тепер знайти в ньому ті пророчі риси, які хотів мати цезар. З повільною, дратуючою цікавістю розглядала вона його всього, і яким, тонким голосом питала, чи дуже ще видні шрами від бичування.

Йосиф подивився на її тонкі, смагляві руки, потім подивився на портрет дами Ценіс, потім знову на Доріон, видимо роблячи порівняння, і сказав:

— Ви і дама Ценіс — єдині жінки тут в Александрії, які мене терпіти не можуть. — Доріон, як він помітив, сердилася на таке зіставлення. — Я гадаю, — продовжував він, — що мій портрет не буде здійснений. Ваш батько любить мене не більше, як гниле свиняче стерво, а ви, Доріон, вважаєте, що мені потрібні піст і бичування, щоб бути достойною моделлю. Гадаю, що наступникам нічого не зостанеться, як дізнаватися про мене з моїх книг, а не з твору Фабулла.

Але він зм'якшував свій голос, коли говорив ці колючі слова, так що вони звучали майже улесливо, і дівчині Доріон тон його мови здавався важливішим, ніж її зміст.

— Так, ваша правда, — відповіла вона, — мій батько вас не любить. Але ви повинні змусити себе боротися проти цієї антипатії. Такий чоловік, як ви, докторе Йосиф, що прийняв на себе сорок ударів, не повинен довго мати злопам'ять на художника Фабулла за гнівливе слово.

Її голос не звучав більше різко, він став такий ніжний, як тоді, коли вона говорила з кішкою.

Йосиф через тисняву стояв біля неї так близько, що майже торкався її. Він говорив тихо, так наче інші не повинні були чути, інтимно. Він став серйозним.

— Ваш батько може бути великим чоловіком, Доріон, — сказав він, — але ми, юдеї, ненавидимо його мистецтво. Це не упередження. Ми маємо добру підставу.

Вона дивилася на нього своїми очима кольору морської води і сказала так само тихо й інтимно:

— Ви не повинні бути таким боягузливим, докторе Йосиф. Бо це тільки через те, що ви боягузливий. Ви дуже добре знаєте, що немає кращого способу дійти до основи речей, як мистецтво. Ви не зважуєтеся підступити до мистецтва, і це все.

Йосиф усміхався спочутливо з висоти своєї переконаності.

— Ми проникли за видимим до невидимого. Тільки тому ми не віримо більше в видиме, що воно дешево.

Але дівчина Доріон із глибини своєї душі говорила до нього, й її голос від запалу став зовсім різким.

— Мистецтво є видиме і невидиме разом. Дійсність є тільки невправне, невірне наслідування мистецтва. Повірте мені, великий мистець приписує правді її закони. Багато разів мій батько робив це, зумисне чи ні.

Її велика дитяча голова схилилася до нього зовсім близько перед таємницею, вона говорила майже у вухо йому:

— Згадайте, як померла Друзіла, дружина сенатора? Від уколу через ліве плече в серце. Ніхто не знав, як був зроблений укол. За рік до того мій батько намалював її портрет. Він намалював їй пляму на голому плечі, подібну до шраму; це було заради техніки, він мусив мати пляму. Це було якраз те місце, крізь яке пройшов укол.

Вони стояли в світлій, високій кімнаті; навкруги були добре зодягнені дами та пани, які жваво розмовляли, це був тверезий вівторок, але навколо обох молодих людей був серпанок і таємниця. Усміхаючись, Доріон випорснула з цієї сутіні.

— Власне, — зауважила вона привітним, звичайним тоном, — такі речі мають зв'язати пророка Йосифа з художником Фабуллом.

Йосиф, саме тому, що аргументи дівчини його зачепили, уперто обстоював перевагу слова над картиною. Перевагу богопроникливого юдейського слова насамперед. Дівчина Доріон кривила губи, усміхалася, розсміялася голосно, високим, різким, злим сміхом. З того, що вона знала про гебрайські книги, пояснила вона, мало чого може вона почерпнути; вони повні безумного марновірства. Вона просила читати їй і з його книги про Макавеїв. Їй жаль, це пусті, гучні слова. Якби чоловік Йосиф був такий же пустий, вона б не наполягала, щоб його портрет був намальований. Йосиф сам останнім часом в міру своїх сил зрікався своєї книги про Макавеїв. Тепер вік вважав її присуд за зухвалий і безглуздий, злостився. Він заперечував і приязно розпитував про її богів, богів-тварин, чи вони теж ретельно лижуть тарілки і крадуть молоко. Вона відповідала запально, прямо грубо; розмова обох була, певно, найнечемнішою з усіх, які провадилися в просторому залі.

Тим, що принц Тит замовив Фабуллові портрет Береніки, дівчина Доріон увійшла в святолюбне коло вілли в Канопусі. Тепер вона майже щодня зустрічалася з Йосифом. Він бачив, як інші поводитися з нею, дуже чемно, дуже галантно і в основі зневажливо, саме так, як александрійські пани звикли поводитися з гарненькими жінками. В інших випадках він робив так само, але з нею так йому не щастило. Це його вабило. Він безоглядно кинувся в свою пристрасть. Гостро висміював її при інших, щоб потім так само безмірно перед іншими поклонятися їй. З певністю розумної дитини вона бачила його наскрізь, його жадобу вражати своїм блиском, його гонорливість, брак гідності в ньому. Вона навчилася того, що таке гідність. Вона бачила, як гризло це її батька, що аристократія не допускала його, вона бачила, як римляни дивляться на єгиптян зверхньо. Її єгиптянка-мати, її єгиптянка-бонна вбили їй у голову, якої вона прадавньої, святої крові, її предки сплять під гострими, високими, трикутними горами. І не були хіба юдеї найзневажаніші люди, смішні, як мавпи, не набагато кращі, як нечисті тварини? Тепер вона не могла звільнитися від цього юдея, якраз брак гідності в ньому притягував її, його безмежна відданість тому, що захоплювало його в той момент, раптова зміна, коли він із одного хвилювання кидався в інше, безсоромність, із якою він висловлював свої почуття. Вона гладила свого kota Іммутфру:

— Він тупий проти тебе. Він не має серця, не знає, що ти таке, і що таке картини, і що таке країна Кемет. Іммутфру, мій маленький бог, дряпай мене, щоб витікала моя кров, бо моя кров має бути погана, раз я прив'язалася до нього, й я смішна, що до нього прив'язалася.

Кіт сидів у неї на колінах, дивився на неї круглими, сяючими очима.

Одного разу, запально сперечаючись із Йосифом, при інших, вона сказала йому сповненим ненависті та тріумфу голосом:

— Чому ви, коли вважаєте мене за таку безумну, прийняли бичування, щоб стати вільним заради мене?

Він був збентежений, хотів її висміяти, але враз опанував себе, мовчав.

Коли він опинився на самоті, його поривало туди й сюди. Чи це вказівка долі, певна ознака, що єгиптянка так сприйняла його бичування. Він правильно зробив, стримавшись, не протестувавши проти такого тлумачення; стосовно жінки, яку хочеш мати, така безмовна брехня дозволена. Але чи була це брехня? Він завжди хотів мати цю жінку, а чи міг він колись думати, що вона без жертви та церемонії спатиме з ним? Це була велика спокуса — зробити її своєю жінкою. Вона була йому, священику, заборонена, навіть коли вона перейде в юдейство. Заради чого прийняв він бичування, коли він хутко по тому знову переступить закон? Макавеїсти кричатимуть, ще гірше — вони сміятимуться. Нехай. Це має бути солодка річ, має бути насолода — принести жертву для єгиптянки. Гріх одруження з тою, яку виплюнув римлянин, був гидкий і брудний. Цей гріх сяяв розкішно. Це був дуже великий гріх. Ти не повинен одружуватися з донькою чужинця, сказано в Письмі, і Пінхас, коли побачив, як один із громади Ізраїлю блудив із мідіянкою, взяв спис і пішов за чоловіком у місце блуду та проколов обох, чоловіка і жінку, крізь їхні животи. Так, це був дуже великий гріх. А з другого боку: його однойменник Йосиф одружився з донькою єгипетського священика, Мойсей із мідіянкою, Соломон із єгиптянкою. Малі повинні задовольнятися малою мірою, бо вони потрапляють під загрозу залежатися біля доньок чужинців і прийняти їхніх богів. Він, Йосиф, належить до тих, які досить сильні, щоб вбирати в себе чуже, без того, щоб перейти в нього. Знімайся зі свого якоря, — каже Ягве. Він зрозумів раптом темне речення, Бога треба любити обома сторонами, лихою та доброю.

При наступній зустрічі з Доріон він говорив про заручини й одруження, як про старий, часто обговорюваний проект. Вона тільки сміялася своїм тонким і глузливим сміхом. Але він робив так, немов не чув цього, він був одержимий своїм планом, побожністю перед своїм гріхом. Він уже обговорював деталі, дату, формальності її переходу в юдейство. Хіба в Римі, а також в Александрії не переходили часто в юдейство жінки, навіть із вищої верстви? Уся ця справа трохи заплутана, проте не повинна тривати надто довго. Вона перестала сміятися, дивилася на нього, як на безумного.

Можливо, якраз безумність його проекту й вабила її. Вона думала про обличчя її батька, якого вона любила та шанувала. Вона думала про предків своєї матері, що набальзамовані сплять під гострими горами. Але цей юдей із фанатизмом божевільного відкидав усі заперечення. Для нього не було ніяких перешкод, усі контраргументи розсудливості були, як повітря. Сяючи щастям, зі запальними очима, розповів він Титові та гостям на віллі в Канопусі про свої заручини з дівчиною Доріон.

Дівчина Доріон сміялася. Дівчина Доріон сказала: «Він навіжений». Але Йосифа це не турбувало. Хіба все велике й важливе не вважали спочатку за безумне? Поступово вона, хоч і виявляла запальність та затяту упертість, починала здаватися. Заперечувала, коли інші вважали проект за шалапутний. Приходила до Йосифових аргументів. Вона вже не вважала більше цю ідею за абсурдну. Вона вже пильно прислухалася, коли Йосиф говорив про деталі, починала ці деталі обговорювати з Йосифом.

Перехід в юдейство не був трудний. Жінки не повинні були додержуватися численних заповідей, вони були зв'язані тільки заборонами. Йосиф ладен був іти на чималі поступки. Хотів задовольнитися запевненням, що вона не порушуватиме семи заборон для неюдеїв. Вона сміялася, опиралася. Як, вона мусить відректись, заприсягаючись, від своїх богів, від Іммутфру, її маленького кошачого бога? Йосиф умовляв її. Казав собі, що коли хочеш щось розм'якшити, спершу мусиш дати йому стати належно твердим, коли хочеш щось стиснути — спершу мусиш дати йому належно розширитися. Він стримував себе, виявляв терплячість. Невтомно заводив ті самі розмови.

Але перед Титом він розпускався, сильно нарікав на нездатливість дівчини. Тит прихильно ставився до нього. Він не мав також ніякої відрази до юдейського вчення та звичаїв. Суспільство, що породжує таких жінок, як Береніка, по праву вимагає пошани. Але чи не забагато вимагати від когось, хто через народження належить до іншої віри, щоб він заприсягся зректися видимих богів своїх предків і прихилитися до невидимого юдейського Бога? Принц переглядав свої стенографічні записи, він занотовував для себе деякі особливо неясні релігійні речення та повчання юдейських докторів. Ні, визнати такі марновірства — на це дівчина Доріон не зважиться. Вони лежали втрьох за столом — Йосиф, принц, дівчина Доріон, і дискутували ретельно, серйозно, що справедливо вимагати від прозеліта, а що — ні. Маленький бог Іммуфру лежав у Доріон на плечі, мружив свої палаючі очі, позіхав. Позбутися Іммуфру! Ні, навіть Тит тої думки, що це занадто. Після багатьох суперечок Йосиф згодився, що юдейство дівчини Доріон мало обмежитися формальною заявою про перехід перед належними урядовцями громади.

Тепер єгиптянка почала ставити свої вимоги. Вона лежала тут, довга, приваблива, ніжна аж до тендітності; під тупим носом видавався великий рот. Вона усміхалася, не напружувалася, її голос лишався тонким і чемним, але від своєї вимоги не відмовлялася. Вона думала про свого батька, про те, як він усе життя боровся за громадське становище, і вимагала по-дитячому, тихо, тоненько й уперто, що Йосиф мусить здобути собі права римського громадянина.

Йосиф, підтриманий Титом, заперечував, вказуючи, яка це важка та марудна справа. Вона знизувала плечима.

— Це неможливо, — крикнув він нарешті розлютовано. Вона знизала плечима, зблідла, дуже помалу, властивим їй способом, спочатку навкруг рота, потім зблідлість поширилася на все лице. І вона заявила твердо: — Я хочу бути дружиною римського громадянина.

Вона бачила похмурі Йосифові очі і своїм тонким, високим голосом сформулювала:

— Я вас прошу, докторе Йосифе, протягом десяти днів стати римським громадянином. Тоді я ладна буду заявити перед вашими урядовцями громади про свій перехід до вашого Бога. А коли ви протягом десяти днів не станете римським громадянином, тоді вважаю за краще, щоб ми більше не бачилися.

Йосиф дивився на її тонкі, смагляві руки, що гладили довгу, коричнево-чорну шерсть кішки, він дивився на її скошений дитячий лоб, на її легкий, чистий профіль. Він був розлючений і жадав її дуже. Він знав із великою певністю: справді, так воно буде. Якщо він за десять днів не здобуде права громадянина, тоді він більше не побачить жовто-коричневої дівчини, що лежить тут так байдуже, без будь-якого напруження.

Втрутився Тит. Він вважав, що вимога Доріон висока, але хіба Йосифова вимога низька? Він діловито зважував Йосифові шанси, розглядав усю справу зі спортивного погляду, як своєрідний заклад. Не виключено, що цезар, прихильний до Йосифа, надасть йому права громадянства. Дешево це, звісно, не стане. Плату певно встановлюватиме дама Ценіс, а дама Ценіс, це знає кожен, візьме не дешево. Десять днів — час короткий.

— Ти мусиш добре триматися, мій юдею, — сказав він, а потім: — Підпережися, голубе! Геть свинець із черевиків, — усміхаючись, підбадьорював його так, як кричали бігунам на спортивних іграх.

Дівчина Доріон слухала міркування обох. Її очі кольору моря переходили з одного на другого.

— Йому має бути не легше, як мені, — сказала вона. — Я прошу вас дуже, принце Тит, залишатись осторонь і не втручатися ні за нього, ні проти нього.

Йосиф пішов до Клавдія Регіна. Коли хто міг здобути за десять днів права громадянства, то це він.

Клавдій Регін в Александрії став ще тихіший, ще невидніший, ще занехаяніший. Не багато знало про роль, яку він відіграє. Але Йосиф про це знав. Він знав, цей Регін є причиною, наприклад, того, що тепер панове з александрійської громади зовсім іншим поглядом дивляться на західних юдеїв, ніж раніше. Він знав, що коли вже ніхто не міг допомогти, цей Регін завжди міг ще щось вигадати. Він досить простими засобами сприяє тому, що Веспасіан, дуже непопулярний від часу запровадження податку на солону рибу, знову раптом став улюбленцем народу. Він змусив цезаря прямо робити дива. Дива на Сході завжди здатні буди робити любимими тих, хто їх чинить, але мусив прибути цей чоловік зі Заходу, щоб почали застосовувати цей давно випробований засіб. Йосиф сам був при тому, коли цезар зробив

спроможним ходити відомого в місті розслабленого і повернув зір сліпому, поклавши їм руку на голови. Відтоді Йосиф ще непохитніше був переконаний у здібностях Регіна.

Товстий, неохайний, моргаючи збоку сонними очима, слухав видавець, як Йосиф трохи туго, з трудом доводив йому, що він мусить мати права громадянства. Якийсь час він мовчав, після того, як Йосиф скінчив. Потім, незадоволено, зауважив, що Йосиф завжди має дорогі потреби. Прибутки від оплати прав громадянства становлять одне з найважливіших джерел прибутків від провінцій. Щоб права громадянства не знецінилися, треба ставитися до надавання їх ощадно та високо тримати їхню оплату. Йосиф уперто відповідав:

— Я мушу хутко мати права громадянства.

— Як хутко? — спитав Регін.

— За дев'ять днів, — сказав Йосиф. Регін ліниво сидів у своєму кріслі, його руки товсто звисали зі спинки. — Мені потрібні права громадянства, бо я хочу одружитися, — сказав розлютовано Йосиф.

— З ким? — спитав Регін.

— З Доріон Фабуллою, донькою художника, — сказав Йосиф.

Регін заперечно похитав головою:

— Єгиптянка. І враз женитися. І права громадянства теж повинні бути.

Йосиф сидів гордовитий, зі замкнутим лицем.

— Спершу ви написали псалом громадянина світу, — думав уголос Регін, — це було добре. Потім ви дуже жорстоким способом повернули собі священницький пояс, це було ще краще. Тепер ви хочете його знову скинути. Ви стрімголовий молодий чоловік, — констатував він.

— Я хочу мати цю жінку, — сказав Йосиф.

— Ви мусите завжди все мати, — докоряв своїм масним голосом Регін. — Ви хочете все й одразу — Юдею і світ, книги і фортеці, закон і насолоду. Я чемно звертаю вашу увагу на те, що треба бути дуже платоспроможною людиною, щоб змогти все це оплатити.

— Я хочу мати цю жінку, — твердив уперто, дико та нерозсудливо Йосиф. Він став настійливим. — Допоможіть мені, Клавдіє Регін. Здобудьте мені права громадянства. Трохи ви теж мені винні. Хіба не благословення для всіх, і для вас особливо, що цей чоловік — цезар? А хіба я нічого для того не зробив? Чи я був фальшивим пророком, коли його назвав адиром?

Регін розглядав свої долоні, потім повернув руки долонями вниз, далі знову став розглядати свої долоні.

— Благословення для нас усіх, — сказав він, — це правда. Інший цезар, можливо, більше прислухався б до міністра Таласа, ніж до старого Етруска та до мене. Але чи вірите ви, — і він раптом кинув на Йосифа несподівано гострий погляд, — що коли він — цезар, то Єрусалим залишиться?

— Я вірю в це, — сказав Йосиф.

— А я не вірю, — сказав втомлено Клавдій Регін. — Якби вірив, я б не допомагав вам одружитися з цією дамою і скинути ваш священницький пояс.

Йосифа обсипало холодом.

— Цезар — не варвар, — захищався він.

— Цезар — політик, — відповів Клавдій Регін, — можливо, ваша правда, — продовжував він, — можливо, це справді благословення для нас усіх, що він — цезар. Можливо, він має добру волю врятувати Єрусалим. Але, — він кивнув Йосифу підійти ближче, і його масний голос став зовсім тихим, хитрим і таємничим, — хочу вам сказати дещо по-секрету. По суті, це однаково, хто цезар. Із десяти політичних рішень, які чоловік мусить ухвалити, хоч на якому посту буде цей чоловік, дев'ять продиктовані йому обставинами. І що вище хтось стоїть, то обмеженіша його воля рішень. Є піраміда, цезар її вершина, і вся піраміда обертається; але це не він її обертає, вона обертається знизу. Це має такий вигляд, наче цезар чинить по своїй волі. Але його п'ятдесят мільйонів підданих приписують йому його дії. Дев'ять вчинків із десяти кожен інший цезар мусив би робити так само, як і цей Веспасіан.

Йосиф слухав це з неохотою. Він спитав шорстко:

— Ви хочете допомогти мені здобути права громадянства?

Регін відхилився від нього трохи розчаровано.

— Шкода, що ви не здатні на серйозні чоловічі розмови, — зауважив він. — Дуже шкодую, що немає тут вашого колеги Юста з Тиверії.

Кінець-кінцем він обіцяв йому підготувати Веспасіана до Йосифової справи.

Веспасіан, як тільки його панування стало здаватися певним і наближався час його від'їзду до Італії, дедалі дужче замикався перед Сходом. Він був великий римський мужик, який мав вказувати з Риму римський порядок для світу. Його ґрунтом називалася Італія, його совістю — Ценіс. Він радів, що має повернутися. Він почувався дужим, добре стояв на своїх ногах. Від Риму недалеко до його сабінських маєтків. Скоро він нюхатиме добру сабінську землю, бачитиме свої поля, свої виноградники й оливки.

Більше ніж будь-коли пильнував тепер цезар порядку у своєму приватному житті. Він педантично додержувався накресленого плану дня. Кожен понеділок, за приписом лікаря Гекатея, постився. Тричі на тиждень, у неділю, вівторок і п'ятницю, завжди безпосередньо після їжі, приводили до нього дівчат, щоразу іншу. В години після того він був зазвичай у доброму настрої. Дама Ценіс вимагала за аудієнції, які припадали на ці години, чималі комісійні.

Була якраз така година, і саме в п'ятницю, коли Йосиф стараннями Регіна мав потрапити на прийом до цезаря. Для Веспасіана це було розвагою — бачити свого юдея; він любив культиваційні експерименти усякого роду. Тепер він, наприклад, намагався пересадити в свої сабінські маєтки африканські породи фламінго та фазанів, азійські сорти лимонів і слив. Чому не повинен він дати своєму юдеєві права громадянства? Але хлопець має гаразд попідтніти для того.

— Ви дуже вимогливі, Йосифе Флавій, — докоряв він замислено. — Ви, євреї, залято виняткові люди. Коли б я, наприклад, мав намір принести в вашому храмі жертву, або коли би я навіть тут, в Александрії, схотів почитати в синагозі ваше Святе Письмо, ви б чинили мені великі труднощі. Я б мусив щонайменше дати себе обрізати, грім і Геракл! І що там ще? А від мене ви вимагаєте, щоб я вам надав, раз, два, три, права римського громадянства. Чи ви вважаєте, що ваші заслуги перед державою такі важливі?

— Я гадаю, — скромно відповів Йосиф, — це заслуга, коли я перший оповістив, що ви є той чоловік, який врятує державу.

— А чи не занадто ви бистрий щодо жінок, мій юдейчику, — усміхнувся цезар. — Що, зрештою, робить мала? Я забув її ім'я. — Він вишукував арамейські слова: — Будь солодка, моя голубко, будь ніжна, моя дівчинко. Ви вже знаєте. Має вона дитину?

— Так, — сказав Йосиф.

— Це хлопець?

— Так, — сказав Йосиф.

— Сорок ударів, — усміхнувся цезар. — Ви, юдеї, справді люди виняткові. Вам це не дається дешево.

Він сидів вигідно і дивився на юдея, що, повний страху, стояв перед ним.

— Ви, власне, не маєте ніякого права, — сказав він, — посилатися на свої раніші заслуги. Мені казали, що ви сильно блудите. Отже, за вашою власного теорією ви мусите втратити увесь ваш дар.

Йосиф мовчав.

— Ми зараз побачимо, — продовжував Веспасіан і задоволено засопів, — чи залишилося ще щось від вашого пророчого дару. Ну, лиш! Напророкуйте, чи справді я дам вам права громадянства, чи ні.

Йосиф повагався тільки дуже недовго, потім глибоко уклонився:

— Я прикладаю до цього тільки розум, а не пророчий дар, коли вірю, що мудрий і добрий володар не має ніякої причини відмовити мені в громадянських правах.

— Ти уникаєш відповіді, ти, в'юн в образі юдея, — наполягав цезар.

Йосиф бачив: те, що він сказав, не задовольняє. Він мусить знайти краще. Шукав судомно, знайшов.

— Тепер, — сказав він, — коли всі визнали, хто рятівник, моє попереднє завдання здійснилося. Я маю нове завдання.

Цезар скинув очима. Йосиф, дивлячись на нього своїми гарячими проймаючими очима, продовжував сміливо, з раптовою рішучістю:

— На мене покладено вже не майбутнє, а минуле зробити назавжди сучасним.

Він закінчив упевнено:

— Я хочу написати книгу про діла Веспасіана в Юдеї.

Веспасіан вражено дивився на прохача твердим, ясним поглядом. Підсунувся до нього ближче, дихнув йому в лице.

— Гм, це непогана ідея, хлопче. Правда, я уявляв собі свого Гомера трохи інакшим.

Йосиф, притиснувши руку до лоба, сказав смиренно, проте з цілковитою певністю:

— Це буде не недостойна книга.

Він бачив, що цезаря вабила ця думка. І він бурхливо домагався свого. Розірвав собі груди, закликав:

— Дайте мені права громадянства. Це буде велика, глибока милість, за яку я на колінах мого серця оспівуватиму вашу величність аж до кінця свого життя.

І зовсім одверто, з дикою й смиренною довірливістю благав:

— Я мушу мати цю жінку. Ніщо не вдасться мені, коли я її не матиму. Я не можу взятися до діла. Я не можу жити.

Цезар сміявся. Не без прихильності він відповів:

— Ви навально напосідаєте, мій юдею. Ви інтенсивно провадите ваші справи, це вже я помітив. Повстанець, солдат, письменник, агітатор, священик, покутник, розпусник, пророк: те, що ви робите, робите цілком. Скажіть, зрештою, як це так? Чи ви, принаймні, посилаєте малій у Галилею досить грошей? Щоб вона там не мала нужди, мій юдею. Я не хочу, щоб мій син голодував.

Йосиф втратив свою смиренність. Виклично та нерозсудливо він відповів:

— Я не скупий.

Веспасіан звузив очі. Йосиф боявся, що в наступний момент він дико вибухне, але цього не сталося. Цезар хутко знову опанував себе.

— Ти не скупий, хлопче? Це помилка, — напоумлював він батьківським тоном. — Помилка, за яку відразу ж доведеться поплатитися. Я якраз скупий. Я мав намір взяти з тебе за права громадянства сто тисяч сестерціїв. Тепер ти заплатиш мені ці 100 000 і, крім того, 50 000 пошлеш малій у Галилею.

— Стільки грошей я ніколи не роздобуду, — сказав Йосиф в'яло.

Веспасіан підійшов до нього.

— Ви ж повинні написати книгу. Надзвичайну книгу. Закладіть цю свою книгу, — порадив він.

Йосиф стояв зажурено. Веспасіан дав йому маленького щигля, усміхнувся:

— Вище серце, мій юдею. Через шість або сім років ми скажемо прислати хлопця до Риму і подивимося на нього. Коли він схожий на мене, тоді ти дістанеш свої п'ятдесят тисяч назад.

Йосиф ніколи не клопотався грошима. Звісно, його ґрунти в Новому місті Єрусалимі конфіскували макевеїсти; але коли римляни

стануть там знову панами становища, вони йому їх повернуть. Поки що він жив на утримання, яке виплачувалося йому як товмачеві й урядовцеві цезарського секретаріату. Частину цього утримання він звелів пересилати Марі. Бувши майже завжди гостем Тита, він міг в Александрії жити широко й приємно і не маючи багато грошей. Але вишукати з власних коштів 150 000 сестерціїв, які вимагав від нього цезар, він не міг і думати.

Можливо, він міг би позичити гроші у великих панів із юдейської громади, але боявся пересудів, безпутних, патетичних ганьблень макавейстів, диких вульгарних дотепів «біловзутих». Його бистра фантазія вже бачила на стінах будинків малюнки, які брудним способом пов'язували його з дівчиною Доріон. Ні, він мусить знайти інший шлях.

Після повної гіркими думками ночі він поклав піти до Клавдія Регіна. Видавець похитав головою.

— Я не можу думати, — твердив він уперто, — що ваше серце вірить ще в існування храму. Інакше ви не скидали б свій священицький пояс.

Йосиф відповів:

— Моє серце вірить у те, що храм стоятиме, і моє серце палко бажає єгиптянку.

— Я шість разів був у Юдеї, — сказав Регін. — Шість разів був у храмі, звісно, тільки в передньому дворі для неюдеїв, і стояв перед ворітьми, крізь які необрізані не сміють проходити. Я неюдей, але охоче постояв би перед цими ворітьми усьоме.

— Ви стоятимете там, — сказав Йосиф.

— Я, можливо, стоятиму, — фатально усміхнувся Регін. — Але чи стоятимуть ще ті ворота.

— Дасте мені 150 000 сестерціїв? — спитав Йосиф.

Регін поглянув на нього своїм неприємно пильним поглядом.

— Поїдьмо зі мною за місто, — запропонував він. — Я хочу там це обміркувати.

Вони поїхали удвох. Регін відпустив екіпаж, вони пішли далі пішки. Спочатку Йосиф не знав, де вони були. Потім він побачив будівлю, не дуже велику, білу, з трикутним фронтом. Він ніколи тут не був, але він знав із картин, що це була могила пророка Єремії. Різка, гола, бентежлива стояла вона на пустельному піщаному полі, під

ясним сонцем. У передобідню пору багато прочан одвідувало зазвичай могили великого чоловіка, що провістив наперед руйнування першого храму й оплакав його з такою пекучою тугою. Тепер була пообідня пора й обидва чоловіки були самі. Регін ішов прямо до пам'ятника, а Йосиф неохоче ступав по піску слідом за ним. За двадцять кроків до могили Йосиф спинився; як священик, він не смів ближче підходити до мертвого. Але Регін пішов далі і, наблизившись до могили, схилився до землі в позі глибокої жалоби. Йосиф стояв на віддалі своїх двадцяти кроків і чекав, що інший зробить і скаже. Але Регін не говорив нічого, він скорчився там, цей важкий чоловік, у незручній позі, у піску й білому поросі, і він трохи хитався своїм товстим тулубом. Йосиф поволі зрозумів, що чоловік тужить за Єрусалимом і храмом. Як пророк, що лежав тут похований, понад шістьсот років тому, коли храм ще сяяв і Юдея пишалася, провістив поневолення та залишив твір, сповнений дикої туги з приводу руйнування міста, що стояло ще у всьому блиску, так тепер великий фінансист корчився в піску, жмуток туги і нічого, безмовно оплакуючи місто та храм. Сонце зайшло, стало відчутно холодно, але Регін не підводився. Йосиф стояв і чекав. Він міцно стулив губи, він переступав із одної ноги на другу, він мерз, він стояв і чекав. Той чоловік чинив зухвальство, примушуючи його дивитися, як він сумує. Це, власне, мало бути обвинувачення. Йосиф відкидав це обвинувачення. Але він стояв тут заради грошей і не смів говорити. Поволі його думки відвернулися від чоловіка і грошей, і проти його волі проходили крізь його серце жалі, заклинання, прокляття пророка, що лежав тут похований, добре відомі, раз-у-раз цитовані, найбурхливіші, найболючіші з усіх, які будь-коли висловлювала людина. Холод ставав дедалі гостріший, його думки дедалі гіркіші, холод і гіркі думки пекуче гризли його й спустошували вкрай. Коли нарешті Регін підвівся, Йосиф почувався так, наче він мусив тягти далі кожну свою кістку окремо. Регін усе ще не говорив нічого. Йосиф плентався за ним, як собака, він був маленький, зневажений перед іншим і перед собою самим, як ніколи в своєму житті. І коли вони підійшли до екіпажу і Регін своїм звичайним масним голосом запропонував йому сісти, Йосиф відмовився і сам пішов назад довгою курною дорогою, повний гіркоти та болісної муки.

Другого дня Регін запросив його до себе. Видавець поведився, як завжди, з трохи грубуватою привітністю.

— Ви давно вже нічого не писали, — сказав він. — Я чув від цезаря, що думаєте за книгу про війну в Юдеї. Я хочу вам запропонувати, Йосифе Флавію: присвятить цю книгу мені.

Йосиф скинув очима. Те, що сказав Регін, була зазвичай вживана видавнича формула, і наскільки відворотний був йому цей чоловік, настільки цинив Йосиф його присуд і гордився цією пропозицією. Щастя було з ним. Бог був з ним. Він викликав у всіх гнів, у Йоханана бен-Заккаї, у цезаря, у Клавдія Регіна. Але коли доходило до чого, вони вірили в нього й обстоювали його.

— Я хочу писати книгу, — сказав він. — Я дякую вам.

— Гроші завжди до ваших послуг, — сказав масно, дещо неприязно Клавдій Регін.

Коли дівчина Доріон довідалася, що Йосиф здійснив її умову, мусила тепер і сама зважитися, хоч яким смішним і неуявленим було це одруження. Із скляною енергією взялася вона до необхідних підготувань. Найперше, і це було найважче, вона повідомила про своє рішення батькові. Робила це наче побіжно, трохи дурнуваним тоном, наче сама зі себе глузувала. Художник Фабулл якусь частку секунди, здавалося, не розумів. Потім він зрозумів. Його очі на суворому обличчі стали лячно круглі; але він не підвівся, стиснув губи, так що вони стали зовсім тонкі. Доріон знала його, вона не сподівалася, що він лаятиметься або проклинатиме, але вона гадала, що він зробить кілька ущипливих, глузливих зауважень. І що він сидів так мовчки зі зовсім тонкими губами, це було гірше, ніж вона сподівалася. Вона пішла з дому дуже швидко, це була майже втеча, взяла зі собою свого kota Іммутфру, пішла до Йосифа.

Спокійно та гордовито перенесла вона формальності переходу в юдейство. Задовольнялася тим, що своїм тонким дитячим голосом говорила «так» або «ні», де це було потрібно. Цезар виявив незвичайне бажання влаштувати весілля свого юдея з єгиптянкою знову так само помпезно, як свого часу з Марою. І Тит теж охоче влаштував би Йосифові пишне весілля. Але той не погоджувався. Тихо й без шуму замкнулися вони в маленькому гарненькому дімку у Канопусі, який Тит відступив їм на час перебування в Александрії. Вони зайняли верхній поверх будинку. Це була споруда, подібна до намету, і в цьому наметі лежали вони, коли лягли вперше вкупі. Йосиф відчував дуже сильно, що це був гріх — лежати з цією жінкою. «Ти не повинен з ними одружуватися». Але гріх був легкий і мав дуже добрий смак. Шкіра цієї жінки пахнула, як сандалове дерево, її дихання було, як повітря в Галилеї навесні. Але дивним чином Йосиф не знав, як вона зветься. Він лежав зі заплющеними очима і не міг пригадати. Він насилу розплющив очі. Вона лежала тут, довга, струнка, жовто-смаглява, крізь маленьку щілинку між повіками дивилися її очі кольору моря. Він любив її очі, її груди, її лоно, її дихання, що виходило з напіврозкритого рота, усю дівчину, але він не міг пригадати

її ім'я. Ковдра була легка, ніч була холодна, її шкіра була гладенька і не гаряча. Він гладив її дуже тихо, його руки в Александрії стали м'які та гладенькі, й як він не знав, як вона зветься, то шептав їй пестливі слова, гебрійські, грецькі, арамейські: «Моя люба, моя пастушка, моя наречена, янікі».

Знизу долинав тихий гортанний рівномірний спів їхніх єгипетських служників, кілька тонів, увесь час ті самі. Бо ці люди не потребували багато спати, і вони часто сиділи без сну уночі та невтомно співали своїх кілька пісень. Вони співали: «О, мій любий, як солодко йти до ставка і купатися перед тобою. Дай мені показати тобі свою красу, свою сорочку із найтоншого царського полотна, коли вона вогка й облягає тіло».

Йосиф лежав тихо, поряд із ним лежала жінка, і він думав: «Єгиптяни примушували нас споруджувати їм міста, Пітон і Рамзес. Єгиптяни примушували нас замурувати наших первістків живими у стіни будинків. Але потім донька фараона витягла Мойсея з ріки Ніл, і коли ми виходили з Єгипту, тоді діти повискакували зі стін і були живі». І він гладив шкіру єгиптянки.

Доріон цілувала шрами на його спині та на його грудях. Він був мужчина і був повен сили, але його шкіра була гладенька, як у дівчини. Можливо, шрами ці вдалося б вивести, щоб вони стали невидимі; багато виводило такі шрами за рецептом Стрібона Ларга. Але вона не хотіла, щоб він вивів ці шрами. Він не сміє це робити, ніколи. Він дістав ці шрами заради неї, ці солодкі шрами були ознаками для неї, він мусить їх зберегти.

Вони не допускали нікого до себе, жодного служника, нікого, цілий день нікого. Вони не мили своєї шкіри, щоб одне не втратило запаху другого, вони нічого не їли, щоб одне не втратило смаку другого. Вони любили одне одного, не було нічого в світі поза ними. Усе, що було поза їхньою шкірою, не існувало в світі.

Наступної ночі перед ранком лежали вони без сну, й усе дуже змінилося. Йосиф зважував. Доріон стояла на ненависних картинах її батька із своїм богом, що облизує тарілки та краде молоко, і вона була зовсім чужа. Мара була покидь, Мара була харкотина римлянина, але вона не була чужа, ніколи. Вона народила йому сина, щоправда, байстрюка. Але коли він обіймав Мару, тоді він обіймав гаряче серце. А що він обіймає, обіймаючи цю єгиптянку?

Доріон лежала, напіврозкривши опуклий, жадібний рот; між її рівними зубами проходило свіже та легке дихання. Знизу долинав тихий рівномірний горловий спів єгипетських служників. Тепер вони співали: «Коли я цілую мою милу й її губи розкриті, тоді моє серце радується і без вина». Іноді Доріон механічно підспівувала. Що вона все віддала в жертву цьому чоловікові, юдеєві, і, велика дяка богам, це дуже добре. Вона згодилася, щоб її купили по дуже смішному і дуже зневажаному юдейському праву, і, велика дяка богам, це дуже добре. Вона зреклася свого батька, першого митця епохи, заради цього чоловіка, який тупий і сліпий, і не може розрізнити картину від стола і, велика дяка богам, це дуже добре. Вона заприсяглася безглуздому єрусалимському демонові, у святині святинь якого шанують ослину голову, а, можливо, ще гірше, зовсім нічого, а якби вона вимагала від цього чоловіка, щоб він приніс жертву її любому маленькому богові Іммутфру, він би просто сміявся, і проте, велика дяка богам, це дуже добре.

Йосиф дивився на жінку, що лежала тут, гола і в позі маленької дівчинки, й її жовто-смагляве обличчя було в'яле від напружень кохання. Вона була бліда, її тіло було холодне, її очі були кольору моря, і вона була дуже чужа.

Настав сяючий південь. Вони поспали кілька годин, вони були свіжі, вони дивилися одне на одне, вони подобалися одне одному і вони були дуже голодні. Вони снідали, їли багато, грубі страви, які слуги мусили їм приготувати на свій власний смак, кашу та сочевицю, паштет із підозрілого струпуватого м'яса, і все це вони запивали пивом. Вони були задоволені, у згоді одне з одним і зі своєю долею.

В пообідній час вони перевернули увесь дім. Серед Йосифових речей Доріон знайшла пару дивовижних костей з гебрейськими літерами. Йосиф замислився, коли вона показала йому кості. Він сказав, що це амулет, який приносить щастя, але тепер, коли він має її, амулет йому не потрібен. Про себе він вирішив ніколи більше не грати фальшивими костями, але, домагаючись Доріон, він по суті грав фальшивими костями, бо хіба не залишив він їй віру в те, що прийняв бичування заради неї? Сміючись, перед її очима, він кинув кості в море.

Веспасіан дуже пильно наглядав за своїм сином, і дама Ценіс теж не спускала з нього ока. Багато язиків і рук працювало над тим, щоб висунути хлопця на місце його батька. Хлопець мав мужність і розважливість, його військо було прив'язане до нього. І його безнастанно підбурювала ця істерична юдейська принцеса, фанатизм якої набагато більше міг сподіватися для Юдеї від молодого, шалено закоханого принца, ніж від холодного Веспасіана. Цезар бачив це дуже добре. Він вважав за правильне називати речі їхніми іменами. Він часто піддражнював хлопця, вираховував, як довго ще йому доведеться чекати. Часто також доходило до гострих суперечок. Тит, вказуючи на те, які повноваження має його брат, «фрукт» Доміціан, у Римі, наполягав на тому, щоб і собі дістати більше влади тут, на Сході. Вони обидва розмовляли про це жвавим, грубим тоном. Рипуче, жартівливо, по-батьківському застерігав Веспасіан сина від юдейки. Антоній, коли блудив із єгиптянкою, принаймні, завоював раніше Рим; він, Тит, досі завоював тільки пару гірських гнізд у Галилеї, отже не має права залежуватися біля східної дами. Тит відбивався. Пояснював, що схильність до східних дам не злетіла на нього раптом, вона у нього в крові. Він нагадав батькові про Мару. Веспасіан бурхливо радів. Справді, це стерво зветься Мара. Тепер він знав ім'я. Він цілком забув про це, а його юдей Йосиф, ця собака, змусив його недавно, коли зайшла про це мова, марно борсатися, згадуючи.

Зрештою, він покладався на синову розумність. Він не буде такий дурний, щоб тепер із сумнівними шансами домагатися влади, яка з певністю впаде йому через кілька років, як достиглий овоч. Він любив свого сина, хотів забезпечити династію, вирішив створити своєму синові славу. Він сам подолав у Юдеї найважче. Він вирішив доручити Титові блискучу решту завдання.

Але він знову примусив своє оточення чекати з болісним нетерпінням, доки стане відомим його рішення. Александрійська зима затяглася. З кінцем зими мусили знову розпочатися операції в Юдеї, щоб не зазнати там небезпеки загрозливих контрударів. Чи цезар сам закінчить похід, чи доручить комусь? Чому він вагається?

У цей час Йосифа покликали до цезаря. Веспасіан спочатку поглузував із нього, за своєю звичкою.

— Ваше одруження, вочевидь, щасливе, мій юдею, — сказав він. — У вас змучений вигляд і, здається мені, ваша худорлявість не від

внутрішнього споглядання й екстазу.

Він додержувався глузливого тону, але Йосиф відчував за ним серйозне чекання.

— Проте ви мусите, — продовжував Веспасіан, — знову напружити свій внутрішній голос. Гадаю, ви ще наміряєтеся описати юдейські справи. Ці справи якраз у наступні місяці мають закінчитися. Я думаю послати, щоб остаточно приборкати ваше повстання, мого сина Тита. Це залежить від вас, чи ви через деякий час рушите зо мною до Риму, чи з Титом на Єрусалим.

Йосиф глибоко зітхнув. Рішення, якого усі ждали з таким болісним напруженням, старий повідомляв йому першому. Але одночасно він відчув гостро і з мукою, як трудно зробити той вибір, який ставить перед ним цезар. Чи він повинен вирядитися до Юдеї, щоб побачити те, що він відчував перед пам'ятником Єремії? Чи повинен він власними очима бачити гіркоту руйнування свого міста? Чоловік перед ним знову дивиться такими заклято твердими та звуженими очима. Він знає, як гірко йому зважитися, він випробовує його, він чекає.

Внутрішній ланцюг прив'язує його до цього римлянина, відтоді, як він уперше його побачив. Коли він поїде з ним до Риму, тоді цей ланцюг стане міцніший, чоловік прислухатиметься до нього, він підноситиметься і багато досягне. Й є ланцюг, який прив'язує його до єгиптянки. Гладенька та смаглява в неї шкіра, її руки тонкі та смагляві, її шкіра збуджує в ньому бажання. Він ревнував, коли вона своєю тонкою смаглявою рукою гладила kota Іммутфру. Одного дня він не зможе стриматися й уб'є бога Іммутфру, не з ненависті до ідолопоклонства, а з ревнощів. Він мусить піти геть від єгиптянки. Він опуститься, коли довше залежиться біля неї. Вже й тепер його внутрішнє око майже сліпе, і шкіра його серця затверділа і не відчуває духу. Він мусить піти геть від цього чоловіка, бо коли він далі буде з ним укупі, то буде більше й більше жадати влади. А влада робить дурним і внутрішній голос мовчить.

Влада солодка. Ноги наче самі собою підіймаються, коли маєш владу. Земля стає легка і дихання глибоко та легко виходить із грудей. Гладенька і смаглява шкіра в Доріон. Руки та ноги в неї довгі й розслаблені, проте, як у маленької дівчинки, і гріх із нею легкий і смачний. Коли він поїде до Риму, його дні будуть гарні, бо він матиме цезаря, і його ночі гарні, бо він матиме Доріон. Але коли він поїде до

Риму, він ніколи не побачить загибель міста, і його країна та Божий дім загинуть неописані, потонуть у п'їтмі, і ніхто з наступників не побачить цієї погибелі.

Його раптом переповнила страшна жадоба Юдеї. Він відчував божевільно палке бажання бути там, сповнити свої очі та своє серце тим, як біда та золота пишнота храму буде зрівняна зі землею, як тягатимуть за волосся священників і зриватимуть із них блакитну святість їхніх пишних убрань, і золоте гроно над ворітьми святилища розтопиться та капатиме в болото з крові, слизу та калу. Й увесь його народ, разом із своїм храмом, провалиться в дим і дику різанину, як огненна жертва для господа.

У його змучене лице рипучий голос цезаря кинув запитання:

— Я чекаю на ваше рішення, Йосифе Флавію.

Йосиф приклав руку до лоба, низько схилився юдейським способом і відповів:

— Коли цезар дозволить, я хочу власними очима бачити закінчення походу, розпочатого цезарем.

Цезар усміхнувся тонко, розчаровано та сердито; він ураз став дуже старий на вигляд. Він був прив'язаний до свого юдея, зробив юдеєві багато доброго. Тепер юдей вибрав його сина. Нехай, його син Тит молодий, а він має жити ще десять років, або можливо, тільки п'ять, а коли пощастить — п'ятнадцять.

Доріон тихо жила для себе у маленькій віллі в Канопусі, яку Тит відступив їм. Була чудова зима, вона шкірою та серцем вбирала свіжість повітря. Бог Іммутфру мирно уживався з її шулікою і домашній павич велично походжав по маленькому приміщенні. Доріон була щаслива. Раніше вона бачила навкруг себе багато людей; честолюбність її батька захопила й її, вона мусила сяяти, розбалакувати, робити так, щоб нею милувалися. Тепер і рідке вже товариство Тита було їй тягарем, вся її честолюбність звалася Йосиф.

Який прекрасний був він. Які гарячі та живі були його очі, які ніжні й дужі його руки, яке буйне та солодке його дихання; і він був найрозумніший із людей. Вона розповідала про нього своїм тваринам. Своїм тонким голосом, що не набагато кращий був від голосу її павича, вона співала їм старих любовних пісень, яких навчилася від бонни. «О, гладь мої стегна, мій любий! Кохання до тебе сповнює

кожен дюйм мого тіла, як миро змішується з шкірою». Вона знову й знову просила Йосифа повторювати строфи «Пісні Пісень», і коли вона знала вже її напам'ять, тоді він мусив говорити їй гебрейські стародавні слова, і вона проказувала їх за ним, не розуміючи, невправним язиком. Дні, хоч які вони були короткі, були для неї занадто довгі, і ночі, хоч які вони були довгі, були їй короткі.

Важко буде, міркував Йосиф, повідомити їй, що я їду додому, а її лишаю тут. Це буде лихе розставання і для мене, але проте я хочу порвати і не вагатися.

Коли він їй сказав це, вона спочатку не зрозуміла. Коли зрозуміла, то зблідла, зовсім помалу, як їй було властиво, спочатку навкруг рота, потім блідість піднялася до щік і до лоба. Потім вона впала, легко, дивно помалу та безмовно.

Коли опритомніла, він сидів біля неї й обережно умовляв її. Вона дивилася на нього, її очі кольору моря були безтямні та здичавілі. Потім вона некрасиво задрала губи і стала лаяти його всіма лайками, які знала, найбридкішими, єгипетськими, грецькими, латинськими, арамейськими. Син смердючого раба та прокаженої повії був він. Із усього стерва цілого світу зроблений він. Усі вісім вітрів здували до купи всю покидьк землі, щоб він виріс із неї. Йосиф дивився на неї. Вона була негарна, спустошена та лаяла його своїм різким голосом. Але він добре це зрозумів, сповнений був спочуттям до неї й до себе і любив її дуже. Потім раптом вона обняла його, голубила його, її обличчя було розслаблене, м'яке та безпомічне.

Тихо повторювала вона йому маленькі слова втіхи, які він говорив їй, благально, улесливо, повна відданості та розпачу.

Йосиф не сказав нічого. Дуже ніжно гладив її, що безсило лежала біля нього. Потім обережно, як і раніше, намагався їй з'ясувати справу. Ні, він не хоче її втратити. Це жорстока річ — вимагати від неї, щоб вона, така жвава, сиділа тут і чекала; але він любить її і не хоче її втратити і вимагає це від неї. Ні, він не боягуз і не хиткий, і він не дерев'яно нечутливий, як вона йому закидала. Він дуже спроможний дивитися, відчувати, смакувати таке дороге для нього, як вона, сповнитися цим цілком. Любити її. Він недовго буде у від'їзді, рік щонайбільше.

— Це ціла вічність, — перебила вона його.

А що він відходить, говорив він далі серйозно, проникливо, відкидаючи її закиди, то це стається заради неї не менше, ніж для нього. В її очах з'явилася напруженість, надія та тиха недовіра. Увесь час поглажуючи її, дуже обережно пояснював їй свій план. Він вірить у силу слова, свого слова. Його слово матиме силу чогось досягти, чого й вона внутрішньо прагне. Так, його книга завоює для них місце та ранг серед пануючих, чого все своє життя марно домагався її батько. Запально, проте вже злегка зваблена, вона боронилася. Тихо, фанатично він говорив їй у вухо, в рот, у груди. Держава постане зі Сходу, Сходові призначено володарювати. Але Схід досі брався до цього незграбно, грубо, занадто матеріально. Сходові призначено світ, тільки не зовні, а зсередини. Через слово, через дух. І його книга стане важливим дороговказом на цьому шляху.

— Доріон, моя дівчино, моя солодка, моя пастушко, хіба ти не бачиш, що між нами є друга, глибша спільність? Твій батько майже помирає від того, що римляни розглядають його так само, як незвичайну тварину, царського фазана або білого слона. Я, твій чоловік, матиму золотий перстень другого благородного стану. Ти, єгиптянка, зневажувана римлянами, я, юдей, до якого в Римі ставляться з недовірою, страхом і напівпошаною, ми разом завоюємо Рим.

Доріон слухала його, слухала ці слова вухами та серцем, вбирала їх у себе. Як дитина, слухала, вона витерла сльози, хлипала ще іноді, але вірила йому, він був такий розумний, і вона чула його слова з приємністю. Її батько усе своє життя тільки малював, це було, звісно, щось велике, але цей підіймав свій народ, він бився в боях, а потім сам переконав свого переможця так, що той прив'язався до нього. Її чоловік, її гарний, сильний, розумний чоловік, володар, його держава простяглася від Єрусалиму до Риму, світ є вино для нього, яке він черпає у свою посудину. Все, що він робить, правильно.

Йосиф гладив її, цілував. Вона смакувала його дихання, руки, шкіру, і після того, як він змішався з нею, вона була цілком переконана. Вона щасливо зітхнула, притулилася до нього, згорнулася, підібравши високо ноги, як дитина в утробі матері, заснула.

Йосиф лежав без сну. Він переконав її легше, ніж сподівався. А йому самому не було так легко. Обережно він відняв її руки й голову від себе. Вона трохи помурчала, але не прокинулася.

Він лежав без сну і думав про свою книгу. Його книга стояла перед ним, велика, загрозлива, певний тягар, певне завдання, яке робило його проте щасливим. Слово Веспасіана про Гомера вразило його. Він не стане Гомером Веспасіана, а також і Тита. Він оспівуватиме свій народ, велику війну свого народу.

Коли справді мають бути гіркота та руїна, тоді він стане устами цієї гіркоти та руїни, але він уже не вірив у гіркоту й руїну, а у мир та існування. Він сам має бути посередником миру між Римом та Юдеєю, доброго миру, сповненого честі, розуму та щастя. Слово має перемогти. Слово вимагає, щоб він тепер рушив до Юдеї. Він бачить сплячу Доріон. Усміхається, гладить дуже ніжно її шкіру. Він любив її, але був далеко від неї.

Розмова, у якій Веспасіан повідомив Тита про своє рішення, доручивши йому закінчення походу в Юдеї, була, терпка та сердечна. Веспасіан узяв свого сина за плечі, водив його туди й сюди, говорив довірливо, як добрий батько родини. Повноваження, які він йому тут залишав, були широкі та розповсюджувалися на увесь Схід. Крім того, він дав йому для Юдеї чотири легіони замість трьох, якими мусив сам задовольнятися. Тит, сповнений вдячною радістю, говорив щиро. Він справді не прагне дочасно захопити владу. Він вільний від того прагнення влади, на яке хворіє «фрукт», він має римське серце. Він певен, що пізніше, після щасливої старості Веспасіана, він дістане державу, добре об'єднану й упорядковану, — і він твердо додержується цієї певності, він не дурень, щоб із такого твердого ґрунту кинутися в болото. Веспасіан слухав його з приємністю, вірив йому. Він дивився своєму хлопцеві в обличчя. Це обличчя, що дуже засмагло було під юдейським сонцем, тепер від александрійської зими побілішало, але все ще здатне було подобатися армії та масі. Лоб непоганий, підборіддя коротке, тверде та солдатське, тільки щоки трохи м'якуваті. Й іноді в очах у хлопця з'являється щось дике та безрозсудне, що зовсім не подобалося його батькові. Ще у хлопцевої матері Домітілли бували іноді такі очі; вона тоді влаштовувала істеричні ідіотські історії і, можливо, з цієї причини лицар Капелла, від якого Веспасіан перебрав жінку, розійшовся з нею свого часу. Та все ж хлопець не дурний, з рештою юдейського завдання він уже впорається, тим паче, що Веспасіан дав йому надзвичайно розумного начальника

генерального штабу — Тиберія Александра. Грім і Геракл! Усе буде гаразд, якщо хлопець більше дбатиме про східних чоловіків, ніж про жінок. Обережно, щоб не зіпсувати цей інтимний настрій, став він говорити на стару неприємну тему: про Береніку.

— Я можу зрозуміти, — почав він приязну чоловічу розмову, — що ця юдейська дама в постелі має принади, яких не має грецька або римська жінка.

Тит високо підняв брови, він справді був тепер на вигляд, як дитина, хотів дещо заперечити. Веспасіанові слова шкребли його, але не міг же він сказати своєму батькові, що ще й досі не спав із юдейкою; той висипле тоді цілий водопад глузувань на нього. Отже Тит стулив довгий рот і мовчав.

— Визнаю, — продовжував старий, — що ці східні люди дістали від своїх богів деякі здібності, яких ми не маємо. Але, повір мені, що це не є важливі здібності. — Він поклав своєму хлопцеві руку на плече, умовляв його приязно. — Бачиш, східні боги старі та слабкі. Невидимий Бог цих юдеїв, наприклад, хоч він надихнув своїм вірянам добрі книги, може, як мені казали цілком певно, боротися тільки на воді. Він не міг нічого зробити проти єгипетського фараона, як тільки напустити на нього воду, і на початку свого правління не міг нічим іншим упоратися з людьми, як тільки наслати на них великий потоп. На землі він зовсім слабкий. Наші боги, мій хлопче, молоді. Вони не вимагають так багато сумнівів совісті, як східні; вони не такі делікатні, вони задовольняються парою биків і свиней і міцним чоловічим словом. Раджу тобі, не зв'язуйся глибоко з юдеями. Це іноді дуже добре знати, що на світі є ще щось інше, крім ідей форуму та Палатина. Це не зашкодить, коли ти іноді схочеш, щоб тобі почухали шкіру та серце юдейські пророки й юдейські жінки: але, повір мені, сину, що римський військовий регламент і політичний підручник цезаря Августа є такі речі, з якими ти набагато краще стоятимеш у житті, ніж із усіма святими письменами Сходу.

Тит спокійно слухав його. Багато з того, що казав батько, було правильне. Але в уяві він бачив принцесу Береніку, як вона підіймається сходами на терасу, і перед її ходою всі римські державні мудрості йшли за вітром. Коли вона сказала: «Дайте мені час, мій Тите, доки ми побачимося в Юдеї, і доки я відчую юдейський ґрунт під ногами. Тільки тоді зможу з'ясувати собі, що я повинна робити і чого

ні», — коли вона говорила зі своїм тьмяним, тривожним, злегка хрипким голосом, тоді не могла встояти проти неї ніяка воля переможця та цезаря. Можна панувати над світом і мати владу перекидати легіони від одного кінця землі до другого: царство цієї жінки, успадковане від багатьох матерів, було законніше, царственіше, ніж таке міцне, розсудливе панування. Його батько був старий чоловік. По суті те, що говорило зі слів цього старого чоловіка, було страхом. Страхом, що римлянин не впорається з внутрішніми спокусами Сходу, з його тоншою логікою, його глибшою мораллю. Але Рим перетравив грецьку мудрість і грецькі відчуття. Він тепер досить освічений, щоб без небезпеки прогинути й юдейські відчуття, й юдейську мудрість. Принаймні, він, Тит, відчувається досить сильним, щоб об'єднати це — східну неясність і глибину та пряму, ясну римську філософію панування.

Звістка, що Тит має закінчувати юдейський похід, а цезар у недалекому часі повернеться до Риму, схвилювала місто Александрію. «Біловзуті» радісно зітхнули. Вони раділи, що цезар виїде, а також їхній суворий губернатор Тиберій Александр. І це давало їм велике задоволення, що нарешті мають виступити проти зухвалої Юдеї з чотирма легіонами. Старе підбурливе слово про юдея Апеллу знову ожило. Де тільки показувалися юдеї, лунало їм услід: «Апелла, Апелла». Потім це слово витіснене було іншим, коротшим, різкішим, що хутко поширилося в усьому місті, на всьому Сході, по всьому світу. Його винайшов «біловзутий» Хереас, той молодий пан, якому одного разу Йосиф пробив голову своїм писемним приладом. Це були ініціали речення: Hierosolyma est perdita, Єрусалим загинув. «Геп, геп!» — лунало тепер там, де показувалися юдеї. «Геп, геп!» — кричали особливо діти, і це слово зв'язували з іншим, і по всьому місту різко лунало: «Геп, Апелла, геп, Апелла, Апелла геп».

Йосиф не зважав на цей крик. Він, Береніка, Агріппа, маршал Тиберій Александр, що народився як юдей, були надією юдеїв, і знову, де тільки він з'являвся, його вітали словами: «Морон, морон». Він сявав певністю. Він знав Тита. Це було неможливо, щоб маршал Тиберій Александр, від чийого батька походять найкращі обітовані подарунки храму, допустив, щоб цей храм загинув. Це має бути твердий, короткий похід. Потім Єрусалим знову підійметься, країна буде очищена від «Месників Ізраїлю», знову розквітне. Він уже бачить себе самого, як

одного з найперших людей у ній, чи буде римське провінційне управління, чи буде Єрусалимський уряд.

Звісно, завдання, яке лежить безпосередньо перед ним, дуже важке. Він хоче бути чесним посередником між юдеями та римлянами. Обидві партії будуть йому недовіряти. Коли римляни зазнають невдачі, тоді це поставлять йому на карб; коли юдеям ітиметься погано, то він у тому буде винний. Але, проте, в ньому не було гіркоти, він без гіркоти триматиме свої очі та серце розкритими. «О, Ягве, дай мені більше серця, щоб осягти многогранність твого світу. О, Ягве, дай мені більше голосу, щоб славити велич твого світу». Він бачитиме, він відчуватиме і цю війну, її безглуздя, її жахи й її велич, він опише так, що вона далі житиме для наступних поколінь.

Єгипетська зима закінчилася, відлинула нільська повідь. Дощові потоки, що робили пісковиту землю проти Пелузіума дуже трудно прохідною, припинилися, можна було транспортувати армію від Нікополіса Нілом устрить води, а потім рушити її старою дорогою через пустелю до Юдеї.

Проводирі александрійських юдеїв ходили гордо, тримаючись певно, як і раніше, з спокійними обличчями; але всередині сповнені вони були болючого неспокою. Вони самі брали участь у мобілізації, вони робили добрі справи на озброєнні та забезпеченні харчами армії. І вони також відчували велику злість проти повстанців у Юдеї і від щирого серця схвалювали те, що тепер Рим підняв ногу та збирався остаточно розтоптати цих повстанців. Але як легко може ця нога розтоптати не тільки повстанців, а й місто, а, може, навіть храм. Єрусалим був найтвердіша твердиня світу, повстанці були засліплені аж до саморозтерзання, і коли доводиться брати місто силою, на чому тоді спиняється сила і хто може сказати силі спинитися.

Рим ставився до александрійських юдеїв коректно та прихильно. Війна провадиться проти бунтівників провінції Юдеї, а не проти юдеїв, що живуть у державі. Але коли уряд робив цю різницю, то маси її не робили. Місто Александрія мусило велику частину свого гарнізону віддати для походу. Юдеї не показували цього, але вони були сповнені турботою, боялися погрому, подібного до того, який був чотири роки тому.

Тим дужче вони намагалися показати цезареві та його синові свою лояльність. Хоч багато з громади дивилися на це похмуро, гросмейстер Теодор бар-Даніель дав принцові Титові прощальний банкет. На ньому був цезар, Агріппа, Береніка, начальник Титового штабу Тиберій Александр. І Йосиф та Доріон були запрошені. Вони мали серйозний вигляд, були злегка бліді обоє, дуже підібрані, й усі дивилися на них.

І от лежала тут ця сотня людей, юдеїв і римлян, за вечерею, і вони святкували завтрашній виступ армії, що мала тепер чотири легіони, п'ятий, десятый, дванадцятий і п'ятнадцятий, які мусили рушити зі Сирії й Єгипту, щоб обложити зухвалу юдейську столицю та назавжди її усмирити. «Твоє призначення, римлянине, керувати світом, з пощадою ставлячись до покірних і побиваючи зухвалих». Так співав поет, коли засновник монархії упорядковував державу, і вони тепер вирішили, римляни й юдеї, виконати ці слова, виконати їх мечем і письмом.

Урочиста вечеря тривала недовго. На коротку промову гросмейстера відповідав Тит. Він був у парадній формі полководця, тепер зовсім не мав хлоп'ячого вигляду, його очі були тверді, холодні й ясні, і всі бачили, наскільки він подібний до свого батька. Він говорив про римських солдатів, про їхню дисципліну, їхню м'якість, їхню твердість, їхні традиції.

— Інші глибше думали, — сказав він, — інші глибше відчували: нам боги дали в належний момент чинити належне. Грек має свої статуї, юдей має свої книги, ми маємо наші табори. Вони міцні та рухливі, вони постають щодня знову, як невеликі міста. Вони є охорона покірних, які скоряються законові, і жах для зухвалих, які не вважають на закон. Обіцяю вам, мій батьку, обіцяю Римові та світові, що Рим буде в моєму таборі, старий Рим, твердий, де він мусить бути твердим, і м'який, де він може бути м'яким. Це не буде легка війна, але це буде добра війна та провадитиметься вона римським способом.

Це не були тільки слова, які говорив молодий генерал, це був зміст і суть його породи, це була сама мужність, яка говорила в ньому, мужеська доблесть, яка зробила жителів маленького селища на горбах біля Тибру панами Лаціума, Італії, цілої землі.

Цезар задоволено та схвально слухав свого сина; тихо, машинально він погладжував свою подагричну ногу. Ні, юдейка не закрутить голови цьому його хлопцеві. І він із легенькою внутрішньою усмішкою

дивився на Береніку. Вона слухала, схиливши темне, сміливе лице на руку, нерухома. Вона повна була смутку. Цей чоловік тепер її зовсім забув, вигнав її з останньої складки свого серця. Він не більше, як солдат, він навчився колоти, стріляти, вбивати, трошити. Це має бути дуже важко — стримати його руку, коли він уже її підняв.

Було дуже тихо в осяяному залі в той час, як принц говорив. Художник Фабулл був тут. Портрет принцеси Береніки був закінчений. Але принц не хотів його брати з собою, і це була велика похвала для живописця; бо картина, сказав принц, така жива, що вона завжди його непокоїтиме, коли вона буде біля нього, а він тепер повинен провадити похід і не потребує такого непокоєння. Живописець Фабулл став старший, його голова була ще суворіша, але його тулуб був менш огрядний. Він дивився перед собою застиглим поглядом, наче нічого не бачачи, як властиво було йому дивитися, але він це тільки удавав. Чоловік, що за ці тижні став старіший, бачив дуже добре. Він бачив сотні облич, римлян, панів, які виступали, щоб усмирити непокірних рабів, і юдеїв, упокорених, які лизали руку свого пана. Художник Фабулл був скупий на слова, слово було йому не потрібне, але він був майстер і розумів без слів, що відбувалося за цими обличчями, хоч би були вони ще замкнутіші. Він бачив маршала Тиберія Александра, що сидів тут холодний і елегантний і що повною мірою досяг того, чого він, Фабулл, марно домагався все своє життя, і він бачив, — цей твердий, розумний і могутній пан не був щасливий. Ні, ніхто з усіх цих юдеїв не був щасливий, ні цар, ні Клавдій Регін, ні grosмейстер. Щасливі і згодні з своєю долею були тільки римляни. Вони не були глибокі, мудрість і краса не були для них ніякою проблемою. Їхній шлях був прямий і простий. Це був твердий шлях, і дуже довгий, але вони мали міцні ноги та мужні серця: вони йшли своїм шляхом до кінця. Юдеї й єгиптяни та греки тут, у залі, правильно робили, вшановуючи їх, як панів.

Він бачив також обличчя чоловіка, до якого перебігла його донька, негідника, собаку, покидь, до якого вона перекинулася. Але, дивись, це не було обличчя негідника, це було обличчя чоловіка-борця, що довго змагався проти сили, що став знаючим та упокорився, що визнав силу та владу, але з тисячею хитрих застережень, борця, що визнав, але не здався. Художник Фабулл нічого не тямить у літературі, він не хоче про неї знати, він ненавидить її, він сповнений гіркоти, що Рим шанує

літераторів, а не митців. Але художник Фабулл тямить дещо в обличчях. Він бачить, як слухає Йосиф, коли промовляє Тит, і він знає, що цей чоловік, який спить із його донькою, негідник, собака, пожертвує собою, буде супроводжувати Тита і дивитися, як загине його місто, і опише це. Він бачить усе це за обличчям цього чоловіка. І скоро після того, як Тит скінчив, він підходить до Йосифа, трохи вагаючись, не так твердо та поважно, як завжди. Доріон дивиться йому назустріч, злякана, вона боїться, що має щось статися. Але не стається нічого. Художник Фабулл каже до Йосифа, і його голос не цілком такий певний, як завжди:

— Бажаю вам щастя, Йосифе Флавію, з тією книгою про війну, яку ви повинні написати.

Другого дня в Нікополісі Йосиф зійшов на довгий корабель, який мав везти його Нілом у стріть води. Набережна захарашена була солдатами, ящиками, скринями, паками. Тільки небагато цивільних допустили сюди, бо прощання з розпорядження військового проводу вже відбулося в Александрії. Тільки один не пропустив нагоди провести Йосифа до Нікополіса: Клавдій Регін.

— Ширше розкривайте ваше серце і ваші очі, молодий пане, — сказав він, коли Йосиф піднявся на корабель, — щоб ваша книга була чимось. Сто п'ятдесят тисяч сестерціїв — це нечуваний аванс.

Тит одразу ж після того, як зійшов на корабель, звелів розставити знову пости вогневого телеграфу, що мав сповістити Рим про здобуття Єрусалима, яке Веспасіан відкликав свого часу.

Книга п'ята

ЄРУСАЛИМ

Після 1 ніссана на дорогах Юдеї показалися прочани, які тяглися до Єрусалима, щоб зарізати на вівтарі Ягве пасхальне ягня і відбути урочисту пасхальну вечерю у святому місті. Була громадянська війна, на дорогах повно було розбійників і солдатів, але фанатики не хотіли відмовитися від своєї пасхальної прощі. Вони йшли, люди усякого віку понад тринадцять років, поодинці та великими походами. Більшість йшла пішки, боса, зі прочанським костуром, шкіряною флягою для води та рогом для дорожніх припасів через плече. Деякі їхали ослами, кіньми, верблюдами, багаті люди в екіпажах, паланкінах. Зовсім багаті мали з собою жінку та дітей.

Вони йшли від Вавилона великим широким царським шляхом. Вони йшли і багатьма поганими польовими дорогами з півдня. Вони йшли також трьома добрими військовими дорогами римлян. Скрегочучи проходили вони повз колони бога Меркурія, що були споруджені скрізь уздовж цих шляхів, скрегочучи платили вони високе дорожнє та мостове. Але враз знову яснішали і тяглися далі з радісними обличчями, як приписував закон. Увечері вони мили ноги, намащувалися миром, промовляли благословення, раділи, що побачать храм і святе місто, посмакують пасхальне ягня — непорочне, чоловічої статі, однолітнє.

А за прочанами йшли римляни. Чотири сильні легіони, потім контингенти васалів, загалом близько ста тисяч людей. 23 квітня, 10 ніссана юдейського літочислення, рушили вони від Цезарії, 25-го вони розбили свій табір у Габадсаулі, найближчому великому місті перед Єрусалимом.

Солдати, рядами по шість осіб, маршируючи, займали усю ширину шляху і відтісняли прочан на польові дороги. Зрештою вони не чіпали прочан. Тільки тих, хто носив заколотницьку стьожку із словами Макавеїв, вони хапали. Прочан кидало в мороз, коли бачили вони, як підповзав до міста велетенський хробак легіонів. Можливо, що той чи

той повагався якийсь момент, але вони не поверталися, вони прискорювали, ці фанатики, свою ходу. Оглядаючись назад, боязко тиснулися вони вперед, зрештою це скидалося на втечу. Коли 14 ніссана, напередодні свята, в день урочистої пасхальної вечері останні прочани досягли міста, ворота замкнулися за ними, бо позад них на вершинах з'явилися вже передові загони римлян.

Здавна це вважалося за диво, яким відзначив Ягве свій народ, що простір Єрусалима не ставав тісний від великої кількості прочан. Цього року, стиснутий своїми стінами, відрізаний від навколишніх сіл, які раніше давали притулок прибульцям, Єрусалим розпирався людьми. Але прочани не зважали на тісноту. Вони переповнювали велетенські палати, галереї та двори храму, дивувалися з пишноти Єрусалиму. Вони принесли зі собою гроші, вони юрбилися на базарах. Приязно знайомилися один із одним, охоче давали один одному місце, в доброму настрої торгувалися з крамарями, передавали знайомим подарунки. У цьому місяці ніссані Ягве врятував юдеїв із рук єгиптян. Вони дивилися зі здивуванням і цікавістю на римлян, які підступили до міста, але страху не мали. Вони відчували святий ґрунт під своїми ногами. Вони були забезпечені, були щасливі.

Тит і пани з його почту спинилися на вершині високого пагорба. Біля їхніх ніг освітлений, порізаний глибокими ярами, лежав Єрусалим.

Принц, як тільки побачив уперше славнозвісне непокірне місто, цілком розсмакував його красу. Місто дивилося на нього біле та зухвале зі своїх сміливих горбів. Далекий і порожній, лежав за ним широкий ландшафт, багато пустих вершин, порослі кедрами і пініями схили, долини, вкриті полями, оливкові тераси, виноградники, Мертве море, що виблискувало в далині; а місто перед цим ландшафтом переповнене було людьми, воно скупно залишало простір для своїх вулиць, кожен ступінь ґрунту воно вкривало будівлями. Й як тихий ландшафт вливався у кипуче місто, так кипуче місто знову вливалось у білий і золотий квартал храму, що, хоч який був потужний, проте безконечно ніжно й чисто спливав у повітря. Так, найвищі пункти Єрусалима, форт Антонія і дах храму, лежали далеко глибше, ніж ґрунт, на якому стояв тепер Тит, проте було так, наче він і його кінь

були міцно приклеєні до ґрунту, тим часом, як місто і храм легко й неосязно плавали в повітрі.

Принц бачить красу міста. Одночасно очима солдата бачить він його неприступність. З трьох боків яри. Велетенський мур навкруг усього. І коли взяти його, то передмістя має свій другий мур, Верхнє місто — свій третій, і храм на своєму високому крутому горбі, а Верхнє місто на своєму знову являють собою дві фортеці. Тільки з півночі, де він тепер стоїть, місцевість опускається без глибокої крутизни, прямо до міста та храму. Але мури та форти тут найсильніші. Нездоланно, зухвало дивиться місто на нього. Його переповнює нестримна хіть зруйнувати ці широкі горді палаци, залізом і вогнем прокласти собі шлях у нутро цього неприступного міста.

Принц робить маленький незадоволений рух головою. Він відчуває на собі погляд Тиберія Александра. Тит знає, що маршал є перший солдат епохи, найкраща підпора дому Флавіїв. Він дивується чоловікові; його сміливе лице, його пружна хода викликають спогад про Береніку. Але він почувається при ньому, як школяр, явна перевага маршала гнітить його.

Тиберій Александр, хоч і чималі має літа, добре тримається на своєму арабському огирі. Довге обличчя з гострим носом нерухоме; він дивиться вниз на місто. Скільки там закутків усюди! Чисте безглуздя, що ці люди втиснулися в місто на прощу, і тепер їх там натоптано, як солоної риби в бочці. Він багато років був губернатором у Єрусалимі, він добре знав його. Як можна ці багато сотень тисяч довго прогодувати? Чи їхні вожді, ці панове Симон бар-Гіора та Йоанн із Гісхали, гадають їх скоро позбутися? Чи вони хочуть із своїми двадцятьма чотирма тисячами людей прогнати його сто тисяч? Він думає про свою артилерію, про стінобитні машини 10-го легіону, про «Тугого Юлія» насамперед, цю чудову новітню ударну машину. Старий, досвідчений солдат дивиться майже спочутливим поглядом на місто.

Вони і досі б'ються між собою, всередині цих стін, вони нічого не навчилися. Вони ненавидять одне одного більше, ніж римлян. У своїй безглуздій громадянській війні вони попалили свої велетенські запаси зерна, і Йоанн поставив артилерію проти Симона і в самому колонному залі храму. Тихо, трохи втомлено, з привітанням і сердечно

оглядає маршал храмовий квартал. Його власний батько пожертвував металічне окуття нових внутрішніх воріт храму — зі золота, срібла, коринфської бронзи; вартість його дорівнює податковим прибуткам цілої провінції. Проте якраз цей батько, гросмейстер юдеїв в Александрії, дозволив, щоб він, Тиберій Александр, ще хлопцем вийшов із юдейства. Він удячний своєму батькові за це. Це злочинна глупота — виключати себе з царини урівноваженої, змістовної грецької культури.

Зі зовсім непомітною глузливою усмішкою дивиться він на принцового секретаря і товмача, що зі збентеженим обличчям оглядає місто. Цей Йосиф хоче мати одночасно і те, і те — юдейство та грецьку культуру. Це неможливо, мій любий. Єрусалим і Рим, Ісаю й Епікура — це ви не можете поєднати. Будьте ласкаві вибрати або одне, або друге.

Цар Агріппа поряд із ним тримав чемну усмішку на гарному, трохи гладкому обличчі. Він був би тут любіше, як прочанин, ніж на чолі п'яти тисяч вершників. Він не бачив міста чотири роки, відтоді, як безрозсудний народ вигнав його після великої мирної промови. Він дивиться тепер, пристрасний будівничий, з великою любов'ю та глибоким жалем на Єрусалим, що діловито повзе вгору на свій горб білими будівлями. Він сам багато будував тут. Коли вісімнадцять тисяч храмових будівників по закінченні будівництва залишилися без хліба, він звелів їм наново забрукувати все місто. Тепер макевеїсти частину цих будівельних робітників силою змусили бути солдатами. Одного з них, такого собі Фанію, вони заради глузу над аристократами зробили первосвящеником. І як вони спотворили його будинки, палац Ірода, старий палац Макевеїв. Це було дуже важко — тримати серце та лице спокійними перед таким видовищем.

Навкруги працювали солдати. У мовчання панів, що нерухомо трималися на легкому вітрі на височині, вдиралося бряжчання лопат і сокир. Вони розбивали свій табір, рівняли ґрунт для облоги, заповнювали западини, зривали зайве. Оточення Єрусалима — один великий суцільний сад. Вони зрубували оливкові дерева, овочеві дерева, виноградники. Вони ламали вілли на Оливній горі, крамниці братів Ханан. Зрівнювали все зі землею. *Solo adaequare*, зрівняти все зі землею — це був технічний вислів. Це мусили робити на початку облоги, це елементарне правило, яке вбивали в голову кожному, хто

вивчає військову майстерність, як найперше. Юдейський цар сидить на своєму коні в добрій і в'ялій позі. Його обличчя трохи втомлене, тихіше, як завжди. Йому тепер сорок два роки. Він завжди казав «так» світові, хоч світ і був повен глупоти та варварства. Сьогодні це трудно давалося йому.

Йосиф тут єдиний, кому не вдається надати своєму обличчю спокійного виразу. Так дивився він колись із мурів Йотапати на легіони, які обложили її. Він знає, опір безнадійний. Розумом він із тими, серед яких зараз перебуває. Але його серце з іншими, він мусить напружуватися, щоб витримувати стукіт сокир, молотків, заступів, із яким солдати спустошують сяюче оточення міста.

Страшений гук почувся з району храму. Коні занепокоїлися.

— Що це таке? — спитав принц.

— Це Магрефа, стоголоса лопатна сурма, — пояснив Йосиф. — Її чути до Єрихона.

— Ваш бог Ягве має дужий голос, — визнав Тит.

Потім нарешті він урвав довге ніякове мовчання.

— Що ви думаєте, панове? — і його голос звучав гучно та різко, майже рипучо, більше команда, ніж запитання. — Як багато часу нам треба? Я вважаю, що коли все йтиме гаразд, три тижні буде досить, а коли погано, то два місяці. У всякому разі я хотів би повернутися до Риму на свято жовтневих перегонів.

Досі було три військові ватажки, що боролися один із одним як диктатори Єрусалима. Симон бар-Гіора панував у Верхньому місті, Йоанн із Гісхали у Нижньому місті і в зовнішній південній частині храмового району, доктор Єлеазар бен-Симон усередині цього району, в храмі та в форті Антонія. Але коли тепер, напередодні Пасхи, прочани цілими натовпами полинули в храм, щоб зарізати для Ягве своє ягня, Єлеазар не зважився заборонити їм вступ у внутрішні двори. А Йоанн із Гісхали вмішав між прочан багато своїх солдатів, і вони, зайшовши всередину храму, перед велетенським вівтарем для огненної жертви, скинули свої прочанські убрання і зі зброєю в руках кинулися на офіцерів Єлеазара, повбивали їх і схопили його самого. Йоанн із Гісхали, опанувавши таким способом увесь храмовий район, запропонував Симонові бар-Гіорі надалі спільно поборювати ворога

перед стінами Єрусалиму та запросив його в свою головну квартиру, палац княгині Грапте, спожити пасхальне ягня. Симон погодився.

Отже, перед вечором Йоанн, маленький, хитрий і задоволений, стояв у розкритій половинці воріт будинку княгині Грапте і чекав свого недавнього ворога та нового бойового спільника. Симон, пройшовши повз варту Йоанна, яка надала йому знаки пошанування, піднявся сходами будинку вгору. Він і ті, хто супроводили його, були озброєні. На момент це роздратовало Йоанна, він сам був беззбройний, але він знову опанував себе. Шанобливо, як велить звичай, він відступив три кроки назад, глибоко вклонився та сказав:

— Дякую вам від усього серця, мій Симоне, що ви прийшли.

Вони зайшли всередину. Будинок княгині Грапте, трансйорданської принцеси, колись був обставлений із усією розкішшю, а тепер був занедбаний, перетворився в казарму. Симон бар-Гіора, ідучи побіч Йоанна через пусті кімнати, розглядав супутника своїми вузькими карими очима. Цей чоловік, Йоанн, робив йому все лихе, він схопив його дружину, щоб витиснути з нього таким чином різні вчинки. Вони лютували один проти одного, як дикі звірі, він ненавидів його. Проте він почував пошану до хитрості другого. Можливо, Ягве не простить цьому Йоаннові, що він перед його вітварем, який споруджений був із нетесаного каміння, щоб не торкалося до нього залізо, звелів своїм людям витягти з прочанського одягу таємні мечі; але це було сміливо, хитро, мужньо. Сердитий, проте сповнений пошани, ішов він поряд із Йоанном.

Ягня смажили безпосередньо на вогні, як велить закон, цілу тушу, колінця та внутрішні частини поклавши назовні. Вони промовляли молитви, приписані оповідання про вихід із Єгипту, їли з апетитом ягня, їли прісний хліб, як приписує закон, та приписану законом гірчанку на спогад про гірке життя в єгипетській країні. Власне, усі ті кари, якими Ягве побивав єгиптян, були трохи смішні, коли порівняти з тими карами, які спадали на них самих, і армія римлян була безумовно страшніша, ніж армія єгиптян. Але це було нічого. Вони сиділи тепер укупі, в одній кімнаті, абияк примирені. І вино було добре, це було єшкольське вино, воно зігріло їхні здичавілі серця. Хоч Симон бар-Гіора і сидів тут серйозний, але інші були задоволені.

Після вечері вони зсунулися до купи, разом пили останній приписаний законом четвертий келих вина. Потім обидва ватажки

відіслали жінок і своїх людей і залишилися самі.

— Ви дасте мені і моїм людям частину ваших знарядь? — почав через якийсь час Симон бар-Гіора серйозну розмову, недовіжливо, дужче вимагаючи, ніж прохаючи.

Йоанн дивився на нього. Вони були обидва виснажені, занедбані, озлоблені від багатьох трудів, муки та розчарування. Як можна бути таким молодим і таким похмурим? — думав Йоанн. Ще не минуло трьох років відтоді, як навкруг цього чоловіка було сяйво, наче навкруг самого храму.

— Ви можете мати всі мої знаряддя, — сказав він одверто, майже ніжно. — Я не хочу змагатися проти Симона бар-Гіори, а хочу змагатися проти римлян.

— Дякую вам, — сказав Симон, і тепер в його вузьких карих очах з'явилося щось від старої буйної певності. — Це добрий святвечір, коли Ягве відкрив вашу душу для мене. Ми триматимемо Єрусалим та розіб'ємо римлян.

Він сидів стрункий і прямий перед широким Йоанном, і видно було, що він дуже молодий.

Йоанн із Гісхали незграбною мужицькою рукою грався великим келихом. Келих був порожній, і більше, як чотири келихи не можна було пити.

— Ми не утримаємо Єрусалим, мій пане Симон, мій брате, — сказав він. — Не римляни, а ми будемо розбиті. Але це добре, що є люди з такою вірою, як ви. — І він дивився на нього приязно, сердечно.

— Я знаю, — сказав пристрасно Симон, — що Ягве дасть нам перемогу. І ви теж вірите в це, Йоанне. Бо заради чого тоді починали ви цю війну?

Йоанн замислено дивився на пов'язку з ініціалами Макавеїв.

— Не хочу з вами сперечатися, мій брате Симон, — сказав він поступливо, — чому моя віра в Єрусалимі не така тверда, як у Галилеї.

Симон опанував себе.

— Мовчіть про кров і вогонь, — сказав він, — які були між нами. Не ви були тому виною і не я був виною. Аристократи та доктори були виною.

— Ну, — штовхнув його фамільярно Йоанн, — ви їм дали як слід. Панове доктори у своїх довгих сурдутах стрибали, як сирійські канатні

танцівники. Старий первосвященик Анан, що у Великій раді мав такий вигляд, наче сам розгніваний бог Ягве, лежав тоді мертвий, голий і брудний. І вже ніхто не міг на нього задивитися. Вдруге вам не довелося його викидати з Кам'яної палати.

— Ну, — сказав Симон, тепер і на його виснаженому обличчі з'явилася легенька усмішка, — ви, мій Йоанне, теж не були найсмирненнішим. Як ви знищили останніх аристократичних первосвященицьких синів, як ви потім найменували первосвящеником будівельника Фанію, й як ви цього дурного вайлуватого хлопця звеліли вшанувати церемонією урочистого одягання та всякою іншою всячиною, теж не можна наводити на уроках закону, як приклад побожного життя.

Йоанн усміхнувся.

— Не кажіть нічого проти мого первосвященика Фанія, мій брате Симон, — сказав він. — Він трохи неповороткий, тупуватий, але він добрий чоловік, і він робітник, а не аристократ. Він належить до нас. І зрештою така йому випала доля.

— А ви не допомогли трохи при визначенні цієї долі? — спитав Симон.

— Ми з одного краю, — сміявся Йоанн. — Твоя Гераза і моя Гісхала недалеко одна від одної. Іди, мій брате Симон, мій земляче, поцілуй мене.

Симон вагався якусь мить. Потім він розкрив обійми, і вони поцілувалися.

Потім, вже було біля півночі, вони робили обхід, інспектуючи стіни та вартові пости. Часто вони спотикалися через сплячих прочан; бо в будинках не було місця, і в усіх під'їздах, на всіх вулицях лежали пілігрими, іноді під примітивними наметами, часто вкриті тільки своїми плащами. Ніч була свіжа, в повітрі густо повис сморід від людей, диму, дерева, смаженого м'яса, сліди міжусобної війни були всюди, навкруг мурів стояв ворог, Єрусалимські вулиці не були вигідною постіллю. Але пілігрими спали добре. Це була ніч захисту, й, як колись єгиптян, так тепер римлян Бог ввергне з кіньми та возами в море. Симон та Йоанн намагалися ступати легко й обережно обходили того чи іншого сплячого.

Зі знавецькою цікавістю придивлявся кожен із них до оборонних заходів другого. Всюди вони знаходили добру дисципліну та порядок,

вартові скликали їх тоді, коли треба було.

Настав ранок. По той бік мурів звучали сигнали римлян. Але потім почувся з храму страшенний гук, із яким розчинилися ворота святилища, і могутній звук лопатної сурми, Магрефи, що сповіщав про початок храмової служби, заглушив сигнали римлян.

Легіони робили окопи, з мурів стріляли на них, вони відповідали на стрілянину. Щоразу, коли гурчали важкі снаряди римлян, чувся арамейський крик варти: «Снаряд летить», і солдати сміючись ховалися за укриття.

З башти Псефінус Симон і Йоанн дивилися на початок бою.

— Це буде добрий день, мій брате Йоанн, — сказав Симон.

— Це буде добрий день, мій брате Симон, — сказав Йоанн.

Снаряди римлян гурчали, вони були білі та видні здалеку. «Снаряд летить», — чувся крик, і солдати сміялися та кидалися вниз. Але потім ще прилітали снаряди, вони не були вже білі, римляни їх пофарбували. Вони збили групу оборонців із мурів, і тепер ніхто більше не сміявся.

11 травня склoduв Алексій вийшов із свого житлового та ділового будинку в Провулку мироробів і пішов до свого батька Нахума в Нове місто. Сьогодні вночі римляни, хоч який опір чинили оборонці Єрусалима, встановили біля муру свої стінобитні машини, усе Нове місто стрясали глухі удари «Тугого Юлія», їхнього великого тарана. Тепер Алексієві мало пощастити умовити свого батька перебратися з своїми людьми та своїм найкращим добром зі загрожуваного Нового міста до нього, у Верхнє місто.

Нахум бен-Нахум сидів усередині перед своєю крамницею, під великим скляним гроном винограду, схрестивши ноги на подушці. Тут були покупці, вони торгувалися за позолочений мистецький виріб із скла, золотий Єрусалим, головну прикрасу для жінок. Осторонь від них, незачеплений торгівлею доктор Ніттаї мимрив співуче свої догмати, злегка хитаючись тулубом. Нахум бен-Нахум не натискав на покупців жодним словом. Нарешті вони пішли, не зважившись купити.

Нахум повернувся до свого сина:

— Вони прийдуть знову, діло буде. Не більше, як через тиждень купча з печаткою лежатиме в архіві.

Чотирикутна Нахумова борода була плекана, на щоках, як завжди, був свіжий рум'янець, слова його були упевнені. Але Алексій добре помічав прихований страх. Хоч батько й робить так, наче все йде далі,

як і завжди, тепер, коли звучать удари «Тугого Юлія», та він теж мусить визнати, що все Нове місто, його будинок і його фабрика у небезпеці. Через кілька тижнів, а, можливо, й днів, тут, де вони тепер сидять і мирно розмовляють, будуть римляни. Батько мусить це зрозуміти та перебратися до нього. Досить пройти пару кроків туди на стіну, щоб побачити, як працюють машини римлян.

Нахум бен-Нахум продовжував тим часом свою оптимістичну балаканину. Хіба не була б це глупота та злочин, якби він, здавшись на синові домагання, утік із міста напередодні Пасхи? Такого сезону, як тепер, не було ще ніколи. Хіба це не благословення, що прочани не можуть поки що вийти з міста? Їм не залишається нічого іншого, як вештатися цілий день по крамницях і базарах. Це щастя, що він не дав себе спантеличити розмовами свого сина.

Алексій дав батькові вибалакатися. Потім тихо й уперто став доводити:

— Тепер і у форті Фазаїла згоджуються, що не зможуть утримати зовнішні мури. На вулицях ковалів і дрібних крамарів уже багато крамниць закрилося. Всі вони перебралися у Верхнє місто. Будь розважливий, звели погасити піч, перебирайся до мене.

Хлопець Ефраїм підступив до них. Він обурювався проти брата.

— Ми тримаємо Нове місто, — палав він. — Про тебе треба б донести у форт Фазаїла. Ти гірший за Жовтолицього.

Жовтолиций був пророк, що й тепер висміював маккавеїстів, радив скоритися та почати переговори з римлянами. Алексій усміхнувся своєю фатальною усмішкою.

— Я б хотів, — сказав він, — мати силу та слово Жовтолицього.

Нахум бен-Нахум, киваючи головою, гладив густе, дуже чорне волосся свого молодшого сина. Але одночасно він зважував у своєму серці слова старшого, семимудрого. Удари «Тугого Юлія» справді лунали жахливо рівномірно. І багато з жителів Нового міста справді перебралося у безпечніше Верхнє місто. Нахум бачив це власними очима, і те, що «Месники Ізраїлю», теперішні господарі міста, дозволяли це, дещо означало. Бо «Месники Ізраїлю» були дуже строгі. Занадто строгі, вважав складув Нахум бен-Нахум. Але він не говорив цього вголос. Макавеїсти мали гострі вуха, і Нахумові бен-Нахумові часто доводилося бачити, як знайомі йому, шановані ним громадяни за

необачні речі потрапляли у форт Фазаїла, або їх просто виводили на мури та страчували.

Нахум повернувся до доктора Ніттаї:

— Мій син Алексій радить перебратися до нього у Верхнє місто. Мій син Ефраїм доводить, що Нове місто утримають. Що ми повинні робити, мій докторе та пане?

Сухий доктор Ніттаї спрямував на нього свої вузькі дикі очі.

— Увесь світ є сіть і пастка, — сказав він, — тільки в храмі існує безпека.

Цього дня складув Нахум не вирішив нічого. Але наступного дня він натяг свій старий чотирикутний робочий одяг, який не носив багато років, задовольняючись тільки тим, що провадив справи з покупцями. А тепер дістав своє старе робоче убрання, надяг його і схилився перед піччю. Його сини та помічники стояли навкруг нього. Старомодним способом, який його син Алексій давно вже вивів у майстерні, взяв він лопатою рідкотечну масу розтопленого белуського піску з печі, затиснув її щипцями та сформував руками гарний круглий келих. Потім звелів погасити велику овальну піч, що так багато десятиліть зряду горіла не згасаючи. Він дивився, як вона гасла, і промовляв слова, які говорять, відзначаючи смертний випадок: «Слава тобі, Ягве, справедливий суддя». Потім зі своєю жінкою, своїми синами, помічниками, невільниками, своїми кіньми, ослами й усім своїм добром він рушив у Верхнє місто, до дому свого сина Алексія.

— Хто не уникає небезпеки, — сказав він, — той мусить загинути. Бо хто чекає занадто довго, від того відвертає Ягве свою руку. Якщо ти даси нам місце, тоді ми житимемо, доки підуть римляни, у твоєму домі.

Очі складува Алексія втратили приречений стурбований вираз. Він за кілька років уперше мав свіжий вигляд, був дуже подібний до свого батька. Шанобливо відступив він три кроки назад, приклав руку до лоба, сказав, низько уклоняючись:

— Те, що вирішив мій батько, вирішив я. Мій мізерний дім щасливий, коли мій батько вступає в нього.

Через три дні після того римляни взяли зовнішній мур. Вони сплюндрували Нове місто, спустошили крамниці та майстерні дрібних кравців, ковалів, залізоробів, гончарів, фабрику складува Нахума. Вони

увесь квартал зрівняли зі землею, щоб насипати вали та поставити машини проти другого муру.

Складув Нахум бен-Нахум гладив свою густу чотирикутну чорну бороду, в якій було тепер кілька сивих волосин, хитав головою і казав:

— Коли римляни підуть геть, ми побудуємо більшу піч.

Але як був він сам, тоді смутніли його гарні очі, увесь чоловік виглядав засмученим, стурбованим, дуже подібним до свого сина Алексія. «Ах і ох, — думав він. — Нахумова фабрика скла була найкраща в Ізраїлі сотню років. Доктори дозволили мені бороду, яку Ягве зробив такою довгою та гарною, носити коротшою, щоб вона не обсмалилася від розтопленої маси, доктор Ніттаї жив із Нахумової фабрики. А де тепер Нахумова фабрика? Можливо, макевеїсти мужні та богобоязливі. Але не може бути благословення Ягве на справі, при якій загинула Нахумова фабрика. Вони мусили провадити переговори. Мій син Алексій завжди це казав. Треба б провадити переговори й тепер. Але, на жаль, ніхто не сміє цього сказати вголос, бо його тоді потягнуть у форт Фазаїла.

У цей час ціни на харчові продукти в місті Єрусалимі піднялися вже дуже високо. Алексій купував гуртом усе з харчових продуктів, що тільки міг роздобути. Його батько Нахум хитав головою. Його брат, хлопець Ефраїм, із дикими речами нападав на нього за його песимізм. Але Алексій купував далі, що тільки міг дістати з харчів. Частину цих запасів він закопував і ховав.

30 травня римляни взяли штурмом другий мур. Вони мусили заплатити за цю перемогу великими втратами людей і матеріалів, бо Симон бар-Гіора боронив мур уперто та вправно. Цілий тиждень римляни мусили день і ніч стояти під зброєю.

Тит дав виснаженим людям перепочинок. Він улаштував на цей час виплату грошей, потім парад і урочисте нагородження почесними знаками заслужених офіцерів і солдатів.

Від часу свого виходу з Цезарії він не дозволяв собі дивитися на Береніку. Не поставив у своєму наметі зробленого художником Фабуллом прекрасного її портрета, бо боявся, що її присутність і на портреті може відвернути його від його солдатського завдання. Тепер він дозволив і собі відірватися від військових справ та відпочити і через спішного кур'єра запросив Береніку відвідати його.

Та, вже йдучи їй назустріч, він знав, що зробив неправильно. Тільки далеко від цієї жінки він почувався ясно та певно, добрим солдатом. Як тільки вона була тут, його думки розбігалися. Її обличчя, її запах, її хода, легенька хрипливість її тьмяного голосу позбавляли його рівноваги.

Потім уранці 3 червня він, маючи поряд себе принцесу Береніку, приймав парад. Недосяжні для пострілів, але видні для обложених, виступали військові загони. Легіони проходили мимо, рядами по шість осіб, у повній зброї, з голими мечами. Кіннотники вели своїх прикрашених коней за повіді. Польові значки блищали на сонці, далеко сяяли сріблом і золотом. Із мурів Єрусалима споглядали це видовище обложені. Увесь північний мур, дахи храмових колонад і будівель обліплені були людьми, що під палаючим сонцем дивилися на силу, число і блиск своїх ворогів.

Після маршу Тит розподіляв почесні відзнаки. Ці прапорці, списи, срібні та золоті ланцюжки давалися дуже скупко. Серед ста тисяч людей облогової армії хіба якась сотня могла сподіватися їх дістати. Насамперед дістав відзнаку молодший офіцер, капітан Педан, центуріон першого загону першої когорти п'ятого легіону, кремезний чоловік приблизно п'ятдесяти років, із голим червоним обличчям, білявий, трохи посивілий. Одне око над його сміливим ширококоніздрим носом було блискуче, голубе, а друге — мертве, штучне. Ця пара очей непокоїла, турбувала. Капітан Педан мав уже найвищу відзнаку, яку тільки може дістати солдат, вінок із трави, що ним нагороджує не полководець, а сама армія, і тільки тих людей, які своєю завбачливістю та мужністю врятували з небезпеки все військо. Вінок капітана Педана сплетений був зі злаків одного вірменського високогір'я, області, у якій він, будучи під командою маршала Корбулона, виявив хитрість і холоднокрівність, давши змогу цілому корпусові пробитися з тісної облоги парфян, що дуже переважали римлян числом. Капітан Педан, дякуючи своїй сміливості, шаленій відвазі, своєму вульгарному та вправному мовленню, став улюбленцем армії. Почесний ланцюг, яким тепер нагороджував його Тит, не був великою справою. Перший центуріон п'ятого легіону побіжно проговорив приписану подячну формулу. Потім своїм квакаючим, далеко чутним голосом додав:

— Одне запитання, фельдмаршале. Ви теж маєте вже вошей? Коли ми тут не вправимося швидко, то ви тоді матимете їх неодмінно. Коли

хочете надати милість капітанові Педану, фельдмаршале, то заберіть назад ваш ланцюг і дозвольте йому, щоб він перший кинув запальний факел у ту клятву діру, у якій ці паршиві юдеї ховають свого Бога.

Принц відчував, як напружено чекає Береніка його відповіді. Трохи вимушено він сказав:

— Що робити з храмом, це залежить від мого батька, цезаря. Зрештою ніхто більше не радітиме, як я, коли зможу нагородити вас другою відзнакою.

Він злостився на себе, що йому спала на думку тільки така нікчемна відповідь.

Йосиф теж дістав відзнаку, маленьку табличку, щоб носити її на грудях над панцером.

— Візьміть, Йосифе Флавію, — сказав Тит, — подяку полководця й армії.

З розбіжними почуттями дивився Йосиф на срібну табличку, яку принц простяг йому. На ній зображена була голова Медузи. Тит певно гадав, що ошчасливить його, коли серед небагатьох, яких він відзначив, відзначить і його, юдея. Але тим менше можна було зрозуміти, чому він для відзнаки обрав якраз голову Медузи, не тільки заборонений людський образ, а й ідолопоклонський символ. Ні, порозуміння між юдеями та римлянами було неможливе. Певно, принц, прихильний до нього, не подумав про те, що така табличка для юдея була більше образою, ніж відзнакою. Йосиф сповнений був сумом і збентеженням. Але він присилював себе.

— Я дуже вдячний, — шанобливо відповів він встановлену формулу, — полководцеві й армії за відзнаку. Я старатимусь бути достойним її.

І він узяв табличку. Велика, з нерухомим сміливим обличчям стояла Береніка. На мурах голова біля голови дивилися юдеї, мовчазні під палючим сонцем.

Принца тим часом доймала дедалі глибша досада. Що він хотів із цим парадом? Береніка так само добре, як і він, знала, що таке римська армія. Виводити її так чванькувато перед її очі було безтактно, поварварському. Там юрбляться ці юдеї на своїх мурах, дахах, їх цілі тисячі, вони дивляться, мовчать. Якби вони кричали, глузували! Але їхнє мовчання було глибшою відповіддю. І Береніка теж за весь час,

поки проходило військо, не сказала жодного слова. Це юдейське мовчання бентежило Тита.

Посеред ніяковості й роздратування спала йому в голову ідея. Він зробить нову серйозну спробу мирно покінчити справу. Як вступ до цієї спроби, його парад набрав змісту та глузду. Володар цієї армії може дозволити собі запропонувати супротивникові переговори без того, щоб це взяли за ознаку слабкості.

Зважитися на переговори було йому нелегко. Його батько ще додержувався тої фікції, що йдеться не про серйозний похід, а про поліцейський захід. Його, Титова, думка про це інша. Він і його армія бачать перед собою, як нагороду і кінець своїх трудів, тріумф у Римі, блискуче почесне видовище.

А коли вдадуться переговори, то він не дістане тріумфу. Проте він стоїть тут не для себе. Рим провадить далекоглядну політику. Він запропонує переговори.

Вирішивши це, Тит посвітлішав. Тепер його парад ураз набрав змісту, і присутність жінки теж. Погляд і голос принца стали хлопчачими, упевненими. Він радів своїм солдатам, він радів жінці.

Зустріч римлян із юдеями відбулася недалеко від башти Псефінус, у місці, куди могли сягати постріли юдеїв. Із валів свого табору дивилися римляни, з міських мурів юдеї, як зійшлися їхні посланці. Від римлян говорив Йосиф, від юдеїв — доктор і пан Амрам, Йосифів друг юності. Юдеї тримали між собою та Йосифом сім кроків відстані, вони, коли він говорив, робили замкнуті обличчя. Ні разу вони не зверталися до нього, завжди до його двох римських супутників.

Розмістилися на голій, випаленій сонцем землі. Йосиф був беззбройний. Він із усією ретельністю готувався повернути місто до глузду. Вони щодня давали йому відчутти свою ненависть. Часто вони посилали обложникам свинцеві кулі й інші снаряди з видряпанним арамейським написом: «Влучай у Йосифа». Його батько, його брати були у в'язниці форту Фазаїла, й їх гірко мучили. Він не зважав на це. Вигнав усю гіркоту зі свого серця. Постився, молився, щоб Ягве дав силу його мові.

Він не міг цього витримати на землі, коли почав тепер говорити. Схопився, худий стояв він під сонцем, а очі від посту та бажання переконати ще палкіші були, ніж досі. Перед собою він бачив замкнуте

здичавіле обличчя доктора Амрама. Після Йогапати Йосиф чув про Амрама тільки те, що це він вимагав проклясти його. Це не було доброю ознакою, що юдеї послали йому як партнера якраз цього шкільного його товариша, що з однаковою пристрасною любов'ю і ненавидів його. А втім, пропозиції, які мав передати Йосиф, були незвичайно м'які. Розум вимагав, щоб їх зважили. Заклинаючи, з гострою проникливою логікою говорив Йосиф до юдейських посланців. Римляни, доводив він їм, зобов'язуються відновити в усій країні попереднє становище. Вони гарантують життя усім цивільним в обложеному місті й автономію храмової служби. Єдина їхня вимога — щоб гарнізон здався на їхню милість і немилість. Йосиф говорив до доктора Амрама співуче, формулами теологічно-юридичного диспуту, як за часів їхнього спільного навчання. Він промовляв роздільно:

— Що ви втратите, коли здасте місто? Чого ви доможетеся, коли не зробите цього? Здасте ви місто, тоді цивільне населення, храм, служба Ягве будуть врятовані. А коли місто буде здобуте штурмом, тоді все загине: армія, населення, храм. Ви скажете, можливо, що армія не більш винна, як і ви, що вона чинить тільки вашу волю. Можливо, що так. Але хіба ви не посилаєте цапа в пустелю і не покладаєте на нього всі гріхи? Пошліть армію римлянам, хай деякі покутують замість усіх.

Пристрасно закликаючи, підступив він до доктора Амрама. Але той відступив перед ним, додержуючи сім кроків відстані.

Коли Йосиф скінчив, Амрам холодно повідомив римлян про контрмови юдеїв, йому, либонь, краще було б говорити по-арамейському, але він не хотів розмовляти з Йосифом і говорив по-латині. Вимагав вільного виходу гарнізону, знаків пошани для ватажків Симона бар-Гіори та Йоанна з Гісхали, гарантії, що ніколи більше в Єрусалимі не буде розташоване римське військо. Це були нечувано зухвалі вимоги, явно спрямовані на те, щоб зірвати переговори.

Помалу, з трудом добираючи латинські слова, Амрам висловлював, маскуючи його в одяг ділових умов, дратуюче зухвале безглуздя, це безглуздя віяло і з його здичавілого лиця. Йосиф слухав, скорчившись на землі, втомлений від суму та почуття своєї безсилості. З мурів дивилося багато облич. Одно з них, нерухоме, фанатичне, з безумними очима мучило Йосифа особливо, воно паралізувало його, було, як частина муру, так само можна було звертатися до муру, як до нього. При тому він гадав, що вже бачив це обличчя. Такі були обличчя в тих,

що видивлялися на нього в Галилеї з тупим захватом. Можливо, молодий чоловік був один із тих, хто радувалися йому тоді, вигукували: «Морон, морон».

Полковник Паулін знайшов іще кілька приятних, розсудливих слів.

— Не дайте нам так розійтися, панове, — просив він. — Зробіть нам якусь іншу пропозицію, таку, яку б ми могли вважати.

Доктор Амрам якусь хвилину пошепки радився зі своїми обома супутниками, потім так само своєю трудною латинню ввічливо, досить голосно сказав:

— Гаразд, ми маємо іншу контрпропозицію. Передайте нам людей, яких ми вважаємо за винних, і ми приймемо ваші умови.

— Які ці люди? — спитав недовірливо полковник Паулін.

— Це, — відповів доктор Амрам, — чоловік Агріппа, колишній цар юдейський, жінка Береніка, колишня принцеса юдейська та чоловік Флавій Йосиф, колишній священик першої черги.

— Шкода, — сказав полковник Паулін, і римські пани повернулися, щоб іти.

В цей момент залунав різкий крик із міського муру: «Влучай Йосифа!», а разом із криком прогула стріла. Йосиф ще побачив, як стрілець на мурі знову лаштувався стріляти. Потім він упав. Стріляв молодий чоловік із тупим, фанатичним лицем. Стріла влучила Йосифа тільки у верхню частину руки. І впав він більше від схвилювання, ніж від рани.

Принц Тит був дуже роздратований таким закінченням переговорів. Це жінка була в тому винна, що він зробив такий дурний крок. Вона відібрала його ясність, зробила його пряму лінію кривою. Він мусив дійти кінця у цій справі з Беренікою.

Яка була її умова? «Коли до часу, як римляни увійдуть в Єрусалим, гай біля Текоа ще стоятиме, тоді Тит може з дерева моїх піній звеліти зробити шлюбне ліжко». Її умова виконана. Що він візьме Єрусалим, в цьому немає більше ніякого сумніву. Він доручив капітанові Валенсу, комендантові Текоа, зрубати три пінії в гаю. Сьогодні увечері ліжко має бути готове. Він сьогодні сам-на-сам вечерятиме з Беренікою. Він не хотів довше чекати і послав людей приставити ліжко.

Виявилося, що ліжка не було. Пінієвий гай біля Текоа не стояв більше, принцові доручення не можна було виконати. Тит кипів. Хіба

він не дав ясний наказ щадити гай? Так, капітан Валенс дістав цей наказ, але потім, коли дуже потрібне було дерево для траншей і валів, маршал Тиберій Александр віддав інший наказ. Капітан Валенс вагався, перепитував. Він може послатися на писане розпорядження маршала зрубати гай проти першого наказу.

Обличчя принца, коли він про це дізнався, змінилося страшним способом. Із ясного, твердого лиця солдата стало лице безглуздо несамовитого хлопця. Він звелів покликати до себе Тиберія Александра, бурчав, нарікав. І що нестримніший ставав принц, то холодніший ставав маршал. Чемно він пояснював, що є схвалений всіма відповідними інстанціями, підписаний також і принцом, наказ, який приписує під страхом суворої кари приставити все годяще до вжитку дерево. Перед потребами війни відступають особисті потреби окремих осіб. У походах, якими він досі керував, він завжди додержувався цього і не робив ніяких винятків. Принц не знав, що відповісти. Чоловік мав рацію і був йому огидний, він сам собі був огидний. Його здавив, починаючи від скронь і через увесь череп, важкий головний біль. Все для нього потьмарилося. Він любить Береніку, він мусить дійти кінця з нею. І він зробить це.

Береніка йшла через табір, вродлива та спокійна, як завжди. Але під цим зовнішнім спокоєм вона сповнена була тривоги. Рахувала дні, які пробула в Цезарії без Тита. Вона не хотіла цього визнавати, але він був їй потрібний. Відтоді, як він став на чолі армії, це вже більше не добродушний юнак із хлопчачим обличчям, це муж, полководець, одержимий своїм завданням. Вона запевняла себе, що прибула сюди заради Єрусалима, але знала, що це брехня.

Вона ошчасливлена рушила в дорогу, коли Тит покликав її тепер до табору. Але коли побачила простір навколо Єрусалима, навколо її Єрусалима, її радість звіялася. Чудові околиці міста наче пожерла сарана, фруктові сади, оливи, виноградники, дачі, багаті крамниці Оливної гори, все було наче зголене, все жахливо голе, рівне й утоптане. Коли вона стояла під час параду на трибуні поряд із полководцем римлян, їй здавалося, що всі десятки тисяч на мурах міста і дахах храму дивляться з обвинуваченням тільки на неї.

Вона пройшла крізь лиху долю, вона не була сентиментальна, звикла до запахів військових таборів та солдатів. Але перебування тут, перед Єрусалимом, було важче, ніж вона думала. Упорядковане

багатство табору та злидні переповненого людьми міста, солдатська діловитість принца, ввічлива твердість Тиберія Александра, голі, зганьблені околиці Єрусалима, все це мучило її. Вона, як і принц, хотіла дійти кінця. Вже кілька разів ладна була спитати: «Що там з гаєм біля Текоа? Чи стоїть ще гай біля Текоа?» — але вона не знала, чи бажати їй почути «так» чи «ні».

Вона була втомлена та роздратована, коли йшла цього вечора до Тита. Він був похмурий, палаючий і розлючений. Вона була зажурена та спустошена, сила й воля витекли з неї, вона боронилася мляво. Він узяв її грубо, його очі, його руки були дикі та грубі, увесь чоловік був дикий і грубий.

Береніка, після того, як він узяв її, лежала розбита, рот був сухий, очі сумні та нерухомі, вбрання розірване. Вона почувала себе старою та сумною.

Принц дивився на неї, стиснувши рот, із обличчям злого безпорадного хлоп'яти. Отже, він мав її тепер своєю волею. Чи він дістав утіху? Не дістав утіхи. Це не була ніяка насолода, усе інше, крім насолоди. Хотів, щоб він цього не робив. Гнівався на самого себе та ненавидів її.

— Якщо ти зрештою справді віриш, — сказав він злісно, — що гай біля Текоа ще досі стоїть або що це ліжко зроблене з дерев Текоа, то глибоко помиляєшся. Ми маємо особливо потребу на дерево. Твій власний родич віддав наказ зрубати гай.

Береніка помалу підвелася, вона не дивилася на нього, не кинула йому ніякого докору. Він був муж, солдат, добрий хлопець по суті. Винен був цей табір, винна була війна. Вони пропадають усі в цій війні, стають звірами й варварами. Вони чинять усі мислимі мерзоти між мурами і поза ними, вони ганьблять людей, країну, Ягве, храм. Усе це так, наче випускають на арену звірів у великі дні, нацьковуючи їх на людей, і невідомо, хто звір, а хто людина. Отже, тепер цей чоловік Тит узяв її проти її волі, він її обдурив, і після того ще глузував з неї, хоч він її любить. Це табір, це війна. Це та дика смердюча людська клоака, і з нею сталося це справедливо, бо вона прийшла сюди.

Вона встала, нужденна, втомлена, підбралася, схопила своє вбрання, струснулася, обтрусила зі себе бруд цього табору. Вона пішла. Не мала жодного докору для Тита, але ніякого й привіту, її хода, хоч

була вона смертельно втомлена та принижена, була все ще ходою Береніки.

Тит дивився їй услід в'ялий і спустошений. Це був його план вигнати жінку зі своєї крові. Він хотів, щоб його похід, його завдання не було зіпсоване через цю жінку. Він хотів позбутися її, потім узяти Єрусалим, а потім, поставивши ногу на переможений Єрусалим, вирішити, чи має він знову починати справу з цією жінкою. Це був прекрасний план, але він, на жаль, не вдався. Виявилося, що, на жаль, у жінки силою нічого не доможешся. Він аж ніяк не вигнав жінку зі своєї крові. Це аж ніяк не було потрібно, щоб він узяв її, він так само міг узяти й першу-ліпшу іншу жінку. Вона чужа йому тепер більше, ніж будь-коли. Він гостро обдумував, напружував свою пам'ять: нічого він про неї не знає. Не знає нічого про її смак, її розчарування, її пориви, її радість, її падіння. Вона залишилася для нього замкненою за сімома замками та сповитою сімома покривалами. Ці юдеї пекельно розумні. Вони мають глибоке, глузливе слово для акту, вони не кажуть: жити одне з одним, вони не кажуть: змішатися одне з одним, злитися, увійти одне в одне. Вони кажуть: чоловік пізнає жінку. Ні, він не пізнав цю кляту Береніку. І він ніколи її не пізнає, доки вона не віддасть йому себе.

Береніка тим часом бігла вуличками табору. Вона не знайшла свого паланкіна, вона бігла. Прийшла у свій намет. Дала поспішні боязкі розпорядження. Залишила табір, якнайшвидше рушила до Цезарії. Залишила Цезарію, поспішила в Трансйорданію, до свого брата.

8 червня Тит скликав воєнну раду. Напади римлян на третій мур були відбиті. З неймовірним трудом вони спорудили проти цього муру та форту Антонія чотири вали, щоб встановити свої панцерні башти, знаряддя, тарани. Але юдеї підкопалися під ці споруди, запалили під ними смолу й асфальт і знищили загати та знаряддя римлян. Стільки труду пішло на марне, марно зазнавали солдати стількох небезпек.

Настрій воєнної ради був нервовий і розлютований. Молодші пани вимагали загального наступу всіма способами. Це була пряма, крута дорога до тріумфу, про який усі мріяли. Старіші офіцери заперечували. Без панцерованих башт і стінобитних машин не можна було штурмувати фортецю, що борониться всіма способами. Це не жарт — брати фортецю, яку тримають 25 000 доведених до розпачу солдатів,

це в найкращому разі коштуватиме страшених втрат. Ні, хоч яка забарна це річ, а нічого більше не залишається, як будувати нові загати та вали.

Настало похмуре мовчання. Принц слухав похмуро, уважно і не втручаючись. Він спитав маршала про його думку.

— Коли час до загального наступу, — почав Тиберій Александр, — має бути для нас довгий, чому ми не хочемо зробити його довгим і для нашого супротивника?

Вичікливо, нічого не розуміючи, дивилися панове на його тонкий рот.

— Ми, — продовжував він своїм тихим, чемним голосом, — маємо чимало звісток і бачимо власними своїми очима, як дедалі більший голод обложених стає чимраз дужче нашим спільником. Я пропоную, ваша високість і панове, спиратися на цього спільника більше, ніж досі. Я пропоную провадити блокаду пильніше, ніж досі. Я пропоную збудувати для цього круг міста блокадну стіну, щоб жодна миша не вилізла з нього і не пробралася в нього. Це має бути перше. Друге має бути таке. Досі ми щодня гордо оголошували числа тих, які, не зважаючи на всі заходи обложених, перебігали до нас. Ми добре поводитися з цими людьми. Я гадаю, що це робить більше честі нашому серцеві, ніж нашому розумові. Не бачу причини, чому ми повинні звільнити Єрусалимських панів від турботи про годування чималої частини населення. Чи можна від нас вимагати, щоб ми перевіряли, чи справді ті, що до нас перебігають, люди цивільні, чи вони недавно виступали проти нас із зброєю в руках? Я пропоную, ваша високість і панове, надалі всіх без винятку перебіжчиків вважати за військовополонених бунтівників і все, що лишається у нас із дерева, вживати на хрести, щоб розпинати цих упійманих бунтівників. Це, я сподіваюся, примусить тих, що залишилися ще за мурами, залишатися там надалі. Вже тепер велика частина обложених сидить за пустими столами. Сподіваюся, що скоро всі, також і військо обложених, сидітимуть за пустими столами. — Маршал говорив тихо, дуже стримано. — Що суворіші будемо ми у ці тижні, то гуманнішими зможемо ми бути у майбутньому. Я пропоную, ваша високосте і панове, наказати капітанові Лукіану, начальникові профосів, не поводитися м'яко з бунтівниками, розпинаючи їх.

Маршал говорив без притиску, наче провадив звичайну застільну розмову. Але стояла безмовна тиша, доки він говорив. Принц був солдат. Все ж він відчужено дивився на юдея, який так легко говорив, пропонуючи проти юдеїв такі жорстокі заходи. Ніхто на раді не зробив жодного заперечення проти Тиберія Александра. Вирішено було збудувати круг міста блокадну стіну та надалі розпинати перебіжчиків.

Симон бар-Гіора та Йоанн із Гісхали дивилися з форту Фазаїла, як зводилася блокадна стіна. Йоанн визначив, що вона завдовжки сім кілометрів, і звичним поглядом показував Симонові тринадцять пунктів, де, вочевидь, мають бути башти.

— Трохи паскудний засіб, мій брате Симон, еге ж? — спитав він, і усміхнувся дещо фатально. — Від старого лиса я міг цього сподіватися, але хлопець, який вихвалюється мужністю та солдатською гідністю, мусив би вживати благородніших способів. Ну, так. Тепер нам зовсім туго прийдеться.

Блокадна стіна була закінчена, а дороги та горби навкруг Єрусалима обрамовані були хрестами. Профоси були винахідливі, вигадуючи нові пози. Вони прибивали страчуваних так, що ті висіли ногами вгору, або прив'язували їх упоперек хреста з рафіновано вивихнутими членами. Спочатку заходи римлян вплинули так, що число перебіжчиків зменшилося дуже. Але тоді побільшав і голод та терор у місті. Багато вважало себе пропашими. Що було розумніше? Залишатися у місті, бачачи увесь час перед своїми очима макавеїстів, цих злочинців проти Бога та людей, і вмирати з голоду? Чи перебігти до римлян, щоб вони розп'яли на хресті? Пропаші були люди між стінами, пропаші були і поза стінами. Коли камінь падає на глечик, лихо глечикові. Коли глечик падає на камінь, лихо глечикові. Завжди, завжди лихо глечику.

Більшало число тих, які вважали за краще померти на хресті, ніж в Єрусалимі. Рідко минав день без того, щоб багато сотень перебіжчиків не з'явилося в табір. Скоро не було вже місця для хрестів і не було хрестів для людських тіл.

Складув Нахум бен-Нахум більшість часу лежав на даху будинку в Провулку мироробів. Там лежали також дружина Алексія й обоє його дітей, бо під чистим небом голод відчувався менше. І коли туго стягнути на тілі убрання або пояс, голод теж ставав легший; але тільки на дуже невеликий час.

Нахум бен-Нахум дуже спав із тіла, його густа борода не була вже більше плекана, не була вже більше й справді чотирикутна, і багато сивих волосин пронизувало її. Іноді мучив його спокій у домі, бо виснажені не мали більше охоти розмовляти. Тоді Нахум ішов через вузький місточок, що вів із Верхнього міста до храму, і відвідував свого родича доктора Ніттаї. Восьмій священицькій черзі, черзі Абія, випало якраз служити, і доктор Ніттаї спав і жив тепер у храмі. Його дикі очі стали сухі, голос тільки з трудом проходив крізь ослаблі губи. Це було чудо, що висхлий чоловік міг триматися прямо, але він тримався прямо. Так, він став не такий скупий на слова, як раніше, він

уже не боявся свого Вавилонського акценту, він був щасливий. Увесь світ є сітка і пастка, тільки в храмі безпека. І Нахумове серце підіймалося, коли він бачив, що, не зважаючи на всі злигодні навколо храму, храмова служба, як завжди, провадилася з тисячею пишних докладних церемоній, із ранковою жертвою та жертвою вечірньою.

Усе місто гинуло, але дім і стіл Ягве були пишно обставлені, як і сотні років до цього.

Від храму складув Нахум часто йшов на біржу, на Кіппу. Чимало бюргерів збиралося там за старою звичкою і не зважаючи на голод. Але тепер торгувалися, звісно, не на каравани прянощів і не за флоти дерева, а за мізерну кількість харчів. Один-два фунти зіпсованого борошна, жменя висушеної сарани, баночка рибного соусу. На початку червня хліб продавався на вагу скла, потім на вагу міді, потім на вагу срібла. 23 червня за шефель пшениці, тобто за 8,75 літрів, платили 40 мене, а ще перед липнем цілий талант.

Зрозуміло, ця торгівля мала провадитися таємно; бо вже давно військова влада реквізувала всі харчові продукти для війська. Солдати обшукували будинки до останнього закутка. Своїми кинджалами та шаблями вони переривали все і з грубими дотепами забирали останню унцію їстівного.

Нахум благословляв свого сина Алексія. До чого вони б дійшли без нього? Він годував увесь дім у Провулку мироробів, і батько діставав найбільшу частку. Нахум не знав, де ховав Алексій свої запаси, і не хотів цього знати. Одного разу Алексій прийшов додому збентежений, закривавлений від важкої рани. Певно на нього натрапили блукаючі солдати, коли він хотів дістати щось зі своєї схованки.

Аж до нирок сповнений страхом і гнівом сидів складув Нахум біля ложа свого старшого сина, що лежав із сірим обличчям, слабкий і непритомний. Ах і ох, чому він не послухався свого сина Алексія раніше? Його син Алексій найрозумніший із людей, а він, його власний батько, не зважувався признаватися до нього, просто через те тільки, що кругом крутилися шпиги властей. Але тепер і він більше не замикатиме рота. Коли його син Алексій знову встане, тоді він піде з ним до Жовтолицього, бо, не зважаючи на весь терор, зі заплутаної системи підземних ходів і печер під Єрусалимом виринали чимраз нові пророки, проповідували мир та упокорення, і знову зникали в підземному світі раніше, ніж їх могли схопити макавеїсти. Нахум був

переконаний, що його син Алексій знається з вождем цих пророків, а саме з тим темним, таємничим, якого називають тільки Жовтолицим.

Так переповнював його гнів проти макавеїстів, що він не відчував уже більше голоду; сильне хвилювання проганяє голод. Насамперед проти його сина Ефраїма спрямовувалася його лють. Хоч хлопець Ефраїм із свого пайка чимало віддавав своєму батькові та Алексійовій сім'ї, але глибоко в душі Нахум боявся, що це Ефраїм міг навести солдатів на сліди Алексія. Такі підозра, безсилість і гнів робили складува Нахума майже божевільним.

Алексій одужував. Але голод ставав дедалі гірший, скупі харчі були завжди однакові, літо було спекотне. Найменший син Алексія помер, дволітній, а через кілька днів і старший, чотирилітній. Дволітнього ще змогли поховати. Але коли помер і чотирилітній, труп був занадто важкий, а сил було занадто мало, і мусили задовольнитися тим, що скинули мертвого в яр, який оточував місто. Нахум, його сини та його невістка понесли маленький труп до південних східних воріт, щоб капітан Маннеус бар-Лазар, що відав похоронами, звелів його скинути в яр. Нахум хотів сказати похоронну промову, але як був він дуже слабкий, його слова плуталися, і, замість говорити про малого Яннаї бар-Алексія, він сказав, що капітан Маннеус впорався вже тепер з 47 203 трупами і дістав таким чином 47 203 сестерції, а за це він може купити на біржі приблизно два шефелі пшениці.

Алексій сидів, скорчившись на землі, і сім днів тримав жалобу. Він хитав головою, трусив брудною бородою. Він заплатив дещо за любов до свого батька і до своїх братів.

Коли він вперше знову поплентався до міста, то був здивований. Він гадав, що злидні не можуть побільшати, але вони побільшали. Раніше Єрусалим був славнозвісний своєю чистотою, тепер над усім містом стояв дикий сморід. В окремих кварталах міста мертвих збирали у громадські будівлі, а коли вони ставали повні, тоді ці будівлі замикали. Ще страшніша за сморід була велика тиша у такому живому давніше місті; бо тепер і найрухливіші втратили охоту розмовляти. Мовчазний і смердючий, сповнений густими роями мух та інших комах, лежав білий Єрусалим під літнім сонцем.

На дахах, на вулицях, всюди валялися виснажені, з сухими очима, з розкритими ротами. Багато з них хворобливо порозпухали, інші повисихали до ребер. Кроки солдатів не могли їх змусити зрушитися з

місця. Вони лежали, ці зголоднілі, всюди і дивилися на храм, що височів на своєму горбі, білий і золотий, у блакитному повітрі, і чекали смерті. Алексій побачив жінку, яка рилася в покидьках разом із собаками, шукаючи чогось їстівного. Він знав цю жінку. Це була стара Ханна, вдова первосвященника Анана. Колись мусили розстилати перед нею килими, коли вона йшла по вулиці; бо її нога була надто значна, щоб ступати в порох дороги.

А потім надійшов день, коли і Алексій, найрозумніший із людей, сидів нерухомо та безпорадно. Він знайшов свою схованку в підземеллі порожньою, хтось інший забрав решту його запасів.

Коли Нахум із трудом витиснув цю нещасливу звістку зі свого сина, він довго сидів і думав. Це була заслуга — поховати мертвого; це була остання заслуга перед Ягве — поховати себе самого, коли ніхто про це не подбає. Нахум бен-Нахум вирішив здобути собі цю останню заслугу. Коли хтось мав такий вигляд, що жити йому лишилося найбільше один-два дні, то варта випускала його за ворота. Його теж пропустять. Він поклав руку на голову свого сина Алексія, що тупо дивився на свою погаслу дружину, і благословив його. Потім він узяв заступ, рахівничу книгу, ключ від старої складувні, кілька миртових гілочок і трохи ладану та поплентався до південних воріт.

Перед південними ворітьми була велика печера для костей померлих. Після того, як труп пролежав приблизно рік і згнив до костей, останки збирали звичайно у дуже маленьку труну і цю труну ставили на інші у печері. І через цю печеру біля південних воріт пройшла облога та зруйнувала її, так що вона тепер не виглядала дуже достойно, а була купою розкиданих кам'яних плит і костей. Але все ще вона лишалася юдейським кладовищем.

На жовто-білій обпаленій сонцем землі цього кладовища скорчився Нахум. Біля нього лежали інші зголоднілі, втупивши очі в храм. Іноді вони говорили: «Слухай, Ізраїле, єдиний і вічний наш Бог Ягве». Іноді вони думали про солдатів, що там, у храмі, які мають хліб і рибні консерви, про римський табір, де мають жир і м'ясо, і тоді гнів проганяв на деякий, ах, такий короткий час пекучий голод.

Нахум був дуже знеможений, але це була не неприємна знемога. Він радувався гарячому сонцю. Спочатку, коли він був тільки учнем, то дуже страждав, коли обпікався об гарячу масу. Тепер його шкіра звикла до того. Його син Алексій зробив неправильно, замінивши

ручну роботу роботою з складувними трубками. Взагалі його син Алексій був занадто гордовитим. Через те, що його син Алексій був такий самовпевнений, і померли його діти та дружина і запаси його були вкрадені. Як це сказано у книзі Йова? «Добра, які він проковтнув, мусить він знову виплюнути. Зерно з його дому має бути вивезене». Хто ж власне Йов, він чи його син Алексій? Це дуже важко сказати. Хоч він і має зі собою заступ, але чи шкрябає він свої струпи? Він не шкрябає їх, отже його син Алексій — Йов.

Хто вшановує мертвого, здобуває заслугу, особливо коли він сам мертвий. Але раніше він мусить подивитися в свою рахівничу книгу, чи правильно зроблені останні записи; він хоче мати акуратну рахівничу книгу в могилі. Він чув недавно історію про таку собі Марію бет-Ісав. Солдати макавеїстів, приваблені запахом смаженого м'яса, вдерлися в її дім і стали шукати смаженину. Виявилося, що це м'ясо дитини цієї Марії, і вона хотіла укласти з солдатами договір: як вона породила дитину, то половина м'яса має належати їй, а половину вона хотіла віддати солдатам. Це була акуратна жінка. Правда, такий договір треба було зробити на письмі та зареєструвати у ратуші. Але це тепер трудно. Службовців там ніколи немає. Вони кажуть, що голодні, а це негаразд, коли хтось не приходить на службу тільки через те, що голодує. Деякі, правда, померли з голоду, день смерті кращий, ніж день народження, й їх певною мірою можна виправдати.

Там сидить його син Алексій, семимудрий, найрозсудливіший із людей, і при всій своїй розсудливості не має чого їсти. Він відчув раптом величезний жаль до свого сина Алексія. Звісно, що він Йов. Борода в Алексія набагато сивіша, ніж його власна, хоча Алексій молодший за нього. Правда, його, Нахумова, борода тепер теж не чотирикутна, і коли його побачить вагітна жінка, то її дитина не стане від того краща.

Проте це прикро, що йому, Нахумові бен-Нахумові, складувові, великому купцеві, не віддають належної пошани. Що він сам тільки проводить себе до могили. Це великий спиток від Ягве, і він розумів Йова, і тепер для нього цілком ясно: не його син Алексій Йов, а він сам. «Бо розпад я називаю своїм батьком, і хробаків своєю матір'ю та своїми сестрами». А тепер до діла, мій заступ, копай, мій заступ.

З великим трудом він випростався, трохи крекчучи. Це дуже важко — дивитися в могилу. Це гидотні мухи, що обсіли його лице,

затемнюють йому все. Дуже помалу переводить він свій погляд над сіро-жовтою землею, над кістками, над рештками кам'яних трун. І от зовсім близько бачить він щось сяюче опалового кольору, дивно, що він досі його не побачив, це уламок муринового скла. Чи воно справжнє? Коли воно не справжнє, то треба було мати надзвичайний мистецький досвід, щоб виробити таке скло. Де є такий мистецький досвід? Де вони роблять таке скло? В Тирі, в Карманії? Він мусить знати, де роблять таке мистецьке скло й як його роблять, його син Алексій повинен це знати, бо чого ж він найрозумніший із людей? Він питає свого сина Алексія.

Він підповзає туди, підіймає уламок скла, пильно ховає його в кишеню на поясі. Це може бути уламок пляшечки для парфум, яку поклали мертвому у кам'яну труну. Він має скло. Воно не справжнє, а підробка, та тільки фахівець може розпізнати фальшування. Він не думає більше про те, щоб лягати в могилу, в нього немає іншого бажання, як тільки спитати свого сина Алексія про це дивне скло. Він підводиться, справді він встає, підіймає праву ногу, потім ліву, точиться, трохи спотикається через кістки та каміння, але він іде. Він іде назад до воріт, це може бути хвилин вісім ходи, і, дивись, йому потрібно на це зовсім небагато часу, не більше, ніж годину, й от він уже біля воріт. Юдейська варта якраз у доброму настрої, вони відкривають йому маленьку хвіртку, що для вилазок, вони питають: «Ти що, знайшов щось кусати, ти, мрець? Тоді ти мусиш із нами поділитися». Він гордо показує свій уламок скла. Вони сміються, вони дозволяють йому пройти, він знову йде у Провулок мироробів, у дім свого сина Алексія.

Римляни споруджували чотири нові вали навпроти міста. Солдати, не зайняті цим, виконували приписану таборову службу, вправлялися, вешталися кругом без діла, дивилися на тихе, біле смердюче місто, чекали.

Офіцери, щоб прогнати знесилюючу нудьгу, влаштовували полювання на звірів, багато яких, приваблених запахом стерва, збиралося біля міста. Показалися цікаві звірі, яких не бачили в цій області вже багато поколінь. З Лівану спустилися вовки, від Йордана прийшли леви, із Гілеада та Базана пантери. Лисиці стали гладкі, і для того їм не треба було мати багато хитрості. І гіенам, і ревучим зграям

шакалів ішлося добре. На хрестах, що обрамовували всі дороги, густо сиділо гайвороння, на вершинах гір сиділи підстерігаючи шуліки.

Лучники робили собі іноді забаву з того, що поціляли зголоднілих юдеїв, які корчилися на кладовищі. Інші римські солдати підходили поодиноці або групами до стін, на таку віддаль, що в них не могли стріляти, але могли їх бачити, і показували тим на стінах, який багатий у них раціон, жерли, кричали: «Геп, геп, Hierosolyma est perdita».

Минуло сім тижнів від початку облоги. Юдеї відсвяткували своє свято п'ятидесятниці, нужденне це було свято, і ніщо не змінилося. Минув увесь місяць липень, ніщо не змінилося. Юдеї робили вилазки проти нових валів, але невдало. Проте цей похід шарпав нерви римських легіонерів гірше, ніж найнебезпечніші та найжорстокіші походи. Обложників, що бачили це тихе та смердюче місто, поступово діймала безсила лють. Якщо юдеям вдасться знищити ці чотири вали, тоді немає більше ніякої змоги збудувати інші облогові споруди; бо дерево закінчилося. Тоді не залишиться нічого іншого, як чекати, доки ті там, за мурами, передохнуть із голоду. Гнівno дивилися солдати на храм, що незачеплений, білий і золотий, височів там на своєму горбі. Вони не називали його храмом, сповнені страху, люті й огиди, називали його: «те, що там» або: «відоме». Чи вони вічно мають стояти перед цією білою моторошною фортецею? Римський табір сповнений був похмурим розпачливим напруженням. Ніяке інше місто не могло б так довго витримувати міжусобицю, голод, війну. Чи вони ніколи не зможуть привести до розуму цих безумців, цих зголоднілих негідників? Справа з поверненням у Рим до свята жовтневих перегонів скисла. Від генералів легіонів і до останнього обозного солдата союзницьких контингентів кожен повен був гніву на цього Бога Ягве, який заважає, щоб римське військове мистецтво перемогло фанатизм юдейських варварів.

В один із останніх днів липня Тит запропонував Йосифові піти з ним у обхід. Обидва чоловіки, полководець без знаків своєї гідності, Йосиф без зброї, мовчки йшли крізь велику тишу. Рівномірно гукали їх вартові, рівномірно говорили вони пароль: Рим попереду. Околиці Єрусалима лежали тепер на двадцять кілометрів навкруги пустельні й голі, і сповнилося слово Письма: «Гнів і лють Ягве спаде на це місце, на людей і худобу, і дерева полів, і плоди країни».

Вони підійшли до яру, у який із міста скидали трупи. З нього підіймався різкий сморід, що отруював, забивав дух; високо нагромаджені тіла лежали в огидній гнилій сукровиці. Тит спинився. Йосиф теж спинився слухняно. Тит дивився на свого супутника збоку, як він терпляче стояв серед гидотних випарів. Принц тільки сьогодні дістав знову секретне повідомлення, що Йосиф провадить шпіонаж, що він у таємній згоді з обложеними. Тит не повірив жодному слову. Він добре знав, яке важке було становище Йосифа, що його і юдеї вважали за зрадника, і римські солдати. Він із прихильністю ставився до цього чоловіка, вважав його за чесного друга. Але бували години, коли Йосиф був йому такий же чужий і моторошний, як і його солдатам. Перед цим яром із трупами він шукав на його лиці знаку огиди та туги.

Але Йосиф тримав своє лице замкнутим, і на принца повіяло холодом і відчуженістю: як може юдей це витримувати?

Було так, що якесь болюче поривання гнало Йосифа в такі місця, де жахлива мерзенність облоги була видна найдужче. Він був посланий сюди, щоб бути оком, яке бачить увесь цей жах. Рухатися — це було легко. Стояти тихо і мусити дивитися — це було багато важче. Часто огортав його гострий щемучий біль, що він стоїть поза мурами, безглузде палке бажання вмішатися в місто. Тим там добре. Мати змогу битися, мати змогу страждати разом із мільйоном інших, це було добре.

Він дістав із міста лист, що потрапив до нього темним способом і не був підписаний: «Ви заважаєте. Ви мусите зникнути». Він знав, що лист цей написав Юст. Знову цей Юст правий проти нього. Його спроби примирення були безнадійні, його особа заважала будь-якому примиренню.

Це було дуже гірке літо для чоловіка Йосифа, це літо перед мурами Єрусалима. Зарубцьована рана на правій руці не була важка, але вона боліла, і через те він не міг писати. Іноді Тит питав жартома, чи не хоче він йому диктувати; він же найкращий стенограф у таборі. Але, можливо, це добре, що Йосиф не міг тепер писати. Він не хотів мистецтва, красномовства, почуття. Усе його тіло повинно бути оком, більше нічим.

І от стояв він із Титом серед спустошеного ландшафту, що раніше був однією з найкращих частин землі та його батьківщиною. Тепер був

він пустельний і голий, як перед світотворенням. На останньому мурі міста, вже захитаному, розпізнавав він своїх земляків, занедбаних, здичавілих, переконаних, що вони мають загинути, і вони ненавиділи його більше, ніж будь-кого з людей. Вони призначили ціну за його голову, ціну нечувану, найвищу, яку вони знали — цілий шефель пшениці. Він стояв тут мовчазний, дивлячись прямо перед собою. За ним, перед ним, рядом з ним були хрести, на яких висіли люди його племені, біля його ніг був яр, у якому гнили люди його племені, повітря, увесь пустельний край повен був звірами, які чекали на їжу.

Тит розкрив рот. Він говорив тихо, але в пустельному просторі це звучало голосно.

— Ти вважаєш це за жорстокість, мій Йосифе, що я примушую тебе бути тут?

Йосиф ще тихіше, ніж принц, помалу, зважуючи слова, відповів:

— Це була моя воля, принце Тите.

Тит поклав йому руку на плече:

— Ти добре тримаєшся, мій Йосифе. Можу я виконати якесь твоє бажання?

Йосиф, усе ще не дивлячись на нього, рівним, розміреним голосом відповів:

— Залиште стояти храм, принце Тите.

— Це моє бажання не менше, як і твоє, — сказав Тит. — Я б хотів, щоб ти попросив щось для себе.

Йосиф нарешті повернувся до принца. Він бачив, що його обличчя зацікавлене, допитливе, але не без доброти.

— Дайте мені, — сказав він помалу, обережно, — коли впаде місто, зі здобичі... — Він запнувся.

— Що я повинен тобі дати, мій юдею? — спитав Тит.

— Дайте мені, — просив Йосиф, — сім сувоїв тори і сім людей.

Обидва стояли, великі та самотні серед голого ландшафту. Тит усміхнувся:

— Ти повинен мати сімдесят сувоїв, мій Йосифе, і сімдесят людей.

Священики черги, яка мала правити службу, щодня збиралися у Кам'яній палаті, щоб визначити, хто має виконувати окремі функції, коли приносять жертву. Вранці 5 серпня, 17 таммуса юдейського літочислення, до тих, що зібралися таким чином, увійшли вожді армії,

Симон бар-Гіора та Йоанн із Гісхали, обидва озброєні, з ними їхній секретар Амрам, а також багато озброєних солдатів. Шеф храмової служби, що провадив жеребкування, спитав, конвульсійно стараючись додержати спокою:

— Чого ви хочете?

— Вам немає потреби сьогодні кидати жереб, мій докторе та пане, — сказав Йоанн із Гісхали, — і в майбутньому вам немає потреби робити це. Ви можете розходитися по домах, панове, усі — священики, левіти, миряни. Храмова служба припиняється.

Злякано стояли священики. Голод зробив їхні обличчя в'ялими, білими, як їхні вбрання, вони дуже ослабли. Багатьох із них, так само, як і доктора Ніттаї, підтримувала тільки честь провадити службу. Вони були занадто слабі, щоб кричати, це був дужче стогін, дивно тонкий стогін, що вирвався в них після слів Йоанна.

— Скільки жертвних ягнят є ще у приміщенні для них? — грубо спитав Симон бар-Гіора.

— Шість, — відповів із насильною твердістю шеф храмової служби.

— Ви помиляєтеся, мій докторе та пане, — м'яко поправив секретар Амрам, і ввічлива, зла усмішка оголила його зуби. — Їх там дев'ять.

— Видайте дев'ять ягнят, — сказав майже добродушно Йоанн із Гісхали. — У цьому місті вже давно Ягве єдиний, що їсть м'ясо. Ягнят не треба далі палити. Ягве мав на своєму жертвному вівтарі досить солодкого запаху. Ті, що б'ються за святиню, повинні від святині жити. Видайте нам дев'ятеро ягнят, мої доктори та панове.

Шеф храмової служби старався проковтнути слину, шукав відповіді. Але раніше, ніж він заговорив, виступив наперед доктор Ніттаї. Він запально спрямував сухі, дикі очі на Йоанна з Гісхали.

— Всюди сіть і пастка, — заклекотів він своїм твердим Вавилонським акцентом, — тільки в храмі безпека. Тепер ви й в храмі хочете поставити свої пастки. Посоромтесь.

— Це видно буде, мій докторе та пане, — відповів спокійно Йоанн із Гісхали. — Ви, можливо, помітили, що форт Антонія впав. Війна підповзла аж до самого храму. Тепер храм уже не є житлом Ягве, він є фортецею Ягве.

Але доктор Ніттаї клекотливо гримів далі:

— Ви хочете пограбувати вівтар Ягве? Хто краде у Ягве Його хліб і Його м'ясо, той краде у всього Ізраїлю його підпору.

— Мовчить, — похмуро звелів йому Симон. — Храмова служба припиняється.

А секретар Амрам підійшов до доктора Ніттаї, поклав йому руку на плече та сказав, примирливо усміхаючись жовтими зубами:

— Заспокойтеся, пане колего. Як це сказано у Єремії? «Так каже Ягве: Киньте вашу вогненну жертву до вашої істинної жертви і жеріть її; бо я не вимагав від ваших батьків нічого, коли вивів їх із Єгипту, ні вогненної жертви, ні істинної жертви».

Йоанн із Гісхали оглянув своїми сірими очима ряди збентежених. Він бачив безумний, твердий череп доктора Ніттаї. Примирливо, чомно він сказав:

— Якщо ви хочете далі провадити службу, панове, співати, грати в свої інструменти, промовляти благословення, це вам не заборонено. Але все, що є з хліба, вина, олії та м'яса, ми реквізуємо.

Первосвященик Фанія прийшов, його повідомили. Коли спрямована Йоанном із Гісхали доля покликала його на найвищу посаду в місті і в храмі, цей тупий, кремезний чоловік прийняв цю Божу волю з важким страхом. Він був свідомий своєї обмеженості, він нічого не вчився, ні таємного вчення, ні навіть простих коментарів до Святого Письма, він вчився тільки готувати цемент, носити каміння та класти його один на один. Тепер Ягве одяг його в святий убір, вісім частин якого очищали від восьми найважчих гріхів. Хоч який бідний був він на розум та освіту, але була святість у ньому. Та цю святість так важко було носити. От велять ці солдати припинити храмову службу. Це негаразд. Але що він повинен робити? Всі дивилися на нього, чекаючи, що він повинен щось сказати. О, якби він мав на собі свій святий убір, тоді Ягве безумовно дав би йому правдиві слова. Тепер він почував себе голим, стирчав тут безпорадно. Нарешті він розкрив рот.

— Ви не можете, — сказав він до Йоанна з Гісхали, — дев'ятьма ягнятами прогудувати свою армію. А ми цим можемо далі провадити Святу службу чотири дні.

Священики вважали, що сказане первосвящеником Фанією є побожний, справедливий розум народу, і зразу шеф храмової служби поспішив йому на допомогу:

— Коли ці люди ще живуть, — сказав він, показуючи на священиків навкруг себе, — то тільки ради того, щоб провадити, як велить Письмо, службу Ягве.

Але Симон бар-Гіора тільки й сказав:

— Храмові ворота досить довго дивилися, як ви напихали свої черева жертвами Ягве.

А його озброєні солдати вдерлися в приміщення для ягнят. Вони забрали ягнят. Вдерлися у винну комору, забрали вино й олію. Вони вдерлися у святилище. Ніколи, від того часу як стоїть храм, нога несвященника не ступала туди. Тепер солдати, вайлуvато та ніяково, брели через прохолодну, строгу, напівтемну палату. Там стояв семисвічник, жертвний віvтар, стіл із дванадцятьма золотими хлібами та хлібами з борошна. Ніхто не клопотався золотом, а на пахучі пшеничні хліби Симон вказав і звелів: «Візьміть!» Він говорив особливо грубо, щоб приховати свою непевність. Солдати підійшли до столів із священними хлібами, обережно, боязкими підошвами. Потім швидкими рухами вони схопили хліби, вони несли їх невправно, так немов хліби були маленькими дітьми, з якими треба поводитися дуже обережно.

Первосвященик Фанія незграбно ступав за солдатами, нещасний, хворий від сумніву, не знаючи, що робити. З великим страхом дивився він на завісу святині святинь, житло Ягве, куди тільки він смів вступати в день всепрощення. Але Симон та Йоанн не доторкнулися до завіси, вони повернули назад. Страшний тягар упав із первосвященика Фанії.

Солдати зітхнули, коли залишили заборонений простір. Вони були цілі, вогонь із неба не вдарив. Вони несли хліби. Це були добірно білі хліби, але тільки хліби, нікому нічого не сталося, коли до них доторкнулися.

Симон та Йоанн запросили на цей вечір панів свого штабу на вечерю, а крім того секретаря Амрама. Всі вони вже кілька тижнів не їли м'яса, і тепер жадібно нюхали запах смаженини. Було також багато вина, вина благородного, вина з Єшкола, і на столах лежав хліб, досить хліба, не тільки для їжі, а також, чоловіки усміхалися, і для того, щоб брати ним м'ясо з тарілок. Вони викупалися, намазалися миром з храму, підстригли та вирівняли волосся та бороди. Здивовано дивилися

вони один на одного: в яких ставних, елегантних панів перетворилися здичавілі.

— Розміщайтеся собі вигідно й їжте, — запропонував Йоанн із Гісхали. — Певно, востаннє можемо це зробити, і ми це заслужили.

Їхні солдати вимили їм руки, Симон бар-Гіора промовив слова благословення та розламав хліб, це була багата вечеря, і вони дали дещо й солдатам.

Обидва вожді були в доброму лагідному настрої. Вони згадували свою батьківщину Галилею.

— Я згадую ріжкові дерева твого міста Герази, брате Симон, — сказав Йоанн. — Це прекрасне місто.

— Я згадую фіги й оливки твого міста Гісхали, мій брате Йоанн, — сказав Симон. — Ти прибув із півночі до Єрусалима, я з півдня. Ми повинні були діяти разом, коли ми прийшли.

— Так, — усміхнувся Йоанн, — ми були дурнями. Ми були як півні. Слуга несе їх за ноги у двір, щоб зарізати, а вони, висячи та хитаючись, клюють один одного.

— Дай мені грудинку, що на твоїй тарілці, мій брате Йоанн, — сказав Симон, — і дозволь, я тобі дам ніжку. Вона жирніша та ніжніша. Я люблю тебе й дивуюся тобі дуже, мій брате Йоанн.

— Дякую тобі, мій брате Симон, — сказав Йоанн. — Я ніколи не знав, який ти прекрасний і видатний чоловік. Я бачу це тільки тепер, коли ми йдемо до смерті.

Вони обмінялися м'ясом і вони обмінялися вином, Йоанн завів пісню, уславляючи нею Симона, як він спалив машини й артилерію римлян, а Симон завів пісню, що славила Йоанна, як він за першим муром форту Антонії спорудив другий.

— Якби ми мали стільки щастя, скільки мужності, — усміхнувся Йоанн, — римлян давно б уже не було тут.

Вони співали колискових і сороміцьких пісень і пісень про красу країни Галилеї. Вони згадували міста Сепфоріс та Тиверію і місто Магдалу, що мало вісімдесят ткацьких майстерень, які римляни зруйнували.

— «Далеко зачервонілося від крові озеро біля Магдали, — співали вони, — далеко вкрився трупом берег біля Магдали».

Вони написали свої імена на пов'язках із ініціалами Макавеїв і вони обмінялися пов'язками.

Зовні, через рівномірні інтервали, долинали тупі удари в мури міста. Це був «Тугий Юлій», знаменитий таран десятого легіону.

Хай б'ють, — сміялися офіцери, — вранці ми його спалимо.

Вони лежали, вони їли, вони жартували, вони пили. Це була добра вечерея, і вона була остання.

Ніч минула. Вони стали задумливіші, буйна незатінена ясність лягла над великим залом. Вони поминали мертвих.

— Ми не маємо ні сочевиці, ні яєць, — сказав Йоанн із Гісхали. — Але десять келихів жалоби ми хочемо випити та хочемо перевернути подушки.

— Є дуже багато мертвих, — сказав Симон бар-Гіора, — і вони достойні, щоб їх вшанувати кращою вечерею. Я поминаю мертвих офіцерів.

Було вісімдесят сім офіцерів, які вивчили римське воєнне мистецтво, із них сімдесят два загинуло.

— Благословенна будь їхня пам'ять, — і вони випили.

— Я поминаю первосвященника Анана, — сказав Йоанн із Гісхали. — Те, що він зробив для мурів, було добре.

— Він був мерзотник, — сказав зі запалом Симон бар-Гіора, — ми повинні були його вбити.

— Ми повинні були його вбити, — додав примирливо Йоанн, — але він був добрий чоловік. Його пам'ять хай буде благословенна.

Вони випили.

— Я поминаю іншого мертвого, — сказав розлютовано секретар Амрам. — Він був другом моєї юності, і він собака. Він вчився зі мною в одному приміщенні таємниць закону. Його ім'я Йосиф бен-Маттіас. Його не можна пом'янути добрим словом.

Йому спала в голову думка, від якої можна було сподіватися особливої розваги. Моргаючи, він порозумівся з Симоном та Йоанном, і вони звеліли привести з каземату форту Фазаїла доктора та пана Маттіаса.

Старий, висхлий пан висидів огидні та страшні дні в смороді темного підземелля, він був страшно виснажений, але напружив усі свої сили. Його жахали ці дикі солдати. Вони стількох убили, це було чудо, що вони не відібрали йому досі життя, і до них треба було говорити. Він приклав тремтячу руку до лоба, привітався,

— Що ви хочете, мої панове, — мимрив він, — від старого, занедбаного чоловіка?

І він моргав на світлі і проти своєї волі приношувався до їжі.

— Справи йдуть недобре, мій докторе й пане Маттіас, — сказав Йоанн. — Де ми тепер сидимо, скоро будуть римляни. Що ми маємо з вами зробити, старий пане, ми ще цього не вирішили. Чи залишити вас римлянам, чи раніше вбити.

Старий стояв зігнутий, німий, тремтячий.

— Слухайте, — сказав секретар Амрам, — харчів дуже мало в цьому місті, як вам, може, відомо. Ми не маємо більше м'яса, нам дуже туго доводиться. Те, що ви тут бачите, це кістки з останніх дев'яти ягнят для вогненної жертви Ягве. Ми їх поїли. Не дивіться так остовпіло. Вони були нам дуже смачні. Ви бачите менетекел на стіні? Я не бачу. На початку нашої справи пан ваш син стояв на нашому боці. Потім він перемкнувся на інший. Годиться, щоб наприкінці ви стояли на нашому боці. Ми люди доброзвичайні. Ми запросили вас взяти участь у нашій останній вечері. Тут ще досить багато кісток, як ви бачите. А також хліб, яким ми брали м'ясо з тарілок, і ви можете все це їсти.

— Пан ваш син став гряззю, — сказав Йоанн із Гісхали, і його хитрі сірі очі були гнівні, — став покиддю. Ви пустили в світ шматок калу, мій докторе та пане Маттіас, священник першої черги. Кістки й хліб належать скоріше нашим солдатам, ніж вам. Але ми пристали на слово нашого доктора Амрама, ми запросили вас.

Симон бар-Гіора був менш чемний. Він загрозово глянув на старого і звелів:

— Їжте!

Старий сильно тремтів. Він нестримно гордився, коли його син ішов вгору. Він сам ніколи не сягав далеко. Він зрозумів, ах, він добре зрозумів, коли Йосиф пізніше перейшов до римлян. Але ці люди не розуміли цього, вони смертельно ненавиділи його сина. Й от тепер він повинен їсти. Можливо, це мала бути спроба, і коли він тепер їстиме, вони тріумфуватимуть і глузуватимуть і вб'ють його, бо він намагався врятувати решту свого життя таким святотатством. Він після гнилі та смороду темного каземату був майже божевільний від голоду й виснаження. Він бачив кістки, це були ніжні кістки, повні мозку, кістки однорічних добірних тварин, певно, можна було кожну кістку жувати й

їсти. А до того хліб, що чудово пахнув, та ще й був просякнутий соком і підливою з м'яса. Старий велів собі не йти, але його ноги не слухалися. Вони тягли його вперед, він ішов мимовільними кроками. Він схопив жадібно кості своїми брудними руками. Кусав, звивався, сік потрапляв на його білу занехаяну бороду. Він не сказав ніякого благословення, це було б подвійне богохульство. Він знав, це було м'ясо з вітваря Ягве і хліб із його стола, і те, що він робив, був десятикратний смертний гріх. Він навіки позбавляв цим себе і своїх нащадків змоги спастися. Але він скорчився на підлозі з кістками в обох руках, його старі, погані вже зуби вгризалися в кістки, прокушували їх наскрізь, він жував, був щасливий. Інші дивилися на нього.

— Гляньте, — сказав доктор Амрам, — як він жере для спасіння своєї душі.

— Це люди, які нас так далеко завели, мій брате Йоанн, — сказав Симон.

— Це люди, за яких ми вмираємо, мій брате Симон, — сказав Йоанн.

Потім вони не говорили нічого більше. Мовчки дивилися вони, як доктор і пан Маттіас жер, скорчившись на підлозі залу, при світлі факелів.

Наступного дня, 6 серпня, доктор Ніттаї побудив священників восьмої черги, яким випало цього дня правити службу. Замість безпорадного шефа доктор Ніттаї перебрав провід храмовою службою, і священники слухалися його. Вони пішли за ним у зал, і доктор Ніттаї сказав:

— Ідіть і тягніть жереб, хто повинен різати, хто бризкати кров, хто нести жертвні частини до вітваря, а хто борошно, хто вино.

Вони тягли жереб. Потім сказав доктор Ніттаї:

— Вийди на двір ти, призначений, і подивись, чи прийшов час різати.

Коли той, що мав дивитися, вийшов, він крикнув, поглянувши:

— Розвиднилося. На сході ясно.

— Чи ясно аж до Еброна? — спитав доктор Ніттаї і почув на відповідь:

— Так.

Тоді звелів доктор Ніттаї:

— Ідіть і принесіть сюди ягня.

І ті, кому це випало, пішли до приміщення для ягнят. Вони не зважали, що не було там ніякого ягняти, вони принесли ягня, якого не було, вони напоїли його за приписом зі золотого келиха.

Ті, кому це випало, підійшли тим часом із двома велетенськими золотими ключами до святилища та відчинили великі ворота. В той момент, коли потужний шум відчинених воріт досяг його вух, той, кому це випало, зарізав в іншому приміщенні жертву, якої там не було. Потім вони перенесли тварину, якої не було, на мармуровий стіл, оббілювали та розділили її, як приписано було, і понесли дев'ять окремих її частин на платформу перед вівтарем.

Потім вони кинули жереб, кому випаде нести жертвні частини з платформи на вівтар. Підійшли службовці нижчих рангів і переодягли тих, кому це випало. Потім вони запалили жертвний огонь і кадили зі золотої посудини золотими ложками. І вони взяли велику лопатну сурму, стоголосу, й усі сто голосів її зазвучали одночасно. Коли лунало це потужне гудіння, яке покривало кожен шум в Єрусалимі, тоді всі знали, що тепер несуть на вівтар жертву, і падали ниць.

Роздали тим, кому це випало, вино. Доктор Ніттаї піднявся на ріг вівтаря, стояв, чекаючи, з хустиною в руці. Ті, кому це випало, кинули частини жертви в огонь. Як тільки священик нахилився, щоб вилити вино, доктор Ніттаї подав свій знак, змахнувши хусткою. І коли піднявся стовп диму, левіти на ступенях святилища заспівали псалом, а священики на платформі перед вівтарем промовляли благословення над народом, що лежав ниць.

Так приносили цього 6 серпня жертву священики восьмої черги, черги Абія, яким це випало, з усією пишністю та додержуючи усіх приписів, яких було багато сотень. Ці виснажені, готові сьогодні або завтра вмерти, не бачили, що приміщення для ягнят і вівтар Господа були пусті. Віра доктора Ніттаї була в них. Ця віра робила те, що вони бачили ягня. Вони приносили його в жертву, і ця жертва була змістом і вершиною їхнього життя. Тільки для того вбирали вони з таким трудом повітря в легені та видихували його, і тільки це відділяло їх від смерті.

Коли Тита повідомили, що юдеї пожерли останніх ягнят, призначених для їхнього Бога, він був надзвичайно вражений. Вони були моторошні, божевільні, прибиті богами. Нащо вони, ці незбагненні, які не мали ніякої іншої охорони, крім Ягве, пограбували його вівтар?

Тепер обложеним був кінець. Була велика спокуса почати штурм виснаженого міста. Армія після довгої знесилюючої облоги жадала цього. Це був також найкоротший і найпевніший шлях до тріумфу. Його батько не має більше причин підтримувати фікцію, що йдеться тільки про поліцейський захід. Він сидить у Римі досить міцно, хоч він сам і не закінчив походу. Коли Тит візьме тепер місто штурмом, Рим не зможе йому відмовити у тріумфі.

Принц провів погану ніч, повну сумнівів. Тріумф є гарна річ, але хіба вік не запрягався Береніці, хіба не запрягався він собі самому не вилити свій гнів проти людей на храм? Він вжив насильство проти Береніки та нічого доброго з того не вийшло. Коли він пощадить храм, коли він почекає, доки той сам здасться, то чи не зітре він цим те, що він вчинив із жінкою?

Він доручив Йосифові ще раз, востаннє, зробити спробу дійти мирної згоди. Він сказав йому передати таку пропозицію, яка йшла далеко далі усіх попередніх поступок.

Серце Йосифа безумно забилося. Він низько схилився перед Титом, за юдейським звичаєм, приклавши руку до лоба. Те, що давав римлянин, було великим подарунком, і давала його сильна рука, яка справді не мала потреби це дарувати, яка могла домогтися всього своєю волею. Він мусив довести тим, у місті, щоб вони це зрозуміли. Тепер, не зважаючи на все інше, набирало змісту те, що він тут, перед Єрусалимом, із римлянами, а не за його мурами, як той Юст.

У встановлену годину він підійшов безпосередньо до муру сам, просто одягнений, без зброї, без знаків священицької гідності. І от стояв він між обложеними й обложниками, маленький чоловік на пустій землі перед велетенським муром, і перед ним стіна була густо обліплена юдеями, а за ним блокадну стіну густо обліпили римляни. Була спека, сморід, тривожне мовчання, так що він чув тільки пульсування своєї крові. На своїй спині він відчував холодний, глузливий погляд Тиберія Александра, перед собою він бачив повні ненависті очі Симона бар-Гіורי, дикі очі товариша своєї юності

Амрама, повні зневаги очі Йоанна. Усім тілом він відчував холод під гарячим сонцем.

Він почав говорити. Спочатку звучали його слова пусто та відчужено, але потім це пройшло, і він говорив просто, гаряче і так, як ніколи в своєму житті. Римляни, пропонував він, якщо місто буде їм здане, хоч і візьмуть у полон озброєних, але ніхто не поплатиться життям. Римляни, пропонував він, ще сьогодні пропустять жертвні тварини для храму, вважаючи, що юдеї візьмуть і призначену для Ягве жертву цезаря, народу та сенату римського та принесуть її, як раніше.

Ті там, на мурах, розглядали спочатку Йосифа похмуро та повні смутку. Тепер навіть серед макевеїстів багато хто жадібно дивилися на Симона й Йоанна. Бо це була справді велика, милосердна пропозиція, і вони в глибині свого серця сподівалися, що вожді приймуть її.

Але ті про це не думали. Коли вони здадуться, яке життя тоді матимуть? Спершу їх проведуть у тріумфі, потім як рабів зашлють кудись на рудник. А коли навіть римляни звільнять їх, то хіба зможуть вони жити серед юдеїв після всього того, що було? Після того, як їхня війна не вдалася, вони навіки будуть прокляті між юдеями. Та й не такі тільки були в них міркування; були й глибші причини. Вони зайшли так далеко, призвели до того, що тепер країна зрівняна зі землею, а храм став кладовищем і кривавою фортецею, вони пожерли ягнят Ягве і тепер хотіли йти своїм шляхом до кінця.

Отже, ще й не знаючи, що мають пропонувати римляни, вони підготували свою відповідь. Вони не плювалися, коли Йосиф закінчив свою промову, не обтрусали порох із свого вбрання та черевиків, не думали й про те, щоб дати довгу відповідь, сповнену гніву та зневаги. Ні, вони тільки відчинили маленьку хвіртку для вилазок, що була поряд із ворітьми; і звідти, кувікаючи та хрюкаючи, вибігла свиня. Так, вони піймали в римлян пару свиней і одну з них вони випустили тепер на Йосифа.

Йосиф зблід. Свиня наближалася до нього, хрюкаючи, сопучи, а ті на мурах сміялися. І потім хором і по-латині — це не легко було для виснажених людей, вони мусили довго вправлятися у цьому — закричали:

— Чи в тебе виросла крайня плоть, Йосифе Флавій?

Вони сміялися, і римляни не могли утриматися, сміялися теж. Ці гемонські юдеї утяли справді клято добру штуку. А Йосиф стояв

самотній між двома таборами із своєю свинею, перед лицем зганьбленого, поколупаного снарядами храму, і голосно сміялися з нього юдеї та римляни.

У ці моменти, що були довгі, як роки, спокутував Йосиф усю пиху свого життя. «Ваш доктор Йосиф негідник», — сказав одного разу чоловік із жовтим лицем. В Мероні вони посіяли траву на тому шляху, яким він проїхав, інші тримали сім кроків відстані між собою та ним, сторонилися його, як прокаженого. Під звуки сурм прокляли вони його, в Александрії він лежав зв'язаний під бичами. Але що було все те проти цих моментів? Він прийшов із чистим серцем, хотів врятувати місто, чоловіків, жінок, дітей і дім Ягве. А вони послали йому свиню. Він знав досить, мусив тепер іти, але він вагався. Мур міцно тримав його. Він мусив напружити всю волю, щоб іти назад. Ставив ноги одну за одною, він ішов назад, але погляду все не відривав від муру. Великий холод обгорнув його, все обсипалося з нього, біль і пиха. Він не належав до римлян і не належав до юдеїв, земля була пустельна й порожня, як перед створенням світу, він був сам, і навкруг нього нічого не було, крім глузування та реготу.

Тит, коли юдеї випустили на Йосифа свиню, не сміявся. «Власне, — думав він, — я можу бути задоволений. Я силував себе. Хотів поправити те, що ці безумці заподіяли своєму Богові; тепер стою перед цим Ягве кращий, ніж мої вороги». Але ці міркування не тривали в нього довго. Він поглянув на «відоме», на біле та золоте. Його дійняла раптом лячна хіть ступити ногою на «те, що там», що заважає, що запаморочливо плутає. Вони самі його зганьбили, а він його цілком кине в грязь, «те, що там», глузливо високе з його клятою чистотою. В його мозку рвалося те, що він чув від своїх солдатів, в такт, дико, буйно: геп, геп, і при кожному геп розколювався череп і падав кусок будинку.

Він злякався. Він не хотів усе це думати. Ні, ні, це не був аж ніяк його намір зв'язуватися з цим Ягве. Це він залишає панам по той бік муру.

Його дійняв темний сум, шалена туга за юдейкою. Безпомічно гнівний, стояв він перед фанатизмом юдеїв, перед їхнім засліпленням. Береніка одна з цих, незбагненна, як і вони, ніколи він не буде справді володіти нею.

Він пішов до Йосифа. Той лежав у своїй постелі, до смерті виснажений, геть увесь вкритий холодним потом у цей жаркий літній день. Він хотів підвестися.

— Лежи, лежи, — попросив Тит, — але говори зі мною. Може, гнів на цих людей робить мене сліпим. З'ясуй мені, мій юдею: чого вони хочуть? Своєї мети вони більше не можуть досягти: чому ж вони хочуть краще вмерти, ніж жити? Вони можуть зберегти дім, за який вони б'ються: чому ж вони хочуть, щоб був він зруйнований? Ти розумієш це, мій юдею?

— Я розумію це, — сказав Йосиф безконечно втомлено, і його обличчя повне було такого ж сумного виразу, як і обличчя тих, на мурі.

— Ти наш ворог, мій юдею? — спитав Тит дуже ніжно.

— Ні, мій принце, — сказав Йосиф.

— Ти належиш до тих по той бік муру? — спитав Тит.

Йосиф замкнувся в собі, повний болісної муки, мовчав.

— Належиш ти до тих, по той бік муру? — повторив настійливіше Тит.

— Так, мій принце, — сказав Йосиф.

Йосиф подивився на нього без ненависті, але ніколи не були вони більше чужі один одному, як тепер. Тит вийшов, не відриваючи очей від юдея, сумний від думок.

У своєму тихому гарному домі в Тиверії, на височині над озером, Береніка спробувала розповісти своєму братові Агріппі, що сталося з нею в таборі. Агріппа, бачачи, яка збентежена та неспокійна прибула вона до нього, не спитав нічого. Тим одвертіше вона розповідала йому тепер. Зневажив її Тит своєю грубістю? Ні. Це було якраз найгірше, що вона не відчувала більше ніякої ненависті до його варварства. Крізь злобне сердите хлопчаче обличчя, яке він їй показав наприкінці, вона бачила сильне цілеспрямоване лице солдата. Це не допомагало, що вона перед своїм братом, перед собою самою глузувала з його твердого педантизму, з його безглуздої стенографії. У своєму смердючому таборі, на розтопаному пустирі навкруг Єрусалима Тит був мужчина, муж.

Агріппа добре розумів натужливі пояснення своєї сестри. Хіба ця гірка війна менше шарпала йому нерви? Він припровадив римлянам

свій контингент, але зразу після того повернувся до свого трансйорданського царства, і про те, що діється в таборі, хотів якомога менше чути. Його прекрасний палац у Тиверії, його статуї, картини, книги набридли йому.

— Тобі легше, сестро, — сказав він із легенькою сумною усмішкою на своєму гарному, трохи м'ясистому обличчі. — Будь прив'язана серцем до Юдеї, до країни й її духу, і спи з своїм римлянином: ти матимеш для себе проблему розв'язану. Люби його, Нікіон, свого Тита. Я заздрю йому, але не смію відраджувати. А що мені лишається, Нікіон? Я розумію і тих, і тих, і юдеїв, і римлян. Але як мені тримати їх обох? Якби я міг бути, як ті в Єрусалимі, якби я міг бути, як римляни. Я бачу фанатизм одних, варварство других, але не можу звільнитися, не можу зважитися.

Береніка в тиші Тиверії напружено прислухалася до всіх вістей із табору перед Єрусалимом. Спочатку був в її очах пустир, у який перетворилися сяючі околиці міста, в її ніздрях сморід табору, в її вухах — ревіння звірів, які чекали на стерво. Але поступово ці спогади втратили свою огидність, і навіженство війни почало заражати жінку. Війна — це були кров і вогонь, велике видовище, війна пахла гарно, війна — це були побожно буйні чоловічі обличчя, жадаючі швидкої благословенної смерті. Дедалі дужче поривало її зі задумливої краси Тиверії у велику, патетичну метушню табору. Чому мовчав чоловік? Чому не писав їй? Чи йому не вподобалося її тіло? Усю лють і сором спрямовувала вона проти себе самої, не проти чоловіка.

Коли надійшла звістка, що вже безпосередньо має вирішатися доля храму, що вже рада кабінету цезаря обговорювала цю справу, вона довше не стримувалася. Тепер вона мала досить причин, щоб повернутися до табору.

У принца високо піднялося тріумфуюче почуття, коли вона сповістила про себе. Відтоді, як жінка втекла від нього, він витримав два неймовірно важкі місяці серед гарячого смердючого літа, насилу вгамовуючи нерви та чекаючи на кінець міста. Він намагався заглушити свій неспокій напруженою роботою, він просунувся вперед, переніс війну безпосередньо до храму, і, де раніше стояв форт Антонія, стояв тепер його намет, поділений на три частини — робоче приміщення, спальня й їдальня. Він уже не забороняв собі більше портрет Береніки. Жахливо жива, як усе, що робив Фабулл, стояла

вона в його робочій кімнаті. Часто дивився він у темно-золоті, довгі очі жінки. Як могла йому спасти божевільна ідея взяти її, наче іспанську повію? Це була чужа жінка, так, дуже висока та чужа. Він палав коханням до неї, як і в перші дні.

Він проглядав свої замітки, її слова, які він застенографував, порівнював їх, зважував. Довгі часи стояв, повний сумнівів, споглядаючи її портрет. Примушував себе, не вживав ніяких заходів, чекав.

І от тепер вона прибула сама. Він зустрів її верхи далеко перед табором. Береніка була ніжна, без докорів, схожа на дівчину. Вигорілий краєвид навколо Єрусалима, народ, розіп'ятий на хрестах, хижі птахи, здичавілі, загрозливі обличчя солдатів, ця Ге Гінном, цей краєвид смерті не лякав її. Міцними кроками через цей Аїд, царство смерті, ішов принц, муж, і коли вона була побіч нього, огорнув її великий спокій.

Вони лягли вкупі після вечері. Він розповідав їй про своїх хлопців, своїх солдатів. З цими юдеями клято трудно. Вони фанатичні, шалені, як дикі поранені вепрі. Вони ризикують своїм життям заради мішка пшениці, і вигадують усе нові тверді штуки. Вони наповнили дах зв'язної галереї між фортом Антонія та районом храму асфальтом, сухим деревом і смолою, заманили туди римлян і засмажили їх, як риб. Але і з його хлопцями жартувати не можна. Принц розповідав, немов ішлося не про втрати та здобутки, а про добрий спорт. Він сам не щадив себе, коли до чого доходило, він кидався всередину колотнечі, двічі його поранили, під ним закололи коня, його офіцери умовляли його, що він, полководець, має облишити рядову бойову роботу на рядових людей.

Тит розповідав жваво, в доброму настрої, ледве вважаючи на те, чи слухає вона його. Раптом він помітив, як вона дивиться на нього. Це не були очі портрета. Як вони тепер видивлялися на нього, як вони потьмяніли — це не було для нього чужим у цій жінці. Тихо, доки він говорив, рухом, що був беручий і водночас ніжний, вона обійняла його обома руками. Вона припала до нього, він не договорив розпочате речення до кінця, посеред його розповіді вони спустилися вниз і змішалися.

Тихо лежала вона після того зі заплющеними очима, усміхаючись. Тит притиснув широку селянську голову, яка мала тепер свіжий і

хлопчачий вигляд, до її грудей, втискував її в її тіло.

— Я знаю, — сказав він і зробив свій командний голос гнучким, — я знаю, ти прибула не заради мене. Але дай мені думати, що для мене. Солодка, чудова, царице, кохана. Можливо, це заради твого храму ти прибула. Благословен будь храм, що прибула ти. Я твердо вирішив, що він має залишитися надалі. Солодка моя, і коли десять тисяч людей треба буде пожертвувати для того, він має бути збережений. Це твій храм. Це рама для тебе, і десять тисяч людей — невелика ціна за це. І дім твоєї матері я відбудую знов. Ти повинна підійматися його сходами вгору, Нікіон, своєю ходою, що робить мене щасливим, і за тобою має бути твій храм.

Береніка лежала зі заплющеними очима, усміхалася. Вона вбирала в себе його слова. Зовсім тихо сказала вона:

— Мужу, дитино, янік, янікі. Ради тебе прибула я, янікі.

21 серпня, 1 аба юдейського літочислення, почав працювати «Тугий Юлій» проти зовнішньої стіни, що оточувала район храму. Він працював шість днів безперервно, потім до нього долучили інші машини, і 27 серпня працювали всі машини одночасно. Без успіху. Спробували пряму атаку, поставили драбини, послали на ці драбини черепахами дві когорти. Юдеї скинули густо вкриті озброєними солдатами драбини. Деякі легіонери, серед них і один носій польового значка, вибралися таки на мур, але тут їх повбивали, й юдеї захопили значок.

Тит звелів покласти вогонь під ворота. Зовнішні колонади, заспокоював він себе та Береніку, це ще ж не храм. Отже, підклали під ворота вогонь, срібло скрізь розтопилося і відкрило путь вогню до дерев'яних балок. Цілий день і наступну ніч аж до ранку лютував вогонь. Потім були знищені північна та західна колонні галереї, і тепер підійшли вже до самої високої будівлі храму.

28 серпня, 8 аба юдейського числення, коли працювали римські пожежні команди, щоб прокласти крізь попіл, жар та уламки шлях безпосередньо до храму, Тит скликав воєнну раду. Мали вирішити, що робити далі з храмом.

У цій воєнній раді взяли участь маршал Тиберій Александр, потім генерали, командири чотирьох легіонів, Цереаліс від п'ятого, Лепід від десятого, Літерн від дванадцятого, Фріг від п'ятнадцятого, і

Маркanton Юліан, губернатор Юдеї. Як секретаря Тит запросив Йосифа.

Тит звелів спочатку прочитати лист цезаря. Береніка мала правдиві відомості, що цезар скликав засідання кабінету, щоб обговорити зі своїми міністрами питання про подальше існування храму. Деякі з міністрів були тої думки, що цю твердиню бунту, цей центр і символ непокірної юдейської гордості треба зрівняти зі землею. Тільки так можна відібрати в юдеїв їхній збірний пункт. Інші додержувалися того погляду, що війна провадиться проти людей, а не проти безживних речей, а культурний престиж Риму вимагає, щоб таку чудову будівлю пощадили. Сам цезар, так закінчувався лист, прийшов до рішення порадити полководцеві по змозі пощадити будинок.

Панове слухали лист серйозно, з підібраними обличчями. Вони знали, що йдеться про тріумф. Якщо храм візьмуть штурмом, тоді це буде повне слави закінчення походу, тоді ніхто не зможе більше підтримувати вигадку про карну експедицію, тоді сенат муситиме погодитися на тріумф. Привабливо стояв перед ними блиск такого тріумфального дня, життєва вершина для всіх, що, як переможці, йтимуть у цьому поході. Але про це не можна було говорити, про інтереси армії так само мало говорили тут, як і на державній раді цезаря.

Вони добре могли собі уявити, як проходила ця державна рада. Товстий Юній Тракс міг виступити з кількома спокійними словами за збереження храму; і гладкий Клавдій Регін міг сказати за це кілька невиразних примирливих слів. Тим гостріше, певно, виступав за зруйнування храму міністр Таллас. Нарешті дійшли до цього компромісу, до цього «по змозі», до цього листа, який перекладав відповідальність за все, що станеться і що не станеться, на армію. Ну, так, армія могла нести відповідальність. Армія хотіла свого тріумфу. Настрій війська, яке дико прагнуло того, щоб «те, що там», «відоме» розтоптати чоботом, цей настрій опанував і багатьох начальників. Геп, геп — поривало й їх. «По змозі пощадити будинок» — це легко було говорити з Риму. Де починається це «по змозі» і де воно закінчується?

Перший говорив маршал Тиберій Александр. Він знає, інші хочуть римського тріумфу, а він хоче розсудливого упокорення країни. Він говорив коротко та стримано, як завжди. Збереження споруди коштуватиме жертв. Але десять тисяч солдатів можна замінити, храм

же неповторний і замінити його не можна. Маючи сто тисяч чоловіків проти оборонців мурів, яких тепер лишилося не більш як п'ятнадцять тисяч, можна вправитися. Це річ можлива — пощадити споруду.

Генерал Фріг із п'ятнадцятого легіону, підтриманий схвальними вигуками генерала Літерна, заперечував. Розуміється, це річ можлива — ціною щонайменше десяти тисяч римських легіонерів зберегти храм для держави й світу. Але він не вірить, щоб цезар, друг солдатів, так широко міг розтягувати межі можливого. Уже багато тисяч солдатів загинуло через те, що юдеї недостойно провадили війну, легіонерів роздирали, засмажували. Не можна ще далі жертвувати тисячі. Солдати прагнуть зруйнувати «те, що там», здобути його золото. Коли відмовити їм цієї, дешевої помсти, то створиться в армії справедливе незадоволення.

Тиберій Александр, тим часом як генерал Літерн галасливо підтакував, усміхався стримано, як завжди. Цей Фріг був справжній тип офіцера, який йому був ненависний: тупий і чванькуватий. Такі, як цей генерал, хотіли мати тільки свій тріумф, нічого більше. Такі, як цей генерал, ніколи не збагнуть будівлю, в якій відбився дух століть. Такі, як він, торують своїми солдатськими чобітьми пряму дорогу до свого тріумфу й ані на крок із неї не звернуть.

Але вже говорив Маркантон Юліан, губернатор провінції Юдеї. Він був чиновник, клопотався тільки своїм відомством, майбутнім управлінням провінцією. Він не хотів далі нести ніякої відповідальності. Він не має сумніву, продовжував він, що армія тепер, і пощадивши храм, роздавить повстання. Але це розв'яже справу тільки на короткий час, а не надовго. Ніхто більше за нього не може шанувати мистецьку цінність будівлі. Але юдеї перетворили тепер храм на фортецю. І фортецею він залишиться й після того, як повстання приборкають. А коли раніше залишав Рим фортеці повстанців в упокорених областях? Треба зрити храм, коли не бажати, щоб юдеї, відразу після того, як відійде частина війська, не думали про нове повстання. Коли пощадити будівлю, то цей неспокійний, самовпевнений народ сприйме це безумовно не як ознаку милосердя, а як слабкість. Він як губернатор Юдеї відповідальний перед Римом за спокій і порядок у цій трудній провінції, мусить найстійливіше просити про те, щоб храм зрівняли зі землею. Це неможливо — пощадити його.

Тит слухав усе це; іноді стенографував дещо механічно. Він добре розумів бажання солдатів і бажання своїх генералів. Та хіба й сам він не прагнув тріумфу?

Але цей Ягве — небезпечний супротивник. Уже впертість, із якою цей народ боронив його, показувала, що при всій смішності він аж ніяк не маленький, не гідний зневаги Бог. «По змозі». Він зітхнув нечутно. Хотів би, щоб Веспасіанів лист був ясніший.

Тим часом усі пани висловили свою думку. Виявилось, що три голоси за те, щоб зберегти храм, а три — щоб зруйнувати. Напружено чекали, що вирішить принц. Навіть Тиберій Александр, що завжди прекрасно володів собою, не міг стримати легенького нервового тремтіння.

Йосиф нервово дряпав грифелем по столу. Він гостро ловив кожне слово, яке говорилося, і записував абияк, але він мав певну пам'ять. Доводи, які виставляли солдати, не були погані. Ще краще стояло за ними: бажання римського тріумфу. Тит обіцяв йому, Береніці, собі самому, що він пощадить храм. Але Тит солдат. Найвища ціль солдата — тріумф у Римі. Чи він устоїть? Чи поставить під загрозу тріумф у Римі, щоб зберегти дім Ягве?

Тит міркував. Але зважував він не доводи та контрдоводи. Цей Ягве, думав він, дуже хитрий Бог. Можливо, це він вклав мені в груди таке неспокійне почуття до жінки. Він дав її мені, я знаю її: можливо, якраз цей Ягве не допускає, щоб моя жадова припинилася. Як скривиться мій батько, коли почує, що я спалив храм. «Ну, Ценіс, стара дійнице, — скаже він, — нічого не поробиш. Влаштуємо йому його тріумф».

Минуло чверть хвилини мовчання.

— Я приєднуюсь, — сказав Тит, — до думки тих, які вважають за можливе пощадити храм. Я гадаю, що римські легіони додержать дисципліни, якщо наказ їм навіть не вподобається. Я дякую вам, панове.

Перед наметом Тита зібралися, як і щовечора, за старим таборовим звичаєм, музиканти, щоб програти вечірню зорю, фанфари, символ найвищої влади полководця. Тит стояв біля входу до намету. Чути фанфари для нього завжди було особливою радістю. Музиканти, їх було біля двохсот, вистроїлися. Пролунав сигнал. І тоді почалося

неприємне, але потужне гудіння литаврів, свист і ревіння рогів і флейт, дріб барабанів, пронизливі звуки кавалерійських ріжків, і Титове серце раділо барвистому веселому натовпові та його почесному шумові.

Потім вони відійшли. І тепер настало дещо важливіше — передавання пароля і наказу на наступний день. Це відбувалося ґрунтовно, врочисто. Щодня кожен із чотирьох легіонів надсилав позмінно свого першого центуріона, щоб той прийняв від полководця наказ і пароль і так само ґрунтовно й урочисто передав далі.

Тит був неприємно вражений, коли увечері цього 28 серпня приймати наказ з'явився капітан Педан, перший центуріон п'ятого легіону. Це був за довгий час найважливіший наказ, і принц тричі його змінював. Він простяг чоловікові табличку. Капітан Педан узяв її своєю широкою короткою, брудною рукою. Він прочитав: «Пароль: Згинь, Юдеє. Наказ: протягом 29 серпня пожежні й очисні команди, що працюють із північного та західного боків храму, повинні при всіх обставинах закінчити свою роботу, щоб на світанку 30 серпня всі підготування до наступу були зроблені. Якщо супротивник заважатиме роботі пожежних та очисних команд, відтіснити його енергійно, але зберігаючи будівлі, оскільки вони належать до самого храму».

Капітан Педан читав наказ, як приписувалося уголос. Перший центуріон п'ятого легіону мав бистрий розум, він своїм єдиним зрячим оком і хитрим мозком охопив його раніше, ніж прочитав своїм квакаючим голосом. Отже, він помалу промовляв читане. М'ясистий, із голим рожевим лицем, потужними плечима, дужою потилицею, стояв він перед полководцем. Помалу виходили з його широкого рота слова наказу. Слова: «Якщо супротивник заважатиме роботі пожежних та очисних команд, відтіснити його енергійно» виходили дуже виразно і з притиском, прикінцеві слова: «але зберігаючи будівлі, оскільки вони належать до самого храму» капітан, хоч вимовляв і не швидше, проте звучали вони, як другорядні, побіжні. Він спрямовував, доки читав, очі більше на полководця, ніж на табличку, допитливо, вагаючись, ніби читав він неправдиве. Знову під поглядом цих очей відчув Тит перед цим галасливим, незграбним чоловіком таку ж огиду, як часто відчував і раніше, і таку ж сильну спокусу, таку ж шалену хіть, яку відчував при словах генералів, — далі кинути вогонь усередину «того, що там», «відомого». Якусь мить обидва мовчали. Капітан усе ще дивився на нього, не вірячи, чекаючи. Так, не було ніякого сумніву, він чекав.

Цілком твоя правда, мій Педане. Але й інші праві. Роби, що хочеш. Кожен пересував на іншого відповідальність. Всі хочуть це зробити, але ніхто не хоче, щоб це був він. «Ти муж, мій Педане! Зроби це ти». Таке, можливо, відчував Тит у той час, як капітан Педан стояв перед ним і чекав. Це не були думки й уже аж ніяк не були це слова, Тит стерігся. Не з'явилося нічого більше, крім маленької непомітної усмішки. Але перший центуріон п'ятого помітив усмішку. Сказав він щось? Полководцеві було так, наче він щось сказав. Воно прозвучало як «Геп, геп». Але це, розуміється, було неможливо. Капітан Педан узяв табличку, сховав її, як приписувалося, віддав привіт, витягнувши руку з розпрямленою долонею. Полководець сказав: «Дякую». Капітан Педан відійшов і нічого не сталося.

Цієї ночі Тит спав із Беренікою. Спав неспокійно, і Береніка чула, як він казав: «Дай мені табличку».

Капітан Педан тим часом повертався до свого намету. Він мав слова наказу в голові, проте витяг табличку ще раз, перечитав її. Зробив широкий рот ще ширшим, був задоволений. Звісно, спека в цій країні, гидкі комарі, що особливо любили його біляве, рожеве тіло, виснажлива нудьга облоги, це все було противне, і носій трав'яного вінка, улюбленець армії міг би себе пошкодувати. Минулого року, коли воєнні дії тут були припинилися, він був посланий з депешею Муціана до Італії і там брав участь у поході проти Вітеллія. Якби він лишився там, він вступив би в гвардію, міг би дослужитися до полковника, до генерала. Тепер, тримаючи цю табличку в руках, він не каюся, що знову повернувся як перший центуріон до свого п'ятого, до мурів цього вошивого Єрусалима, щоб узяти участь у цій клятій облозі. Педан був солдат. Солдат аж до підшов своїх черевиків. Він любив це — сито та грубо їсти, чинити блуд, пиячити, співати соковитих пісень. Він навчився колоти, стріляти, рубати, він, такий м'ясистий чоловік, був неймовірно спритний і дужий. Він був у великій згоді зі самим собою. Він часто роздивлявся своє обличчя не тільки в коштовному золотому дзеркалі, яке він мав із собою в усіх походах, а й у кожній воді, повз яку проходив, або в своєму щиті. Його обличчя подобалося йому. Коли він позбувся одного ока, то, щоб замовити собі нове, розшукав найкращого спеціаліста, який виробляв очі для статуй. Тепер його обличчя справді йому подобалося, і він не шкодував, що втратив око. Він любив небезпеку. І любив здобич. Із своєї частки здобичі, із

нагород за особливі заслуги та шляхом спритних таборових операцій він збив собі чималий статок, що лежав у надійному сховку в банкіра у Вероні та давав добрі проценти. Колись, старий, беззубий, носій трав'яного вінка, улюбленець армії, повернеться він до цієї Верони і гратиме велику роль, змушуватиме місто танцювати по своїй волі.

А поки що він має кращу роботу. От, наприклад, цей курйозний наказ. Надзвичайно втішний наказ, який по суті тільки він правильно розуміє, і тільки він знає, що з ним робити. Сам цей курйозний наказ нагороджує його за те, що він із розкішної Італії повернувся до свого п'ятого. Бо перший центуріон п'ятого, що ставився взагалі до людей із цілковитою байдужістю та побивав своїх ворогів, як спортсмен, без ніякого іншого інтересу до їхньої особи, цей капітан Педан мав єдину велику ненависть: до юдеїв.

Усе в цих людях — їхня мова, їхні звичаї, їхня віра, їхнє дихання, їхнє повітря — злостило його. Й інші східні люди були ледачі, смердючі варвари з безглуздими звичаями. Але ці юдеї так люблять неробство, що їх ніяким способом, навіть загрозою смерті не можна примусити щось зробити в суботу. Вони в своїй країні мають навіть річку, Суботню річку, що сьомого дня не тече. І на початку цієї війни вони, він це бачив власними очима, без опору давали себе вбивати цього сьомого дня, тільки з принципової, законом приписаної лінії. Вони вірять, ці дурні, що душі тих, хто додержують їхніх паскудних заповідей, будуть законсервовані Богом для вічності. Це робить цих безсоромних такими нечутливими до того, що інших вабить і жахає. Вони вважають себе за кращих, ніж інші люди, так немов вони були римські легіонери. Вони ненавидять і зневажають усіх інших. Обрізають собі прутень, тільки щоб мати відмінну ознаку. Вони драгують інші, уперті, як дикі цапи. Коли вони вмирають, коли їх розпинають, то вони кричать: «Яг, Яг. Яг наш Бог». Через це «Яг, Яг» він спочатку вірив, що їхній Бог — віслюк, і дехто казав, що вони вшановують осла у своїй святині святинь. Але це — неправда. Ці божевільні злочинці вірять у Бога, якого не можна ні бачити, ні попробувати на смак, такого ж безсоромного, як вони самі, Бога, що існує тільки в розумі. Він часто робив собі особисту забаву, лоскочучи розіп'ятих на хресті, щоб загрозами й обіцянками довести їх до розуму. Але ні й ні. Вони справді вірять у свого невидимого Бога, вони кричать Яг, Яг і вмирають. Капітан Педан невмолимий противник

такого безглуздя. Він хоче його викоренити. Не варто було б жити, коли б щось із їхнього галасу було правдиве, якби було воно хоч найнезначнішим натяком на правду. Але воно неправдиве, воно не повинно бути правдивим.

Капітан Педан іде гойдливими кроками у свій намет, глузливо скрививши широкий рот. Коли хоч щось із цього Бога Ягве існує, тоді він мусить же змогти захистити свій дім. Але він цього не зробить, про це подбає перший центуріон п'ятого. Тільки заради того стирчить він тут цього гарячого смердючого літа перед вошивим Єрусалимом. Він відплатить цьому Богові Ягве. Він доведе йому, що той взагалі не існує, і «те, що там», його дім, є не що інше, як порожня черепашка.

Капітан Педан бачить обличчя принца перед собою, коли він читає йому текст таблички: «але зберігаючи будівлі, оскільки вони належать до самого храму». Що таке: «зберігаючи», що таке: «сам храм»? «Енергійно відтіснити противника». Це ясніше. Це дещо, за що можна триматися.

«Геп, геп», — думає капітан Педан. Він у винятково доброму настрої цього вечора. П'є, розповідає непристойності, пускає злі дотепи, так що навіть капітани, які йому заздрили, згоджуються: він по праву улюбленець армії.

Наступного ранку Педан із своїми людьми взявся до роботи — гасити та розчищати, прокладаючи дорогу до храму. Вони відгрібали жевріючі уламки вбік, нахилялися, відгрібали, це мав бути широкий прямий шлях до воріт. Ці ворота, оббиті золотом, не були великі; ліворуч від них навкоси, приблизно на два людські зрости заввишки, був маленький, обрамований золотом віконний просвіт. Решта стін стояла біла, велетенська, непохитна, тільки з двома дуже маленькими вікнами на дуже великій висоті.

Очисна робота була брудна, жарка, важка. Юдеї не ворушилися, жодне лице не з'являлося вгорі, у вікнах, ворота були замкнені. Педан злостився. Він і його люди повинні тут очищати юдеям їхнє лайно. Люди працювали спітнілі, роздратовані. Педан звелів співати. Він сам завів своїм квакаючим голосом пісню, грубу пісню п'ятого:

*Чим наш п'ятий знаменитий?
Робить все леґіонер:
Він воює скрізь завзято,
Сам собі пере білизну,
Трони він перекидає
І зварити сам уміє,
Як звелять, він возить сміття
І за цезаря він б'ється.
Коли виникне потреба,
То і немовлят годує.
Солдат мусить усе вміти,
П'ятий вміє все робити.*

Коли вони співали пісню утрете, з'явився супротивник. І ворота були зовсім не такі малі, як здавалися; у всякому разі досить великі, щоб за неймовірно короткий час пропустити неймовірно багато юдеїв. Солдати змінили лопати на щити та мечі. Було клято мало місця, і кого відтіснили між палаючі уламки, тому трудно було допомогти.

— Макавеї! — кричали юдеї.

— Згинь, Юдеє, — кричали римляни.

Це був справжній бій. Юдеї не вважали, що багато з них потрапляло між падаючі уламки. Густими купами обступили вони римський значок. Носій його впав, схопив значок, але й його вбили.

— Макавеї! — кричали юдеї, вони захопили значок. З тріумфом понесли його за мур.

До римлян підійшла підмога. При другій вилазці юдеї не пройшли так далеко, як першого разу. Але маленькі ворота викидали все нові юрби їх. Педан кляв, бив своєю ломакою своїх людей. Вони знову відкинули юдеїв, деякі з людей Педана протислися у ворота, ворота зачинилися. Ті, що протислися всередину, загинули. Але супротивника відтіснили енергійно.

Педан оскалився. Супротивника відтіснили не досить енергійно. Педан звелів утворити черепаху. Люди були здивовані. Перед ними стояв велетенський мур, машини не працювали, ніяких стінобитних знарядь у них не було. Що хоче їхній перший? Чи вони повинні перекинути мур голими руками? Проте, слухаючись наказу, вони сполучили свої щити над головами та рушили вперед. Але дивно —

Педан звелів добиратися не до воріт, а до місця навкоси від них, де був обрамований золотом віконний отвір.

Вони усе йшли вперед, вже були вони біля стіни, передні вже стояли, притиснувшись до неї. І тут сталося таке, чого перша когорта п'ятого, що до багато чого звикла, не бачила ще ніколи. Капітан Педан, важкий у своєму озброєнні, виліз на щити останньої шеренги та своїми поцвяхованими черевиками, широко розставивши ноги, став пробиратися вперед по щитах. Він не впав, грім і Геракл! Він не втратив рівноваги, в одній руці тримав палаючу головешку, й от він кинув її, кинув її крізь обрамований золотом отвір і потім крикнув:

— Дай ще одну!

І солдати передали йому ще один із палаючих уламків, а потім ще один. Ті під щитами, спітнілі, стиснуті, насилу витерплюючи, нічого не знали, що діється у них над головами, чули тільки, як кричав їхній капітан: «Дай ще одну», та: «Геп, геп». Але вони, як і ті, що передавали палаючі головешки, сповнені були неймовірним напруженням. Їхній перший, їхній капітан Педан, улюбленець армії, певно знає, що він робить, певно має щось статися. Капітан Педан знав, що він робить. Він розглянув план храму, знав, що в цьому місці, в приміщенні з обрамованим золотом віконним просвітом, зберігалися запаси дров, які юдеї наносили на свято деревоношення, ерусалимські громадяни та пілігрими, кожен одне поліно. Відтіснити енергійно противника. Він казав подавати собі головешки, кидав, кричав: «Геп, геп» і «Дай ще одну», і вони чули, як дряпали його оббиті цвяхами черевики їхні щити, вони витримували, уперті, зігнуті, вони стогнали від чекання.

Й от у них вирвався крик, і от показався дим, дедалі більше диму, й от Педан звелів: «Драбину сюди». Драбина була занадто коротка, тоді він звелів поставити її на черепаху. Поліз угору, драбина хиталася, але ті, під щитами, тримали міцно, і крізь дим і крізь вікно вліз капітан Педан усередину. Він скочив усередину серед диму та криків, відсунув засув воріт, в отворі з'явилося його почорніле й оскалене обличчя. Й як перед тим, за неймовірно короткий час ворота пропустили неймовірно багато людей, так тепер вони проковтнули за одну мить солдатів Педана, спочатку п'ятдесят, а потім враз стало сто.

Храмова будівля всередині була вся оббита кедровими брусами, літо було гаряче, дерево сухе. Уже не було більше диму, вже було

тільки полум'я. І раніше, ніж ясно стало, що трапилося, знявся страшний крик у римському таборі. «Геп, геп», кричали вони, і «Кидай огонь», і «Щити вперед». Вони не чекали ніякого наказу і не було їм ніякого впину. Маленькі ворота ковтали їх сотнями, й от вони розчахнули вже й другі ворота. Юдеїв, що намагалися гасити пожежу, побили, легіони протискувалися вперед, рядами по два, торкаючись один одного плечима, прикриваючи один одного щитами, косячи праворуч і ліворуч.

Більшість юдейських солдатів була у фортах і баштах Верхнього міста, в самому храмі було не більше, як тисяча. Вони здійняли, коли римляни підпалили храмову будівлю, дикий крик і намагалися гасити. Спочатку вогонь був невеличкий, але чіпкий і не згасав. Скоро виявилось, що неможливо одночасно і боротися з нападаючими римлянами, і гасити. Йоанн і Симон бар-Гіора, хутко покликані з Верхнього міста, зрозуміли, що не можна утримати храм проти вогню та римлян. Вони звеліли, щоб головні сили відійшли до Верхнього міста. Маленький заслон мав, прикриваючи відступ, тримати окремі ворота храму.

Ці люди, які лишалися для оборони, знали всі, що загинуть, але жоден не вагався зголоситися на це добровільно. І хлопець Ефраїм зголосився, і його взяли. Йоанн із Гісхали, коли проходив, поклав йому руку на голову та сказав:

— Ти достойний хлопець. Поширюй нашу віру, мій сину.

Так клали на голови своїм учням руку великі доктори, передаючи їм титул і здатність поширювати вчення.

Римляни хутко перемогли маленький загін, що боронив ворота храму. Вони досягли сходів і спустилися в двір, у якому стояв жертвний вівтар із його величезною платформою, його потужними виступами, збудованими для вічності з нетесаних брил; бо залізом не сміли до нього торкатися. Але тепер загін з п'ятдесяти приблизно юдейських солдатів поставив на вівтарі металеве знаряддя. «Макавеї!» — кричали вони. «Геп, геп! Згинь, Юдеє!» — кричали римляни і наступали на вівтар. Металеве знаряддя юдеїв кидало каміння та залізо проти них, але вони натискали з обох флангів на вівтар, і от вони його оточили, і от здобули платформу. Це були люди п'ятого, це були люди Педана. Стояв неймовірний галас і шум, але поступово крізь нього пробивався один голос, зухвалий, квакаючий,

він співав грубу пісню п'ятого. Деякі приєдналися до нього, й от уже співали всі, вже не чути було ніяких Макавеїв, чути було тільки пісню:

Чим наш п'ятий знаменитий?

Робить все легіонер:

Він воює скрізь завзято,

Сам собі пере білизну,

П'ятий вміє все робити.

Й от вони захопили й інші зовнішні ворота в цій частині муру, розчинили їх, і тепер вливалися всередину з усіх боків. Шеренгою по двоє, виставивши вперед щити, трохи виткнувши з-за них обличчя, пліч-о-пліч ідуть вони в такт, тупають, разять. З двох боків ішли вони, оточували, що натрапляли, гнали його до великого вівтаря. На правому розі вівтаря, де раніше шеф храмової служби подавав свій знак священикам, які приносили жертву, та левітам, стоїть тепер капітан Педан, навкруг нього гуде груба пісня п'ятого. Він теж співає її, розмахує своїм мечем, а іноді, ради різноманітності, хапається за свою ломаку. Людей женуть на вівтар угору, вони кричать: «Слухай, Ізраїле», а на висоті рогу вівтаря стоїть капітан Педан і кричить «Геп» і підіймає свою довбню і опускає її, і тріщать під нею черепи. Мечі косять, кров стікає з платформи потоком. І навкруг вівтаря нагромаджуються вбиті.

Тит якраз приліг був на хвилинку. Він схопився, побачив незвичайний, без будь-якого наказу виступ легіонів. А потім побачив, як підіймається дим і полум'я. Він біжить із свого намету, як був, без знаків свого рангу, без зброї та щита. Всередину дикого радісного натовпу біжить він. Багато з солдатів упізнає його, але вони на це не зважають. Кричать до нього поквалпно, задоволено: «Ходімо, товаришу. Біжімо з нами, кидай, кидай вогонь! Геп, геп».

Він хотів заборонити, припинити цей дикий безлад. Чи хотів він цього насправді? «Геп, геп», кричить він, як і інші, кричить проти своєї волі. «Кидай вогонь, товаришу», — кричить він.

Вартові перед наметом помітили, що принц вибіг. Здійняли тривогу, повідомили офіцерів, охорона прокладає собі шлях до нього крізь натовп. Нарешті, коли він протиснувся вже до воріт храму,

настигають вони його. Він знову опанував себе. Чи було це, що він кричав разом із ними? «Гасіть! — кричить він тепер, — води!» «Гасіть! Води!» — кричать офіцери. Вони кидаються між бушуючих солдатів: «Гасіть! Води!» Своїми ломаками центуріони б'ють здичавілих.

Але це було безглуздя — спиняти несамовитих. Шалена лють, хміль убивства охопили їх, усю армію. Вони так безконечно довго чекали цілі спекотні, виснажливі місяці, щоб наступити своїм оббитим цвяхами черевиком на «те, що там», на «відоме». Тепер вони хочуть помститися за муку, вони кидаються туди, римські легіони, сирійські, арабські контингенти васалів, змішуючись. Жоден не хоче прийти пізно. Вони поспішають, вони не бажають один одному прибути туди раніше. Шлях, який прокладали до воріт, не був готовий. Вони біжать через гарячий вантаж, топчуть один одного, спихають у димуючі уламки. Через цілі гори трупів протискаються вони вперед.

Коли Тит побачив, що буйство армії не можна спинити, то увійшов із своїми офіцерами у середній неф храмової будівлі, відгороджений від запаленої частини товстим муром. Високе та прохолодне, не зачеплене жаром і диким бушунням зовні, підіймалося святилище. Свічники були тут, столи для священних хлібів, кадильний вівтар. Помалу йшов Тит, вагаючись, підступив до завіси, за якою була таємниця, святиня святинь. Від часів Помпея жоден римлянин не ступав на це місце. Що там, за завісою? Можливо, що за нею неймовірна мара, ослина голова, страховище, суміш тварини та людини? Короткою, широкою рукою береться Тит за завісу. За ним напружено визирають обличчя його офіцерів, насамперед одне — широке, рожеве, обличчя капітана Педана. Що за цією завісою? Принц відсуває її. Показується напівтемний, невеликий квадрат. Тит входить. Пахне землею і дуже старим деревом. Там голий необтесаний камінь, що увінчує горб, велика бентежна самотність, більше нічого.

— Ну, так, — квакає капітан Педан, знизуючи плечима, — божевільні.

Принц зітхає полегшено, коли знову стоїть у ясному прямокутнику святилища. Він бачить благородну простоту будівлі, її гармонійну домірність, бачить святі приряди під стінами, великі та прості.

— Ми мусимо це врятувати, панове, — каже він неголосно, проте настійливо. — Ми не можемо залишити це гинути, — вимагає він.

Капітан Педан скалить зуби. Вже горять ворота, під усі дверні завіски підклали вони вогонь. Тепер пізно.

Дуже покvapно витягають солдати святі приряди. Вони важкі, з масивного золота. Десять чоловіків кречуть під свічником, вони падають. Свічник стрясає підлогу, вбиває одного з носіїв. Солдати, яких підганяють вигуки принца й удари центуріонів, знову підставляють спина, тягнуть приряди з палаючого святилища. Вони виносять дванадцять золотих священних хлібів, обітовані дарунки, срібні сурми священників, згортають чудову Вавилонську завісу, вишивка на якій показує небо. Принц стоїть на сходах храму, за його спиною бушує огонь, і він дивиться, як свічник, стіл для священних хлібів гойдаються крізь натовп, в напрямі до римського табору, вони то підіймаються, то опускаються над тілами, головами, щитами, як кораблі на розхвильованому морі.

Легіонери тим часом вдираються в святилище, п'яні від крові та тріумфу. Вони плюндрують усе, що можуть схопити, зривають золоте та срібне окуття з воріт, стін. Головоломно видаються на зовнішні стіни, щоб дістати прибиті там трофеї, значки та зброю старих сирійських царів, значки десятого легіону, взяті чотири роки тому у Цестія Галла. Вони плюндрують комору священних убрань, комору прянощів, склад інструментів. З руками, повними коштовних рідкісних речей, поспішають вони через велетенський чотирикутник. Це був вінець походу. Щоб зламати цей дім невидимого Бога та сплюндрувати його, вони вмирили десятками тисяч, вони витримували усяку погань і невігоди. Тепер вони хотіли до кінця навтішатися. Вони кричали, вони валяли все, вони реготали, тупали, танцюючи, своїми обцвяхованими черевиками на підлозі, мармур і мозаїка якої вкриті були трупами та закривавленими пов'язками з ініціалами Макавеїв.

У похмурих проходах, що вели вниз до скарбових льохів, згрудилася сила людей. Ці комори були добре замкнені, але нетерплячі не чекали, доки відсунуть засуви важелями та машинами. Вони поклали вогонь на металічне окуття дверей. Все всередині було охоплене вогнем раніше, ніж розкрилися двері, й от із комор потекли густі тягучі потоки розтопленого металу. У цих потоках були обітовані дарунки римських цезарів і парфянських царів, заощадження галилейських бідняків, скарби багатів із Єрусалиму та приморських

міст, сотні тисяч золотих, срібних і мідних монет, вибитих «Месниками Ізраїлю», з відзнаками володарювання Макавеїв і датою: перший, другий, третій рік визволення.

З тріском роздиралися великі зависи, їхні тліючі клапти злітали в повітря. З грюкотом падали балки храмової будівлі, уламки мурів. Поки нарешті пролунав звук, потужніший, ніж гугіт полум'я, падіння балок, дикий спів солдатів, крик умираючих, — звук ріжучий, ревучий, стогнучий, що страшно й огидно відбивався від навколишніх гір. Це гула стоголоса лопатна сурма. Солдати намагалися витягти цей безглуздий дивогляд, але потім кинули, як річ, що не має ніякої цінності, в полум'я, й от полум'я шугнуло в неї, і від того зазвучала сурма.

Це звучання немов збудило Верхнє місто, що після того, як юдейські солдати зруйнували місток до храму, відокремлено лежало на своєму горбі. Зголоднілі, виснажені з Верхнього міста бачили дим, бачили перший огонь, бачили потім полум'я, доки поступово вся біла храмова гора палала аж до основи. Із їхніх висхлих горл не виривався навіть слабенький зойк. Але коли заревіла могутнім криком лопатна сурма, з їхніх тіл прорвалося останнє життя, і зі зойків сотень тисяч у Верхньому місті постав тепер крик — пронизливий, безперервний, розжарений, і гори сприймали цей крик і повертали його назад.

Цього дня багато людей із Верхнього міста прибуло до храму. Їх покликав доктор Ніттаї. Він мав видіння і чув голос. Він пройшов через Верхнє місто, виснажений, проте впертий, і говорив до мас, що вони повинні піднятися до храму, де їм сьогодні з'явиться Ягве як спаситель і визволитель. Стільки віри та владності було в голосі одержимого чоловіка, що хто тільки міг плентатися, ішли за ним. Їх було багато сотень. Споміж цих віруючих тільки деякі змогли, коли військо відступало, врятуватися разом із ним; бо місток до Верхнього міста від храму був вузький, військо потребувало його для себе, а пройшовши, зруйнувало його. Зверху, від храмової будівлі, йшли полум'я та римляни. Віруючим нічого не залишалось, як рятуватися в найнижчий район храму, до великої колонади південного краю, безпосередньо біля провалля.

Римляни, відігнавши юдеїв із середини храму, протислися тепер до цього найнижчого району. Вони йшли сходами вниз, вони бачили тих,

що в галереї, чоловіків, жінок, дітей, значних і маленьких людей, їх було дуже багато, цілі купи живого м'яса. Хоч ціна на невольників через багато полонених надзвичайно впала, все-таки тисячі в галереї становили якусь цінність. В найгіршому випадку їх можна було продавати дюжинами упорядникам ігор. Але солдати не хотіли тепер мати справу з будь-якими обрахунками. Вони хотіли тепер особисто навтішатися. Вони купили цю змогу дуже дорого.

Люди з п'ятого загородили колонаду. Юдеї мали перед собою римлян, а за собою — провалля. Підійшли офіцери, полковники, генерал десятого Лепід. Вони віддали наказ чекати, треба було одержати розпорядження полководця. Але люди з п'ятого зовсім не думали про те, щоб чекати. Вони якраз відібрали значки, які десятий втратив чотири роки тому, і от тепер їм мали зіпсувати перед генералом десятого таку прекрасну розвагу! Вони аж ніяк не були непокірні, вони тільки сміялися добродушно. Та й самі пани не думали про те, що армія має взяти цю масу живого м'яса. Вони познавецькому стали перед колонадою у чотири шеренги, потім підпалили кедрові крокви даху. Це справді була грандіозна забава, як ті там, у галереї, почали танцювати, як перші кидалися в провалля або намагалися пробитися крізь ряди солдатів, як їх убивали, як вони вагалися, чи стрибнути їм у провалля, чи загинути від меча або вогню. Збуджено спостерігали солдати, з яким трудом замкнуті тут приходили до певного рішення. Зі задоволенням чули легіони стародавній смертний крик юдеїв: «Слухай, Ізраїле, Ягве єдиний». Вони часто його чули, але ніколи не кричали його так багато людей одразу. Ягве, Ягве — перекиривляли вони, Яг, Яг, кричали вони по-ослиному.

Серед замкнених тут були два пани з Великої ради, яких полковник Паулін знав особисто, Меїр бар-Бельгас та Йо-сиф бар-Далеус. Паулін запропонував обом вийти, здатися йому. Він обіцяв їм пощаду. Але вони залишилися аж доки колонада обвалилася, вони хотіли загинути разом із іншими, вогненною жертвою Ягве.

Священики, яким випало служити, виконували функції своєї служби так, наче нічого виняткового навкруг них не діялося. Вони одяглися, очистили вітвар, принесли святі приряди, як це робили щодня. Уже було там перше полум'я, уже були там перші римляни, священики проходили крізь натовп так, немов нічого не бачили.

Спочатку римляни не зачіпали одягнених у біле зі священницькими поясами. Потім вони стали їх убивати, як і інших. Вони з певним задоволенням дивилися, що чоловік, який носив блакитний пояс цього Ягве, коли вганялося йому в тіло залізо, вмирав так само, як і інші.

Йоанн із Гісхали, коли відступав із храму зі своїм військом, запропонував первосвященнику Фанії взяти його зі собою. Але Фанія відмовився. Якби він міг тільки дізнатися, що Ягве хоче від нього! Це дуже важко, що Ягве дав йому тільки обмежений розум. Як прекрасно було б, коли б він міг залишитися будівельним робітником. Тепер блукає він навкруги, безпорадний, плаксивий, його смутні, карі очі шукають, у кого б міг він спитати поради, він злякано прислухається, чи не говорить у нього всередині голос Ягве, але не може нічого почути. Усе це тільки тому, що він, послухавшись скарбника, звелів однести свій священний убір, кожна з восьми частин якого очищає від важкого гріха, у неприступну схованку. Якби був тепер на ньому цей убір та священні самоцвіти великої служби, тоді язика полум'я лягали б біля його ніг, як слухняні собаки, а римляни падали б мертві.

Разом із іншими священниками він потрапив у руки римлян. Солдати намірялися повбивати священників. Ті просили пощади. Кричали, що між ними первосвященик. Солдати відвели їх до Тита.

Тит поспішав, його знайшли біля південних воріт храму. Серед тих, хто його оточували, був генерал Літерн. Принц бачить, як генерал напружено поглядав на нього з ледве помітною усмішкою. Цей Літерн тоді на воєнній раді не міг зрозуміти, як це він домагається пощадити храм, він, певно, мав його за слабосилого естета. Отже, цей телепень — первосвященик.

— Збережіть його, — каже Тит, — я хочу провести його в тріумфі.

Потім він бачить інших священників, двадцять виснажених нужденних тіл, які тремтять, у своїх білих урочистих, занадто широких убраннях. Його лице стає примхливим, злим, дитячим. Він відвертається. Налагодившись іти, каже через плече до священників:

— Я, можливо, подарував би вам життя, панове, заради вашого храму. Але після того, як Бог явно не має наміру тримати свій храм, вам годиться як священникам загинути разом із цим храмом. Хіба я не правий, панове?

Він іде, і профоси хапають священників.

Як і інші священики, старий доктор Ніттаї, після того, як привів своїх віруючих до храму, серйозно й упевнено підготувався до своєї служби. Спалахнуло полум'я, а його старе похмуре обличчя усміхалося. Він, знав, сьогодні має явитися знак. Коли загорілася храмова будівля, він не тікав, як інші, через двір, навпаки, він і ще вісім священиків підіймалися сходами храму вгору. Добре було підійматися, тепер іще вони були у спорудженій людськими руками будівлі, але зараз вони будуть угорі, під небом, близько до Ягве.

Й от вони вже на даху, на найвищому шпилі храму, під ними полум'я та римляни. Крик умираючих, грубий спів легіонів долинав знизу, з Верхнього міста різко звучав розжарений крик. Тоді зійшов дух на тих, хто на шпилі, голод створив для них видіння. Хитаючись, у такт, вони промовляли пісні війни та перемоги з Письма. Зривали золоті вістря, припасовані на даху храму для захисту його від птахів, і кидали їх на римлян. Вони сміялися, вони були над полум'ям, а над ними був Ягве, і вони відчували його дихання. Коли надійшла година священицького благословення, вони підняли руки та розставили пальці, як приписано, і кричали крізь тріскуче полум'я священицьке благословення та заключну молитву; легко й радісно було в них на душі.

Коли вони скінчили, Ніттаї взяв важкий ключ від великих храмових воріт, підняв його високо, так що всі навколо бачили його, і гукнув:

— О, Ягве, ти не визнав нас за гідних керувати твоїм домом. О, Ягве, візьми ключ назад.

Він підкинув ключ угору і гукнув:

— Ви бачите, ви бачите руку?

І всі бачили, як спустилася в неба рука і вхопила ключ.

Потім крокви затріщали, дах обвалився, і вони вважали, що вмирають благословенною смертю.

Незадовго до півдня Педан кинув факел. О п'ятій годині по півдні горіла вже вся гора. Перший із постів огневого телеграфу, які Тит звелів поставити, побачив вогонь, і, як спустилися сутінки, дав свій сигнал: храм упав. І запалилися дальші вогні, і ще дальші, і за годину знала це вся Юдея, вся Сирія.

В Ябне дізнався великий доктор Йоханан бен Заккаї: храм упав. Маленький древній старий розірвав своє вбрання та посипав попелом свою голову. Але ще на цю ніч скликав він засідання.

— До сьогодні, — повідомив він, — Велика рада Єрусалиму мала силу тлумачити слово Боже, визначати, коли починаються часи, коли місяць новий, коли повний, що правда і що неправда, що святе і що не святе, мала владу в'язати й розв'язувати. Від нині це право й обов'язок має рада Ябне.

— Наше перше завдання — твердо встановити, доки поширюються межі Святого Письма. Храму більше немає, вся наша держава є віднині Письмо. Наші книги — це наші провінції, наші речення — наші міста та села. До сьогодні слово Ягве перемішане було з людським словом. Тепер треба аж до йоти розмежувати, що належить до Письма, а що — ні.

— Друге наше завдання — зробити коментар докторів тривалим на всі часи. До сьогодні лежали на тому прокляття, хто передавав святий коментар інакше, як тільки з рота в рот. Ми знімаємо це прокляття. Ми хочемо записати 613 заповідей на доброму пергаменті, де вони починаються і де вони кінчаються, обгородити й обмурувати їх, щоб Ізраїль стояв на них вічно.

— Ми, сімдесят один, є тепер усе, що залишилося від держави Ягве. Очистьте ваші серця, бо ми є держава, триваліша за Рим.

Вони сказали «амінь». Вони визначили ще цієї ночі: двадцять чотири книги священні, чотирнадцять книг, які багато хто вважав за священні, вони виключили. Була гаряча суперечка за них, але вони гостро пильнували, щоб лишити тільки слово Ягве, як воно їм передане, а не власну суєтну мудрість. Сон перейшов над ними, вони почували себе одержимими Ягве, коли провадили цей вибір, що мав бути обов'язковим на всі часи.

Вони розійшлися, коли вже зійшло сонце. Тільки тепер відчували знемогу, але хоч і дуже боліло їм руйнування святині, це була не нещаслива знемога. Коли інші вже вийшли, Арах, учень великого доктора Йоханана бен-Заккаї, нагадав йому:

— Ви ще не продиктували мені на сьогоднішній день приповідь, мій докторе й пане.

Великий доктор поміркував якийсь час, потім продиктував:

— «Коли тебе покличуть на обід до якогось володаря, то тобі встромлять у горло ніж, ще поки ти встигнеш кинути жадібним оком на його ласощі, бо вони дуже облудні».

Арах дивився у втомлене, гірко обличчя великого доктора; він зрозумів, що його брав страх за свого улюбленця Йосифа бен-Маттіаса, що він боявся за нього в своєму серці.

Й от стався загин храму 29 серпня 823 року після заснування міста Риму, 9 аба 3830 року юдейського літочислення. І 9 ж аба було це, коли перший храм зруйнував Навуходоносор. Цей другий храм простояв 639 років 1 місяць і 17 днів. Увесь цей час безперервно щовечора та щоранку приносилася огненна жертва на честь Ягве, багато тисяч священників виконували обряди, як вони прописані у третій книзі Мойсея і до дрібниць розтлумачені кількома поколіннями докторів.

Храм горів ще два дні і дві ночі. На третій день із багатьох його воріт стояло тільки двоє. Посеред уламків на міцних брилах жертовного вітваря, що самотньо та марно височів навпроти східних воріт, римляни встановили свої орли і приносили їм жертву перемоги. Коли більше, ніж шість тисяч ворожих трупів вкривало поле бою, тоді армія мала звичай проголошувати свого полководця імператором. І от тепер Тит на височині вітваря приймав ушанування від свого війська.

З маршальським жезлом у руці, з червоною воєначальницькою мантією на плечах, маючи позад себе золоті орли, стояв тепер там, де недавно підіймався до Ягве стовп кадильного диму, він, ідол у плоті, замість невидимого Бога. Легіони проходили мимо, вони потрясали щитами, кричали: «Привіт тобі, імператоре Тит». Цілі години залізне бряжчання та радісні вигуки його солдатів наповняли вуха Тита.

Він жадав цієї години відтоді, як в Александрії його батько доручив йому провадити цей похід. Але тепер він залишався холодним. Береніки не було, Береніка втекла, побачивши, як горить святиня, втекла від нього, хто зламав своє слово. Чи зламав він його насправді? Він дав ясний наказ — пощадити храм. Це були боги, що вирішили інше, імовірно, і сам юдейський Бог, розгніваний на святотатство та опоганення свого народу. Ні, не він, полководець, винен у загибелі святині. Він вирішив так з'ясувати події, щоб усьому світові це було ясно.

Деякі полонені юдеї показали, що пожежа почалася у дров'яній коморі. Вони нібито намагалися гасити, а римські солдати кидали нові запалюючі голівешки у стоси дров. Це могли зробити тільки солдати пожежних та очисних команд. Тит влаштував воєнний суд над Педаном і його людьми, в якому сам головував.

Незадовго перед початком суду він мав розмову з маршалом Тиберієм Александром.

— Ви ненавидите мене, — спитав він маршала, — за те, що храм цього Ягве згорів?

— Ви запалили храм, цезаре Тит? — спитав своїм чемним стриманим голосом маршал.

— Я не знаю цього, — сказав Тит. Підсудних запитували:

— Чи кидала перша когорта палаючі уламки у храм?

— Ми цього не знаємо, цезаре Тит, — відповідали солдати голосно, щиро, по-товариському. Ніхто з них не бачив, що капітан Педан кидав палаючі голівешки.

— Це можлива річ, — пояснював Педан, — що ми боронилися від юдеїв також і палаючими уламками. «Відтіснити противника енергійно», — стояло в наказі.

«Енергійно» — під цим можна було розуміти і вогонь, коли маєш під руками палаючі уламки.

— Чи ви мали намір щадити будівлі? — поставили йому запитання.

Педан знизав плечима. Старий, чесний солдат, він простодушно та немудро дивився на своїх суддів.

— Це були, — зауважив він, — товсті, кам'яні мури, не зруйновані машинами. В середині була кам'яна підлога, кам'яні сходи. Хто міг сподіватися, що камінь займеться? Це було явно визначено богами.

— Ви бачили, — питали його, — план храму? Ви знали, що обрамоване золотом вікно веде в дров'яний склад?

Капітан Педан дав відповідь не відразу. Його живе око підморгнуло принцові, потім суддям, потім знову принцу, він усміхався хитро, підкреслюючи свою умову з Титом, усі це бачили. І потім він повернувся прямо до принца. Своім квакаючим голосом, зухвало та безтурботно він сказав:

— Ні, цезаре Тите, я не знав, що за цим вікном дрова.

Дуже виразно Тиберій Александр бачив, що цей капітан Педан бреше, і так само виразно бачив він: Педан щиро вірить, певен того, що виконував безсловесне доручення принца. Цей принц і цей капітан, маршал ясно це бачив, хоч якими відмінними вони здавалися, по суті були однакові: варвари. Принц собі й іншим запрягався, що він збереже храм, імовірно, він чесно це думав, але в своєму нутрі він, як і Педан, від самого початку хотів зруйнувати «те, що там», «відоме», наступити на нього ногою.

Решта, капітани, унтер-офіцери, солдати, стояли на одному: вони не бачили нічого. Кожен із них міг тільки віддалено пояснити, чому могла виникнути пожежа. І на всі запитання вони завжди мали одну щирoserду відповідь: «Цезаре Тит, ми не знаємо цього».

Тит, доки суд радився, був надзвичайно збентежений. Той погляд, яким дивився на нього цей непристойний Педан, підморгуючи, підкреслюючи свою в ним змову, стривожив його нутро. Те, що його досі невиразно гнітило, чи не є він учасником грубості цього чоловіка, він тепер відсунув далеко від себе. Хіба не був його наказ ясний? Хіба він не дбав завжди про залізну дисципліну? Він напружено чекав на думки своїх генералів, вирішивши відмовити в помилуванні улюбленцеві армії, якщо його засудять до смерті.

Але про таку демонстрацію явно не думав жоден із панів. Вони говорили невиразно, неясно. Можливо, треба того чи іншого унтер офіцера перевести в штрафну роту.

— А Педана? — крикнув Тит запально, уривчасто.

Постало незадоволене мовчання. Виступити проти Педана, проти носія трав'яного вінка — цим ніхто не хотів ризикувати. Вже Цереаліс, генерал п'ятого, збирався сказати щось в такому розумінні, коли маршал Тиберій Александр узяв слово. Вся армія, говорив він, хотіла того, що імовірно зробив або, принаймні, чому не перешкодив Педан. Не на одиниці падає вина за ганебне діло, яке заплямувало римське ім'я назавжди. Своім тихим, стриманим голосом він запропонував вишикувати всіх офіцерів і солдатів, які брали участь в очисній роботі, і стратити кожного десятого.

Саме тому, що не можна було заперечити послідовність промови маршала, обурилися проти неї одностайно та сильно. Це зухвальство, що цей чоловік хоче зігнати своє юдейське почуття злоби на римських легіонерах. Ухвалення присуду було відкладено.

Зрештою не сталося нічого. У беззубому наказі висловлено було першій когорті незадоволення керівництва армії, бо вона не могла перешкодити пожежі.

Тит був глибоко роздратований таким закінченням суду. Тепер було безнадійною справою виправдатися перед жінкою. Він боявся довідатися, куди вона пішла. Боявся, що її міг опанувати такий дикий настрій, який уже тричі гнав її в пустелю, де вона, занедбуючи тіло, дослухалася до голосу свого Бога.

Потім він почув, що вона виїхала до маленького селища Текоа. Туди було лише кілька годин дороги. Але звістка не зробила його радіснішим. Що шукала вона у цьому напівзруйнованому гнізді? Чи вона хотіла мати перед очима пні свого гаю, постійне нагадування про те, що він навіть маленьку її просьбу не виконав?

Широке обличчя Тита стало жорсткішим, його трикутне зубцювате підборіддя ще дужче випнулося, усе лице було лицем злого селянського хлопця. Що повинен він робити? Він не міг уявити, як може поводитися перед нею. Чи він повинен грубо та рішуче говорити про воєнні права, показати їй себе паном, римлянином? Але він цим досягне не більше, як досяг тої ночі, коли згвалтував її.

Він звелів собі не думати про жінку. Мав досить роботи, щоб відвертати думки. Ще стоїть старе місто, Верхнє місто. Воно має товсті потужні мури, їх не можна безоглядно штурмувати, знову треба

було працювати машинами, підкопувати ворота. Він поставив собі термін. Коли він візьме Верхнє місто, то стане перед жінкою.

Насамперед він звелів зрівняти зі землею все, чого тільки можна було досягти у завойованих районах. Розкидати каміння, повалити стіни. Він дістав хіть до руйнування. Поважні будинки край храмових ярів, плебейський квартал Офла, старі й солідні будівлі Нижнього міста були сплюндровані. Ратуша й архів, що вже горіли на початку громадянської війни, були зруйновані вдруге. Закладні, купівельні документи, сховані в бронзі державні договори, відзначені на пергаменті результати довгих, пристрасних переговорів на Кіппі, на біржі, загинули раз назавжди. Уся храмова округа та суміжні частини міста були залишені солдатам на плундрування. Протягом тижнів видобували вони з руїн все нове та нове золото, все нові й нові скарби. Вони спускалися і в підземні ходи храмового пагорба, хоч це була річ небезпечна, бо багато з них, заблудившись, не виходили ніколи більше на світло денне, деякі знаходили смерть в боротьбі з утікачами, які поховалися у цьому підземному світі. Але небезпека нагороджувалася, підземелля були золотим рудником. Усе нові й нові коштовності текли з його шахт, виявили і сховані храмові скарби, між ними і знаменитий священний убір, якого так боляче бракувало первосвященикові Фанії. Самоцвіти, благородні метали, рідкі коштовні матерії нагромаджувалися в римських складах, торговці мали багато роботи, ціна золота на всьому Сході впала на двадцять сім процентів.

У Нижньому місті була святиня юдеїв, мавзолей царів Давида та Соломона. Вісімдесят років перед тим Ірод колись відчинив був крипту таємно, вночі, приваблений чутками про неймовірні скарби. Але коли захотів пройти всередину, де покоїлися останки старих царів, вдарило йому назустріч полум'я, бо його факели запалили земляний газ склепу.

Тит не мав ніякого страху. Він пройшов із своїми панамі аж до останнього відділу крипти. Там лежали трупи обох царів у золотому риштунку, із діадемами на черепах, велетенські барвисті каблучки скочувалися з костей їхніх рук. Лампи, чаші, тарілки, глечики поставили для мертвих, поклали також рахівничі книги храму, щоб вони могли довести Ягве свої побожні діла. Маршал Тиберій Александр розгорнув книги, оглядав зниклі письмові знаки. Тит узяв

велику діадему з одного з черепів, своєю широкою короткою рукою надів її на власний, повернувся до своїх панів.

— Діадема не пасує вам, цезаре Тит, — сухо сказав маршал.

Йосиф спостерігав пожежу храму з напруженою увагою, наче дослідник — явище природи. Він загартував себе, хотів бути тільки оком, він хотів бачити без прогалин геть усе, початок, середину, кінець. Він знову й знову підходив до краю вогню, виміряв палаючий чотирикутник, багато сотень разів, дуже втомлений, проте невтомний. Він дивився, слухав, нюхав, сприймав, його добра, вірна пам'ять нотувала все.

5 вересня, через місяць після того, як упав храм, через п'ять місяців після початку облоги, упало Верхнє місто Єрусалима. Тим часом, як когорти, кидаючи кості, розподіляли окремі частини міста для плюндрування, вулицю за вулицею, Йосиф ішов спочатку у форт Фазаїла, де юдейські ватажки тримали своїх в'язнів. Він хотів визволити батька та братів із в'язниці. Але форт був пустий, тут були тільки мертві, зголоднілі. Тих, кого він шукав, тут не було. Можливо, макавеїсти повбивали своїх полонених перед вступом римлян, можливо, частина їх врятувалася у підземелля.

Йосиф далі заглиблювався в місто, ішов крізь пожежу та різанину, затверднувши в холодній судомній об'єктивності хроніста. Цілий довгий гарячий літній день ходив він пагористими вулицями туди й сюди, спускався та підіймався сходами, проходами, від палацу Ірода до Садових воріт, до Верхнього ринку, до Воріт ессеїв, і знову до палацу Ірода. Він ходив цими вулицями та закутками тридцять років, ходив дитиною, юнаком, мужчиною. Він знав тут кожен камінь. Але він стискав свій біль, не хотів бути нічим іншим, як тільки оком і писемним грифелем.

Він був беззбройний; тільки свій золотий писемний прилад носив примітно на поясі. Це було не небезпечно — ходити так у поваленому, відданому солдатам на поталу Єрусалимі, особливо будши подібним до юдея. Він міг би охоронити себе, якби носив ту відзнаку, що дістав від Тита, табличку з головою Медузи. Але він не носив її зі собою.

Він утретє йшов Рибальською вулицею до дому свого брата. Дім був порожній, все рухоме звідти винесено. Солдати поралися в сусідньому будинку. Вони вже зруйнували його вкрай і готувалися

запалити. Йосиф дивився крізь розчинені ворота в цей двір. Там, посеред галасу та плюндрування, стояв старий чоловік із молитовним плащем на плечах, з молитовними ременями на голові та руках, держачи ноги вкупі. Йосиф підступив ближче. Старий говорив голосно, похитуючи тулубом, свою молитву; бо це була година вісімнадцяти прохань. Він молився ретельно, все його тіло молилося, як велів припис, і коли він дійшов до чотирнадцятого прохання, молився по старій формі, так, як молилися в часи Вавилонського вигнання: «Дай нам бачити власними очима, що ти повернешся до Єрусалима з жалем, як колись». Це були зниклі слова, збережені тільки вченими, вони були історією, протягом 650 років жодна людина не молилася ними. Але старий у цей перший день, коли вони знову набрали змісту, проказував їх упевнено, як звичайну молитву. Його молитва зробила те, чого не могли зробити з Йосифом усі жахи цього дня. Крізь силувану твердість спостерігача раптом прорвалася свідомість: його місто впало.

Солдати, пораючись із палаючим будинком, досі не звертали на старого ніякої уваги. Тепер вони вирішили потішитися, й обступили його, передражняючи: «Яг, Яг», схопили його, зірвали з його голови молитовний плащ, вимагали, щоб він повторював за ними: «Ягве осел, я слуга осла». Вони шарпали його за бороду, штовхали його. Тоді підступив до них Йосиф. Він владно вимагав, щоб солдати залишили старого чоловіка. Та вони й не думали про це. Хто він такий, що хоче їм наказувати? Він особистий секретар полководця, пояснив Йосиф, і діє у згоді з ним. Хіба не мав він дозволу просити собі сімдесят полонених? «Так може кожен прийти та вимагати», — відповідали солдати. Вони говорили розлючено, розмахуючи зброєю. Він, певно, сам належить до юдеїв, що ходить без зброї, розмовляє по-латині з юдейським акцентом. Вони напилися вина й хотіли бачити кров. Це було безумство — втручатися, як втрутився Йосиф, не маючи змоги показати писаний наказ. З Йотапати вийшов він цілий, і з багатьох інших небезпек, тепер він помре тут смішною смертю, жертвою помилки п'яних солдатів. Йому спало дещо на думку.

— Погляньте на мене, — сказав він солдатам. — Коли б я справді належав до обложених, то хіба б я не був худіший?

Це їх переконало, вони дозволили йому йти.

Йосиф шукав принца. Він знайшов його у поганому настрої. Термін, який собі дав принц, минув. Єрусалим упав, завтра, найпізніше післязавтра, він поїде до Текоа. Розмова з жінкою не буде приємна.

Йосиф скромно просив про писане розпорядження, щоб він міг дістати тих сімдесят осіб, волю яких принц обіцяв йому. Тит неохоче писав розпорядження. Пишучи, він кинув Йосифові через плече:

— Чому, власне, ви ніколи не просили в мене дозволу викликати сюди вашу Доріон?

Йосиф мовчав якусь мить, здивований.

— Я боявся, — сказав він потім, — що Доріон заважатиме мені пережити ваш, принце Тит, похід так, щоб я потім міг його описати.

Тит сказав буркотливо:

— Ви, юдеї, огидно послідовні.

Йосифа влучило це слово. Він мав намір просити більше, ніж сімдесят людей. Побачивши принца, він відмовився був від цього наміру. Тепер раптом здалося йому: все залежить від того, щоб принц поставив йому більше людських життів. Обережно, дуже покійно він просив:

— Не пишійть сімдесят, цезаре Тит, пишійть: сто.

— І не подумаю, — сказав принц. Він мав дуже сердитий вигляд, його голос звучав гірше, грубіше, ніж голос його батька. — Сьогодні я не погодився б і на сімдесят, — сказав він.

Ніколи раніше Йосиф не наслідився б просити далі. Але його непокоїло. Він мусив наполягати. Він буде назавжди відкинений, коли тепер не наполягатиме.

— Дайте мені сімдесят сім, цезар Тит, — просив він.

— Мовчи, — сказав Тит. — Мене бере охота і ці сімдесят не дати тобі.

Йосиф узяв табличку, подякував, сказав дати собі для супроводу солдатів, знову пішов до міста.

Із життєдайною табличкою при поясі пробирався він вулицями. Вони були сповнені вбивством. Кого повинен він рятувати? Він мав мало надій побачити живими свого батька, свого брата. Він мав друзів в Єрусалимі, також жінок, які були йому приємні, але він знав, що не заради них розм'якшилося тоді, біля яру з трупами, серце Тита. І не заради цих просив він із сміливою настійливістю Тита тепер. Це добро

та велика заслуга — рятувати людей від смерті, але що таке були його жалюгідні сімдесят перед тими сотнями тисяч, які тут вмирили? І тим часом, як він не хотів ще сприймати, коли він ще всіма силами поривався в незнання, з глибини його свідомості підіймалося одне певне лице.

Це воно, це його він шукав.

Він шукав. Він мусив знайти. Він не мав часу, не смів облишити, були ж тут сотні тисяч, а він мусив знайти одного. Ішлося не про сімдесят будь-яких, ішлося про певного. Але навкруг було вбивство, а він мав життєдайну табличку при поясі та серце, що колотилося в грудях. Він повинен був проходити мимо, мав своє завдання, мусив знайти це певне обличчя. Але коли бачиш, як убивають людей, і маєш змогу сказати: «Живи», тоді важко, дуже важко пройти мимо, розсудливо, чекаючи певного лица, мовчки. І Йосиф не проходив мимо, він казав: «Живи», вказував на цього, бо його страх зворушував, на того, бо він був молодий, на цього знову, бо його обличчя йому подобалося. І він казав: «Живи», сказав уп'яте, вдесьяте, удвадцятьє. Потім він знову зібрав усю свою розсудливість, він мав своє завдання, примушував себе, він проходив повз людей, які вмирили через те, що він пройшов повз них, але він не міг це довго витримати, і знову сказав першому ж: «Живи», потім ще одному, багатьом. Коли він звелів буркотливим солдатам, які неохоче слухалися наказу, відпустити п'ятдесятого, то знову подумав про своє завдання і спинився. Він не смів виявляти такий дешевий жаль; бо інакше стоятиме з пустими руками, коли знайде певного, того, кого хотів знайти.

Він утік від самого себе, в синагогу александрійських пілігримів. Він дістане тепер сімдесят сувоїв Святого Письма, які Тит дав йому. Плюндрувальники вже побували в синагозі. Вони вирвали святі книги з кіота, пограбували їхні коштовні, вишиті покрови. Благородні сувої, вкриті чудовими знаками, валялися тут пошарпані, замазані кров'ю, розтоптані черевиками солдатів. Йосиф незграбно нахилився, обережно підняв із бруду та крові один зганьблений пергамент. З нього щось вирізали, в двох місцях. Йосиф стежив за лініями вирізу, вони показували форму людської ноги. Він зрозумів, солдати не могли зробити з сувоєм нічого кращого, як вирізати з нього устілки для своїх черевиків. Механічно він відновив у пам'яті перше з вирізаних місць:

«Не пригноблюй іноземців у своїй країні і не поведься з ними суворо; бо ти був іноземцем у країні єгиптян».

Помалу збирав Йосиф пошарпані сувої, підіймав їх угору, обережно, прикладав їх із побожною пошаною до лоба, до рота, як велить звичай, цілував їх. Він не міг довірити їх римським рукам. Вийшов на вулицю, щоб знайти людей, які принесуть йому коштовні сувої до його намету. І побачив, як проходив повз нього похід, у напрямі до Оливної гори, це були, далєбі, полонені, яких схопили зі зброєю в руках, їх побили бичами, на розсічені бичами потилиці поклали їм поперечні балки, прив'язавши до них розпростерті руки. Так несли вони тепер самі до місця страти дерево, на якому мали вмерти. Йосиф бачив погаслі, скривлені обличчя. Він забув про своє завдання. Він звелів спинитися, показав капітанові, який супроводив цю групу, свою табличку. Ще було двадцять життів, якими він міг розпоряджатися, а полонених було двадцять три. У двадцятьох із них знову забрали поперечні балки, вони дивилися безтямно, вони були напівмертві від бичування, вони не знали, що сталося з ними. Замість поперечних балок дістали вони тепер сувої Письма, і замість Оливної гори йшли в римський табір до Йосифового намету. Це була дивовижна процесія, з якої бурхливо сміялися солдати, коли Йосиф ішов через місто зі своїм золотим письмовим приладом на поясі, несучи в кожній руці по сувою Письма, ніжно, так наче ніс маленьких дітей, а за ним ішли, хитаючись, посічені бичами юдеї, що несли за ним інші сувої.

Дорогу до Вифлиєма Тит проїхав дуже швидко, а між Вифлиємом і Текоа він уповільнив ходу свого коня. Завдання, що лежала перед ним, було важке. Воно звалось Береніка. Найгірше, що нічого не поробиш, ніяких заходів не вживеш. Можна було тільки стати перед нею та чекати, що вона вирішить. Або задовольниться вона ним, або не задовольниться.

Дорога йшла тепер круто вгору. Текоа лежить на скелі, гола та самотня, а за нею пустеля. Комендант міста вишикував своїх людей для зустрічі полководця. Тит приймає його рапорт. Так оце значить той капітан Валенс, який зрубав гай. Обличчя ні розумне, ні дурне, щире, мужнє. Чоловік одержав наказ щадити гай: він його пощадив. Одержав

наказ зрубати гай: він його зрубав. Це прямо дивовижно, що Титові не вдається додержати дане жінці слово.

Він стоїть перед її домом. Він лежить на найвищому шпилі скелі, маленький, занедбаний, збудований свого часу для Макавейських принців, яких послали в пустелю. Так, звідси дивляться прямо в пустелю. Береніка все-таки пішла в пустелю.

З'являється якийсь хлопчина з дому, поганенько вдягнений, без лівреї. Тит посилає його сказати принцесі, що він тут. Він не повідомив її наперед, що прибуде, можливо, вона зовсім не хоче його бачити. Він чекає, як підсудний чекає на суддю. Це не тому, що він спалив храм, не тому, що він зробив, стоїть він перед судом, перед судом стоїть його істота, те, що він є. Його обличчя, його поведження є обвинувачення й оборона одночасно. Й от стоїть він, господар над сотнею тисяч прекрасних солдатів і численними військовими знаряддями, чоловік із необмеженими повноваженнями для Сходу, від Александрії до індійського кордону, і його даліше життя залежить від того, скаже йому жінка «так» чи «ні», і він безпомічний, безпорадний, він не може нічого робити, як тільки чекати.

Двері вгорі розчиняються, вона йде. Власне, це само собою зрозуміло, що вона зустрічає з пошаною воєначальника, володаря країни, але для Тита це вже полегшення, що вона стоїть тут угорі, що вона тут. На ній просте вбрання, чотирикутне, з одного куска, як носять тут жінки цієї країни. Вона гарна, вона царствена, вона жінка. Тит стоїть і невідривно дивиться вгору, одержимий, смиренний. Чекає.

Береніка в цей момент знає, що це востаннє вона тримає свою долю в руках. Вона передбачала, що чоловік колись прибуде, але вона не готувалася до того, вона розраховувала, що Бог, її Бог Ягве, в належний момент спрямує її на належні дії. Вона стоїть вгорі на сходах, бачить чоловіка, його жадобу, його одержимість, його смиренність. Він раз по раз ламав своє слово, вчинив над нею насильство, і він знову чинитиме насильство над нею. Він має найкращі наміри, але він варвар, син варварів, і це дужче за його наміри. Ніщо не примушує її більше, чоловік усе розірвав, минуле пережито. Вона мусить, вона повинна знову вирішити. Досі вона могла казати, що це заради храму вона пішла до Тита. Тепер вона не має для того ніякого приводу більше, чоловік спалив храм. До кого вона надалі повинна належати: до юдеїв чи до римлян? Це, востаннє, залежить він

неї. Куди вона повинна йти? До цього Тита? Чи в Ябне, до Йоханана бен-Заккаї, що хитрим і грандіозним способом знову відбудовує юдейство, таємничіше, духовніше, гнучкіше і проте міцніше, як досі? Чи вона повинна піти до свого брата і провадити життя великої дами, сповнене діловитою пустотою? Чи повинна піти в пустелю, чекаючи, може, почує голос?

Вона дивиться й дивиться на чоловіка. Вона чує від нього запах крові, вона чує жахливе «Геп, геп», яке чула в таборі й яке безумовно лунає і в серці цього чоловіка. Буде краще, коли вона повернеться в дім. За домом пустеля, там гарно. Вона велить собі вернутися. Але вона не повертається, вона стоїть, ліва нога ще на порозі, а права вже за ним. І от вона підіймає й ліву, затримує її, вона велить собі: назад! Але вона не йде назад. Ще на одну сходинку нижче ставить вона ногу і ще на одну. Вона пропадає. Вона знає це. Вона бере це на себе, хоче бути пропашою. Вона спускається сходами вниз.

Чоловік унизу бачить, як вона йде. Вона спускається вниз, назустріч йому, це дорога, любима хода Береніки, яка йде йому назустріч. Він кидається вперед, вгору сходами. Сяє. Його обличчя зовсім юне, обличчя щасливого хлопчика, благословенного всіма богами. Він простягає назустріч жінці руки долонями до неї, рветься вгору, бурхливо радіє: Нікіон!

Ніч пробув він у маленькому занедбаному будиночку.

Другого дня він іде знову до Єрусалима без міри щасливий. Він зустрічає Йосифа.

— Хіба ти не хотів сімдесят сім полонених, мій Йосифе? — питає він. — Бери їх.

Йосиф, маючи при боці табличку з повноваженням полководця, ішов через передній жіночий двір храму, пристосований як депо для полонених. Його всі ці дні гнобило, що він свою владу визволяти розтратив таким дешевим способом. Тепер він почав знову свої повні надії, повні муки розшуки.

Депом полонених відав усе ще Фронт, підвищений тепер до рангу полковника. Він особисто прийшов проводити Йосифа. Він терпіти не міг юдеїв, але знав, що цьому Йосифові доручено писати книгу про війну, і він хотів у цій книзі виглядати доброю фігурою. Він пояснював, як трудно завідувати таким великим депом. Ярмарок рабів

безнадійно застопорився. Скільки треба годувати цю погань, доки вона стане схожа на людей? Вони нужденні, його любі діточки, сама шкіра та кістки, багато з них заражені. Тільки за останній тиждень одинадцять тисяч із них померло. Багато з них самі, зрештою, винні в тому. Наші легіонери добродушні, схильні пожартувати, вони часто пропонують полоненим свинину зі свого власного пайка. Але, можете повірити, ці люди охочіше подихають, ніж згоджуються їсти свиняче м'ясо.

Полонених, які збройно боролися, Фронто не годує, він їх, звісно, зразу ж велить розпинати. Щодо інших, то він старається знайти їхніх родичів, які могли б заплатити за них викуп. Тих, за кого він не сподівається дістати викуп, він гадає позбутися за півроку, через пару влаштованих на широку ногу аукціонів. Полонених, які майже не мають продажної ціни, старих, слабосилих чоловіків, старих жінок, коли вони не знають якогось особливого майстерства, він збуде, як матеріал для цькування звірами та гладіаторських ігор.

Помалу, небалакуче, ішов Йосиф поряд із ретельним полковником Фронто. Полонені носили свої таблички з іменами та короткими характеристиками, вони сиділи або лежали тісно скручені, серед смороду, на спеці, вони вже тиждень мали смерть перед очима, вони до останнього зазнали надії та страху, і тепер були украй спустошені.

У відділі, крізь який вони тепер ішли, були виділені для цькування звірами та гладіаторських ігор.

— Докторе Йосифе, — крикнув йому один жалібно і зраділо; це був старий чоловік, розпатланий, скуйовджений, із сірим обличчям. Йосиф шукав у своїй пам'яті і не впізнавав його.

— Я складув Алексі, — сказав чоловік.

Як, цей чоловік хоче бути розумним, тямким купцем? Ставним, огрядним Алексієм, не старішим за нього самого?

— Я бачився з вами востаннє на ярмарку в Цезарії, докторе Йосифе, — нагадував йому чоловік. — Ми говорили, що той, хто визнає глузд, має терпіти.

Йосиф повернувся до Фронто:

— Я гадаю, цей чоловік ніколи не належав до заколотників.

— Його передала мені слідча комісія, — знизав плечима Фронто.

— Римське судочинство непогане, — втрутився Алексій скромно, з невеличкою усмішкою, — але тут воно провадиться тим часом трохи

сумарно.

— Чолов'яга не лихий, — усміхнувся Фронто, — але до чого б ми дійшли, якби ми перевіряли всі вирокі? Це проти настанови. «Краще несправедливість, ніж помилка проти порядку», — говорилося в наказі воєначальника, коли він передавав мені депо.

— Не клопочіться мною, докторе Йосифе, — сказав покірливо Алексій. — Я так укритий нещастям, що ніяка найясніша воля не витримає.

— Я прошу цього чоловіка, — сказав Йосиф і простяг свою табличку.

— Коли хочете, — сказав ввічливо полковник Фронто. — Тепер ви маєте ще шість штук, — констатував він і зробив на табличці свою позначку.

Йосиф провів складува Алексія у свій намет. Він із ніжністю дбав про виснаженого, сумного чоловіка. Алексій розповів, як він при вступі римлян потяг свого батька в підземелля, щоб урятувати його й себе. Старий Нахум упирався. Якщо він загине в домі у Провулку мироробів, тоді є невеличка надія, що хтось його знайде та поховає. А як помре він у підземеллі, тоді лишиться він там непохований, не буде над ним землі, і його обличчя при воскресінні загубиться. Зрештою він, умовляючи та силуючи, провів старого в підземелля, їхній факел скоро погас, і вони загубили один одного. Його самого через якийсь час вистежили два солдати. Вони, лоскочучи його мечами, випитували його, де він сховав своє добро, і він мусив показати їм якусь дещицю. Гадаючи, що він має багато більше, вони залишили його при собі і не послали в депо. Обидва були веселі, уважливі хлопці, і насамперед із двома солдатами можна говорити, а з депо, з римською армією говорити не можна. Він мусив розповідати їм жарти. Коли жарти їм не подобалися, тоді вони прив'язували його за руки та ноги до деревини, животом униз, і розгойдували. Це було неприємно. Але зазвичай його жарти їм подобалися. Обидва солдати не були з найгірших, можна було їх терпіти. Більше, ніж тиждень тягали вони його з собою, змушували показувати іншим різні кунштюки, розповідати свої жарти. Юдейський акцент його латині забавляв їхніх товаришів. Вони прийшли нарешті до думки, що він схильний бути швейцаром, і хотіли тримати його при собі доти, доки зможуть продати його як швейцара. Це було непогано. Це було краще, ніж закінчити свої дні десь на

єгипетському руднику або сирійській арені. Але потім обидва його хазяїни спустилися вдруге в підземелля, не повернулися більше звідти, а їхні товариші по намету передали його в депо.

— Все це сталося зі мною, — міркував Алексій, — через те, що я не слухався розуму. Якби я свого часу виїхав із Єрусалима, тоді мав би принаймні дружину та дітей, але я хотів мати все, я хотів мати батька та брата. Я загордився.

Він просив Йосифа, щоб той дозволив подарувати йому муринову вазу. Так, цей розумний Алексій завжди ще має резерви. Він багато врятував, казав він гірко, тільки найважливішого врятувати не зміг. Його батько Нахум, де він? Його дружина Ханна, його діти, його гідний любові, запальний, безумний брат Ефраїм, де вони? Він сам, Алексій, вистраждав стільки, що це над людську силу. Він вироблятиме скляний посуд та інші гарні речі. Але він не має милості та благословення від бога, він ніколи не наважиться знову народити для цього світу дитину.

Другого дня Йосиф знову йшов через депо полонених. Він мав тепер тільки шість людських життів у руці, він не міг їх віддати, доки не знайде одного, певного. Але як повинен він серед мільйона вбитих, полонених, нещасних, знайти свого єдиного? Це однаково, що шукати єдину рибину в морі.

Коли Йосиф прийшов знову й третього дня, полковник Фронт почав із нього сміятися. Його радує, сказав він, що Йосиф показує до свого товару більше інтересу, ніж буд-який торговець невільникми.

Йосиф не турбувався тим. Він шукав і увесь цей день. Марно.

Пізно увечері він довідався, що в результаті наскоку в підземелля приведено звідти вісімсот полонених, яких полковник Фронт негайно велів розіп'ясти. Йосиф ліг уже спати, він був втомлений і виснажений. Проте зібрався в дорогу.

Була глибока ніч, коли він прийшов на Оливну гору, де відбувалися страти. Густо стояли тут хрести, багато сотень. Де давніше були оливкові тераси, магазин братів Ханан, вілли первосвященицької родини Боет, всюди тепер зводилися хрести. Голі, посічені бичами чоловіки висіли на них, скорчені, із скошеними головами, обвислими щелепами, свинцевого кольору повіками. Йосиф і його супутники освітлювали окремі обличчя, вони були жахливо скривлені. Коли світло падало на обличчя, тоді розіп'яті починали говорити. Деякі

кляли, більшість бурмотіла своє: «Слухай, Ізраїлю». Йосиф був неймовірно втомлений. Його спокуювало сказати: «Зніміть того, зніміть того!» — без вибору, щоб тільки покласти край страшним розшукам. Табличка, що давала йому силу, ставала дедалі важчою. Тільки геть звідси, тільки мати змогу заснути. Досягти числа сімдесят сім, і тоді він позбудеться таблички. У намет, впасти, спати.

І потім він знайшов того, кого шукав. Навколо щік Жовтолицького колосилася заплутана борода. І обличчя не було більше жовте, навпаки, воно було сіре, товстий розпухлий язик висів із розкритого рота. «Зніміть! Негайно зніміть!» — сказав Йосиф, він сказав це дуже тихо, це коштувало великого труду — говорити, це давило його, підступало до горла.

Профоси вагалися. Треба спочатку покликати полковника Фронтю. Це тривало болісно довго для йосифового нетерпіння. Йому здавалося, що Жовтолиций помре, поки він тут чекав біля його ніг. Це не повинно було статися. Велика розмова між ним і Юстом не закінчена. Юст не смів померти, доки вона не закінчиться.

Нарешті прийшов Фронтю, заспаний, сердитий, у нього був напружений день. Проте ввічливо, як завжди, він слухав Йосифа. Зразу віддав наказ зняти чоловіка та передати його Йосифові.

— Тепер ви маєте ще п'ять штук, — констатував він і зробив свою позначку на табличці.

— Зніміть! Зніміть! — звелів Йосиф і показав ще п'ятьох.

— Тепер ви не маєте більше жодного, — констатував полковник.

Жовтолиций був прибитий цвяхами, це був гуманніший спосіб, але тепер для знімання був далеко гірший. Жовтолиций висів п'ять годин, для дужого чоловіка це небагато, але Жовтолиций не був дужим чоловіком. Йосиф послав по лікарів. Жовтолиций опритомнів від болю, потім знову впав у непритомність, потім біль його знову очутив. Лікарі прийшли. Йдеться про юдейського пророка, сказали їм, якого зняли з хреста з наказу принца. Таке не часто стається, і це були найкращі лікарі табору, які зацікавилися таким випадком. Йосиф напосідав на них. Вони висловлювалися стримано. Раніше, ніж за три дні, вони не зможуть сказати, чи виживе чоловік.

Йосиф ішов поруч із ношами, на яких несли Юста в табір. Юст не впізнав його. Йосиф був смертельно втомлений, але його огорнув спокій, у його серці лунали слова похвали з приводу врятування з

великої небезпеки. Сон не відсвіжував би його, їжа не насичувала б, книги не давали б ніякого пізнання, успіх ніякого задоволення, якби цей Юст помер або зник. Він лежав би поряд із дівчиною Доріон без щастя, писав би свою книгу без щастя. Тепер цей чоловік тут, із ним можна помірятися, а це єдине, що мало вагу. «Ваш доктор Йосиф — негідник». Слово має інший смак у роті, ніж у вухах, про це мусив би подумати чоловік. Великий спокій у Йосифові, задоволення, легкість. Він засинає, спить добре та довго, майже до півдня.

Він підходить до ложа Юста. Лікарі все ще мовчать. Йосиф не відходить від ложа. Цілий день Жовтолиций лежить непритомний. На другий день він починає марити, його вигляд повен жаху. Лікарі знизують плечима, не сподіваються більше, що він виживе. Йосиф сидить біля ложа. Він не їсть, не переодягається, щоки його заросли. Він сперечається з Ягве. Для чого він пощадив його, вивів із багатьох диких небезпек, коли він тепер не дає йому закінчити велике змагання з Юстом? Принц посилає по нього. Береніка посилає до нього, чи не прибув би він до Текоа. Йосиф не слухає. Він сидить біля ложа Юста, невідривно дивиться на хворого, повторює розмови, які він з ним мав. Велика розмова ще не закінчилася. Юст не сміє вмерти.

На четвертий день лікарі ампутують чоловікові половину лівої руки. На восьмий вони оповіщають, що він врятований.

Йосиф, як тільки минула небезпека для Юста, відійшов від його ложа, залишив для нього певну суму грошей і більше не клопотався цим чоловіком. Так любив він виставляти себе в вигідному світлі, але тепер не хотів показуватися Юстові. Велика розмова з Юстом відбудеться одного дня, і цього цілком досить.

В цей час Тит попросив Йосифа про одну послугу. Принц радів із того, що він досяг у Текоа; але він почувався завжди непевним у всьому, що стосувалося цієї юдейської жінки, і він не зважувався на дальше. Що має бути, коли він залишить тепер Юдею? Він доручив Йосифові довідатися в Береніки, чи хоче вона поїхати з ним до Риму.

У занедбаному домі в Текоа стояли одне навпроти одного Йосиф і Береніка, один такий же нужденний, як і друга. Хіба все їхнє життя, те, що вони перекинулися до римлян, не мало змісту тільки як намагання врятувати храм? Храм загинув, вони тепер черепашки без оболонки. Але вони з однакової матерії і вони не соромляться одне перед одним

своєї наготи. Вони розважливо споглядають своє неприкрите убозтво. Тепер ідеться про те, щоб, не маючи підпори в своєму племені, власними здібностями створити собі новий ґрунт. Він має свою книгу і своє честолубство, вона має Тита та своє честолубство. Майбутнє їх обох — Рим.

Так, зрозуміло, вона поїде до Риму.

Для принца згода жінки була великим задоволенням. Він почувався вдячним перед Йосифом.

— Ви, здається, мали ґрунти в Новому місті, мій Йосифе? — спитав він. — І від вашого батька мусили успадкувати землю. Я маю всю землю в Єрусалимі вивласнити для легіонів, які залишаю тут гарнізоном. Дайте мені докладний обрахунок ваших втрат. Я дам вам на заміну маєтки з конфіскованих земель.

Йосиф радів цьому подарункові. З холодною тверезою діловитістю впорядковував він свої юдейські справи. Він хотів мати ясні обставини за собою, тепер, коли він залишав країну.

Тит зрив Єрусалим цілком, як колись переможні воєначальники зробили з містами Карфагеном і Коринфом. Тільки башти Фазаїла, Маріамни та Гіппіка, а також частину західного муру, він залишив на ознаку того, як чудово та сильно було укріплене місто, що мусило впасти перед ним.

24 жовтня, з нагоди дня народження свого брата Доміціана, «фрукта», Тит влаштував на стадіоні в Цезарії урочисте видовище, для якого він, зважаючи на надмір юдейських полонених, особливо щедро приділив людський матеріал.

— Іди і дивись! — сказав він Йосифові. Йосиф пішов.

Після того, як усі дві з половиною тисячі учасників були виведені на арену, мусили спочатку дві групи юдеїв, одні як оборонці, другі як нападники, показати штурм міського муру. Вони кололи одні одних, бородаті, жалюгідні люди, гротескно підстрибували, діставши нерішучий смертельний укол. Хто був боягузливий, тих гнали в бій батогами та розжареним залізом. Проти інших, яких ніяким способом не можна було примусити виступати одні проти одних, посилали вправних невільників-гладіаторів. Театральні служники в масці підземного бога Аїда забирали повалених і палаючими голівешками випробовували, чи вони справді мертві, чи тільки симулюють. Арена

повна була криком: «Слухай, Ізраїлю, Ягве наш Бог». Багато вмирало для глядачів занадто нудно, їм кричали:

— Можна вкласти його не таким ганчір'яним способом. Вони ж тільки лоскочуть, а не фехтують. Сміливіше, ти, бородатий, вперед, ти, старий! Трохи вище, коли тебе влучає! Не вмирайте так марудно, ви, с...!

Йосиф чув крики. Цій публіці сказали, що юдеї вмирали в бою серйозно та пристойно, і тепер вона була розчарована, що їй не показували такої серйозної та пристойної смерті.

Не легко було довго уникати одноманітності. На полонених випускали африканських левів, індійських слонів, германських зубрів. Призначені до смерті юдеї частково були у святкових убраннях, інші мусили носити молитовні плащі, білі, з чорним кантом і блакитними китицями, і мило було дивитися, як біле вбрання забарвлювалося червоним. Багатьох також, і чоловіків, і жінок, виганяли на арену голими, щоб глядачі могли спостерігати гру мускулів у той час, коли вони вмиратимуть. Пару дуже сильних чоловіків поставили озброєних проти слона. Чоловіки, похмурі та пройняті розпачем, завдали тварині серйозних ран, доки слон, роздратовано трублячи, розтоптав їх, і публіка співчувала слонові.

Публіці до душі був гумор. Багато мусило вмирати у смішних масках. Декого з старих із одного боку вистригли та поголили, а з другого боку їм залишили довге волосся та довгі білі бороди. Інші мусили бігти, одягнені у легкозапальну матерію; їхнє убрання займалося під час бігу, метрів за двісті перед ними був басейн із водою, і коли вони його досягали, були вони, можливо, врятовані. Кумедно було дивитись, як вони підкидали ноги, як задихалися, як кидалися в воду, коли навіть і не вмiли плавати. Багато потіхи давала драбина, стрімко приставлена до муру. Призначені до смерті, святково вдягнені, мусили вилазити по ній, а драбина була вимазана слизькою масою, і вони падали з неї на підставлені вістря.

Два дні вмирали таким способом юдеї, дві з половиною тисячі, на стадіоні міста Цезарії, для забави необрізаних. Два дні дивився й чув Йосиф, як вони вмирали. Часто здавалося йому, що він бачить знайомі обличчя, але це була помилка, бо Фронтон призначав для цього в основному безіменний народ, дрібних селян і плебеїв із провінції. «Я

бачив це, — міг додати Йосиф, коли змальовував пізніше це видовище. — Мої очі бачили це».

Незабаром Йосиф мав залишити Юдею, можна було гадати, назавжди. Довго вагався він, чи повинен зустрітися з Марою. Він відмовив собі в цьому. Визначив їй достатню ренту і дав їй змогу жити в одному з маєтків у долині Езреель, який Тит передав йому.

Юдеї бачили Йосифа, коли той ходив на ігри. Вони ненавиділи й зневажали його і тримали сім кроків відстані. Ніхто не проводив його, коли він сідав на корабель, що йшов до Італії.

Гавань Цезарії зникла, колосальні статуї богині Риму, цезаря Августа. Потім зник форт Стратон, потім фіолетові гори Юдеї, наостанку зелена вершина гори Кармель. Йосиф був на шляху до Риму. Із Юдеї не віз він із собою нічого, крім пам'яті про те, що він бачив, сімдесяти сувоїв Святого Письма та маленької скриньки землі, яку він надряпав з-під попелу й уламків в Єрусалимі.

На найвищому місці Аппієвої дороги, там, де пам'ятник Цецилія Метелла, візник зробив звичну зупинку, і Йосиф поглянув униз, на велику картину міста, яка відкривалася звідси. Був прохолодний березневий день, місто лежало на світлі, Рим, Сила, Гевура, воно розширилося сильніше, ніж тоді, коли він його залишав, щоб відвідати Єрусалим. Тепер він міг здобути те, про що мріяв тоді, коли вперше дивився з Капітолію на місто, треба було тільки простягти руку. Цезар і принц просили його про його слово, про слово та дух східної мудрості.

Йосиф гірко стулив губи. На жаль, великий доктор Йоханан бен-Заккаї має рацію. Те, що здавалося йому тоді кінцем, є тільки початок. Сполучити східну мудрість зі західною технікою — це справа, до якої треба прикласти багато важкої праці, а блиску в ній мало.

Візок рушив далі, він спинився біля воріт. Йосиф не сповістив Доріон, що він прибуде. Він любить Доріон, він не забув її образ, як вона вперше стояла перед ним із кішкою на руках, її тонкий любий голос маленької дівчинки, і не забув, як вона припала до нього своїм довгим смагливим тілом бурхливо, безсило, віддано. Але тепер було так багато баченого між ним і нею, були речі, з яких вона виключена. Він хоче почекати, не хоче будити в ній надії, хоче бачити, відчути, чи є ще те струмуюче між ним і нею, яке було тоді.

Дім Доріон маленький, привабливий, новітній. Невільник-швейцар питає Йосифа про його бажання. Йосиф називає своє ім'я, швейцар низько схиляється, біжить геть. Йосиф стоїть сам у приймальні. Він хмурніє. Навколо все прикрашене картинами, статуями, мозаїкою, можливо, роботи цього Фабулла. Що йому тут? Він не може тут жити.

Й от приходять Доріон. Як тоді, легка та чиста зводиться на її крутій дитячій шиї довга тонка голова з великим ротом. Вона стоїть і дивиться на нього своїми очима кольору моря, які помітно стали темніші. Вона хоче усміхнутися, але вона зовсім слаба, вона не може усміхнутися. Вона так довго чекала на нього, і тепер, велика дяка богам, він тут. Вона боялася, що ця відворотна Юдея проковтне його назавжди, й от, велика дяка богам, він прибув. Вона блідне, спочатку навколо рота, потім на всьому лиці, вона невідривно дивиться в його обличчя, ступає до нього, кричить коротким різким криком і падає, він мусить її тримати. Це жовто-смаглява шкіра дівчини, яку він любить. Вона солодка та гладенька, й яка ж вона холодна, ця шкіра, бо дівчина любить його.

Хвилини минали, а вони обоє не сказали ще жодного слова. Вона є вся солодкість світу. Коли вона впала на нього, смертельно зблідла, безсила від збудження, у нього ослабли коліна. «Ти не повинен одружуватися з ними». Перед ним стоїть його книга, голий ландшафт із наповненим трупами яром, храмова гора, палаюча аж до основи. Для чого неподобна мозаїка навкруг, ці банальні веселі картини хатнього життя? Що йому тут? Що хоче жінка? Він тут цілком чужий.

— Ти тут цілком чужий, — каже вона, це перше слово, яке вона промовляє до нього за рік.

Вона тримається за його плечі, вона простягла руку, вона дивиться йому в лице. Вона каже:

— Ти тут зовсім чужий, — вона відзначає це твердо, серйозно, без нарікання.

Вона любить його, тому вона це знає. Маленькі втіхи, маленька брехня були тут цілком марні.

— Так, — відповідає він, — я не можу тут жити. Я не можу тепер жити з тобою, Доріон.

Доріон не заперечує жодним словом. Вона відчуває, цей не є більше її Йосифом, він інший, сповнений тим баченим, яке не є її. Але вона належить йому, коли він показується і в цій постаті, вона твердо гнучка та мужня, вона доможеться його і в цій постаті. Вона не затримає його.

— Коли ти мене побажаєш, поклич мене, — каже вона.

Йосиф іде. Він відчуває себе дуже чужим у Римі. Він проходить вулицями, крізь колони. Коли бачить знайомі обличчя, то відвертає голову, він не хоче ні з ким говорити. Поміркувавши, він вирішив піти до Клавдія Регіна.

У видавця втомлений вигляд, всі частини його м'ясистого лиця обвисли.

— Привіт тобі, прибульцю, — оскалюється він. — Ну, мій пророче, як з вашого книгою? Ваше пророцтво здійснилося, правда, дещо своєрідним способом. Я гадаю, ви можете тепер братися до роботи. Чи ви хочете уникнути?

— Я не уникав, — каже злісно Йосиф. — Ви не знаєте, як важко іноді було. Але я ніколи не уникав.

— Я іноді зустрічаю вашу гарну дружину, єгиптянку, — сказав видавець.

— Я не буду вкупі з Доріон, — сказав Йосиф, — доки напишу книгу.

Регін глянув здивовано.

— Дивно, — зауважив він. — А дама ж була причиною вашої книги.

— Може, приводом, — відказав Йосиф.

— Коли ви хочете жити у мене, то мій дім у вашому розпорядженні, — сказав видавець.

Йосиф вагався.

— Я хотів би бути сам, — сказав він, — доки писатиму книгу.

— Я гадаю, — сказав Клавдій Регін, — що цезар віддасть вам будинок, де він раніше жив. Будинок дещо непривітний, його величність завжди був ощадний, ви це знаєте.

Йосиф перебрався в дім. Він був великий, темний, занедбаний. Жив там із одним-єдиним невільниким. Він не дбав про себе, їв тільки найнеобхідніше. Не показував жодній людині, що він у Римі. Він ходив вулицями, коли вони були найбезлюдніші, дивився підготування до тріумфального походу. Всюди працювали над помостами, трибунами. На стінах, воротах виднілися велетенські портрети Веспасіана, Тита, на биндах навколо них були написи, які славили імператорів і глузували з переможеної Юдеї. На Йосифа видивлялися гігантськи збільшені пики цезаря та принца, пусті, грубі, скривлені, все щире зникло, це були обличчя Педана.

Одного дня між колонадами Марсового поля Йосиф зустрів паланкін сенатора Марулла. Йосиф хотів швидко пройти мимо, але сенатор нагледів його.

— Ви зробили кар'єру, молодий пане, — констатував він. — Ви змінилися. Так, долю роблять голови. — Він розглядав його крізь смарагд, що робить зір гострішим. — Пригадуєте, як я вас інформував про Рим у Великому цирку? Це було п'ять років тому. Я вже тоді бачив, що вас варто інформувати. Ви в належний момент стали на правдивому боці.

Він не відпускав його, узяв його зі собою, розповідав йому. Він пише жарт, що на початку тріумфального тижня має йти в театрі Марцелла. Героєм жарту має бути юдей Сехарія, полонений, засуджений до гладіаторських ігор. Грати його має актор Деметрій Лібан. Полонений Сехарія повинен вмерти у двобої з іншим. Смертельний страх юдея, його просьби, його чекання, що, не зважаючи на все, його помилують, його фехтувальні випадки та його нефехтувальні випадки, — все це дає привід для дуже багатьох комічних сцен, дотепів, танців, куплетів. Питання тільки про те, який має бути кінець. Було б дуже привабливо знайти двійника Лібана, — тепер якраз дуже багатий вибір, — такого подібного, щоб власна мати не могла його розрізнити від актора, і змусити його виступати за професіонального гладіатора. З другого боку, публіка вже переситилася розпинаннями та смертю юдеїв. Можливо, краще було б помилувати полоненого Сехарію. Його радість із приводу нового життя — зовсім

непоганий мотив. А на закінчення він міг би з удячності вийняти із схованки свої скарби та розподілити їх між публікою. Можна, певно, повернути справу так, щоб наприкінці залишити його висіти на хресті, і щоб прийшов хтось і зняв його, — хіба ви самі не робили щось подібне, Йосифе Флавій? — і щоб він кидав у публіку з хреста гроші, ново карбовані монети на честь перемоги.

Йосиф мусив залишитися у сенатора Марулла на вечір, повечеряти з ним. Худий, розумний пан цікавився багатьма подробицями, що стосувалися до походу, випорожнив Йосифа цілком. І він теж міг розповісти Йосифові новини. Вже встановлено, що з трьох представників Юдеї, яких вестимуть у тріумфальному поході, тільки Симона бар-Гіору віддадуть на звичайну під час тріумфу страту. Обох інших, Йоанна з Гісхали та первосвященника Фанію, після тріумфу продадуть як невільників. На них є три претенденти: Муціан, міністр Талас і він сам. Він має підставу гадати, що йому віддадуть перевагу. Дама Ценіс не дешева, але й він не скнара. Кого б йому Йосиф більше порадив, воєначальника чи первосвященника?

Другого дня Йосиф пересилив себе і відвідав актора Деметрія Лібана. Він знайшов його неймовірно постарілим і нервовим.

— А, це ви, — зустрів його актор. — Звісно, ви не могли не прийти. Власне, я на вас уже давно чекав.

Він був сповнений неприязною іронією проти Йосифа. Йосиф помалу зрозумів: цей чоловік приписує собі вину за загин храму. Він привів Йосифа до Поппеї, він по суті домігся помилування трьох, а хіба все лихо почалося не з цього саме помилування? Помилування, едикт про Цезарію, повстання, спалення храму, — це був один ланцюг. А початковою ланкою ланцюга був він. Від нього тоді залежало, чи зіграє він юдея Апеллу чи ні? Ягве поклав в його руку жереб — чи існувати храмові, чи загинути, і його нещасна рука вибрала згубу.

Він підвівся, почав промовляти велике прокляття з п'ятої книги Мойсея. Безумовно, він ніколи не бачив і не чув жодного з пророків, що, справжні та фальшиві, постали за останні десятиліття в Єрусалимі; але це були жести цих пророків, їхні інтонації в його грецьких словах. Актор Лібан не був ставний чоловік, він був правдивіше малий на зріст, але тепер височів, як похмуре дерево. «Уранці казатимеш: коли б уже вечір був! А увечері казатимеш: коли б уже ранок настав! — від страху в серці твоєму». Жахливо виходили

темні клятьби із його рота, однотонно, ваговито, збентежено. «І так сталося», — констатував він іноді посеред них, тверезо, але а диким, розпачливим задоволенням.

Йосиф після цієї зустрічі з Деметрієм Лібаном два дні сидів сам у своєму великому, похмурому домі. Третього дня він перейшов мостом Емілія на другий бік Тибру між юдеїв.

Юдеї міста Риму, доки продовжувався похід, усіма способами показували урядові свою лояльність. Вони лояльні піддані ще й тепер, заколотники, зрозуміло, тільки самі винні: але вони не бояться, проте, одверто виявляти свою тугу з приводу руйнування святині. Вони не хочуть також приховувати свою огиду до того, що юдеї помагали при руйнуванні. Йосиф, прийшовши на правий берег, натрапляє тут на страшну ненависть. Всі тут тримають сім кроків відстані від нього. Він іде крізь порожній простір, між мурами зневаги.

Він повертає до дому Кая бар-Цаароне. Президент Агріппінської громади, що давніше хотів віддати йому свою доньку за жінку, стоїть проти нього, додержуючи сім кроків відстані. Обличчя хитрого веселого чоловіка було похмуре, скривлене ворожістю. Кай бар-Цаароне зробився враз дуже подібний до свого батька, древнього буркотливого Аарона. Йосиф бентежно стоїть перед цим замкнутим обличчям.

— Вибачте, — каже він і безпомічно розводить руками. — Це не має ніякої мети.

Він повертається назад. Повз шпалери смертельних ворогів проходить він юдейським кварталом, іде знову через міст Емілія.

На другому березі, коли вже він повернув за ріг і його не видно більше від юдеїв, чує він позаду ходу переслідувача, яку, здається йому, він уже чув давно. Несамохіть він хапається за свій великий золотий писемний прилад, щоб оборонятися. Тут гукає за ним голос арамейською мовою:

— Не бійтесь. Не майте страху. Це я.

Це дуже молодий чоловік, його обличчя здається Йосифові знайомим.

— Я вже вас колись бачив, — каже хлопець, — коли ви вперше були в Римі.

— Ви? — згадує Йосиф.

— Я Корнель, син Кая бар-Цаароне.

— Чого ви хочете? — питає Йосиф. — Чому не тримаєте ви сім кроків відстані?

Але молодий Корнель підходить ще ближче до нього.

— Вибачте й іншим, — просить він, і його голос звучить сердечно, довірливо, мужньо. — Інші не розуміють вас, але я розумію. Повірте мені, прошу. — Він підступає зовсім щільно до нього, дивиться на нього пильно. — Я читав ваш космополітичний псалом. Часто, коли кругом були безлад і непроглядність, я проказував його собі. Тут усе вузьке і між мурами, а ви маєте погляд у далечінь. Ви великий в Ізраїлі, Йосифе Флавій, один із пророків.

Йосифові ринула гаряча втіха крізь серце. Те, що цей молодий чоловік, який не знав про нього нічого, тільки його слово, так до нього поставився, було йому доброю ознакою.

— Я радий, Корнелю, — сказав він, — я радий дуже. Я привіз із собою землю з-під Єрусалимського попелу, я привіз сувої Письма з Єрусалима, дозволь тобі їх показати. Ходімо до мене, Корнелю.

Хлопець просяяв.

Тим часом Тит прибув до Італії. Було на Сході ще багато спокус для нього. Він імені п'ятого та п'ятнадцятого легіонів, що мали дістати нелюбі постійки на Нижньому Дунаї, капітан Педан просив його залишитися при цих легіонах або взяти їх із собою до Риму. Принц ураз зрозумів, що за хитро-наївними словами старого чесного солдата крилася пропозиція проголосити його цезарем замість старого Веспасіана. Це було привабливо для Тита, але дуже ризиковано, і він не вагався відповісти такими ж наївними, жартівливими словами. Але Схід далі шанував його як самовладного господаря і Тит не зміг відмовитися від того, щоб у Мемфісі при освяченні бика Апіса надіти собі на голову діадему Єгипту. Це було необережно, це могли витлумачити погано, і принц поспішив листовно запевнити свого батька, що він, звісно, зробив це тільки як заступник. Він, зрозуміло, інакше це й не сприймав, відповів йому відразу Веспасіан, але при всій приязні наготував проти Сходу багато десятків тисяч людей.

Отже, після цього прибув Тит дуже хутко, дуже просто, майже без почту. Раз він хотів мати свій тріумф, то, за старим звичаєм, міг показатися в Римі тільки в день урочистого походу. Й от Веспасіан зустрів Тита на Аппієвій дорозі.

— Я тут, батьку, я тут, — привітав його Тит щиросердо.

— Це було б і тобі недобре, мій хлопче, — проскрипів Веспасіан, — якби ти ще довше ганяв по Сходу.

І тільки потім поцілував його.

Зразу по обіді, при Муціанові й дамі Ценіс, батько з сином мали серйозну розмову, щоб з'ясувати деякі необхідні речі.

— Ви готували вашому батькові, — почала рішуче Ценіс, — не тільки самі радості, принце Тите. Ми не без турботи вислухали повідомлення про ваше коронування у Мемфісі при освяченні бика Апіса.

— Я не хочу робити з бика слона, — сказав спокійно Веспасіан. — Мене дужче цікавить інше запитання. Чи справді неможливо було врятувати юдейський храм?

Вони дивилися один на одного, обидва з твердими вузькими очима.

— А ти хотів, щоб це було можливо? — перепитав через якусь хвилину Тит.

Веспасіан кивнув головою.

— Коли поліцейський захід проти Єрусалима, — сказав він хитро та розважно, — справді мав перетворитися у похід і закінчитися тріумфом, який я зажадав для нас обох від сенату, тоді це, певно, не було можливо.

Тит почервонів.

— Це було неможливо, — сказав він коротко.

— Отже, вважатимемо, — констатував, оскалившись, цезар, — що це було неможливо. Інакше ти пощадив би храм уже заради дами Береніки. І тут ми підходимо до другого пункту, що нас усіх тут дуже цікавить. Дама Береніка є видатний екземпляр жінки. Що ти хотів її мати при собі під час цієї нудної поліцейської кампанії, я можу зрозуміти. Тільки, чи повинен ти її мати при собі і в Римі? — Тит хотів відповісти, але Веспасіан, тільки зовсім тихо сопучи та невідривно дивлячись на нього своїми твердими сірими очима, не дав йому говорити. — Вважай, — продовжував він, умовляючи, по-товариському, — тут моя Ценіс є проста особа, еге ж, стара дійнице? Без претензій, без великого титулу. Вона приносить мені купу грошей; багато чого мої старі очі вже не бачать, а вона до того додивиться. Проте увесь Рим ставиться до неї з прихильністю, оскільки не доводиться платити їй комісійні. Вона римлянка. А твоя юдейка, ця

принцеса з її величною ходою й усім її східним єством — це інше: ми ще молода династія, мій сину, я перший, а ти другий, ми не можемо дозволити собі цю екстравагантну даму. Я кажу це тобі по-доброму, але дуже серйозно. Нерон міг собі це дозволити, він був чоловіком зі старої родини. Але коли ти або я це робимо, тоді це викликає у римлян досаду. Викликає, мій хлопче. Скажи ти, Ценіс, скажіть ви, старий Муціан: чи викликає це досаду, чи ні? Ти чуєш, це викликає досаду.

— Я хочу тобі дещо сказати, батьку, — почав Тит, — і в його голосі чулися ті тверді звуки, які бувають при команді. — Я міг в Александрії надіти на голову обруч. Легіони хотіли цього. Я був близький до цього. Принцеса мусила сказати тільки слово, й я б це зробив. Принцеса цього слова не сказала.

Веспасіан підвівся. Тита повідомляли, що він дуже постарів; але це були, вочевидь, тільки розмови, принаймні тепер цей сабінський мужик був твердіший, ніж будь-коли. Він підійшов зовсім близько до свого сина, вони стояли один проти одного, два дикі, дужі звірі, нахиливши голови для стрибка. Муціан дивився зацікавлено, обличчя його тіпалося, круг твердого вузького рота зміїлася збуджена усмішка. Ценіс хотіла кинутися між ними. Але старий пересилив себе. — Те, що ти мені повідомляєш, — сказав він, — дуже цікаве. Але тепер в усякому разі ти вже не в Александрії; а тут, у Римі, коли навіть твоя гідна любові подруга побажала б цього, навряд чи спаде тобі в голову зсадити мене. Так от, — він сів, злегка кречучи, тер свою подагричну руку, умовляв розсудливо. — Тримати її як маленьку дівчину ти не зможеш. Дама хотітиме показуватися з тобою, вона має право, вона принцеса з набагато старішого дому, як ми. Але римляни не простять тобі цієї жінки, повір мені. Ти хочеш, щоб у театрі лунали дотепи про тебе? Хочеш ти, щоб під час тріумфу про тебе й даму співали куплети? Чи ти хочеш це заборонити? Будь розсудливим, мій хлопче. Це не годиться.

Тит жував свій гнів.

— Ти її з самого початку терпіти не міг.

— Правда, — сказав старий. — Але вона мене теж. Якби йшло так, як їй хотілося, тоді б ми тут не сиділи. Я міг би сказати пару справді добрих дотепів. Але я ковтаю їх. Дама твоя мила, я нічого не маю проти неї. Але я не хочу, щоб вона була в Римі. Повідом їй це. Це було

безглуздя, що ти привіз її з собою. Вона може робити що хоче, але з Італії вона повинна зникнути. Скажи їй це.

— І не подумаю, — заявив Тит. — Я хочу зберегти цю жінку.

Веспасіан дивився на свого сина, той мав у очах те божевільне, безумне, чого цезар боявся вже в матері хлопця, Домітіллі. Він поклав йому руку на плече.

— Тобі тридцять, мій сину, — нагадував він. — Не будь малим хлопцем.

— Можу я зробити пропозицію? — втрутився гнучкий Муціан.

Він виступив уперед із палицею за спиною. Тит недовірко дивився на його рот. Сенатор Муціан тримався як людина похилого віку, але явно було, що він це тільки удає старість, щоб підкреслити своїм виглядом Веспасіанову бадьорість, і імператор, хоч і добре розумів це, все ж таки сприймав зі задоволенням.

— Взаємини між цезарем Титом і принцесою, — говорив Муціан, — збуджують незадоволення. Щодо цього його величність безумовно має рацію. Але тільки тому, що принцеса належить до бунтівливого народу. Ми тут знаємо, що принцеса є одна з цілком лояльних юдейських підданих. Але римський народний глузд не робить ніякої різниці між юдеєм і юдеєм. Треба довести, що принцеса ясно та недвозначно належить до нас. Я гадаю, для того досить, щоб вона була на тріумфі в ложі.

Всі обмірковували зміст цієї пропозиції. Тоді, вважаючи Веспасіан, його розумний друг заведе юдейку в таку ситуацію, з якої дуже важко знайти вихід. Його пан син не зможе відхилити Муціанову пропозицію. Що повинна Береніка робити? Буде вона на тріумфі над своїми власними людьми, тоді вона стане перед очима римлян смішною. Титові тоді неможливо буде думати про те, щоб з нею одружитися. І Ценіс це враз втямила:

— Коли жінка належить чоловікові, — підтримала вона рішучо, переконливо та банально пропозицію Муціана, — тоді вона повинна мати мужність всюди стояти з ним.

Усі напружено чекали, що скаже Тит. Проти аргументу дами Ценіс він не міг нічого заперечити. «По суті вона правду каже, — думав він. — Коли хтось святкує тріумф, тоді він має право, щоб його подруга, яку він хоче зробити своєю дружиною, дивилася на цей тріумф. Порозумітися з нею щодо цього не буде приємністю. Але це

приємніше, ніж відсилати її». Він бурчить ще трохи, що не можна вимагати цього від принцеси. Інші пояснюють, що тоді не можна вимагати від римлян прихильності до принцеси. Він міркував так і так. Вона має свої східні почуття, пустельницькі настрої. З другого боку, вона має розуміння реальності. Через півгодини розмови Тит погоджується: або принцеса буде в цезарській ложі на тріумфі, або вона залишить Італію.

Він просить Береніку до себе. Сподівається, що покінчить справу за перші п'ять хвилин. У передпокої, чекаючи на неї, він вирішує ще раз ставитися до всього якомога легше, як до речі, що сама собою розуміється.

Але от Береніка тут, вона радісна та водночас серйозна, її велика смілива голова схиляється довірливо до нього, її тьмянний голос говорить до нього, і йому враз здається його намір неможливим. Як повинен він поставити цій жінці таку незграбну вимогу? Він набирається смілого духу, не треба тільки довго готуватися, він повинен зважитися враз; це так, як затримують довго дихання, щоб рішуче кинутися в дуже холодну воду.

— Тріумф, — каже він, і його голос виходить розмірно вільно, він не повинен відкашлюватися, — тріумф остаточно тепер призначено через десять днів. Я побачу тебе в ложі, Нікіон?

Це, власне, пройшло досить гладенько, він тільки говорив перед собою, не дивлячись на неї, і тепер її не бачить.

Береніка блідне. Це добре, що вона сидить, бо інакше вона впала б. Цей чоловік зрубав гай біля Текоа, потім узяв її силою, потім допустив, що храм згорів. І вона, вона тоді не казала «ні», вона завжди казала «так», вона все проковтнула, вона не пішла від цього чоловіка, вона терпіла його широке мужицьке лице, його брутальність, його дитяче примхливу жорстокість, його дрібні зуби. Вона вдихала запах крові, запах пожежі, вона відмовилася від пустелі, від голосу свого Бога. І от цей чоловік пропонує їй дивитися з Ложі його тріумф над Ягве. Власне, він діє послідовно, і для римлян це може бути пікантним додатком до його тріумфу, коли вона, македонська княгиня, коханка переможця, дивитиметься разом із ними. Але вона не дивитиметься. Це можна було б витримати, щоб іти в тріумфальному поході, в кайданах, між полоненими. Але добровільно сидіти в ложі переможця, додавати соусу до його печені, ні, ні.

— Дякую тобі, — каже вона; її голос тихий, але тепер дуже хрипкий. — В день тріумфу я не буду більше в Римі. Я поїду до свого брата.

Він бачить це, бачить, що вразив жінку в серце.

Він не хотів цього. Він не хотів нічого з того, що заподіяв їй. Але завжди він перебирає міри. От і тепер. Його батько штовхнув на це, а він проти того не опирався. Вона з такої легкої, ніжної матерії, а він сам такий твердий і грубий, і завжди дізнається про це занадто пізно. Як міг він вимагати, щоб вона дивилася на цей дурний тріумф? Він сам відмовиться від тріумфу, він захворіє. Він запинається, занадто поспішає. Але він говорить у порожнечу, вона вже вийшла, вона зникла.

Його обличчя перекошується в дикому шаленстві. Зі свого дрібнозубого рота він виригає солдатські прокляття проти жінки, проти її ненатуральної східної манірності. Чому вона не може дивитися на тріумф? Хіба інші, германські княгині, наприклад, не дивилися на тріумфи, у яких вели в кайданах їхніх власних синів, братів, племінників? Він не повинен був датися спантеличити себе, він повинен був поводитися з нею як чоловік. Це не трудно — приписати їй нелояльність, якийсь бунтівничий вчинок, оповістити її полоненою, провести її саму в тріумфальному поході, в кайданах, і потім, до останку принижено, підняти з бруду, м'яко, сильно, з добротою, як личить чоловікові. Тоді знатиме вона нарешті своє місце, ця гордовита.

Але ще доки це думав, він знав, що були це дитячі фантазії. Вона ж не була варваркою, вона не була, як та німецька варварська княгиня Зегест, вона була справжня цариця, сповнена прадавньою східною величністю та мудрістю. Вся його лють обернулася проти нього самого. Рим, тріумф були йому зіпсовані. На Сході життя, а тут все нужденне і закаляне. Капітолій лайно, якщо порівняти з храмом Ягве, а він, такий от, як він є, спалив цей храм, і жінку, яка тричі віддавала йому себе, тричі прогнав своєю римською брутальністю, і цього разу назавжди.

Другого дня з'явився Йосиф привітати принца. Тит зустрів його з тією жвавою, холодно сяючою ввічливістю, яку Йосиф ненавидів. Цей тріумф, жартував він, завдає більше роботи, ніж увесь похід. Він хотів його мати позаду, хотів бути нарешті в своєму місті, і через дурний

звичай він мусить ждати тепер до дня святкового походу. Хіба ж це не лихо? Не мати змоги подивитися виставу Деметрія Лібана в театрі Марцелла. Він сказав Йосифові вважати при репетиціях на те, щоб, передаючи юдейські справи, не зробили помилки.

— Я тепер, — розповідав він, — узяв у свої руки організацію тріумфу й усе, пов'язане з ним. Мені дуже хочеться знати, яке враження справить на вас похід. Ви ж дивитиметеся на нього з цирку?

Йосиф бачив, що принц напружено чекав на його відповідь. Власне, це мало б бути цьому римлянинові само собою зрозумілим, що він, хроніст походу, власними очима повинен бачити його кінець. Він дивним чином якось ніколи не міркував, чи має він піти, чи ні. Так гарно було б сказати: «Ні, цезаре Тит, я не прийду, я залишуся дома». Це було б задоволення сказати так, це був би жест величний і безглуздий. Він сказав:

— Так, цезаре Тит, я буду дивитися похід із цирку.

Тит змінився. Та удавана гучна ввічливість спала з нього.

— Я надіюся, мій юдею, — сказав він щиро, приязно, — що тобі тут у Римі житиметься легко й вигідно. Я хочу, — говорив він сердечно, — щоб ти жив тут із охотою. Я все зроблю для того. Вір мені.

Йосиф, щоб підготувати себе до участі в тріумфі, подивився п'єсу про полоненого Сехарію в театрі Марцелла. Деметрій Лібан був великий актор. Він грав полоненого Сехарію невимовно правдиво та жахливо комічно. Наприкінці на нього наділи маленьку безглузду клоунську маску, яку засуджених часто змушували носити на арені, щоб комізм маски контрастував із смертю засудженого. Ніхто не бачив, як під маскою полоненого Сехарії актор Лібан задихався, як колотилося та спинялося його серце. Він витримав. Вони прив'язали його до хреста. Він кричав, як вимагала роль: «Слухай, Ізраїлю, Ягве наш Бог», і одинадцять клоунів танцювали навкруг нього в осячких масках і повторювали його крик: «Яг, Яг». Він витримав до кінця, доки йому сказали, що тепер його знімуть із хреста і доти він мусив розкидати з хреста гроші. Тут, правда, він майже знепритомнів. Але цього не помітив ніхто, гадали, що це гра, а як залунали вигуки радості, коли він розкидав монети, вже майже не зважали більше на актора. Йосиф упіймав кілька монет, дві срібних і більше мідних. Вони були викарбувані цими днями і показували з одного боку портрет

цезаря, а з другого — жінку в кайданах, що сиділа під пальмовим деревом, а навкруги напис: «Полонена Юдея». Жінка — чи було це справою дами Ценіс? — мала риси принцеси Береніки.

Другого дня запросив його до себе видавець Клавдій Регін.

— Мені доручили, — сказав він, — передати вам цей квиток на вхід до цирку.

Це було місце на лавах другого благородного стану.

— Ви дістаєте високий гонорар за вашу книгу, — сказав Регін.

— І мушу там бути та бачити, — сказав розлючено Йосиф.

Регін усміхнувся своєю фатальною усмішкою.

— Звісно, — сказав він, — і я, як ваш видавець, дуже зацікавлений, щоб ви там були. Ви ж будете єдиний юдей, Йосифе Флавій, який усе дивитиметься. Облиште, — застеріг він трохи втомлено, коли Йосиф хотів вибухнути. — Я вірю вам, що це буде не легко. Й я теж, коли йтиму в поході серед урядовців цезаря, міцно зав'яжу черевики і мені не буде це зручно.

Уранці 8 квітня Йосиф сидів у Великому цирку. 383 000 могли поміститися у новоспоруді, і кам'яні лави були заповнені аж до останнього місця. Йосиф досяг цього, він сидів між панами другого благородного стану, це було місце, про яке він мріяв для себе п'ять років тому. Нерухомо та замкнуто сидів він серед схвильованих людей, його гордовите обличчя здалека впадало в око. На лавах дворянства знали, що цезар доручив йому писати історію війни. Книги мали високу пошану в місті Римі. З цікавістю розглядали чоловіка, який тримав у своїй руці славу та ганьбу такої великої кількості людей.

Йосиф сидів спокійно, він володів собою, але всередині він сповнений був хвилювання. Він ішов через Рим, що веселився, що повен був радісним чеканням. Будинки, колонади всюди були оздоблені, на помостах, на виступах, на деревах, на воротах, на дахах були прикрашені вінками люди. І тут, у цирку, всі були уквітчані вінками та мали квіти на колінах, руках, щоб кидати їх тим, хто проходитьимуть.

Тільки Йосиф мав сміливість сидіти тут неуквітчаний.

Попереду походу йшли панове сенатори, їм було трохи незручно у своїх червоних черевиках із високими підшвами. Більшість із них неохоче йшла в цьому поході, з внутрішнім запереченням. По суті

серця їхні сповнені були зневагою до вискочок, яких вони мусили вшановувати. Експедитор і його син захопили собі державу, але вони й на троні лишалися мужиками та черню. Йосиф бачив худе, скептичне обличчя Марулла, гожу, втомлену, жорстоку голову Муціана. Муціан, хоч і був у парадному убранні, держав за спиною палицю, обличчя його тіпалося. Був такий день, коли шальки терезів стояли рівно, і, можливо, тільки Йосиф мусив кинути сильне слово, щоб шалька Муціана опустилася, а Веспасіанова піднялася.

Ішли міністри. Зморщеному, змученому хворобами Таласові йти було дуже трудно, але це була його справа, що цей похід відбувався, старий не хотів пропустити свій великий день. Потім самотній, маючи невеликий простір навкруг себе, ступав Клавдій Регін, серйозно, незвично прямо. Ні, він справді не почувався зручно. Твердими сердитими пильними очима він поглядав навкруг себе, уважно, сторожко, і він зіпсував втіху охочим до видовищ: марно шукали вони на його третьому пальці славнозвісну перлину, а його ремінці біля черевиків були міцно зав'язані.

Ішла музика, багато музики. Сьогодні всі грали військові мелодії, найлюбіше марш п'ятого, що хутко став популярним: «П'ятий вміє все робити».

Проходила здобич походу, та здобич, про яку люди чули стільки казкового. Люди були звичні, пересичені. Але коли тепер це проходило мимо, золото, срібло, слонова кістка, не окремі штуки, а цілий потік, тоді люди не могли стриматися. Витягували шиї, видивлялися через плечі передніх, жінки різко скрикували, дивуючись, жадібно. Це текло безконечно, — золото, срібло, благородні матерії, одяг, а потім знову золото, в усіх формах, карбоване, в зливках, вилите в посуд усякого роду. Потім військові знаряддя, зброя, пов'язки з ініціалами Макавеїв, чисті, брудні, напоєні кров'ю, в коробках, у возах, багато тисяч. Польові значки, прапори з гебрейськими літерами, з сирійсько-арамейськими, колись створені для того, щоб підносити серця, а тепер вправно сполучені так, аби потішити пересичених глядачів. Переносні підмостки, що зображували криваві воєнні сцени, іноді гігантські трибуни, чотириповерхові, — глядачі злякано відсахувалися, коли вони пропливали хитаючись, бо боялися, що це може впасти й убити їх. Кораблі, здобуті у бою біля Яффи, біля Магдали. І знову, знову золото.

Не було нічого дивного, що ціна золота впала, що вона становила тепер тільки половину довоєнної ціни.

Й от стало тихо, бо йшли урядовці цезаревої скарбниці, в парадній формі, з лавровими вінками, вони супроводили головну частину здобичі. Солдати несли золоті столи для священних хлібів, велетенський семисвічник, 93 святі приряди храму, сувої закону. Високо піднімали їх носії, щоб усі бачили сувої закону Ягве, здобуті великим добрим Юпітером римлян.

А позаду — гротескна музика. Це були інструменти храму, цимбали перших левітів, лункі новорічні баранячі роги, срібні сурми, які кожного п'ятнадцятого року оповіщали, що вся земельна власність повертається до держави. Римляни грали на цих інструментах, пародіюючи, це звучало смішно й по-варварськи. І раптом якомусь дотепникові спала щаслива думка. «Яг, Яг!» — закричав він, як кричить осел. Всі підхопили крик, святі інструменти юдеїв награвали. Лункий регіт прокотився довгими рядами цирку.

Йосиф сидів із кам'яним лицем. Тепер витримати. Всі дивилися на нього. Десять років мусили вчитися священники, доки ставали достойними грати в ці неприступні інструменти. Тримай своє лице спокійним, Йосифе, ти тут — Ізраїль. Твій гнів виливається над народами.

Тепер ішла жива частина здобичі, полонені. З величезного числа вибрали сімсот, одягли їх у барвисті святкові убрання, що так контрастували з їхніми похмурими обличчями та з їхніми кайданами. І священники мусили йти серед них із головними уборами й поясами. Зацікавлено, напружено дивилися люди в цирку на своїх переможених ворогів. От проходять вони. Їх добре перед тим годували, щоб вони не мали ніякої причини падати та цим псувати римлянам заслужене видовище. Але після цього їх розішлють як примусових робітників — частину на рудники, на каторгу, до клоак, частину — у великі видовищні установи для гладіаторських ігор і цькування звірами.

Люди в цирку сиділи тепер тихо, вони тільки дивилися. Але от вибухнув повний ненависті скажений крик: «Геп, геп» і «Собаки, собачі сини, смердючі, безбожні». Вони кидали гнилу ріпу, усяке лайно. Вони плювалися, хоч слина не могла досягти до тих, кому вона призначалася. Так ідуть вони закуті, принижені богами, ворожі вожді, які раніше викликали страх, Симон бар-Гіора та Йоанн із Гісхали. Це

була велика насолода, це був щасливий день для римлян — бачити, як проходять отак їхні вороги, переможені, гордовиті, які повстали проти угодного богам збільшення імперії.

Вони наділи на Симона корону з кропиви та сухих гілочок і вони причепили йому табличку: «Симон бар-Гіора, цар юдейський». А Йоанна, «воєначальника юдейського», вони всунули в комічний бляшаний панцер. Симон знав, що він, раніше ніж закінчиться похід, буде вбитий. Так зробили римляни з Версінгеторіксом, так само з Югуртою, з багатьма іншими, що мусили вмерти біля підніжжя Капітолію в той час, як переможець приносив жертву своїм богам. Дивно, що Симон бар-Гіора не був тепер таким похмурим чоловіком, яким знали його люди в останні часи, навпаки, він був знову таким сяючим, як у перший час. Спокійно йшов він у своїх кайданах поряд зі закутим у кайдани Йоанном із Гісхали, і вони розмовляли один із одним.

— Гарне небо над цією країною, — сказав Симон, — але яке воно бліде проти неба нашої Галилеї. Це добре, що я маю над собою блакитне небо у цей день, коли йду вмирати.

— Не знаю, куди я йду, — сказав Йоанн, — але вірю, що вони залишать мені життя.

— Це для мене велика втіха, мій Йоанне, — сказав Симон, — що вони залишать тобі життя. Бо ця війна ще не закінчилася. Як це дивно, що я колись мав намір тебе згубити. Хоч як погано це тепер виглядає, але добре було, що ми провадили цю війну. Вона ще не закінчилася, і ті, хто після нас, навчилися з неї. О, мій брате Йоанне, вони мене бичуватимуть і вони приведуть мене до місця, де слина та гнила ріпа їхньої черні влучатимуть у мене, і вони гидотним способом уб'ють мене. Проте добре, що ми провадили цю війну. Тільки шкода мені, що мій труп лежатиме нужденно, непохований.

І позаяк Йоанн із Гісхали мовчав, він сказав через якийсь час:

— Ти знаєш, Йоанне, ми повинні були підкоп прокласти правіше. Тоді ми зруйнували б башту, і що б тоді вони мали робити?

Йоанн із Гісхали був згодливий чоловік, але в тактичних питаннях не знав ніякого жарту і ніяких поступок. Він знав, що правильно зробив із цим підкопом. Але він має жити, а Симон має вмерти, і він присилував себе і сказав:

— Так, мій Симоне, ми повинні були прокласти цей підкоп правіше. Ті, хто після нас, робитимуть це краще.

— Якби ми тільки вчасно об'єдналися, мій Йоанне, — сказав Симон, — ми б упоралися з ними. Я бачив тепер їхнього Тита зблизька. Добрий хлопець, але ніякий полководець.

Йосиф бачив, як обидва підходили, проходили. Вони йшли помалу, він бачив їх досить довго, він бачив сяйво навкруг Симона, як свого часу при зустрічі в храмі. І тепер він не міг уже тримати себе в узді. Хотів задержати голос у горлі, але не міг, голос виривався, це був зойк, розпачливий, пригноблений, страшний, і Йосифів сусід, який тільки що кричав, як і інші: «Собаки, собачі сини!» — урвав посеред слова, злякався, зблід. Йосиф невідривно дивився на обох полонених, боявся, щоб вони не поглянули на нього. Він був сміливий чоловік, відповідав за свої вчинки, але коли вони поглянуть, він помре від сорому та приниження. Його давило, його душило, що він був єдиний юдей, який дивився на це збоку. Він витримав голод і неймовірну спрагу, бичування, різну ганьбу, і часто стояв перед смертю. Але це він не міг витримати, це не міг витримати ніхто. Це над людські сили, це жорстокіша кара, ніж він заслужив.

Ті два тепер зовсім близько.

Він заснує синагогу. Все, що він має, і прибутки від своєї книги витратить на будівництво, це має бути така синагога, якої Рим ніколи не бачив. Святі сувої з Єрусалима покладе у кіот. Але вони не приймуть його синагоги. Вони брали обітовані дарунки від необріданих, але від нього не візьмуть, і вони зроблять по правді.

Тепер обидва — прямо перед ним. Вони його не бачать. Він встає. Вони не можуть його чути серед дикого крику навкруги, але він розкриває рот і кричить, що він із ними на їхньому шляху. Палко, як ніколи у своєму житті, рветься з нього крик, він гукає до них: «Слухай, Ізраїлю, Ягве наш Бог, Ягве єдиний». І раптом, немов вони почули Його, в поході полонених починають кричати, спочатку деякі, потім більше й більше, потім усі: «Слухай, Ізраїлю, Ягве наш Бог, Ягве єдиний». Коли перші почали, глядачі сміялися, передражнювали їх ослиним криком: «Яг, Яг». Але потім вони затихли, і багатьох почав брати сумнів, чи справді це осел, до якого кричать юдеї.

Йосиф, коли почув клич знизу, став спокійніший. Певно, в усіх синагогах юдейства чути тепер: «Слухай, Ізраїлю». Чи він зрікався

коли цього? Ніколи цього не зрікався. Щоб усе пізнати — тільки для того робив він те, що робив. Він писатиме свою книгу, писатиме її з побожним почуттям, Ягве буде з ним. Її осудять і римляни, і юдеї. Це триватиме довго, доки її зрозуміють, але буде час, що зрозуміють.

Але хто це красується за обома юдейськими ватажками, пишно вдягнений у славнозвісний священний убір, що складається з восьми частин? Первосвященик, плебей, Фанія, будівельний робітник. Він іде, сухий, тупо дивлячись перед собою зі зверненими всередину очима, пригнічений та одержимий. Сенатор Марулл бачить його. Справді, не буде ніякої різниці, чи матиме він невільником Фанію, чи Йоанна із Гісхали. У Йоанна інтелігентніший вигляд, із ним можна буде провадити цікаві розмови, зате пікантніше мати швейцаром первосвященика.

Музика проходить, жертовні тварини, а потім вінець походу, його розкішна середина, колісниці тріумфаторів. Попереду профоси, їхні пучки різок обвиті лавром, далі нотарі, які несуть постанову про тріумф, далі юрба клоунів, що зухвало та добродушно пародіюють усім відомі властивості тріумфаторів, ощадність Веспасіана, Титову точність, його стенографію. Потім карикатури переможених, зображувані найулюбленішими акторами. Серед них Деметрій Лібан. Перший актор епохи. Так, він переміг хворість і слабість, переміг опір свого серця. Йшлося про його мистецтво, про його честолюбство, цезар покликав його, він зібрав всі свої сили, він був на місці. Він був юдей Апелла, стрибав, танцював, смикав себе за поділену надвоє бороду, проходив із своїми молитовними ремнями, своїм невидимим Богом. Розриваючись між своїм мистецтвом і своїм блаженством, бо мусив заплатити одним за друге, він зважився обрати мистецтво. Йосиф бачив, як проходив він роздвоєний — великий актор і бідний чоловік.

Ішли генерали легіонів, офіцери та солдати, що заслужили високі відзнаки. Одного насамперед вітали з радістю. Де він проходив, улюбленець армії, наш Педан, носій трав'яного вінка, там починали співати міцну пісню п'ятого, і серця підносилися. Так, це була плоть од нашої плоті, це був Рим. Із цим задоволенням, самовпевненим чоловіком нічого не станеться, з ним був капітолійський Юпітер. Ходили невиразні чутки, що й цього разу він зробив «те». Що він, власне, вчинив, про це з певних причин не можна було говорити

точніше; але безумовно щось велике, це й з того видно, що знову його нагороджено такою високою відзнакою. Йосиф бачив гидке, голе, однооке обличчя. Він проходив, промітний, радий, дужий, гомінливий, задоволений муж. Ні, проти цієї ситої вульгарності нічого ніхто не зробить. Цьому солдатіві, що ніколи не має сумнівів, що завжди у згоді зі самим собою, належить світ, який для нього створив його Юпітер.

І от засяяла висока, як башта, уквітчана лавром тріумфальна колісниця, яку везло четверо білих коней. На ній — Веспасіан. Обличчя, щоб воно було подібне до Юпітера, нарум'янене суриком. Лавр на широкому непокритому селянському черепі, старе кремезне тіло одягнене у вишитий зірками пурпурний убір, який мусив відступити йому на цей день капітолійський Юпітер. Дещо нудливо дивився він на радіючу масу. Ще добрі три години має це тривати. Одяг Юпітера важкий, довге стояння на хиткій колісниці — все інше, крім приємності. Він справді взяв це на себе тільки заради своїх синів. Заснувати династію є дуже важка справа. Жарко. Юпітерові влітку має бути дуже гаряче, коли вже в квітні доводиться так пітніти в його одязі. Тільки подумати, скільки коштує цей тріумф. Регін обрахував, що дванадцять мільйонів, а може й тринадцять, чотирнадцять. Ці гроші, безумовно, можна було б витратити далеко краще, але цим лойовим мізкам завжди потрібне представництво, проти цього нічого не поробиш.

Що храму більше немає, це справді приємно. Хлопець здорово це провернув. Коли недостойність корисна, її треба робити. А після того бути совісливим. Тільки так вистоює чоловік у житті та перед богами. Раб за ним, що тримав важку золоту корону Юпітера над його головою, кричав йому приписану формулу: «Дивись назад і не забувай, що ти людина». Ну, так, він сподівається жити ще чимало часу, поки стане богом. Він думає про статуї обожнених давніших цезарів. Цей тріумф спричиниться до того, що він на тиждень раніше стане богом. Колісниця спиняється. Веспасіан, крекчучи, дивиться на сонячний годинник.

Тит на другій тріумфальній колісниці, часто поглядав на амулет, що повинен захищати від заздрощів і лихого погляду; бо поряд із ним їде верхи Доміціан, «фрукт». Але турбота з приводу заздрості брата не може зіпсувати йому гордість цього дня. Холодно сяючи, стоїть він у

своїй колісниці, піднятий над людським, солдат, що дійшов до мети, втілений Юпітер. Коли він проїздить повз цезарську ложу, то на короткий час тверезіє. Жінки немає там, жінку в нього відібрали. Кому хотів він показатися в своєму блиску, який зміст має все це без жінки? Його очі шукають серед маси, шукають на місцях другого благородного стану. Коли він знаходить Йосифа, то простягає до нього руку, вітаючи.

Колісниці триумфаторів тягнуться далі, спиняються біля підніжжя Капітолію. Люди, що бачили це власними очима, повідомляють: Симона бар-Гіору бичували, задушили. Оповісники повідомляють це народові. Лунає крик радості: війна закінчилася. Веспасіан і його син сходять із своїх колісниць. Приносять у жертву свиню, цапа та бика, щоб розгрішити себе та своє військо, якщо під час походу не догодили чимсь божеству.

Армія тим часом дефілювала у Великому цирку. Вони проходили повз, по дві когорти від кожного легіону, з усім знаряддям, катапультами та балістами, «Тугим Юлієм» та іншими таранами. Особливо бурхливо вітали ті польові значки, які захопили були юдеї на початку війни й які тепер знову відібрали в них, як свого часу відібрали у германців орли, що захопив був зрадницький варвар Арміній.

Йосиф бачив, як проходила армія, радісна, мирна, повна стриманої сили. Зброя порядку в державі. Але Йосиф знає й інше обличчя цієї армії. Він знає, що всі вони — це Педан. Він чув, як кричали вони: «Геп, геп», як вони танцювали в кривавому чаді на підлозі храму, мрамур якої зник під трупами.

Довго проходило військо. Багато хто, насамперед на лавах дворянства, нетерпеливилися. Йосиф витримував. Ще раз аж до кінця дивився він на легіони, які перед його очима зруйнували місто та храм.

Увечері цього 8 квітня кілька юдеїв прийшли до чергового наглядача Мамертинської тюрми. Вони показали припис із печаткою. Наглядач прочитав його і провів їх у льох, у так звану Холодну купальню, бо спершу там був колодязь. У цьому занедбаному похмурому приміщенні Симон бар-Гіора скінчив свої дні. Його труп за звичаєм мали викинути вранці на Есквілінську шкуродерню. Але чоловіки мали дозвіл забрати труп і зробити з ним, що хочуть. Цей

дозвіл здобув Клавдій Регін. Це була ціна його перлини, якою він мусив заплатити дамі Ценіс.

Отже, чоловіки взяли вкритий кривавими рубцями труп юдейського полководця, поклали його на ноші, накрили, понесли через місто, що сяяло святковою ілюмінацією. Вони йшли босі. Біля Капенікських воріт ждало їх багато сотень інших юдеїв, між ними Кай бар-Цаароне. І вони теж йшли босі, і одяг їхній був розірваний. Вони несли труп, кожні п'ятдесят кроків несли інші, Аппієвою дорогою до другого верстового стовпа ліворуч. Там ждав їх Клавдій Регін. Вони принесли труп у підземне юдейське кладовище. Поклали задушеного в труну, положили синьо-чорну голову на землю з Юдеї, облили пахучою водою. Потім накрили труну плитою. На ній грубими грецькими літерами було вирізано: «Симон бар-Гіора, солдат Ягве». Потім вони вимили руки і залишили місце упокоєння.

З цирку Йосиф прийшов додому. Він виконав своє завдання, він не щадив себе, він бачив юдейську війну до кінця. Але тепер закінчилися всі його сили. Він упав у подібний до смерті сон.

Він був сам у великому, пустому, занедбаному домі, тільки старий невільник був тут, ніхто не піклувався ним. Він спав двадцять годин. Потім устав і скорчився в позі глибокої жалоби.

Прибув кур'єр із цезаревого палацу з лавровою гілкою, ознакою щасливих вістей. Коли невільник привів його до занедбаного чоловіка, що скорчився на підлозі у розірваному одязі, зі сплутаним волоссям навкруг лиця, з попелом на голові, кур'єр мав сумнів, чи справді це адресат. Вагаючись, передав він свій лист. Це був власноручний припис Веспасіана цезаревому секретаріатові показувати Йосифові всі документи, які потрібні йому будуть для писання його книги. Крім цього, цезар жалував йому золотий перстень другого благородного стану. Це було вперше, що кур'єр, несучи лавр, не дістав на випивку. Йосиф обмежився тим, що підтвердив одержання листа. Потім знову скорчився, як і перед тим.

Прийшов хлопець Корнель. Невільник не зважився допустити його до Йосифа.

Через сім днів Йосиф піднявся. Спитав, що сталося за цей час. Почув про хлопця Корнеля. Послав по нього. Обидва, коли хлопець Корнель прийшов удруге, не говорили багато. Йосиф сказав, що йому потрібен добрий, надійний секретар. Чи не хоче Корнель допомагати йому при писанні книги? Корнель просяв.

Ще того ж дня Йосиф почав працювати.

«Певно, — диктував він, — багато буде таких, хто намагатимуться описати війну юдеїв проти римлян, авторів, що не були свідками подій і що посилатимуться на безглузді, суперечливі пересуди. Я, Йосиф, син Магтіаса, священник першої черги з Єрусалиму, що бачив власними очима усе від початку, вирішив написати історію цієї війни, як вона справді була, сучасникам для спогаду, наступникам — для застереження».

Тут закінчується перший із трьох романів про історика Йосифа Флавія.

Інформація видавця

Зміст

Книга перша. РИМ ...3
Книга друга. ГАЛИЛЕЯ ...82
Книга третя. ЦЕЗАРІЯ ...182
Книга четверта. АЛЕКСАНДРІЯ ...247
Книга п'ята. ЄРУСАЛИМ ...317

Літературно-художнє видання
Серія «Бібліотека світової літератури»

ФЕЙХТВАНГЕР Ліон
ЮДЕЙСЬКА ВІЙНА

Переклад з німецької

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *О. О. Ломака*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешикова*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *Л. І. Вакуленко*

Підписано до друку 17.02.20. Формат 84x108 1/32.
Умов. друк. арк. 23,52. Облік.-вид. арк. 22,63
Тираж 750 прим. Замовлення № 20–48.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua

Електронна адреса:

market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Фейхтвангер Л.

Ф31 Юдейська війна: роман / Ліон Фейхтвангер; пер. з нім.
І. Маненка; адаптація пер. Ю. Винничука; худож.-оформлювач
О. Гугалова-Мешкова. — Харків: Фоліо, 2020. — 443 с. — (Б-ка світ.
літ-ри).

ISBN 978-966-03-5103-5 (Б-ка світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-9095-9.

УДК 821.112.2

Примітки до електронної версії

- Перелік помилок набору, виявлених та виправлених верстальником
- с. 7: <...> опанував геть усю, таку [розгалуджену] => розгалужену царину <...>
- с. 8: <...> великий комік [Денетрій] => Деметрій Лібан <...>
- с. 19: <...> його промова мала [вилив] => вплив <...>
- с. 20: <...> і цей вплив [вростатиме] => зростатиме <...>
- с. 73: <...> акторами, які [пар здували з] => пародували тих, що йшли попереду <...>
- с. 93: <...> білі й [волоті] => золоті палати храму <...>
- с. 105: Народ не [мав] => має настрою слухати <...>
- с. 106: Хто що [думав] => думає про це <...>
- с. 113: На магістратських [вборах] => зборах <...>
- с. 114: <...> хоч і не [додержув] => додержує усіх 613 заповідей <...>
- с. 118: Він [немає] => не має бороди.
- с. 126: <...> боротьба проти [ніжності] => безбожності пануючої верстви <...>
- с. 139: Пишно красувалася вона, вся з [волота] => золота <...>
- с. 140: <...> [коди] => коли говорилося про Бога юдеїв <...>
- с. 143: Міністр [Філіпа] => Філіп Талас не показував свого задоволення <...>
- с. 143: Міністр [Філіпа] => Філіпа Талас сказав <...>
- с. 151: <...> грецькою мовою: «Жеріть [своє власне».] => свій власний кал».
- с. 154: <...> принесла [Йому] => йому найлихіше <...>
- с. 155: <...> пропонував жерти [власне] => власний кал <...>
- с. 157: — [Ценісе] => Ценіс, стара дійнице <...>
- с. 157: <...> подбати про улюблені [Весласіаном] => Веспасіаном страви <...>
- с. 163: <...> [один трьох] => один з трьох золотих орлів <...>
- с. 172: <...> галилейський полководець [перебував] => перебуває в печері <...>

с. 175: <...> він не прагне швидкої перемоги над [Юдеєю] => Юдеєю.

с. 179: В одному [я] => з перехоплених листів говорилося <...>

с. 181: <...> [щоб і забезпечити] => щоб забезпечити досягнути.

с. 194: Веспасіан, із своєю грубою [віддвертістю] => віддвертістю <...>

с. 198: <...> як завжди у [нашій] => вашій країні.

с. 198: <...> а [припинишся] => придивишся ближче — нічого за тим <...>

с. 207: Він згадував науку [есея] => есея Бануса в пустелі.

с. 228: І цей чоловік [мав] => має стати цезарем <...>

с. 232: — Але [ваша] => наша прабабка Маріамна <...>

с. 233: Як тільки Тит повернувся до [Цеварії] => Цезарії <...>

с. 235: <...> [скапав] => сказав маршалові при свідках <...>

с. 239: <...> розмовляв із старим [Єрусалимським] => єрусалимським ученим <...>

с. 249: <...> побожно [прив'язанані] => прив'язані до минулого <...>

с. 249: <...> хвалькуватий місцевий патріотизм викликав усюди [гній] => гнів.

с. 257: <...> на губах великого [рота і] => рота!

с. 260: І [мав] => має шкіру, щоб інше мацати <...>

с. 269: <...> тобі, [твоїй] => моїй шлюбній жоні Марі <...>

с. 272: <...> [Клевдій] => Клавдій Регін <...>

с. 277: <...> [простимі] => простим і величним рухом <...>

с. 294: <...> на [коліях] => колінах мого серця <...>

с. 298: <...> [присвятить] => присвятить цю книгу мені.

с. 298: Бог був [зі] => з ним.

с. 319: <...> форт [Антонів] => Антонія і дах храму <...>

с. 321: Цар Агріппа [порядом] => поряд із ним <...>

с. 321: Він був би тут [лютіше] => любіше, як прочанин <...>

с. 321: <...> [як найперше юдейський цар] => як найперше. Юдейський цар <...>

с. 324: Ягве відкрив [нашу] => вашу душу для мене.

с. 333: [На мурах — голова, біля голови дивилися юдеї] => На мурах голова біля голови дивилися юдеї <...>

с. 337: Так, капітан [Валене] => Валенс дістав цей наказ <...>

- с. 337: Капітан [Валене] => Валенс вагався <...>
с. 338: <...> звикла до запахів військових [і борів] => таборів та солдатів.
- с. 341: Друге [мав] => має бути таке.
с. 342: [Все, ж] => Все ж він відчужено дивився на юдея <...>
с. 346: <...> впорався вже тепер [а] => з 47 203 трупами <...>
с. 348: <...> запаси [Його] => його були вкрадені.
с. 348: <...> то половина м'яса [мав] => має належати їй <...>
с. 354: <...> спрямував сухі, дикі очі на Йоанна з [Псхали] => Гісхали.
- с. 355: <...> своїм твердим [Вавилонським] => вавилонським акцентом <...>
с. 364: <...> очі товариша своєї юності [Амрамзі] => Амрама <...>
с. 365: <...> що була [порядом] => поряд із ворітьми <...>
с. 366: <...> «те, що там», що [заважав] => заважає <...>
с. 367: <...> і [Його] => його обличчя повне було такого ж сумного виразу <...>
с. 370: <...> він [мав] => має бути збережений.
с. 370: <...> за тобою [мав] => має бути твій храм.
с. 380: Трони він [перекидав] => перекидає / І зварити сам [умів] => уміє <...>
с. 382: <...> [Єрусалимські] => єрусалимські громадяни та палігрими <...>
с. 382: <...> [зони] => вони витримували, уперті, зігнуті <...>
с. 387: <...> заощадження [Галилейських] => галилейських бідняків <...>
с. 392: [Очистьте] => Очистьте ваші серця <...>
с. 404: Так оце значить той капітан [Валене] => Валенс <...>
с. 405: Тит [посилав] => посилає його сказати принцесі <...>
с. 415: <...> [їхні] => їхнє убрання займалося під час бігу <...>
с. 421: А [початковою] => ланкою ланцюга був він.
с. 427: <...> вона [мав] => має розуміння реальності.
с. 429: <...> підняти [а] => з бруду <...>

Ліон Фейхтвангер (1884–1958) – видатний німецький романіст і драматург єврейського походження. Зокрема займався журналістикою і театром, з дитинства дуже цікавився античністю, а також – історією єврейського народу, що визначило тематику ряду його творів. Після приходу до влади фашистів Фейхтвангер був позбавлений громадянства, а сам утік від переслідувань і жив в еміграції. Помер у 1958 році.

Єрусалим 66–73 року нашої ери...

Єврейський народ потерпає від управління римських прокураторів, а місто раз по раз сколихують повстання. Молодий і перспективний юрист на ім'я Йосиф Флавій – один із тих, хто здатний не лише зафіксувати ці події, лишивши пам'ять про них потомкам, але й безпосередньо стати їх активним учасником. Проте як бути – підтримати відчайдушних євреїв і попрощатися з успішною кар'єрою, чи давати відсіч разом із жорстокими управліннями Римської імперії, сподіваючись на стрімкий професійний злет?

ISBN 978-966-03-9095-9

9 789660 390959

Купуйте книги
на сайті
видавництва
holio.com.ua

Примітки

1

Таргум — тлумачний переклад біблії з гебрійської мови на арамейську.